महामुनि आदिकवि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

श्रीरामायण महाकाव्य

[पञ्चम भाग]

(५)

किष्किन्धा-काण्ड

(मराठी अनुवाद व उपसंहार यांसहित)

संपादक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

अध्यक्ष-स्वाध्याय-मण्डल

पारडी (जि० सूरत)

प्रथम आवृत्ति

संवत् २००९, शके १८७४, सन १९५२

मूल्य ४) रु०

मुद्रक व प्रकाशक
वसंत श्रीपाद सातवळेकर, बी ए
भारत-मुद्रणालय, आनन्दाश्रम, किल्ला-पारडी (जि सुरत)

श्री वाल्मीकि रामायणाची

किष्किन्धाकांडाची

विषयसूची

*

समालोचना

किष्किन्धाकाण्ड

श्रीमहामुनि-वाल्मीकि-प्रणीतं

श्री रा मा य ण म् ।

किष्किन्धा–काण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः १
तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे ।
स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् २
सौमित्रे शोभते पम्पा वैदूर्यविमलोदका ।
फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ३
सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ।
यत्र राजन्ति शैला वा द्रुमाः सशिखरा इव ४
मां तु शोकाभिसन्तप्तमाधयः पीडयन्ति वै ।
भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ५

राम, लक्ष्मणासहवर्तमान नीलकमलें, श्वेतकमलें, आणि मत्स्य ह्यांनीं गजबजून गेलेल्या त्या पुष्करिणीसमीप गेला आणि अंतःकरण व्याकुल झाल्यामुळें शोक करूं लागला; १ परंतु, ती पुष्करिणी दृष्टी पडताक्षणीं त्याला हर्ष होऊन त्याचीं इंद्रियें थरथरूं लागलीं आणि मदनाचे अधीन होऊन तो सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला म्हणाला. २ "हे लक्ष्मणा, नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं अलंकृत, प्रफुल्लित श्वेतकमलांनीं व नील-कमलांनीं युक्त आणि वैडूर्यरत्नासारिख्या निर्मल उदकानें भरलेली ही पंपापुष्करिणी शोभा देत आहे. ३ हे लक्ष्मणा, ज्याचें दर्शन शुभावह आहे असें हें पंपेच्या तीरावरील वन तूं अवलोकन कर. ह्या वनातील वृक्ष उंच उंच शाखांनीं युक्त असल्यामुळें शिखरयुक्त पर्वताप्रमाणें दिसत आहेत ४ परंतु, सीतेच्या अपहाराचें आणि भरताला (जटा वल्कलादि धारणामुळें) होत असलेल्या दुःखाचें

शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना।
व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ६
नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना।
सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ७
अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम्।
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ८
पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः।
लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ९
सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः।
गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः १०
पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम्।
सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ११

स्मरण झालें म्हणजे शोकाकुल झालेल्या मला मानसिक व्यथा पीडा देऊं लागतात. ५ असो. मी जरी शोकाकुल झालों आहें, तरी अद्भुत वनानीं युक्त, नानाप्रकारच्या पुष्पानीं भरलेली आणि शीत जलानें परिपूर्ण असलेली ही कल्याणकारक पंपा मला सुखावह होत आहे ६. हिचे तीरीं सर्प आणि श्वापदें संचार करीत असून ही जरी पशुपक्ष्यानीं गजबजून गेली आहे आणि कमलानीं जरी आच्छादित झाली आहे तरी हिचें दर्शन फारच चित्ताकर्षक आहे ७.

प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ।
वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् १२
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।
कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडतीव समन्ततः १३
विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।
मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते १४
मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ।
शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः १५
तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ।
अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः १६
स एव सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतल ।
गन्धमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः १७
अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपा ।
षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु १८

असलेले नानाप्रकारचे वनवृक्ष वायूच्या वेगानें हालत असल्यामुळें पृथ्वीवर पुष्पांचा वर्षाव करीत आहेत १२. हे लक्ष्मणा, पहा; हा वायु पडलेल्या, पडणाऱ्या आणि वृक्षावरच असलेल्या पुष्पांच्या योगानें जसा कांहीं आसमंताद्भागीं क्रीडा करीत आहे १३. पुष्पांनीं भरलेल्या वृक्षांच्या अनेक शाखा हालवून सोडणाऱ्या ह्या वायूच्या ध्वनीच्या मागोमाग स्थानांतर केलेले भृंग गायन करीत आहेत १४.

मत्त कोकिल पक्ष्याच्या ध्वनीच्या योगानें हा वायु वृक्षांना जसा कांहीं तालसुरावर नृत्य शिकवीत असल्यासारिखा दिसत आहे आणि पर्वताच्या गुहांतून बाहेर निघालेला हा वायु स्वत च गायन करीत असल्यासारखा भासत आहे १५. झाडें अनियमच इकडे तिकडे करणाऱ्या वायूच्या योगानें वृक्षांचीं शाखाग्रें एकमेकांत गुंतून गेल्यामुळें हे वृक्ष एकत्र बांधून ठेविल्यासारखे दिसत आहेत १६. तोच हा वायु स्पर्श द्वारा असता सुख देणारा आहे, चंदनाप्रमाणें थंड आहे, श्रम दूर करणारा आहे आणि पवित्रगंध आपल्याबरोबर वाहून नेणारा आहे १७ मधाच्या वासानें युक्त असलेले हे वृक्ष वायूनें चलित झाल्यामुळें त्यांच्या आश्रयाला असलेले

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमै ।
ससक्तशिखरा शैला विराजन्ति महाद्रुमै १९
पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चला ।
अमी मधुकरोत्तसा प्रगीता इव पादपा २०
सुपुष्पितास्तु पश्यैतान्कर्णिकारान्समन्तत ।
हाटकप्रतिसछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव २१
अय वसन्त सौमित्रे नानाविहगनादित ।
सीतया विप्रहीणस्य शोकसदीपनो मम २१
मां हि शोकसमाक्रान्त सतापयति मन्मथ ।
हृष्ट प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिल २३
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मा वननिर्झरे ।
प्रणदन्मन्मथाविष्ट शोचयिष्यति लक्ष्मण २४
श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ।

भृग गुनारव करू लागल्याकारणानें गर्जना करीत असल्यासारिखे भासत आहेत १८ मनोहर पर्वतशिखरावर उत्पन्न झालेल्या रमणीय व प्रफुल्लित महावृक्षाच्या योगानें ज्यांचीं शिखरें परस्पराशीं संबद्ध झालेलीं आहेत असे हे पर्वत शोभा देत आहेत १९ आणि त्याचप्रमाणें पुष्पाच्छादित शिखरें आणि भृगरूप शिखा त्यानीं युक्त असलेले व वायूच्या वेगामुळें चचल झालेले हे वृक्ष गायन करीत असल्यासारिखे दिसत आहेत २०

आसमताद्भागीं प्रफुल्लित झालेले हे कर्णिकार पहा कसे पीतांबर धारण करून सुवर्ण भूषणानीं आच्छादित झालेल्या पुरुषाप्रमाणें दिसत आहेत २१ हे लक्ष्मणा, अनेक पक्ष्याच्या गर्जनेनें युक्त असलेला हा वसत सीतेचा वियोग झालेल्या माझा शोकच वृद्धिंगत करीत आहे २२ मदनहा शोकग्रस्त झालेल्या मला अतिशय ताप देत आहे आणि हा बोलका कोकिलपक्षी हसत हसत जसें काहीं मला आह्वानच करात आहे २३ हे लक्ष्मणा, वनाताल रम्य झऱ्यावर असलेला हा पाणकों बडा आनदित होऊन गर्जना करात आहे आणि त्यामुळें कामाधान झालेल्या मला दु ख देत आहे २४ पूर्वी ह्या पाणकोंबड्याचा शब्द ऐकताक्षणीं आश्रमात

मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत २५
एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः।
वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति समन्ततः २६
विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः।
भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः २७
अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शकुनास्त्विह।
दात्यूहरतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि २८
स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपकाः।
अशोकस्तबकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः २९
मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति।
न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ३०
अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम्।

असलेली माझी आनंदित प्रिया मला हाक मारून आपला आनंद अतिशयच प्रकट करून दाखवीत असे २५. सारांश, ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचे ध्वनि करणारे हे चित्रविचित्र पक्षी सर्व बाजूंनीं वृक्ष, गुल्म व लता ह्यांवर चढून बसत आहेत हें तूं पहा २६.

हे लक्ष्मणा, पतींनीं युक्त झालेल्या पक्षिस्त्रिया ह्या ठिकाणीं आपआपल्या जातिसमूहामध्यें आनंदित झालेल्या आहेत, भृंगराजाचा समागम झाल्यामुळें आनंदित झालेल्या भृंगस्त्रियाही ह्या ठिकाणीं मधुर स्वर करीत आहेत २७ आणि ह्या पंपेच्या तीरीं कळपानीं रहात असलेले पक्षीही आनंदित झालेले आहेत. पाणकोंबड्याचे रतिक्रीडाविषयक शब्द आणि कोकिलपक्ष्याचे ध्वनि ह्यांच्या योगानें २८ जसे कांहीं गर्जना करीत असलेले हे वृक्ष माझे ठिकाणीं कामोद्दीपन करीत आहेत. अशोकगुच्छरूप अंगार, भृंगध्वनिरूप शब्द २९ आणि पल्लवरूप आरक्तवर्ण ज्वाला ह्यांनीं युक्त असलेला वसंतरूप अग्नि मला दग्ध करण्याच्या बेतात आहे. जिच्या नेत्रांच्या पापण्या सूक्ष्म आहेत, जिचे केश उत्कृष्ट आहेत आणि जिचें भाषण मृदु आहे अशी ती सीता ३० माझ्या दृष्टीं पडत नसल्यामुळें, हे लक्ष्मणा, आता मला जिवंत रहाण्याचें कांहीं प्रयोजन दिसत नाहीं. हे निष्पापा लक्ष्मणा, ह्या

अयं हि रुचिरस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ३१
कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ।
मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः ३२
अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ।
अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान् ३३
ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ।
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे ३४
दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ।
मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ३५
संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः ।
अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ३६
स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ।
शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः ३७

वसंतामध्यें कोकिलपक्ष्यांनीं सर्व सीमाप्रदेश व्याप्त करून टाकिले असून वनेंही मनोहर झालीं आहेत आणि त्यामुळें हा काल त्या माझ्या प्रियेला इष्ट वाटणारा आहे कामपीडेमुळें उत्पन्न झालेला आणि वसत गुणानीं प्रज्वलित झालेला ३१, ३२ हा शोकरूप अग्नि लवकरच मला दग्ध करून टाकील ती स्त्री दृष्टीस न पडता मनोहर वृक्षच अवलोकनात येत असल्यामुळें ३३ माझा हा काम वृद्धिंगत होत राहील अदृश्य असलेली सीता ह्या ठिकाणीं माझा शोक वृद्धिंगत करीत असून ३४ दृश्य असलेला वसंत कामविकारजन्य घामामुळें मला मलिन करून टाकीत आहे हरणाच्या बछड्याप्रमाणे जिचे नेत्र आहेत अशी ती सीता चिंता व शोक ह्यांच्या योगानें मला मुद्दाम पीडा देत आहे ३५

आणि, हे लक्ष्मणा, चैत्रमासातील हा क्रूर वनवायुही मला संतप्त करीत आहे हे इकडे तिकडे नाचत असलेले मयूर स्फटिकांच्या जाळ्याप्रमाणें दिसणाऱ्या आणि वायूनें उडविलेल्या आपल्या पंखाच्या योगानें शोभत आहेत आणि मयूर पक्षिणींनीं परिवेष्टित झालेले ते हे मदमत्त मयूर ३६, ३७ मदनानें ग्रस्त केलेल्या माझा

मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धना।
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ३८
शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि।
तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति ३९
वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव।
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ४०
तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया।
मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ४१
पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि।
यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारमभिवर्तते ४२
ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा।
मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ४३
पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे।
पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ४४

काम अधिकच उद्दिपन करीत आहेत हे लक्ष्मणा, पहा, मदनानें व्याकुळ झालेली ही मयूरपक्षिणी पर्वतशिखरावर नृत्य करीत असलेल्या आपल्या मयूरभर्त्यासमीप नृत्य करीत आहे आणि आपले मनोहर पंख पसरून शब्दांनीं उपहास करीतच आहे कीं काय असा तो मयूरपक्षीही मनापासून त्या आपल्या मनोहर प्रियेच्या मागेमाग धावत आहे. राक्षसानें माझी प्रिया खरोखर मयूरवनांतून नेली नाहीं ३८-४० म्हणूनच हा मयूर रमणीय वनामध्यें आपल्या कांतेसहवर्तमान नृत्य करीत आहे. असो. सीतेवांचून चैत्रमासांत हें वनामध्यें वास्तव्य मला अत्यंत दुःसह झालें आहे ४१

हे लक्ष्मणा, पशुपक्ष्याच्या जन्मास आलेल्याही प्राण्यांमध्यें कसें प्रेम आहे तें पहा. सांप्रत ही मयूरपक्षिणी कामवासनेमुळें आपल्या भर्त्याशीं लगटून आहे ४२ आणि विशालनयना सीतेला जर राक्षसानें नेलें नसतें तर तीही मदनाच्या योगानें घाबरी होऊन मला त्याचप्रमाणें बिलगली असती ४३. हे लक्ष्मणा, पहा, पुष्पभाराची समृद्धि असलेल्या वनांतील पुष्पें वसंतऋतूमध्यें मला निष्फळ होत आहेत ४४.

रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया।
निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ४५
नदन्ति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलम्।
आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ४६
वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया।
नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ४७
नूनं न तु वसन्तस्तं देशं स्पृशति यत्र सा।
कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ४८
अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया।
किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ४९
श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया।
नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ५०
दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संप्रतिवर्तते।

वृक्षांच्या अतिशय सौंदर्यामुळें मनोहर दिसत असलेलीं हीं पुष्पें भृंगसमूहासहवर्तमान व्यर्थ पृथ्वीवर येत आहेत ४५

थव्याथव्यानें असलेले हे पक्षी आनंदित झाले असून एकमेकाला हाक मारीत असल्याप्रमाणेंच कीं काय इच्छेनुरूप अस्पष्ट व मधुर ध्वनि करीत आहेत आणि त्यामुळें मला कामोद्दीपक झाले आहेत ४६. माझी प्रिया सीता जेथें वास्तव्य करीत आहे तेथेंही जर हा वसंतकाल असेल तर तीही पराधीन असल्यामुळें माझ्याप्रमाणेंच खरोखर शोक करीत असेल ४७. जेथें ती आहे त्या प्रदेशामध्यें खरोखर जरी वसंत नसला तरी नीलकमलासारख्या नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सीता माझ्यावांचून कशी बरें जिवंत राहील? ४८. अथवा जेथें माझी प्रिया आहे तेथें वसंत हा असेलच; परंतु, तो जरी असला तरी शत्रूंनीं पीडिलेल्या त्या सुंदरीनें त्याचें कांहीं एक चालावयाचें नाहीं ४९. नित्ययौवन, कमलपत्रासारिखे नेत्र आणि मृदु भाषण ह्यांनीं युक्त असलेली माझी प्रिया वसंत प्राप्त झाल्यावर खरोखर प्राणत्याग करील ५०.

साध्वी सीतेचा माझा वियोग झाला असल्यामुळें ती जीवंत राहण्यास समर्थ

नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ५१
मयि भावो हि वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः।
ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ५२
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः।
तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ५३
सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया।
मारुतः स विना सीतां शोकसंजननो मम ५४
तां विनाथ विहङ्गोसौ पक्षी प्रणदितस्तदा।
वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति ५५
एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः।
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ५६
पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम्।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ५७
विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम्।

नाहीं असें माझ्या मनानें पक्कें घेतलें आहे ५१. सीतेचें खरें खरें प्रेम माझ्यावर जडलें असून माझेंही प्रेम सर्वप्रकारें सीतेवर जडलें आहे ५२. आपल्याबरोबर पुष्पें उडवून नेणारा थंडगार वारा जरी स्पर्श झाला असता सुखदायक होणारा आहे तरी मी त्या कांतेचें चिंतन करीत असल्यामुळें मला तो अग्नितुल्य झाला आहे ५३. सीतेसहवर्तमान ज्याला मी पूर्वी नेहमीं सुखकारक समजत होतों तो वायु ती सीता नसल्यामुळें आज माझ्या शोकोत्पत्तीला कारण झालेला आहे ५४. त्यावेळीं ह्या आकाशगामी पक्ष्यानें गर्जना केली परंतु, आता तोच काकपक्षी वृक्षावर बसून आनंदानें शब्द करीत आहे ५५.

[illegible] पक्षी त्या ठिकाणीं सीतेला अतिशय पीडा होत असल्याचें सुचवीत असून मला मात्र त्या विशालनयनेचे समीप नेणार आहे ५६. हे लक्ष्मणा, प्रफुल्लित अग्रानीं युक्त अशा वृक्षाचे ठिकाणीं किलकिल किलबिल शब्द करीत असलेल्या पक्ष्यांचा कामोद्दीपक ध्वनि तूं ह्या वनामध्यें अवलोकन कर ५७. वायूनें चलित झालेल्या ह्या तिलकमंजरीकडे हा भ्रमर एकाएकी येत आहे आणि विषयांध होऊन मदस-

षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ५८
कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः ।
स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ५९
अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ।
विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ६०
सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ।
किंनरा नरशार्दूल विचरन्ति यतस्ततः ६१
इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ।
नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ६२
एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ।
हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ६३
जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ।
पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ६४

लन अडगळून चालू लागलेल्या आपल्या प्रियेकडे जाणाऱ्या कामी पुरुषाप्रमाणें ता दिसत आहे ५८. हा अशोक कामी जनांचा शोक अतिशय वृद्धिंगत करणारा आहे आणि वायूनें वर उडालेल्या पुष्पगुच्छांच्या योगानें जसा कांहीं मला दटावीतच येथ उभा राहिला आहे ५९. हे लक्ष्मणा, मोहोरामुळें सुशोभित झालेले हे आम्रवृक्ष शृंगारानें मन प्रफुल्लित झालेल्या व शरीराला उटी लाविलेल्या पुरुषाप्रमाणें दिसत आहेत ६०.

हे पुरुषश्रेष्ठा लक्ष्मणा, पंपेच्या तीरीं असलेल्या ह्या चित्रविचित्र वनसमुदायामध्यें (किन्नरीसहवर्तमान) किन्नर इकडे तिकडे संचार करीत आहेत ६१. पहा, हे लक्ष्मणा, हीं सुगंधी रक्तकमळें उदकामध्यें सर्वप्रकारें बालसूर्याप्रमाणें प्रकाशत आहेत ६२. निर्मळ उदक आणि श्वेतवर्ण, नीलवर्ण व रक्तवर्ण कमळें ह्यांनीं युक्त असलेली ही पंपा हंस व कारंडव पक्ष्यांनीं गजबजून गेलेली आहे ६३. आणि भ्रमरांनीं ज्यांतील पराग उदकामध्यें पाडिले आहेत अशा बालसूर्यतुल्य आरक्तवर्ण कमळांनीं सर्व बाजूंनीं ही व्याप्त झाली असल्यामुळें शोभा देत आहे ६४. चक्रवाक

चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ।
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ६५
पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि ।
पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ६६
पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं प्रियपङ्कजाम् ।
अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ६७
अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ।
स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ६८
शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया ।
यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ६९
यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ।
तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना ७०
पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते ।
सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ७१

पक्ष्यानीं ही नेहमीं युक्त आहे, अद्भुत प्रदेशानीं युक्त असलेलीं आणखा दुसरींही वनें हिचे तीरीं आहेत आणि जलपान करण्याच्या इच्छेनें आलेल्या गजाच्या व मृगाच्या कळपानीं हिला शोभा आलेली आहे ६५

वायूचा तडाखा बसल्यामुळें उत्पन्नसामर्थ्यें वेग उत्पन्न झाला आहे अशा लाटानीं ताडित होत असलेलीं कमलें, हे लक्ष्मणा, निर्मल उदकात झळकत आहेत ६६ पद्मपत्राप्रमाणें विशाल नेत्रानीं युक्त असून नित्य कमलाची आवड असलेली सीता दृष्टीं पडत नसल्यामुळें मला जगानेंसें वाटत नाहीं ६७ अहो ! कायहो हा मदनाचा कुटिलपणा ! अत्यंत कल्याणकारक भाषण करणारी कल्याणी सीता दूर गेली असताही आणि म्हणूनच मला आता दुर्लभ असताही हा आपला मला तिची स्मृति देत आहे ६८ प्रफुल्लित वृक्षानीं युक्त असलेला वसंत जर मला अधिक प्रहार न करील तर हा प्राप्त झालेला कामही धारण करणें मला शक्य होईल ६९ अरे, तिच्यासहवर्तमान असताना ज्या गोष्टी मला रमणीय होत होत्या त्याच तिचा वियोग झाल्यामुळें रमणीय होत नाहींत ७०

हे लक्ष्मणा, कमलकोशाचीं दलें सीतेच्या पापण्यासारखीं आहेत म्हणून दृष्टीला

पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।
निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ७२
सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुषु ।
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभिताम् ७३
अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु विभूषितः ।
विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ७४
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ।
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ७५
पम्पातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगन्धिनः ।
मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ७६
केतक्यः सिंदुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ।
मातुलिङ्गाश्च पूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ७७
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला बकुलास्तथा ।
चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ७८

तीं पद्मावींशीं वाटतात ७१. दुसऱ्या वृक्षांतून बाहेर पडून कमलकेसराचा संसर्ग झालेला वायु सीतेच्या निःश्वासाप्रमाणें मनोहर वहात आहे ७२. हे लक्ष्मणा, पंपेच्या दक्षिणेस पर्वतशिखरावर असलेली कर्णिकार वृक्षाची प्रफुल्लित व अत्यंत सुशोभित काठी तूं अवलोकन कर ७३. हा ऋष्यमूकनामक श्रेष्ठ पर्वत धातूनें भूषित असून वायुवेगानें उडालेली पुष्कळच चमत्कारिक धूळ पेरीत आहे ७४. हे लक्ष्मणा, सर्व बाजूंनी प्रफुल्लित पर्णरहित आणि चोहोंकडून रमणीय अशा पलाशवृक्षांच्या योगानें पर्वतशिखरें जसीं कांहीं पेटल्यासारखीं दिसत आहेत ७५.

पंपेच्या तीरीं असलेले मालती, मोगरी, कमल व कण्हेर हे सुगंध वृक्ष जलसिंचनानें वाढलेले असून प्रफुल्लित झालेले आहेत ७६. केतकी निर्गुंडी व कुसरी हीं झाडें प्रफुल्लित झालीं असून ह्या पंपेच्या तीरीं महाळुंगाचे वृक्ष फळांनीं भरलेले आहेत व कुंदाचीं झाडेंही सर्वस्वीं पुष्पांनीं भरलेलीं आहेत ७७. करंज, मोहा, निवस, बकुल, चाफा, तिळवा आणि नागचाफा हे वृक्ष प्रफुल्लित झालेले आहेत ७८;

पद्मकाश्चैव शोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ।
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ७९
अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ।
चूताः पाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ८०
मुचुकुन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ।
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ८१
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ।
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा ८२
हिन्तालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ८३
पुष्पितान्पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ।
द्रुमान्पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान्बहून् ८४
वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानिमान् ।
लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः ८५
पादपात्पादपं गच्छञ्छैलाच्छैलं वनाद्वनम् ।

पद्मक नील अशोक आणि सिंहाची आयाळ ज्यान्या योगानें पिंजरवर्ण झालेली आहे असे लोध्र वृक्ष पर्वताच्या माथ्यावर प्रफुल्लित झालेले असून शोभत आहेत ७९. पिस्ते पिवळ्या कोराव्या, सावरी, मंदार, आम्र, गुलाब आणि काचन प्रफुल्लित झालेले आहेत ८०.

मुचकुंद, अर्जुन, केतक मोंगरी शिरस्, शिसवा आणि धावडा हेही वृक्ष पर्वत-शिखरावर दृष्टीं पडत आहेत ८१. सावऱ्या, पळस, तांबड्या कोराव्या, तिवस, करंज, चंदन, स्यंदन ८२, हिंताल तिलक, आणि नागचाफे हेही वृक्ष प्रफुल्लित दिसत आहेत ८३. हे लक्ष्मणा, ह्या पंपेच्या तीरीं प्रफुल्लित अग्रांनीं युक्त असलेल्या लतांनीं परिवेष्टित आणि मनोहर असे हे पुष्कळच प्रफुल्लित वृक्ष तूं अवलोकन कर ८४. वायूच्या योगानें ज्यांच्या फांद्या अस्ताव्यस्त होऊन ज्यांची एकमेका-मध्यें गुंतागुंत झालेली आहे अशा ह्या वृक्षांना मत्त झालेल्या श्रेष्ठ स्त्रियांप्रमाणें लता चिकटून रहात आहेत ८५ ह्या वृक्षापासून त्या वृक्षावर, ह्या पर्वतावरून त्या

वाति नैकरसास्वादसंमोदित इवानिलः ८६
केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः।
केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ८७
इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि।
रागरक्तो मधुकरः कुसुमेष्वेव लीयते ८८
निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति।
मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ८९
इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता।
स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ९०
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु।
विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तरा कृताः ९१
हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम्।
पुष्पमासे हि तरव संघर्षादिव पुष्पिताः ९२
आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः।

पर्वतावर आणि त्या वनातून त्या वनात वहात जाणारा वायु अनेक रसाच्या आस्वादामुळें हर्षयुक्त झाल्यासारिखा दिसत आहे ८६

काहीं सुगंधी वृक्ष विपुल पुष्पानीं युक्त आहेत व काहीं पुष्पकलिकांनी परिवेष्टित असलेले वृक्ष श्यामवर्ण दिसत आहेत ८७ हें मधुर, हें स्वादिष्ट व हें प्रफुल्लित असें समजून आरक्तवर्णे मधुमक्षिका पुष्पामध्येंच लीन होत आहेत ८८. आणि पुष्पात लीन झाल्यावर हा मधुलुब्ध मधुमक्षिका पुनरपि उडून एकाएकीं पंपातीरीं असलेल्या वृक्षावरच दुसरे ठिकाणा जात आहे ८९ ह्या भूमिवर आपोआप पडलेल्या पुष्पराशींचे थर झालेले असल्यामुळे शयन करण्याकरिता बिछानें पसरलेल्या भूमिप्रमाणे ही सुखकर झालेली आहे ९० हे लक्ष्मणा, नानाप्रकारच्या पुष्पाचे थर पर्वतशिखरावर झाले असल्यामुळें विस्तीर्ण, पीतवर्ण व रक्तवर्ण असे नानाप्रकारचे बिछाने तयार करून ठेविल्यासारखे दिसत आहेत ९१.

हे लक्ष्मणा, थंडी संपतांक्षणीं ह्याचे ठिकाणीं झालेला हा पुष्पप्रादुर्भाव तू अवलोकन कर ह्या चैत्रमहिन्यामध्ये वृक्ष जसे काहीं एकमेकाच्या ईर्षेनेंच प्रफुल्लित झालेले आहेत ९२ हे लक्ष्मणा, भृगानीं नादित असल्यामुळें वृक्ष एकमेकाना आव्हान

कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ९३
एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम्।
रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्निव ९४
मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोहरम्।
स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ९५
यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि।
स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ९६
न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह।
रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ९७
अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो विविधच्छदाः।
कानने ऽस्मिन्विना कान्तां चिन्तामुत्पादयन्ति मे ९८
पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम्।
चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ९९

करीत अगम्यासारिखे दिसत आहेत आणि फांद्या पुष्पांनीं भरलेल्या असल्यामुळें ते फारच शोभन आहेत ९३. हा कारंडव पक्षी शुभ उदकामध्यें प्रविष्ट होऊन माझे ठिकाणीं कामोद्दीपन करण्याकरिताच कीं काय आपल्या कांतेसहवर्तमान रममाण होत आहे ९४. गंगेप्रमाणें पंपेचें हें रूप मनोहर असल्यामुळें जगतामध्यें हिच्या उत्कृष्ट गुणाची जी ख्याति झालेली आहे ती अगदीं योग्य आहे ९५.

हे रघुवंशश्रेष्ठा लक्ष्मणा, ती साध्वी स्त्री जर दृष्टी पडेल आणि तिच्यासहवर्तमान जर आमचें या ठिकाणीं वास्तव्य होईल तर अयोध्येचीच नव्हे परंतु इंद्रपदाचीही मी जरूर बाळगणार नाहीं ९६. कारण, ह्याप्रमाणें रमणीय असलेल्या ह्या हिरव्यागार प्रदेशावर मी तिच्यासहवर्तमान रममाण होऊं लागलों असतां मला कशाचीही चिंता रहाणार नाहीं आणि दुसऱ्या गोष्टी माझ्या मनातही येणार नाहींत ९७. नानाप्रकारच्या पर्णांनीं युक्त असलेले हे वृक्ष ह्या वनामध्यें चोंहोंकडून असलेल्या मला नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं चिंताक्रांत मन करून टाकीत आहेत ९८. शीत जलानें परिपूर्ण व कमलांनीं भरलेली ही पंपा, हे लक्ष्मणा, तूं अवलोकन कर. चक्रवाक पक्षी हिचे तीरीं संचार करीत असून, कारंडव पक्षी हिचा आश्रय करून राहिलेले आहेत ९९.

प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णा महामृगनिषेविताम् ।
अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहंगमैः १००
दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ।
श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ।
पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ।
मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥
व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः १०२
अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले ।
पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम १०३
जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ।
सेवेत यदि वैदेही पम्पायाः पवनं शुभम् १०४
पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ।
धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पाया वनमारुतम् १०५

बेदकानी व क्रौंच पक्ष्यांनी ही भरलेली आहे आणि मोठमोठ्या मृगांनी हिचा आश्रय केलेला आहे ही पंपा शब्द करणाऱ्या पक्ष्यांमुळें तर अधिकच शोभत आहे १०० आणि पद्मपत्राप्रमाणें नेत्र व चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक मुख ह्यांनी युक्त असलेल्या माझ्या नित्य तरुणी प्रियेची आठवण देऊन हे आनंदित झालेले नानाप्रकारचे पक्षी माझे ठिकाणीं कामोद्दीपन करीत आहेत १०१. अद्भुत शिखरावरून मृगींसहवर्तमान असलेल्या मृगांना तू अवलोकन कर आणि मृगशावकांसारिखे जिचे नेत्र आहेत त्या सीतेचा वियोग झालेल्या माझ्याकडेही दृष्टि दे. इकडे तिकडे संचार करीत असलेले हे मृग माझ्या चित्ताला दुःख मात्र देत आहेत १०२. मत्त पक्षिगणांनीं गजबजून गेलेल्या ह्या रमणीय पर्वतशिखरावर जर ती कांता माझ्या दृष्टीं पडेल तरच माझें चांगलें घडणार आहे १०३. सारांश हे लक्ष्मणा, ती सुंदरी वैदेही जर माझ्याबरोबर ह्या पंपातीरावरील शुभ वायूचें सेवन करील तरच खरोखर मी जिवंत राहीन १०४. हे लक्ष्मणा, श्वेतकमलें व रक्तकमलें ह्यांचा गंध वाहून नेणाऱ्या अशा ह्या मंगलकारक व शोकनाशक पंपातीरावरील वनवायूचें जे सेवन करितात ते धन्य आहेत १०५

श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया।
कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा १०६
किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनम्।
जनकं पृष्टसीतं तं कुशलं जनसंसदि १०७
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रस्थापितं वनम्।
सीता धर्मं समास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया १०८
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये।
या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विहतचेतसम् १०९
तच्चार्वञ्चितपद्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम्।
अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मतिर्मम ११०
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम्।
वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण १११
प्राप्य दुःखं वने श्यामा मां मन्मथविकर्शितम्।

कमलपत्राप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत व जी नेहमीच तरुण आहे अशी ती जनककन्या प्रिया माझा वियोग होऊन शत्रूचे अधीन झाली असतांना कसे बरें प्राण धारण करील ? १०६ सीता कोठें आहे म्हणून लोकांच्या सभेमध्यें जनकानें मला प्रश्न केला तर त्या धर्मवेत्त्या व सत्यवादी राजाला मी आतां काय बरें कुशल वृत्तांत कथन करूं ? १०७ अरे, पित्यानें मला वनात पाठविलें असता जी धर्माचें अवलंबन करून हळू हळू माझ्या मागोमाग आली ती प्रिया सीता कोठें आहे ? १०८ हे लक्ष्मणा, राज्यापासून च्युत आणि मनामध्यें खिन्न झालेल्या माझ्या मागोमाग जी आली तिचा वियोग झाल्यामुळें दीन झालेला मी कसे बरें प्राण धारण करूं ? १०९ मनोहर आणि प्रशंसेस पात्र अशा कमलतुल्य नेत्रांनीं युक्त, शुभ, कमलाही व्रण नसलेलें आणि सुगंधि असें तिचें मुख दृष्टीं पडत नसल्यामुळें माझें धैर्य अगदीं खचत आहे ११० हे लक्ष्मणा, मधून मधून किंचित् हास्यानें युक्त मधुर, हितकारक आणि गुणसंपन्न असें सीतेचें अनुपम भाषण आतां माझ्या कर्णीं बरें पडेल ? १११

वनांत येंं दुःख प्राप्त झालें असूनही ती तरुणी मा जी दु ख नाहींसें झाल्यासारिखी

नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वयमापत ११२
किं नु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौसल्यां हि नृपात्मज।
क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चापि मनस्विनीम् ११३
गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम्।
न ह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ११४
इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत्।
उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ११५
संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम।
नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ११६
स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने।
अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ११७
यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा।
सर्वथा रावणस्तात न भविष्यति राघव ११८

खत ला मासवीत होती आणि जशी काहीं दर्युक्त हाकेन मदनानें जर्जर केलेल्या माझ्याशीं बागलें भापण करीत होती. ११२ " हेराजकुमारा, ती माझी स्नुपा कोठें आहे ' म्हणून विचारी कौसल्या मला विचारूं लागली असता मी तिला अयोध्येमध्यें काय सांगूं व कसें सांगूं ? ११३ हे लक्ष्मणा, तूं जा आणि भ्रातृवत्सल भरताला भेट. मी आता त्या जनककन्येवाचून जिवंत रहाण्यास समर्थ नाहीं " ११४

याप्रमाणें महात्मा राम अनाथासारिखा विलाप करूं लागला असता भ्राता लक्ष्मण योग्य व व्यर्थ न होणारें असें भापण त्याच्याशीं करूं लागला. ११५ (तो म्हणाला) "हे रामा, शोक आवरून धर. हे पुरुषोत्तमा, तुझें देव बरें करो, तूं शोक करूं नकोस. तुझ्यासारिख्या निर्मल मनाच्या पुरुषाची मति अशी कधीं गुंग होत नाहीं. ११६ प्रिय वस्तुसंबंधानें वियोगजन्य दुःख अवश्य ठेविलेलेंच आहे हें लक्ष्यात आणून प्रिय जनाचे ठिकाणीं असलेलें प्रेम तूं आता सोडून दे. कारण, अति स्नेहाचा संबंध झाल्यामुळें भिजलेली वातही जळूं लागते. ११७ हे राघवा, रावण पातालांत जावो किंवा त्याच्यापेक्षांही अधिक दुर्गम प्रदेशावर जावो, त्यास काहीं केलें तरी तो आता जिवंत रहाणार नाहीं. ११८ तस्मात्, या पापी राव-

प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ।
ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ११९
यदि याति दितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ।
तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् १२०
स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः ।
अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते १२१
उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् १२२
उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।
उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् १२३
त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ।
महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे १२४
एवं संबोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः ।

त्याची बातमी आपणाला प्रथम मिळविली पाहिजे, म्हणजे सीतेला सोडून देणें तरी त्याला भाग पडेल किंवा मरावें तरी लागेल ११९ पार कशाला, सीतेला घेऊन रावण जरी दितीच्या गर्भांत गेला तरी सुद्धा तो सीतेला परत न देईल तर मी त्याचा तेथेंही वध करीन १२०

हे कल्याणसंपन्न सज्जना रामा, धैर्याचें अवलंबन कर आणि हे असले धीर खचविणारे विचार सोडून दे कारण, नष्ट झालेली वस्तु ज्यांना अवश्य मिळवावयाची आहे त्यांना ती यत्नावाचून कधींही मिळत नाहीं १२१ हे सज्जना, उत्साहाचें सामर्थ्य ज्यास्त आहे,' उत्साहापेक्षा श्रेष्ठ बल दुसरें नाहीं आणि म्हणूनच उत्साही पुरुषाला त्रैलोक्यामध्यें कोणतीही वस्तु दुर्लभ नाहीं १२२ उत्साही पुरुष दुर्घट कार्य प्राप्त झालें असताही खचून जात नाहींत ह्यास्तव आपणही केवल उत्साहाचेंच अवलंबन करून जानकी परत मिळवूं १२३ शोकाला मागें टाकून तू ही विषयाधीनता सोडून दे तू स्वतः महात्मा व कृतार्थ आहेस हें तुला समजत नाहीं काय ? " १२४

ह्याप्रमाणें त्या लक्ष्मणानें रामाला समजाविलें असता चित्त शोकाकुल झालेल्या

त्यज्य शोकं च मोहं च रामो धैर्यमुपागमत् १२५
सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः।
रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमाम् १२६
निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरं च।
उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दु खोपहतः प्रतस्थे १२७
तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा।
स लक्ष्मणो राघवमिष्टचेष्टो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव १२८
तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ।
शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव विचेष्टचेष्टम् १२९
स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चरंश्चरन्तौ।
दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारभग्न १३०
तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम्।

रामानें शोकाचा व मोहाचा त्याग करून धैर्याचें अवलंबन केलें १२५ आणि तो अचिंत्य पराक्रमी राम वायूनें चंचल झालेल्या वृक्षांनीं युक्त, अत्यंत मनोहर व रम्य अशी ती पंपा सोडून सावधपणानें पुढें चालला १२६ सारांश, दु खाकुल आणि म्हणूनच मनामध्यें उद्विग्न झालेल्या त्या रामानें लक्ष्मणासहवर्तमान विचार केला आणि तें सर्व वन, झरे व गुहा अवलोकन करीत करीत तो महात्मा एकाएकीं पुढें चालता झाला १२७ तो राम जाऊं लागला असतां मत्त गजाप्रमाणें झुलत झुलत चालणाऱ्या आणि इष्ट व्यापारांचेंच अवलंबन करणाऱ्या महात्म्या लक्ष्मणानें सावध राहून धर्मानें व बलानें त्याचें रक्षण केलें १२८

तदनंतर ऋष्यमूकपर्वताचे समीप संचार करणारा महाबलाढ्य वानरराज सुग्रीव हिंडता हिंडता अद्भुत व दर्शनीय अशा त्या रामलक्ष्मणाना अवलोकन करितांक्षणीं भयभीत होऊन हूं कीं चूं देखील करीनासा झाला. १२९ तात्पर्य, तेथें हिंडत हिंडत आलेल्या त्या रामलक्ष्मणाना अवलोकन करितांक्षणीं गजाप्रमाणें मंदगतीनें चालणारा तो महा मा सुग्रीव वानर पराकाष्ठेचा खिन्न झाला आणि चिंताक्रांत होऊन अतिशय भयामुळें त्याचा उत्साहही नाहींसा झाला १३० व पुण्यप्रद, सुखावह,

त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ १३१

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥१॥ [१३१]

द्वितीयः सर्गः।

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् १
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्।
न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः २
नैव चक्रे मनः स्थातुं वीक्षमाणौ महाबलौ।
कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ३
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्।
सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्तैर्वानरैः सह ४
ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः।
शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ५

आश्रय करण्यास योग्य आणि वानरांनीं वास्तव्य केलेल्या सीमांनीं युक्त अशा त्या आश्रमाला प्राप्त झालेल्या त्या महाबलाढ्य रामलक्ष्मणांना अवलोकन करिताक्षणीं इतर वानरही तेथून चालते झाले १३१

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

धनुर्धर व वीर असे ते महात्मे भ्राते रामलक्ष्मण अवलोकन करून सुग्रीव चिंताक्रांत झाला १ त्याचें अंत करण उद्विग्न झालें, चोहोंकडे पाहूं लागला आणि तो वानरराज कोणत्याही प्रदेशावर ठरेनासा झाला २ महाबलाढ्य रामलक्ष्मणावर दृष्टि गेल्यामुळें एरे ठिकाणीं स्थिर रहाण्याचा विचार मनामध्यें मुळींच न येता अत्यंत भयभीत झालेल्या त्या वानराचें चित्त अगदीं गोंधळून गेलें. ३ नंतर तेथें रहाणें आणि तेथून चालतें होणें ह्यात बरें वाईट कोणतें हें स्वत. लक्ष्यात आणून वानरासहवर्तमानही त्याचा विचार करून सुग्रीव त्या सर्व वानरासहवर्तमान पराकाष्ठेचा उद्विग्न झाला. ४ तदनंतर रामलक्ष्मण दृष्टीं पडत असल्यामुळें अत्यंत उद्विग्न झालेला तो वानरराज सुग्रीव आपल्या मंत्र्यांना ह्मणाला. ५

एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम्।
छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ६
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ।
जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् [illegible]
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम्।
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ८
एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्।
प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराणि च ९
ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः।
बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् १०
आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम्।
मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ११
ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रे समाहिताः।

" कपटानें वल्कलें धारण करून हिंडत हिंडत येथें आलेले हे निःसंशय त्या दुर्गम वनामध्यें वालीनें पाठविले आहेत " ६ हें भाषण ऐकिल्यावर ते महाधनुर्धारी रामलक्ष्मण सुग्रीवाच्या मंत्र्यानीं अवलोकन केले आणि लगेच ते त्या पर्वताच्या कड्यापासून निघून त्याच पर्वताच्या दुसऱ्या एका उत्कृष्ट शिखराकडे चालते झाले ७

नंतर आपल्या कळपाचें रक्षण करणारे ते वानर त्याच्यामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या त्या कपिश्रेष्ठ सुग्रीवाकडे सत्वर गेले आणि त्याच्या भोंवतीं गराडा घालून उभे राहिले ८ तात्पर्य, एकसारिखीच अवस्था झालेले ते सर्वही वानर वेगानें पर्वताचीं शिखरें कंपित करीत करीत ह्या पर्वतापासून त्या पर्वतावर उड्या मारू लागले. ९ आणि उड्या मारूं लागलेल्या त्या सर्वही महाबलाढ्य वानरानीं तेथील दुर्गम प्रदेशावर असलेले प्रफुल्लित वृक्ष मोडून टाकिले. १० चोहोंकडून त्या महापर्वतावर ते श्रेष्ठ वानर उड्या मारू लागले आणि हरिणें, मांजरें व व्याघ्र ह्यांना भीति उत्पन्न करीत करीत चालते झाले ११ तदनंतर धैर्याचें अवलंबन केलेले सुग्रीवाचे कांहीं मंत्री त्या श्रेष्ठ पर्वतावर वानरराज सुग्रीवासमीप गेले आणि सर्वही हात

संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः १२
ततस्तु भयसंत्रस्तं वालिकिल्बिषशङ्कितम् ।
उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः १३
संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ।
मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः १४
यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुङ्गव ।
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् १५
यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ।
स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् १६
अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम ।
लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ १७
बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर ।
न ह्यबुद्धिङ्गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि १८

जोडून उभे राहिले. १२ तदनंतर वालीच्या पोटात काहीं किल्बिष येऊन त्यानें त्या उभयतांना पाठविलें आहे अशी शंका आल्यामुळे भयभीत झालेल्या सुग्रीवाला संभाषणज्ञ हनुमान् म्हणाला. १३

"वालीकरितां जो हा मोठा सर्वांचा चित्तक्षोभ झालेला आहे त्याचा त्याग केला पाहिजे. हा श्रेष्ठ पर्वत मलय आहे आणि ह्या ठिकाणीं आपणाला वालीपासून भीति नाहीं. १४ हे वानरराजा, ज्यामुळें चित्त उद्विग्न होऊन तूं ऋष्यमूक पर्वतापासून पळून आलास तो क्रूर मुद्रा धारण करणारा क्रूर वाली मला दिसत नाहीं. १५ सारांश, हे विनयसंपन्न सुग्रीवा, ज्या पापकर्मी ज्येष्ठ भ्रात्यापासून तुला भय उत्पन्न झालें आहे तो दुष्टात्मा वाली येथें नाहीं आणि म्हणूनच मला वाटतें तुला भीति नाहीं. १६

हे वानरा, चंचल अंतःकरणामुळें तूं ज्याअर्थी बुद्धीचा दृढ निश्चय करीत नाहींस त्या अर्थी तुझें वानरत्व व्यक्तच झालें आहे. १७ बुद्धि आणि ज्ञान ह्यांनी संपन्न होऊन इंगिताच्या योगानें तूं सर्व काहीं करीत जा. कारण, बुद्धीचें अवलंबन न केलेला राजा आपल्या ताब्यातील कोणत्याही प्रजेवर अंमल चालविण्यास समर्थ होत नाहीं." १८

सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः।
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह १९
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ।
कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ २०
वालिप्रणिहितावेव शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ।
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः २१
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि २२
कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः।
भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः २३
तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम।
इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च २४
लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि।

हें हनुमानाचें शुभ वाक्य श्रवण करून सुग्रीव त्याच्याहीपेक्षां शुभ शब्दानीं हनुमानाला म्हणाला १९ "आजानुबाहु, विशालनयन आणि बाण, धनुष्य व खड्ग धारण करणाऱ्या ह्या देवकुमारतुल्य उभयतांना अवलोकन केल्यावर कोणाला बरें भय उत्पन्न होणार नाहीं ? २० वालीनें ह्या पुरुषश्रेष्ठांना पाठविलें आहे असा मला संशय येतो कारण, राजेलोकांना पुष्कळ मित्र असतात, (तेव्हां हेही कोणी-वालीचे मित्रच असतील ? तस्मात्,) ह्याच्याविषयीं विश्वास धरून राहणें योग्य नाहीं २१ कपटानें संचार करणारे शत्रु मनुष्यानें ओळखिले पाहिजेत कारण, ते विश्वासघातकी विश्वासानें स्वस्थ राहिलेल्याचें छिद्र पाहून प्रहार करितात २२ आपले मनोरथ सिद्धीस नेण्याविषयीं वाली मोठा बुद्धिमान् आहे आणि प्रतिपक्ष्याला फसविण्याचे अनेक उपाय राजेलोक जाणत असून ते संधि साधून शत्रूवर प्रहार करीत असतात ह्यास्तव, सामान्य लोकांकडून त्यांचा पत्ता लावविला पाहिजे २३ तस्मात् हे वानरा, उदासीन पुरुषाप्रमाणें तू जाऊन त्यांची नानाप्रकारची हालचाल, मुद्रा आणि बोलण्याची ढब ह्याच्या योगानें परीक्षा करून ये २४

तू त्यांच्या मनाचा कल पहा आणि तू समीप गेल्यावर बोलण्याच्या ओघात जर

विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः २५
ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव।
प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ २६
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम।
व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतानयोः २७
इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः।
चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २८
तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य कपिः सुभीतस्य दुरासदस्य।
महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलो सलक्ष्मणः २९
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः [१६०]॥२॥

तृतीयः सर्गः।

वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः।
पर्वतादृष्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ १

त्याचें मन संतुष्ट झालेलें तुझ्या दृष्टी पडलें तर प्रशंसाबोधक शब्दांनीं आणि माझा अभिप्राय दर्शविणाऱ्या हावभावांनीं माझ्याविषयीं त्याचे मनात तूं विश्वास उत्पन्न कर २५ आणि, हे वानरश्रेष्ठा, धनुष्य धारण करून ह्या वनामध्यें प्रवेश करण्याचें प्रयोजन काय हें माझ्या संमुख उभा राहून तूं त्यांना विचार २६ हे वानरा, ह्यांची मनें शुद्ध आहेत कीं काय हें तूं समजून घेव कीं दुष्ट असल्यास ह्यांचा दुष्टपणाही भाषणावरून अथवा आकारावरून तुला ओळखितां येईल. २७ याप्रमाणें वानरराज सुग्रीवानें आज्ञा केली असता वायुपुत्र हनुमानानें त्या रामलक्ष्मणाकडे जाण्याचें मनात आणिलें २८ आणि वालीनें गांठण्यास अशक्य परंतु अत्यंत भयभीत झालेल्या त्या सुग्रीवाच्या भाषणाला "ठीक आहे" म्हणून मान देऊन तो महाप्रभावी हनुमान् जेथें तो अतिबलाढ्य राम लक्ष्मणासहवर्तमान होता तेथें गेला. २९

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं दुसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ २ ॥

महात्म्या सुग्रीवानें सांगितलेलें लक्ष्यात घेऊन हनुमान् ऋष्यमूक पर्वतापासून

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ८
सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ ।
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ९
श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ।
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ १०
प्रभया पर्वतेन्द्रोऽसौ युवयोरवभासितः ।
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ११
पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ।
अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिहागतौ १२
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुंधराम् ।
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ १३
सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ।
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः १४

दीन आहात आणि आपल्या मुद्रेनें ह्या वनसंबंधी प्रजाजनांना पीडा देत आहा-त ? ८ तुमची मुद्रा सिंहासारिखी दिसत असून तुम्ही महाबलाढ्य व महापराक्रमी वीर आहात आणि तुम्ही इंद्रधनुष्यासारिखीं धनुष्यें घेतलीं असल्यामुळें शत्रूचा वध करण्याचा तुमचा उद्देश दिसत आहे. ९

तुम्ही श्रीमान् व रूपवान् असून तुमची चालण्याची ढब उत्कृष्ट बैलाप्रमाणें आहे व तुमचे बाहू गजशुंडाप्रमाणें असून तुम्ही पुरुषश्रेष्ठ तेजस्वी आहात. १० हा पर्वतराजही तुमच्या प्रभेनें झळकूं लागला आहे. तेव्हां राज्यालाच पात्र असलेले तुम्ही देवतुल्य या प्रदेशाला कसे आला ? ११ तुमचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणें विशाल असून तुम्ही वीरांनीं जटामंडल धारण केलें आहे व तुम्ही उभयताही वीर एकमेकांसारिखे असून देवलोकापासून येथें आहा (असें मला वाटत आहे.) १२ पृथ्वीवर तुम्ही चंद्रसूर्य सहज आला आहात असें मला वाटत आहे आणि विशाल वक्षस्थलानीं युक्त असलेले तुम्ही वीर जरी मनुष्य आहात तरी तुमचें रूप देवा-प्रमाणें आहे. १३ तुमचे स्कंध सिंहासारिखे असून तुम्ही आनंदित झालेल्या तरुण वृषभाप्रमाणें मोठे उत्साही दिसत आहांत व अडसराप्रमाणें असलेले तुमचे बाहू

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः।
भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः २
ततश्च हनुमान्वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया।
विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ३
आबभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च।
संपूज्य विधिवद्वीरौ हनुमान्वानरोत्तमः ४
उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ।
राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ५
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ।
त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ६
पम्पातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समन्ततः।
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ ७
धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ।

राघवाकडे चालता झाला. १ प्रथमतः मनाला विश्वास न वाटल्यामुळें वायुपुत्र हनुमान् वानरानें वानररूपाचा त्याग करून सामान्य तापसाचें रूप धारण केलें. २ आणि नम्रपणें त्या राघवासमीप जाऊन व त्यांना प्रणिपात करून मधुर व मनोहर शब्दांनीं ३ त्या वीरांशीं भाषण करून त्यांची त्यानें यथायोग्य रीतीनें प्रशंसाही केली व ह्याप्रमाणें योग्य रीतीनें त्या वीरांची प्रशंसा केल्यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् ४ त्या सत्यपराक्रमी रामलक्ष्मणांना मृदु शब्दांनीं आपल्या इच्छेनें विचारूं लागला. (तो ह्मणाला)

" निर्मल तपश्चर्या करणारे तुम्ही तपस्वी राजर्षी अथवा देव ह्याप्रमाणें दिसत आहां ५ तेव्हां तुम्ही श्रेष्ठ ब्रह्मचारी ह्या प्रदेशावर कशाकरितां आलां ? तुमच्यामुळें मृगगणांना आणि वनांत संचार करणाऱ्या इतरही प्राण्यांना त्रास होत आहे ६ पंपेच्या तीरावरील वृक्षांकडे तुम्ही कांहीं वस्तु शोधण्याच्या उद्देशानें चोहोंकडून निरखून पहात आहांत व शुभ जलानें युक्त असलेल्या ह्या नदीला तुम्ही शोभा आणीत आहांत. तस्मात् बलवान्, ७ धैर्यवान्, सुवर्णासारख्या कांतीनें युक्त आणि वल्कलें परिधान केलेले असे तुम्ही कोण ? आजानुबाहु दुःखाचे सुस्कारे

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ८
सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ।
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ९
श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ।
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ १०
प्रभया पर्वतेन्द्रोऽसौ युवयोरवभासितः।
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ११
पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ।
अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिहागतौ १२
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुंधराम्।
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ १३
सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ।
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः १४

टाकीत आहात आणि आपल्या मुद्रेनें ह्या वनसंबंधीं प्रजाजनांना पीडा देत आहा- त ? ८ तुमची मुद्रा सिंहासारिखी दिसत असून तुम्ही महाबलाढ्य व महापराक्रमी वीर आहात आणि तुम्ही इंद्रधनुष्यासारिखीं धनुष्यें घेतलीं असल्यामुळें शत्रूंचा वध करण्याचा तुमचा उद्देश दिसत आहे. ९

तुम्ही श्रीमान् व रूपवान् असून तुमची चालण्याची ढब उत्कृष्ट बैलाप्रमाणें आहे व तुमचे बाहू गजशुंडेप्रमाणें असून तुम्ही पुरुषश्रेष्ठ तेजस्वी आहात. १० हा पर्वतराजही तुमच्या प्रभेनें झळकूं लागला आहे. तेव्हां राज्यालाच पात्र असलेले तुम्ही देवतुल्य ह्या प्रदेशाला कसे आलां ? ११ तुमचे नेत्र कमलपत्राप्रमाणें विशाल असून तुम्ही वीरांनीं जटामंडल धारण केलें आहे व तुम्ही उभयतांही वीर एकमेकांसारिखे असून देवलोकापासून येथें आहां (असें मला वाटत आहे.) १२ पृथ्वीवर तुम्ही चंद्रसूर्य सहज आला आहांत असें मला वाटत आहे आणि विशाल वक्षस्थलांनीं युक्त असलेले तुम्ही वीर जरी मनुष्य आहांत तरी तुमचें रूप देवा प्रमाणें आहे. १३ तुमचे स्कंध सिंहासारिखे असून तुम्ही आनंदित झालेल्या तरुण वृषभाप्रमाणें मोठे उत्साही दिसत आहांत व अडसराप्रमाणें असलेले तुमचे बाहू

सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ।
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् १५
ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ।
इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने १६
प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ।
संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः १७
जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ १८
खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव ।
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः १९
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरपुङ्गवः ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः २०
प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानरः २१

अत्यंत वर्तुल व दीर्घ असून. १४ सर्व अलंकार धारण करण्यास योग्य आहेत. परंतु ते तुम्ही कशाकरिता भूषित केले नाहीत ? विंध्य, मेरु इत्यादि पर्वतांनीं विभूषित असून सागर व वनें यांनीं युक्त असलेल्या या संपूर्ण पृथ्वीचें रक्षण करण्यास तुम्ही उभयता योग्य आहांत असें मला वाटतें. चित्रविचित्र शिकराव टाकिलेलीं हीं तुमचीं लकलकीत अद्भुत धनुष्यें. १५, १६

इंद्राचीं सुवर्णभूषित वज्रेंच कीं काय अशीं दिसत आहेत. शुभ आकाराने युक्त असलेले तुमचे भाते, दंश करण्यास उत्सुक झालेल्या सर्पांप्रमाणें प्राणनाशक अशा, भयंकर व तीक्ष्ण बाणांनीं भरलेले आहेत. प्रमाणानें मोठे, रुंद व सुवर्णभूषणांनीं युक्त १७, १८ असे हे खड्ग कात टाकिलेल्या सर्पांप्रमाणें झळकत आहेत. अरे, मी याप्रमाणें तुमच्याशीं बोलत असतांना तुम्ही माझ्याशीं कां भाषण करीत नाहीं ? १९ सुग्रीव म्हणून कोणी एक धर्मात्मा व वीर वानरश्रेष्ठ आहे आणि त्याला भावानें हांकून लाविलें असल्यामुळें तो दुःखित असा जगतावर भ्रमण करीत आहे. २० त्या वानरश्रेष्ठाधिपति महात्म्या सुग्रीवानें पाठविल्यावरून मी हनुमान् नामक वानर येथें आलों आहें. २१

युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् २२
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात्।
ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम् २३
एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन २४
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् २५
सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमिहागतः २६
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम्।
वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदमम् २७
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् २८

तो धर्मात्मा सुग्रीव तुम्हांसहवर्तमान सख्य करण्याची इच्छा करीत असून मी वायुपुत्र वानर त्याचा मंत्री आहें असें तुम्ही समजा २२ सुग्रीवाचें प्रिय करण्याकरिता मीं तापसरूप धारण केलें आहे व मी इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वागणार व मनास वाटेल तिकडे जाणारा ऋष्यमूक पर्वतापासून येथें आलों आहें ". २३

त्याप्रमाणें त्या वीर रामलक्ष्मणाना सांगितल्यानंतर बोलण्यामध्यें कुशल असलेला तो संभाषणज्ञ हनुमान् पुनरपि कांहीं एक बोलला नाहीं. २४ तेव्हा हें त्याचे भाषण श्रवण करून आनंदित मुद्रेनें युक्त झालेला वैभवशाली राम समीपच असलेल्या भ्रात्या लक्ष्मणाला म्हणाला. २५

" हा वानरराज महात्म्या सुग्रीवाचा मंत्री त्याच्याचकरिता येथें माझ्यासमीप आला आहे २६ ह्यास्तव, हे लक्ष्मणा, प्रेमयुक्त, शत्रूंचें दमन करणारा आणि संभाषणज्ञ अशा त्या सुग्रीवमंत्री वानरार्शी मधुर शब्दांनीं तूं कांहीं तरी बोल २७ ज्यानें ऋग्वेदाचा अभ्यास केलेला नाहीं, ज्यानें यजुर्वेद धारण केलेला नाहीं आणि जो सामवेद जाणीत नाहीं त्याला असें भाषण करिता येणें शक्य नाहीं २८

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् २९
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ३०
अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्ययम् ,
उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ३१
संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ३२
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ३३
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
सिद्ध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ३४
एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।

खरोखर संपूर्ण व्याकरण ह्यानें अनेक वेळा ऐकिलेलें आहे. कारण, हा जरी पुष्कळ बोलत होता तरी काहींही अशुद्ध ह्याच्या तोंडातून निघालेलें नाहीं. २९ मुख, नेत्र, ललाट, भिवया आणि इतरही सर्व अवयव ह्यापैकीं कोठेंही ह्याचे ठिकाणीं दोष दृष्टोत्पत्तीस आला नाहीं. ३०

तस्य सिद्धयन्ति सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ३५
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम्।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ३६
विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः।
तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ३७
यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह।
तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ३८
ततस्तु वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ३९
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥३॥ [१९९]

चतुर्थः सर्गः।

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः।
श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः १

ज्याच्यापाशीं असतील त्याचे दूतांच्या भाषणानें बोधित केलेले सर्वही मनोरथ सिद्धीस जातील. " ३५

ह्या प्रमाणें रामानें सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला सांगितलें असता संभाषण करण्या मध्ये कुशल असलेल्या त्या वायुपुत्र सुग्रीवमंत्री वानराला तो संभाषणज्ञ लक्ष्मण म्हणाला ३६ " हे ज्ञानसंपन्न महात्म्या, सुग्रीवाचे गुण आम्हाला माहीत आहेत व त्या वानरराज सुग्रीवालाच आम्ही शोधीत आहोंत. ३७ तस्मात्, हे सज्जनश्रेष्ठ हनुमाना, सुग्रीवाच्या आज्ञेवरून जसें तूं आम्हाला सांगशील तसें आम्ही तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करूं. " ३८ तें त्या लक्ष्मणाचें भाषण पूर्णपणें श्रवण केल्यावर तो वायुपुत्र आनंदित झाला आणि सुग्रीवाचा विचार मनामध्यें आणून त्या रामलक्ष्मणांशीं सख्य करण्याचे त्यानें मनामध्यें आणिलें ३९

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं तिसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३ ॥

तदनंतर सुग्रीवासंबंधानें रामाचें सौम्य भाषण श्रवण करून व सुग्रीवाशीं रामाचें कांहीं कार्य आहे असें जाणून सुग्रीवाचा मनोरथ आता परिपूर्ण होईल असें मनामध्यें आल्यामुळें हनुमानाला हर्ष झाला आणि तो मनामध्यें म्हणाला १ " त्या

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् २९
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ३०
अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्यथम् ,
उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ३१
संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलम्बिताम् ।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ३२
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ३३
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
सिद्ध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ३४
एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।

खरोखर संपूर्ण व्याकरण ह्यानें अनेक वेळा ऐकिलेलें आहे. कारण, [illegible] जरी पुष्कळ बोलत होता तरी काहींही अशुद्ध ह्याच्या तोंडावून निघालेलें नाहीं. २९ मुख, नेत्र, ललाट, भिवया आणि इतरही सर्व अवयव ह्यापैकीं कोठेंही ह्याचे ठिकाणीं दोष दृष्टोत्पत्तीस आला नाहीं. ३०

ह्याच्या भाषणांत उगीच पाल्हाळ नाहीं, तें संदिग्ध नाहीं, अस्खलित आहे, ऐकणाऱ्याला कंटाळा आणण्यासारिखें नाहीं आणि मनामध्यें उत्कृष्ट रीतीनें येऊन नंतर कंठविवरापासून तें श्रोत्याच्या कानावर पडत असल्यामुळें त्याचा उच्चार मध्यम स्वरानें होत आहे ३१ सारांश, त्या त्या वर्णांचे संस्कार क्रमानें अंतःकरणावर ठसविण्यास समर्थ, त्वरारहित, विलंबशून्य आणि म्हणूनच हृदयाला आनंद देणारी अशी शुभ वाणी हा उच्चारीत आहे- ३२ ऊर, कंठ आणि शिर ह्या तीनही ठिकाणीं अभिव्यक्त होणाऱ्या ह्याच्या ह्या अद्भुत वाणीनें खड्ग उपसून तयार असलेला शत्रु जरी झाला तरी कोणाचें बरें चित्त अनुकूल होणार नाहीं. ३३ हे निष्पापा, ह्या प्रकारचा दूत ज्या राजापाशीं नसेल त्याचीं कृत्यें सिद्धीस कशीं जाणार ? ३४ ह्या प्रकारच्या गुणसमुदायांनीं युक्त असलेले कार्यसाधक

तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ३५
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम्।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ३६
विदिता नौ गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः।
तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ३७
यथा ब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह।
तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ३८
तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ३९
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः॥३॥ [१९९]

चतुर्थः सर्गः।

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः।
श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः १

ज्याच्यापाशीं असतील त्याचे दूतांच्या भाषणानें बोधित केलेले सर्वही मनोरथ सिद्धीस जातील." ३५

ह्या प्रमाणें रामानें सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाला सांगितलें असतां संभाषण करण्यामध्यें कुशल असलेल्या त्या वायुपुत्र सुग्रीवमंत्री वानराला तो संभाषणज्ञ लक्ष्मण म्हणाला ३६ "हे ज्ञानसंपन्न महात्म्या, सुग्रीवाचे गुण आम्हाला माहीत आहेत व त्या वानरराज सुग्रीवालाच आम्ही शोधीत आहोंत. ३७ तस्मात्, हे सज्जनश्रेष्ठ हनुमाना, सुग्रीवाच्या आज्ञेवरून जसें तूं आम्हाला सांगशील तसें आम्ही तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करूं." ३८ तें त्या लक्ष्मणाचें भाषण पूर्णपणें श्रवण केल्यावर तो वायुपुत्र आनंदित झाला आणि सुग्रीवाचा विचार मनामध्यें आणून त्या रामलक्ष्मणाशीं सख्य करण्याचें त्यानें मनामध्यें आणिलें. ३९

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडांपैकीं तिसरा सर्ग समाप्त झाला॥ ३ ॥

तदनंतर सुग्रीवासंबंधानें रामाचें सौम्य भाषण श्रवण करून व सुग्रीवाशीं रामाचें कांहीं कार्य आहे असें जाणून सुग्रीवाचा मनोरथ आता परिपूर्ण होईल असें मनामध्यें आल्यामुळें हनुमानाला हर्ष झाला आणि तो मनामध्यें म्हणाला १ "ला

भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् २
ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लवगोत्तमः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदम् ३
किमर्थं च वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् ।
आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ।
आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ५
राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ।
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभिपालयन् ६
न द्वेष्टा विद्यते तस्य स तु द्वेष्टि न कंचन ।
स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः [illegible]
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ।
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ८

महात्म्या सुग्रीवाला राज्यप्राप्ति अवश्य होणार. कारण, हा महापुरुष कांहीं कार्याच्या उद्देशानें येथें आला आहे." २ तदनंतर अत्यंत हर्षयुक्त झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान संभाषण करण्यामध्यें निपुण असलेल्या रामाला म्हणाला ३ "पंपेच्या तीरावरील वनानी भूषित असून नाना प्रकारच्या श्वापदानीं व मृगानीं युक्त असल्यामुळें दुर्गम झालेल्या ह्या घोर वनामध्यें कनिष्ठ भ्रात्यासहवर्तमान आपण कशाकरितां आला ?" ४ हें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर रामानें सांगितल्यावरून लक्ष्मणानें दशरथपुत्र महात्म्या रामाविषयीं त्याला हकीकत सांगितली ५

(तो म्हणाला) "दशरथ म्हणून एक तेजस्वी व धर्मवत्सल राजा होऊन गेला तो नेहमीं स्वधर्मानें चारी वर्णांचें सर्वप्रकारें परिपालन करीत असे ६ त्याचा द्वेष करणारा कोणीही नव्हता व तोही कोणाचा द्वेष करीत नसे आणि पालक ह्या नात्यानें सर्व प्राण्यांना तो दुसरा ब्रम्हदेवच कीं काय असें वाटत असे ७ योग्य दक्षिणानीं युक्त असे अग्निष्टोमप्रभृति क्रतु त्यानें केले होते त्याचा हा ज्येष्ठ

शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः।
ज्येष्ठो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ९
राजलक्षणसंयुक्तः संयुक्तो राज्यसंपदा।
राज्याद्भ्रष्टो मया वस्तुं वने सार्धमिहागतः १०
भार्यया च महाभाग सीतयानुगतो वशी।
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ११
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः।
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः १२
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः।
ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासेरतस्य च १३
रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा।
तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य वा हृता १४

पुत्र राम म्हणून लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे. ८ हा दशरथाचा ज्येष्ठ पुत्र इतर पुत्रांपेक्षां गुणांनीं श्रेष्ठ असून पित्याची आज्ञा पार पाडणारा आहे आणि प्राणिमात्रांनीं आश्रय करण्यास योग्य आहे. ९ राजचिन्हांनीं हा युक्त असून राज्यवैभवानेंही हा युक्त असताना राज्यापासून च्युत होऊन वनामध्यें वास्तव्य करण्याकरितां माझ्यासहवर्तमान येथें आला आहे १० आणि, हे महाभाग्यवान् हनुमाना, सायंकाळीं महातेजस्वी सूर्याचे मागोमाग ज्याप्रमाणें प्रभा जाते त्याप्रमाणें ह्या जितेंद्रिय रामाने मागोमाग त्याची भार्या सीता अरण्यांत चालती झाली ११

मी ह्याचा कनिष्ठ भ्राता असून ह्याच्या गुणामुळें ह्या कृतज्ञ व सर्वज्ञ रामाचा दास बनलों आहें व लक्ष्मण ह्या नांवानें मी प्रसिद्ध आहें. १२ सुखोपभोग घेण्यासच पात्र, महायोग्य, प्राणिमात्रांच्या हिताविषयींच मनाची प्रवृत्ति असलेल्या आणि ऐश्वर्यहीन झाल्यामुळें वनवासच रुचत असलेल्या ह्या रामाची १३ भार्या आम्ही जवळ नसताना राक्षसानें हरण करून नेली आणि ज्यानें ह्याची पत्नी हरण करून नेली त्या राक्षसाचा पत्ताही लागत नाहीं. १४ दनू म्हणून

दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ।
आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः १५
स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ।
एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो दिवं गतः १६
एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ।
अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ १७
एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति १८
सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ।
तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः १९
सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ।
गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः २०
यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ।
स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते २१

एक दितीचा पुत्र शापामुळें राक्षस बनलेला होता; त्यानें वानरराज सुग्रीव समर्थ आहे म्हणून सांगितलें १५ आणि " तो महावीर्यवान् सुग्रीव तुझ्या भार्येचा अपहार करणाऱ्याचा शोध लावील " असें सांगून तेजानें झळकत असलेला तो दनु स्वर्गास जाण्याकरितां आकाशमार्गानें निघून गेला. १६

तूं प्रश्न केल्यावरून हें सर्व इत्थंभूत वर्तमान तुला मीं कळविलें आहे आणि मी व राम असे उभयतां सुग्रीवाला शरण आलों आहोंत. १८ ह्या रामानें पूर्वी ब्राह्मणांना द्रव्यदान करून उत्कृष्ट कीर्ति संपादन केलेली आहे आणि पूर्वी हा लोकांचा नायही झालेला आहे. तथापि (दैवगतीमुळें) सुग्रीव आपला नाथ असावा अशी त्याला इच्छा झाली आहे. १८ सीता ज्याची स्नुषा होती त्या शरण जाण्यास योग्य असलेल्या दशरथाचा धर्मवत्सल व इतरांनीं शरण जाण्यास योग्य असा पुत्र राम सुग्रीवाला शरण गेला आहे १९ जो माझा गुरु धर्मात्मा राघव सर्व लोकांनीं शरण जाण्यास पूर्वी योग्य होता तो आज सुग्रीवाला शरण गेला आहे. २० ज्याच्या प्रसादामुळें नेहमी ह्या प्रजा संतुष्ट रहावयाच्या तो

येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै २२
तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः २३
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ।
कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः २४
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम् ।
हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः २५
ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः २६
स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ।
हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् २७
करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ।

राम वानरराजाच्या कृपेची आज इच्छा करीत आहे. २१ पृथ्वीतील सर्वगुण-संपन्न अशा संपूर्ण राजांना ज्या दशरथराजानें नेहमीं मान दिला २२ त्याचा हा त्रैलोक्यविख्यात ज्येष्ठ पुत्र राम आज वानरराज सुग्रीवाला शरण आला आहे. २३. सारांश, शोकग्रस्त झालेला राम अगदीं शोकाच्या अधीन होऊन जर शरण आला आहे तर सुग्रीवानें आपल्या सेनापालकांसहवर्तमान त्याच्यावर कृपा करणेंच योग्य आहे " २४

याप्रमाणें अश्रु ढाळीत ढाळीत सुमित्रापुत्र लक्ष्मण हृदयद्रावक भाषण करीत असतांना संभाषण करण्यामध्यें निपुण असलेला हनुमान् त्याला म्हणाला २५ " अशाप्रकारचे बुद्धिमान्, जितेंद्रिय, क्रोध जिंकलेले आणि वानरराजानें भेट घेण्यास योग्य अशांचें दर्शन झालें ही सुदैवाचीच गोष्ट आहे. २६ सुग्रीव भ्रात्या वालीशीं वैर बांधून असल्यामुळें राज्यापासून भ्रष्ट झालेला आहे व स्त्रीचा अपहार करून भ्रात्यानें त्याला अत्यंत दुःख दिलें असल्यामुळें तो आतां त्रस्त होऊन वनामध्यें वास्तव्य करीत आहे. २७ तस्मात्, तो सूर्य

सुग्रीव सह चास्माभि सीताया परिमार्गणे २८
इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्ण मधुरया गिरा।
बभाषे साधु गच्छामः सुग्रीवमिति राघवम् २९
एव ब्रुवन्त धर्मात्मा हनूमन्त स लक्ष्मण ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ३०
कपि कथयते हृष्टो यथाय मारुतात्मजः।
कृत्यवान्सोऽपि सप्राप्त कृत्यकृत्योऽसि राघव ३१
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्त हृष्टश्च भाषते।
नानृत वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मज ३२
तत स सुमहाप्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मज ।
जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ३३
भिक्षुरूप परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः।
पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जर ३४

पुन सुग्रीव सीतेच्या शोधासबधानें आह्मांसहवर्तमान तुमचें साहाय्य करील " २८

ह्याप्रमाणें मधुर शब्दांनीं लक्ष्मणाशीं चित्तवेधक भाषण केल्यावर " फार उत्तम आहे, आपण सुग्रीवाकडे जाऊ " असें हनुमान् रामाला म्हणाला २९ तेव्हा, हनुमान् ह्याप्रमाणें बोलत असताना त्या धर्मात्मा लक्ष्मण हनुमानाच्या भाषणाला योग्य रीतीनें मान देऊन रघुवशज रामाला म्हणाला ३० " हे रघुवशजा रामा, हा वायुपुत्र वानर आनंदित होऊन सागत आहे त्याप्रमाणें त्या सुग्रीवाचेंही कार्य व्हावयाचें आहे ह्यामुळ आपलें कार्य झाल्यासारिखेंच आहे ३१ ह्याचा चेहरा प्रसन्न दिसत असून हा आनदानें स्पष्ट भाषण करीत आहे ह्यावरून हा वायुपुत्र वीर हनुमान् अनृत भाषण करणार नहीं (असा अदमास दिसतो) " ३२

ह्याप्रमाणें रामाला लक्ष्मणानें सांगितलें असता तो महाबुद्धिवान् वायुपुत्र हनुमान् त्या रघुवशज वीराना बरोबर घेऊन वानरराजाकडे गेला ३३ सारांश, भिक्षुरूपाचा त्याग करून हनुमानानें वानररूप धारण केलें आणि त्या उभयता

स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः।
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः॥४॥ [२३४

पञ्चमः सर्गः।

ऋष्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तं मलय गिरिम्।
आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ १
अयं रामो महाप्राज्ञ संप्राप्तो दृढविक्रम।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः २
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः।
धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ३
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः।
दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ४

वीरांना आपल्या पाठीवर घेऊन तो श्रेष्ठ कपि सुग्रीवाकडे चालता झाला. ३४
तात्पर्य, महाकीर्तिमान्, कार्यसिद्धि झालेल्या पुरुषाप्रमाणें आनंदित, महापराक्रमी आणि बुद्धीनें चांगला असा तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् रामलक्ष्मणांसह वर्तमान ऋष्यमूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर चालता झाला ३५

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील
किष्किंधाकांडापैकीं चौथा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४ ॥

हनुमान् ऋष्यमूक पर्वतावर त्या रामलक्ष्मणाना ठेवून नेथून त्या मलयपर्वतावर गेला आणि त्यानें वानरराज सुग्रीवाला त्या वीर रघुवंशज रामलक्ष्मणाविषयीं हकीकत निवेदन केली. १ (तो म्हणाला) "हे महाबुद्धिमान्, हे महापराक्रमी, हा राम भ्रात्या लक्ष्मणासह वर्तमान येथें आला आहे व हा सत्यपराक्रमी आहे. २ इक्ष्वाकुवंशजांच्या कुलामध्यें उत्पन्न झालेल्या ह्या दशरथपुत्र रामाला स्वसत्य-परिपालनरूप धर्माविषयीं पित्याची प्रेरणा झाली आहे आणि म्हणूनच हा त्या आपल्या पित्याची आज्ञा शेवटास नेण्यास उद्युक्त झाला आहे ३. राजसूय आणि अश्वमेध ह्या यागांनीं ज्यानें अग्नि संतुष्ट केला, त्याचप्रमाणें शेंकडों हजारों गाई

तपसा सत्यवाक्येन वसुधातेन पालिता ।
स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः ५
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ।
रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागत ६
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रगृह्य चार्चयस्वेतौ पूजनीयतमावुभौ ७
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिप ।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम् ८
भवान्धर्मविनीतश्च सुतपा सर्ववत्सलः ।
आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ९
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तम प्रभो ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह १०
रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारित ।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ११

ज्यानें दक्षिणा म्हणून दिल्या ४ आणि ज्यानें तपानें व सत्यभाषणानें अवलंबन करून पृथ्वीचें परिपालन केलें त्या दशरथाच्या स्त्रीकरिता हा राम अरण्यामध्यें आला आहे ५ (इतकेंच नव्हे परंतु,) तो हा महात्मा जितेंद्रिय राम अरण्यामध्यें वास्तव्य करीत असताना रावणानें ह्याची भार्या हरण करून नेली आणि ह्यामुळें हा तुला शरण आला, आहे ६ तस्मात्, ज्याअर्थी ते भ्राते रामलक्ष्मण तुझ्याशीं सख्य करण्याची इच्छा करीत आहेत त्याअर्थी तू ह्यांची भेट घेऊन अत्यंत पूज्य अशा ह्या उभयतांचा पूजन कर " ७

हें हनूमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर वानरराज सुग्रीव (केवळ इच्छेच्याच जोरानें) अत्यंत दर्शनीय बनून प्रेमानें रामाला म्हणाला ८ " आपण धर्मसंबंधानें सुशिक्षित असून महातपस्वी व सर्वांवर दया करणारे आहात आणि वायुपुत्र हनूमानानें मला आपले गुण खऱ्या रीतीनें कथन केले आहेत ९ तस्मात् मज वानराशीं ज्याअर्थी आपण मैत्री जोडण्याची इच्छा करीत आहांत त्याअर्थी, हे प्रभो, माझा हा सत्कार झालला असून मला मोठा लाभच झालेला आहे, १० ह्याकरिता माझ्याशीं सख्य होणें जर आपणाला बरें वाटत

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १२
हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १३
ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः ।
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १४
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ।
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥ १५
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १६
ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः ॥ १७

असेल तर हा हात पुढें केला आहे, आपल्या हातानें हा माझा हात धरा आणि एकमेकांचें कार्य शेवटास नेण्याविषयीं कधींही न फिरणाऱ्या अशा निश्चयाची विचारपूर्वक प्रतिज्ञा होऊं द्या " ११

हें सुग्रीवाचें उत्कृष्ट रीतीनें झालेलें भाषण श्रवण केल्यावर राम मनामध्यें अतिशय आनंदित झाला आणि आपल्या हातानें यानें त्याचा घट्ट धरिला आणि १२ झालेल्या त्या आनंदित रामानें प्रेमाचें अवलंबन करून त्याला गाढ आलिंगन दिलें. १३ तदनंतर सुग्रीवाकडे जातेवेळीं पुनरपि धारण केलेल्या भिक्षुरूपाचा त्याग करून आणि आपलें स्वतःचें रूप धारण करून शत्रु दमन करणाऱ्या हनुमानानें दोन काष्ठांपासून अग्नि उत्पन्न केला. १४ आणि त्या देदीप्यमान अग्नीचें सत्कारपूर्वक पुष्पांनीं पूजन केल्यावर मनामध्यें अतिशय स्वस्थ असलेल्या व अत्यंत आनंदित झालेल्या त्या हनूमानानें राम आणि सुग्रीव ह्या दोहोंच्यामध्यें त्या अग्नीची स्थापना केली. १५

तदनंतर देदीप्यमान अग्नीला त्या उभयतांनीं प्रदक्षिणा केली आणि सुग्रीव व राम ह्यांनीं अशा रीतीनें एकमेकांची मैत्री संपादन केली. १६ ते उभयता राम व सुग्रीव मनामध्यें अत्यंत प्रसन्न झाले आणि एकमेकांकडे एकसारखे पाहूं लागले; तथापि, त्यांची (परस्परदर्शनाविषयीं) तृप्ति झाली नाहीं. १७

त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ ।
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् १८
ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ।
सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १९
लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ।
शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् २०
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः २१
अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ।
हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः २२
सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ।
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव २३

" माझ्या अंत करणाला प्रिय असा तू माझा मित्र आहेस व आपलें उभयतांचें सुखदुःख एकच आहे " असें सुग्रीव स्वत आनंदित झाल्यासारिखें दर्शवून रामाला म्हणाला १८ आणि नंतर पक्ष्यांनीं गजबजलेली व अत्यंत प्रफुल्लित अशी एक साल वृक्षाची शाखा तोडून व खालीं पसरून तो सुग्रीव रामासहवर्तमान तिच्यावर बसला १९ नंतर अत्यंत हर्षयुक्त झालेल्या वायुपुत्र हनुमानानें फारच प्रफुल्लित झालेली अशी एक चंदन वृक्षाची शाखा लक्ष्मणाला (बसावयाकरिता) दिली २० तदनंतर हर्षानें ज्याचे नेत्र विकसित झालेले आहेत असा तो अतिशय आनंदित झालेला सुग्रीव मधुर शब्दांनीं रामाशीं चित्तवेधक भाषण करूं लागला कीं २१

" हे रामा, भ्रात्यानें माझा अगदीं पराजय केलेला आहे व मी भयभीत होऊन येथें संचार करीत आहें. इतकेंच नव्हे, परंतु, माझ्या भार्येचाही त्यानें अपहार केला आहे आणि ह्यामुळें मी त्रस्त होऊन वनामध्यें ह्या दुर्गमस्थानाचा आश्रय करून राहिलों आहें २२ सारांश, हे रघुवंशजा रामा, त्रस्त व भयभीत झाल्यामुळें चित्तालाही भ्रम पडलेला असा मी वनामध्यें वास्तव्य करीत आहें भ्रात्या वालीनें माझा पराजय केलेला आहे आणि मी त्याच्याशीं वैर

वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा २४
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव २५
उपकारफलं मित्र विदितं मे महाकपे ।
वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् २६
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैमे निशिताः शराः ।
तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः २७
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनिभाः ।
तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव २८
तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराशीविषोपमैः ।
शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिव पर्वतम् २९
स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ।

वाधिलेलें आहे.२३ तस्मात्, हे महाभाग्यवान् ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, भयग्रस्त झालेल्या मला वालीपासून फिरून भीति न राहील अशा रीतीनें आपण माझ्या भयाचा नाश करा." २४

ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें सांगितलें असतां धर्मवेत्ता व धर्मवत्सल असा तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न तेजस्वी राम सुग्रीवाला हंसत हंसत म्हणाला २५ "हे महावानरा उपकाररूप फल प्राप्त करून देणाऱ्याला मी मित्र समजत असतों तस्मात्, तुझी भार्या हरण करून नेणाऱ्या त्या वालीचा मी वध करीन २६ सूर्यासारखे तेजस्वी असे हे माझे कधींही व्यर्थ न जाणारे साठवून ठेविलेले बाण वेगयुक्त होऊन त्या दुराचरणी वालीवर पडतील २७ कंकपक्ष्याच्या पक्षांनीं आच्छादित, तीक्ष्ण अग्रें आणि सरळ पेरें ह्यांनी युक्त व इंद्रवज्रतुल्य असलेले हे बाण क्रोधयुक्त भुजगांसारखे दिसत आहेत २८ ह्यास्तव, सर्पतुल्य तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें वध पावून कोसळलेल्या पर्वताप्रमाणें भूमीवर पसरलेल्या वालीला तूं आज अवलोकन कर." २९ स्वतःला हितकारक असें तें रघुवंशज रामाचें भाषण श्रवण

सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ३०
तव प्रसादेन नृसिंह वीर प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम्।
तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा न हिंस्यात्स पुनर्ममाग्रजम् ३१
सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।
सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥५॥ [२६६]

षष्ठः सर्गः ।

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ।
अयमाख्याति ते राम सेवको मन्त्रिसत्तमः १
हनूमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव २
रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ।
त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ३

केल्यावर सुग्रीवानें अतिशय संतुष्ट होऊन आपला मुख्य मनोरथ रामाला निवेदन केला ३०

(तो म्हणाला) " हे पुरुषश्रेष्ठा वीरा, तुझ्या कृपेमुळें प्रिया व राज्य हीं मला प्राप्त होतील. त्यास्तव, मला पुनरपि तो दुःख न देईल अशा रीतीनें त्या माझ्या वैरी ज्येष्ठ भ्रात्याची, हे प्रजाधिपते, आपण व्यवस्था लावा ३१ असो. त्याप्रमाणें सुग्रीव राम व त्याचे सख्य चाल्लें असता सीता, वाली आणि राक्षस त्याचें अनुक्रमें कमलासारिखे, सुवर्णासारिखे व अग्नीसारिखे असलेले 'वामनेत्र एकदम स्फुरण पावू लागले. ३२

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील
किष्किंधाकांडापैकीं पाचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

पुनरपि सुग्रीव संतुष्ट होऊन रघुनंदन रामाला म्हणाला " हे रामा, मंत्र्यामध्यें श्रेष्ठ असा हा माझा सेवक १ हनुमान् तूं कोणत्या कारणाकरितां निर्जन वनामध्यें आला आहेस हें मला सांगत आहे. भ्रात्या लक्ष्मणासहवर्तमान तूं वनामध्यें वास्तव्य करीत असतांना २ जनककन्या मैथिली तुझी भार्या राक्षसानें हरण करून नेली त्या वेळीं तूं व बुद्धिमान् लक्ष्मण ह्या पैकीं कोणीही समीप नस-

अन्तरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ।
भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ४
भार्यावियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ।
अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ५
रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले ।
अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ६
इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ।
न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ७
तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ।
त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते ८
अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ९

त्यामुळें (राक्षसाचे अधीन झालेली) ती रोदन करीत होती. ३ सारांश, संधि पहात असलेल्या त्या राक्षसानें जटायू गृध्राचा वध केला आणि भार्यावियोग जन्य दुःख तुला प्राप्त करून दिलें. ४ परंतु, हे तुझें भार्यावियोगजन्य दुःख लवकरच नाहींसें होईल; कारण, ब्रह्मज्ञानाला साधनभूत असलेली श्रुति मधुकैटभांनीं हरण करून नेली असतानाही जशी विष्णूनें परत आणिली तशी सांप्रत नाहींशी झालेली ती तुझी भार्या मी आणीन. ५ हे शत्रुदमना, तुझी भार्या रसातलामध्य असली किंवा आकाशामध्यें जरी असली तरी ती मी तुला आणून देईन. ६

हे रघुवंशजा रामा, हें माझें भाषण सत्य आहे असें तूं समज हे महापराक्रमा रामा, विषमिश्रित अन्नाप्रमाणें इंद्रासहवर्तमान देवदैत्यांनाही ती तुझी भार्या जिरणें शक्य नाहीं. यास्तव, हे महापराक्रमी रामा, शोकाचा त्याग कर; ती तुझी कांता मी आणून देईन ७, ८. क्रूरकर्मा राक्षस घेऊन जात असतांना " रामा, रामा, लक्ष्मणा, " म्हणून भयंकर आक्रोश करीत असलेली आणि रावणाचे हातामध्यें नागराजाच्या स्त्रीप्रमाणें तडफड करीत असलेली जी

क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम्।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा १०
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम्।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ११
तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव।
आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२
तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्।
आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे १३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम्।
प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया १४
उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च।
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः १५
ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च।
अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः १६

माझ्या दृष्टीं पडली ती निःसंशय मैथिलीच असावी असें माझें अनुमान आहे ९–१०.

माझ्यासह वर्तमान पांच असामी पर्वतावर बसल्याचें पाहून तिनें आपलें उत्तरीय वस्त्र व शुभ भूषणें टाकून दिलीं. ११ तीं, हे रामा, आम्हीं घेऊन ठेविलीं आहेत. आता तीं मी येथें आणितों; तूं (तीं कोणाचीं) तें ओळख. १२ ह्यावर त्या प्रिय भाषण करणाऱ्या सुग्रीवाला राम म्हणाला ' हे मित्रा, तर मग आण लवकर; विलंब कशाकरितां करीत आहेस ? '' १३ ह्याप्रमाणें रामानें भाषण केलें असता त्याचें प्रिय करण्याकरितां सुग्रीव सत्वर पर्वताच्या गहन गुहेमध्यें शिरला १४ आणि उत्तरीय वस्त्र व तीं भूषणें घेऊन " हें पहा " म्हणून रामाला त्या वानरानें तीं दाखविलीं १५

तदनंतर तें उत्तरीय वस्त्र व तीं शुभ भूषणें घेतल्यावर धुक्यानें ज्याप्रमाणें चंद्रमा गुदमरून जातो त्याप्रमाणें राम अश्रूंनीं गुदमरून गेला १६ आणि सीते–

सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः।
हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ १७
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम्।
निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः १८
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं प्रेक्ष्य पार्श्वतः।
परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे १९
पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया।
उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च २०
शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया।
उत्सृष्टं भूषणमिदं तथा रूपं हि दृश्यते २१
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्।
नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले २२
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्।
ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् २३

वर असलेल्या प्रेमामुळें गळूं लागलेल्या अश्रूंच्या योगानें दूषित झालेला तो राम "हे प्रिये," म्हणून धैर्य सोडून रोदन करूं लागला आणि पृथ्वीवर पडला १७ इतकेंच नव्हे परंतु, ते उत्कृष्ट अलंकार वारंवार आपल्या हृदयावर ठेवून. क्रोध युक्त झालेल्या बिलांतील सर्पाप्रमाणें तो एकसारखे सुस्कारे टाकूं लागला १८ आणि नेत्रांतून एकसारिखा अश्रूंचा प्रवाह चालला असतांना बाजूस असलेल्या लक्ष्मणाकडे पाहून राम दीन वाणीनें शोक करूं लागला. १९ (तो म्हणाला) लक्ष्मणा सीतेला राक्षस धरून जात असतांना शरीरापासून भूषणें आणि त्याचप्रमाणें हें उत्तरीय वस्त्र तिनें भूमीवर टाकिलें आहे हें तूं पहा २०

राक्षस सीतेला धरून चालला असतांना कोमल तृणानें युक्त असलेल्या भूमीवर तिनें टाकिलेलीं हीं भूषणें जशींच्या तशींच दिसत आहेत" २१ त्याप्रमाणें रामानें सांगितलें असतां लक्ष्मण म्हणाला "सीतेचीं बाहुभूषणें मला ठाऊक नाहींत व कुंडलेंही माहीत नाहींत, २२ परंतु, नित्य पादाभिवंदनाचा प्रसंग येत असल्यामुळें तोरड्याची मात्र मला ओळख पटत आहे" इतकें

ब्रूहि सुग्रीव क देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया।
रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हृता　　२४
क वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम।
यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान्　　२५
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता ध्रुवम्।
आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम्　　२६
मम दयिततमा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा।
कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवगपते यमसंनिधिं नयामि २७
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे षष्ठ सर्गः।६।[२९१]

सप्तम सर्ग।
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानर।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गद　　१

झाल्यावर राम सुग्रीवाला म्हणाला २३ " हे सुग्रीवा, माझी प्राणप्रिया क्रूररूप धारण करणाऱ्या राक्षसानें हरण करून नेली आहे. तेव्हां कोणत्या प्रदेशावर तो हरण करून नेत असताना ती तुझ्या दृष्टीं पडली हें मला साग; १४ अथवा मला मोठ्या संकटात पाडणारा तो राक्षस कोठें वास्तव्य करीत आहे तें तरी कथन कर म्हणजे त्याच्याकरिता मी आज सर्व राक्षसांचा नाश करून टाकीन २५

मैथिलीला हरण करून ज्यानें मला कोपविलें आहे त्यानें नि सशय आपल्या जीविताचा अत होण्याकरिता मृत्यूचें द्वार उघडून ठेविलें आहे. २६ अत्यत प्रिय अशी ती माझी भार्या ज्या राक्षसानें वनातून फसवून नेली आहे तो माझा शत्रु तू मला साग, म्हणजे, हे वानराधिपते, आज मी त्याला यमाचे सनिध पोंचवितों २७

ह्याप्रमाणें महर्षिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकाण्डांतील सहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६ ॥

ह्याप्रमाणें आर्त झाले या रामानें सुग्रीववानराला सागितलें असता अश्रूनीं कठ दाटून आलेला तो सुग्रीव हात जोडून अश्रु ढाळीत ढाळीत म्हणाला १

न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः।
सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् २
सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम।
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ३
रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम्।
तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ४
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर।
त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ५
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याविरहजं महत्।
नाहमेवं हि शोचामि धैर्यं न च परित्यजे ५
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन्।
महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्महान् ७
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि।

"त्या पापी राक्षसाचें वसतिस्थान, सामर्थ्य, पराक्रम किंवा दुष्कुलामध्यें उत्पन्न झालेल्या त्या राक्षसाचें कुल मला मुळींच माहीत नाहीं. २ परंतु, हे शत्रुदमना, सीता तुला प्राप्त होईल अशा रीतीनें मी यत्न करीन हें मात्र मी खरें खरें प्रतिज्ञेवर सांगतों; तूं वाईट वाटू देऊं नको. ३ अनुयायिगणासहवर्तमान रावणाचा वध करून आणि तुझ्या संतोषाला पात्र अशा स्वतःच्या पौरुषाचें अवलंबन करून तूं ज्या रीतीनें प्रसन्न होशील त्या रीतीनें मी लवकरच तजवीज करीन. ४ आतां खेद पुरे झाला; धैर्याचें अवलंबन करून स्वत:संबंधानें कांहीं तरी स्मर. तुझ्यासारख्यांना अशा प्रकारचा हा बुद्धीचा कोतेपणा योग्य नाहीं ५.

भार्याविरहामुळें मलाही मोठें संकट प्राप्त झालेलें आहे, परंतु मी ह्याप्रमाणें शोक करीत बसत नाहीं व धैर्यही सोडीत नाहीं. ६ मी य:कश्चित् वानर असतानाही त्या स्त्रियेबद्दल शोक करीत नाहीं, मग महात्मा, सुशिक्षित, धैर्यवान् आणि उदार अशा तुला गोष्ट पाहिजे कशाला? ७ नरव्याघ्र, आलेले अश्रु धैर्यानें तूं आवरून धर, सत्त्वगुणी लोकांची धैर्यरूप मर्यादा सोडून देणें

मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ८
व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे ।
विमृशश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ९
बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले १०
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ।
पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि १२
शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ।
स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् १३
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ।
वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि १४

तुला योग्य नाहीं ८ इष्टवियोगामुळें संकट आलें असतां, धनाचा नाश झाला असतां अथवा जीविताचा नाश करणारें असें भय प्राप्त झालें असताही स्वतः च्या बुद्धीनें विचार करणारा धैर्यवान् पुरुष मनामध्यें खचत नाहीं, ९ जो बालिश पुरुष नेहमीं खेद करीत बसतो तो ओझ्यानें जर्जर झालेली नौका ज्याप्रमाणें जलामध्यें बुडते त्याप्रमाणें निरुपाय होऊन शोकामध्यें बुडून जातो १०

हे मीं हात जोडिले आहेत आणि प्रेमामुळें मी तुझी प्रार्थना करीत आहें त्यास्तव पौरुषाचें अवलंबन करून शोकाला आपल्याजवळ जागा देऊं नकोस ११ जे शोकाचें अवलंबन करितात त्यांना सुख प्राप्त होत नसून त्यांचें तेजही नाहींसें होत जातें तस्मात्, शोक करणें तुला योग्य नाहीं १२ शोकाकुल झालेल्याच्या जीविता विषयीं संशय उत्पन्न होत असतो- तस्मात्, हे राजाधिराज, शोकाचा त्याग करून तू केवळ धैर्याचें अवलंबन कर १३ मित्रभावामुळें मी तुला हिताची गोष्ट सुचवीत आहें, मी कांहीं उपदेश करीत नाहीं तेंव्हां माझा मित्रत्वाला मान देऊन शोक करणें तुला योग्य नाहीं" १४ याप्रमाणें मधुर

मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः।
मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयन् १५
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः।
संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् १६
कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च।
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया १७
एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे।
दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः १८
किं तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे।
राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः १९
मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम्।
वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव २०
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम्।
तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् २१

शब्दांनीं त्या सुग्रीवानें सांत्वन केलें असतां अश्रूंनीं भिजून गेलेलें आपलें मुख त्या राघवानें वस्त्राच्या टोंकानें पुसून काढिलें १५ आणि सुग्रीवाच्या सामर्थ्यावरून स्वभावाचें अवलंबन केलेला तो प्रभु ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम सुग्रीवाला आलिंगन देऊन म्हणाला, १६

" हे सुग्रीवा, हितकारक आणि प्रेमयुक्त मित्राचें अनुरूप व योग्य असें जें कांहीं कर्तव्य आहे तें तूं केलें आहेस १७ हे मित्रा, तूं सांत्वन केल्यामुळें मी आतां सावध झालों आहें. खरोखर विशेषेंकरून अशा प्रकारचा बंधु दुर्लभ आहे. १८ सीतेच्या आणि दुरात्म्या क्रूर रावणराक्षसाच्या शोधाविषयीं तूं यत्न कर १९ आणि मीं काय करावें तेंही तू निःशंकपणें सांगून टाक. पर्जन्य काळीं चांगल्या जमिनीमध्यें पेरलेल्या बीजाप्रमाणें तुझें सर्व कांहीं कृत्य सफल होईल २०

मीं अभिमानामुळें जें कांहीं भाषण केलें आहे तें, हे वानरश्रेष्ठा, खरें आहे

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् २२
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ।
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २३
एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ।
उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम् २४
महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य ।
कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा च कार्यं हृदयेन विद्वान् २५

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः [३१८]

अष्टम सर्गः ।

परितुष्टस्य सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः ।
लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीत् १
सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानां न संशयः ।
उपपन्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम २

असें तूं समज. २१ ह्यापूर्वींही मी कधीं अनृत भाषण केलें नाहीं व पुढें ही कधीं करणार नाहीं हें तुला प्रतिज्ञेवर सांगून मी सत्याची शपथ घेतों" २२ ह्याप्रमाणें रामाचें भाषण श्रवण केल्यानंतर आणि विशेषतः त्याची प्रतिज्ञा श्रवण केल्यानंतर वानर-मंत्र्यांसहवर्तमान सुग्रीवाला मोठा हर्ष झाला २३ आणि ह्याप्रमाणें एकांतामध्यें परस्पराशीं सख्य केलेले ते उभयतां नरवानर परस्परांना योग्य अशा सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलूं लागले २४ आणि त्या महाप्रभावी राजाधिराज रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर तो श्रेष्ठ वानरवीर समंजस सुग्रीव आपलें कार्य झालेंच असें मनामध्यें समजूं लागला २५..

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं सातवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७ ॥

त्या भाषणानें सुग्रीव संतुष्ट व हर्षयुक्त झाला आणि लक्ष्मणाच्या त्या शूर ज्येष्ठ भ्रात्याला म्हणाला १ " ज्याअर्थी तुझ्यासारिखा गुणी मित्र मला प्राप्त झाला आहे त्याअर्थी देवतांची सर्वस्वीं मजवर कृपा आहे ह्याबद्दल मुळींच शंका

शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ ।
सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो ३
सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ।
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ४
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ।
न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वयि आत्मगतान्गुणान् ५
महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ।
निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतां वर ६
रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च ।
अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ७
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ८
धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ ।
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ९

नाहीं. २ हे निष्पापा रामा, तुझ्यासारिखा साहाय्यकर्ता असला म्हणजे देव राज्यही प्राप्त होणें शक्य आहे; मग, हे प्रभो, स्वराज्याची ती कथा काय ? ३ असो. अग्नीसमक्ष राघववंशज मित्र ज्याला प्राप्त झाला तो मी, हे राघवा, बंधूंच्या व मित्राच्या मानाला पात्र आहें. ४ मी तुला योग्य असाच मित्र आहें हें हळू हळू तुला समजून येईल. आपल्या गुणांचा उच्चार तुझ्यापाशीं करण्यास मी समर्थ नाहीं. ५

हे स्वावलंबी पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या रामा, तुझ्यासारिख्या मनोनिग्रही महात्म्यांची प्रीति व धैर्य अधिकच निश्चल होत असतात. ६ असो. मित्रा-संबंधानें रुपें, सोनें अथवा शुभ भूषणें ह्याविषयीं आपपरभावा मित्र मनामध्यें आणीत नाहींत. ७ मित्र संपन्न असो, दरिद्री असो, दु:खी असो, सुखी असो निर्दोष असो; अथवा सदोष असो; तोच मुख्य आश्रय आहे. ८ हे निष्पापा रामा, तशा प्रकारचें प्रेम दृष्टोत्पत्तीस आलें म्हणजे धनाचा, सुखाचा व देशाचाही त्याग मित्राकरितां होत असतो. " ९ तदनंतर कांतीनें युक्त असलेला तो राम

*

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ।
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥
ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ।
सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥
स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः ।
सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥
तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भङ्क्त्वा सुशोभिताम् ।
रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ १३ ॥
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ।
सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा ।
सालपुष्पावसंकीर्णे तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा ।
उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥

इंद्रतुल्य विचारी लक्ष्मणासमोर प्रियदर्शन सुग्रीवाला " ठीक आहे " असें म्हणाला १०.

१ तेव्हां राम व महाबलाढ्य लक्ष्मण उभे राहिलेले पाहून सुग्रीवानें आपली चचल दृष्टि वनामध्यें सर्व ठिकाणीं फिरविली असता ११ प्रफुल्लित, थोडक्याशा पानांनीं भरलेली व सुशोभित अशी एक त्या वृक्षाची फांदी तोडून राम-करिता त्यानें खालीं पसरिली आणि रामासहवर्तमान तो सुग्रीव त्या फांदीवर बसला १२ तदनंतर त्या उभयतांना बसलेले पाहून हनुमानानेंही दुसरी एक वृक्षाची फांदी मोडिली आणि विनयसंपन्न लक्ष्मणाला त्यानें तिच्यावर बसविलें १४.

नंतर सालपुष्पांनीं आच्छादित झालेल्या त्या श्रेष्ठ पर्वतावर राम प्रसन्न सागराप्रमाणें सुखानें बसला आहे असें आढळून आल्यावर सुग्रीवाला हर्ष झाला १५ आणि आनंदाच्या भरामुळें जिच्यातील अक्षरांचा उच्चार अस्पष्टपणें होत आहे अशा सौम्य व शुभ वाणीनें तो सुग्रीव स्नेहामुळें रामाला म्हणाला १६

अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ।
ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः ।
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ।
ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २०
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ।
अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१
इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिग्मतेजसः ।
कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२
कङ्कपत्रपरिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनिभाः ।
सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३

" भावानें पराजित केलेला आणि भार्येचा अपहार झाल्यामुळें अत्यंत दुःखित झालेला हा मी भयग्रस्त होऊन ऋश्यमूक नामक श्रेष्ठ पर्वतावर संचार करीत आहें. १७ हे राघवा, भावा वालीनें वैर धरून मला दुःख दिलें असल्यामुळें मी त्रस्त झालों असून भयानें मग्न झालों आहें आणि चित्तक्षोभ होऊन वनामध्यें फिरत आहे. १८ तस्मात्, हे सर्वलोकांना अभय देणाऱ्या रामा, वालीमुळें भयभीत झालेल्या मज अनाथावर तू कृपा कर १९. याप्रमाणें सुग्रीवानें सांगितलें असतां तेजस्वी, धर्मवेत्ता आणि धर्मवत्सल असा तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम हंसत हंसत सुग्रीवाला म्हणाला. २०

" उपकार हें मित्रापासून प्राप्त होणारें फल असून अपकार हें शत्रूचें चिन्ह आहे. यास्तव, तुझी भार्या हरण करणाऱ्या वालीचा मी आजच वध करीन २१ हे महाभाग्यवान् सुग्रीवा, पिसें व तीक्ष्ण तेज ज्यांनीं युक्त असलेले हे माझे सुवर्णभूषित बाण कार्तिकेयाच्या वनामध्यें उत्पन्न झालेले आहेत, २२ कंकपक्ष्याच्या पिसांनीं हे आच्छादित झालेले आहेत, ह्यांचीं अग्रें फारच तीक्ष्ण आहेत; पेरीं चांगलीं आहेत आणि महेंद्राच्या वज्राप्रमाणें असलेले हे बाण क्रुद्ध झालेल्या

वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम् ।
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् २४
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् २५
राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान्गतिः ।
वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये २६
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् ।
कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहम् २७
वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहम् ।
दुःखमन्तर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः २८
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ।
बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् २९
बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ।
धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसंनिधौ ३०

भुजंगासारिखे (शत्रुनाशक) आहेत. २३ तात्पर्य, तुझा अपराध केलेला जो वालीनावाचा तुझा भ्रातृरूप शत्रु तो बाणाच्या योगानें वध पावून पर्वताप्रमाणें भूमीवर पसरलेला तूं अवलोकन कर " २४

हें रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या वानरसेनाधिपति सुग्रीवाला अनुपम हर्ष झाला व तो म्हणाला " शाबास, शाबास. २५ हे रामा, मी शोकग्रस्त झालों आहें व शोकग्रस्ताचा तूं आश्रय आहेस. ह्यास्तव, मित्र असें समजून मी तुझ्या-पाशीं आपलें दुःख निवेदन करीत आहें. २६ हातावर हात देऊन अग्नीचे समक्ष मीं तुला मित्र केला आहे व प्राणांपेक्षाही तूं मला अधिक संमत आहेस हें मी शपथेवर खरें सांगतों २७ आणि जें अंतर्गत दुःख माझ्या मनाला नेहमीं क्षुब्ध करीत आहे तें मित्र असें समजून मी निःशंकपणें तुला सांगतों " २८ इतकेंच बोलल्यावर डोळ्यामध्यें अश्रु आलेल्या त्या सुग्रीवाचा कंठ अश्रूंनीं दाटून आल्या-मुळें त्याला उच्चस्वरानें बोलता येईना. २९

तथापि नदीच्या वेगाप्रमाणें एकाएकीं उसळलेला तो आंसूंचा वेग सुग्रीवानें

स निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ।
विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरूचिवान् ३१
पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ३२
हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ३३
यत्नवांश्च स दुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ।
बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ३४
शङ्कया त्वेतयाहं च दृष्ट्वा त्वामपि राघव ।
नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ३५
केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ।
अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ३६
एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः ।

रामाचे संनिध धैर्यानें आवरून धरिला ३० आणि तो वेग आवरून धरून व शुभ नेत्रांतील अश्रु पुसून आणि दीर्घ श्वास टाकून तो तेजस्वी सुग्रीव पुनरपि रामाला म्हणाला ३१ " हे रामा, पूर्वी वालीनें स्वराज्यापासून मला भ्रष्ट केलें आणि कठोर शब्द ऐकवून त्या बलाढ्यानें माझी निर्भर्त्सना केली ३२ प्राणाहूनही प्रिय अशी माझी भार्या त्यानें हरण करून नेली आणि जे माझे मित्र होते तेही त्यानें कारागृहामध्यें अडकवून ठेविले. ३३ हे राघवा, माझ्या नाशाकरितां त्या दुरात्म्याचे प्रयत्न चाललेच असतात व माझ्या वधाकरितां त्यानें पाठविलेले पुष्कळ वानर मी आजपर्यंत मारिलेलेही आहेत. ३४

तेव्हां, हे राघवा, तुला अवलोकन करूनही (माझ्या वधाकरितां त्यानें पाठविलेल्या-पैकींच तूं आहेस कीं काय) अशी शंका येत असल्यामुळें मी भीतिग्रस्त होऊन तुझ्यासमीप येत नाहीं. कारण, कांहीं भय प्राप्त झालें असता कोणीही झाले तरी भीतच असतात. ३५ हनुमान् ज्यांतील प्रमुख आहे असे हेच काय ते माझे केवल मित्र आहेत आणि मी संकटांत सांपडलों असतांनाही ह्यांच्यामुळेंच आज प्राण धारण करून राहिलों आहें. ३६ हे वानर माझ्यावर प्रेम करणारे असून सर्व बाजूंनीं माझें रक्षण करीत असतात, मला कोठें जावयाचें

सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति चास्थिते ३७
संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ।
स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ३८
तद्विनाशोऽपि मे दुःखं प्रमृष्टं स्यादनन्तरम् ।
सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् । ३९
एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ।
दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ४०
श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ।
किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४१
सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ।
आनन्तर्याद्विधास्यामि सम्प्रधार्य बलाबलम् ४२
बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।
वर्धते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ४३

क्षमण्याच सर्वही माझ्या बरोबर येतात आणि मी घरची असतानाही ते नेहमीं उभे असतात. ३७ हे रामा, ही मी संक्षेपानें आपली हकीकत तुला सांगितली आहे. कारण सविस्तर सांगून तुला तरी काय उपयोग होणार आहे ? तो ज्येष्ठ भ्राता वाली माझा शत्रु असून त्याचा पराक्रम विख्यात आहे. ३८ तस्मात्, त्याचा नाश झाल्यानंतरच माझ्या दुःखाचें परिमार्जन होणार असून माझें सुख व जीवित हींही त्याच्याच नाशावर अवलंबून आहेत. ३९ हे रामा, [illegible] माझें दुःख नाहींसे होण्याचा उपाय मी शोकग्रस्तानें तुला निवेदन केला आहे. कारण, दुःखी अथवा सुखी असला तरी मित्रच नेहमीं मित्राचा आधार आहे ". ४० हें भाषण श्रवण करून राम सुग्रीवाला म्हणाला " तुमचें वैर कशामुळें पडलें हें खरें खरें श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. ४१ हे वानरा, तुझ्या वैराचें कारण श्रवण करून व बलाबलाचा विचार करून नंतर मी तुझ्या सुखाची तजवीज करीन. ४२ तुझा अवमान झाल्याचें ऐकून हृदयाला कंपित करणारा माझा प्रबल क्रोध पर्जन्यकाळच्या जलवेगाप्रमाणें वृद्धिंगत होत आहे ४३ तस्मात्, तूं

हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ।
सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ४४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ४५
ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ।
वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ४६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ।८।[३६४]

नवमः सर्गः ।

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ।
पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा १
पितर्युपरते तस्मिञ्ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः ।
कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः २
राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ।
अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ३

हर्षयुक्त होऊन व माझ्यावर विश्वास टाकून तो वाली कोठें आहे हें मला सांग म्हणजे लगेच धनुष्याला प्रत्यंचा चढवून व बाण सोडून मीं तुझ्या शत्रूचा वध केलाच (असें तूं समज) " ४४ याप्रमाणें महात्म्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानें सुग्रीवाला सांगितलें असतां चारी वानरांसहवर्तमान त्या सुग्रीवाला अनुपम हर्ष झाला ४५ आणि नंतर प्रसन्नमुखानें युक्त झालेला तो सुग्रीव रामाला वैराचें कारण खरें खरें सांगू लागला ४६

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडांपैकीं आठवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ८ ॥

वाली म्हणून माझा ज्येष्ठ भ्राता आहे तो शत्रूंचें निर्दलन करणारा असून पित्याला नेहमीं संमत असे व मीही त्याचप्रमाणें पूर्वी त्याला मोठा मान देत असें. १ पुढें तो पिता निवर्तल्यावर हा ज्येष्ठ पुत्र आहे असें समजून वानरांचा राजा म्हणून लोकांना अतिशय संमत असलेल्या त्या वालीला मंत्र्यांनीं राज्यावर बसविलें. २ वाडवडिलांपासून चालत आलेलें प्रचंड राज्य तो चालवीत असतांना मी नेहमीं दासाप्रमाणें त्याचेपाशीं नम्र होऊन उभा रहात असें ३

मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ४
स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ।
नर्दति स सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनम् ।
श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६
स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ।
वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ७
स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ।
ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ८
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ।
असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ९
तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ।
प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १०

दुंदुभीचा मायावी म्हणून एक तेजस्वी ज्येष्ठ पुत्र होता त्याच्याशीं त्या वालीचें पूर्वी स्त्रीकरितां मोठें वैर पडलें होतें. ४ तो रात्रीं लोक निद्रिस्थ झाल्यावर किष्किंधेच्या वेशीपाशीं आला, फारच क्षुब्ध होऊन गर्जना करूं लागला आणि संग्रामामध्यें वालीला त्यानें आव्हान केलें. ५ तेव्हां तो भयंकर गर्जना करीत असतांना निद्रिस्थ असलेल्या माझ्या भ्रात्यानें तो ऐकिल्यावर त्याला सहन झाली नाहीं. त्यामुळें तो वाली वेगावेगानें तेथून निघाला. ६ त्या श्रेष्ठ असुराचा वध करण्याकरितां रागानें तो वाली बाहेर पडूं लागला असतां सर्व स्त्रिया व मी नम्रपणानें त्याचें निवारण करूं लागलों; ७ परंतु, माझ्यासहवर्तमान त्या सर्व स्त्रियांना झिडकारून देऊन तो महाबलाढ्य वाली चालता झाला, तेव्हां मीही बंधुप्रेमामुळें वालीबरोबर निघालों असतां ८ तो मायावी असुर, माझा भ्राता व मी दूर उभे असल्याचें अवलोकन करून भयभीत झाला आणि अतिशय पळूं सुटला. ९

तो त्रस्त होऊन धावूं लागला असतां आम्हीही त्यापेक्षा त्वरेनें त्याच्या मागावर धावून गेलों व इतक्यांत उदय पावणाऱ्या चंद्रानें मार्गही प्रकाशित

स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ।
प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ।
मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः १२
इह तिष्ठाद्य सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ।
यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् १३
मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ।
शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः १४
तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ।
स्थितस्य च बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत १५
अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भ्रातरं न प्रपश्यामि पापशङ्कि च मे मनः १६
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ।

केला. १० तेव्हां त्याच्या पाठोपाठ धावून आऊन आम्ही उभे राहिलो असतां तो दैत्य वेगावेगानें तृणानीं आच्छादित व प्रवेश करण्यास कठिण अशा एका मोठ्या भूविवरामध्यें प्रविष्ट झाला असतां ११ तो शत्रु बिलामध्यें प्रविष्ट झालेला अवलोकन करून वाली अंतःकरणामध्यें क्षुब्ध होऊन क्रोधाचे अधीन झाला आणि मला म्हणाला १२ " हे सुग्रीवा, या ठिकाणीं बिळाच्या द्वाराशीं तू आज सावधपणानें उभा रहा म्हणजे मी इतक्यांत आंत प्रवेश करून संग्रामामध्यें त्या शत्रूचा वध करितों. " १३ असें श्रवण केल्यावर मला बरोबर नेण्याविषयीं मीं त्या शत्रुतापन वालीची प्रार्थना केली; तथापि आपल्या पायाची मला शपथ घालून तो एकटाच बिळामध्यें प्रविष्ट झाला. १४

तो बिळांत शिरून एक संपूर्ण संवत्सर लोटला तरी तो काल लोटेपर्यंत मी त्या बिळाच्या द्वाराशींच उभा राहिलों होतों. १५ तेव्हां तो नाहींसा झाला असें जाणून प्रेमामुळें मला भय उत्पन्न झालें आणि भ्राता दृष्टीं पडत नसल्यामुळें माझ्या मनामध्येंही त्याच्या मृत्यूविषयीं वाईट शंका येऊं लागली. १६ ह्या गोष्टीलाही बरेच दिवस लोटल्यावर त्या बिळांतून फेसासहवर्तमान रक्त बाहेर

न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ।
हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा २४
मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम् ।
उक्ताश्च नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना २५
नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ।
अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः २६

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥९॥ [३१०]

दशमः सर्गः ।

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।
अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया १
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथ नन्दन २
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ३

पाप्याचा निग्रह करण्यास प्रवृत्त झालें नाहीं. असो. शत्रूचा वध करून तो माझा भ्राता किष्किंधा नगरीमध्यें प्रविष्ट झाल्यावर २३, २४ त्या महात्म्याला मान देऊन मीं रीतीप्रमाणें त्याला अभिवंदनही केलें; परंतु, त्यानें मनामध्यें संतुष्ट होऊन मला आशीर्वाद दिले नाहींत. २५ तेव्हा नम्र होऊन, हे प्रभो, मीं आपल्या मुकुटानें त्याच्या पायाला स्पर्शही केला; तथापि, क्रोधामुळें वालीनें मजवर कृपा केली नाहीं. २६

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं नववा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ९ ॥

तदनंतर क्रोधानें व्याप्त होऊन व क्षुब्ध होऊन आलेल्या त्या भ्रात्याची स्वहित-बुद्धीनें मीं विनवणी करूं लागलों कीं, १ " हे आनंददायक प्रभो, शत्रूचा वध करून तूं कुशल परत आलास ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे आणि मज अनाथाचा तूंच एक नाथ आहेस. २ उदय पावलेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणें आल्हाददायक व अनेक शलाकांनीं युक्त असें हें तुझें छत्र जें मीं मोर्चेलासहवर्तमान धारण

सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः १७
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः।
न रतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः १८
अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम्।
पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया १९
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे।
गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् २०
ततोऽहं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः।
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव २१
आजगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः।
अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः २२
मदीयान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्।
निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्रति राघव २३

आलें व तें अवलोकन करितांक्षणीं तर मला अतिशय दुःख झालें. १७ *गर्जना* करणाऱ्या असुराचा शब्द माझ्या कानावर आला, परंतु, संग्रामाविषयीं तत्पर असलेला तो माझा पूज्य ज्येष्ठ भ्राता आक्रोश करीत असतानाही त्याचा शब्द माझ्या कानावर आला नाहीं १८ तेव्हां भ्रात्याचा वध झाला असा त्या चिन्हा-वरून मीं तर्क केला, एका पर्वतप्राय शिलेनें त्या बिळाचें द्वार झाकून टाकिलें. १९

शोकाकुल होऊन भ्रात्याचें उत्तरकार्य केलें आणि हे मित्रा, किष्किंधा नगरीला परत आलों तेव्हां सारी गोष्ट जरी मी लपवून ठेवीत होतों तरी प्रयत्नामुळें मन्त्र्यांनीं ती श्रुत करून घेतलीच. २० तदनंतर ते एकत्र जुळून माझ्यापाशीं आले आणि मला त्यांनीं राज्याभिषेक केला असो हे राघवा, मी त्याचें राज्य न्यायानें चालवूं लागलों असता २१ तो वानर असुररूप शत्रूचा वध करून परत आला आणि मला राज्याभिषेक झाल्याचें अवलोकन करितांक्षणीं क्रोधानें डोळे लाल करून २२ आणि माझ्या मंत्र्यांनाही बांधून टाकून त्यांच्याशीं कठोर भाषण करूं लागला, परंतु, हे राघवा, मी त्यावेळीं त्याचा निग्रह करण्यास समर्थ असूनही भ्रात्याबद्दल वाटत असलेल्या मोठेपणानें दबून गेलेलें माझें मन त्या

न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता ।
हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ २४
मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम् ।
उक्ताश्च नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २५
नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ।
अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥९॥ [३९०]

दशमः सर्गः ।

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।
अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया ॥ १
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथनन्दन ॥ २
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ॥ ३

भाऊच्या निग्रह करण्यास प्रवृत्त झाले नाही. असो. शत्रूचा वध करून तो माझा भ्राता किष्किंधा नगरीमध्ये प्रविष्ट झाल्यावर २३, २४ त्या महात्म्याला मान देऊन मी रीतीप्रमाणें त्याला अभिवंदनही केलें, परंतु, त्यानें मनामध्यें संतुष्ट होऊन मला आशीर्वाद दिले नाहीत २५ तेव्हा नम्र होऊन, हे प्रभो, मी आपल्या मुकुटानें त्याच्या पायाला स्पर्शही केला, तथापि, क्रोधामुळें वालीनें मजवर कृपा केली नाही. २६

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं नववा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ९ ॥

तदनंतर क्रोधानें व्याप्त होऊन व क्षुब्ध होऊन आलेल्या त्या भ्रात्याची स्वहित-बुद्धीनें मी विनवणी करूं लागलो कीं, १ "हे आनंददायक प्रभो, शत्रूचा वध करून तूं कुशल परत आलास ही फारच आनंदाची गोष्ट आहे आणि मज अनाथाचा तूंच एक नाथ आहेस. २ उदय पावलेल्या पूर्णचंद्राप्रमाणें आल्हादका-रक व अनेक शलाकांनीं युक्त असें हें तुझें छत्र जें मी मोर्चेलासहवर्तमान धारण

आर्तस्तस्य बिलद्वारि स्थित• संवत्सरं नृप ।
दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ४
शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ।
अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तदा ५
तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुन ।
विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ६
अभिषिक्तो न कामेन तन्मे क्षन्तुं त्वमर्हसि ।
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा ७
राजभावे नियोगोऽयं मम त्वद्विरहात्कृत ।
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ८
न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ।
मा च रोषं कृथा सौम्य मम शत्रुनिषूदन ९

केलें होतें तें तू परत घे ३ हे राजा, त्या बिलाच्या द्वाराशीं मी आर्त होऊन तुझा मार्गप्रतीक्षा करीत करीत एक संवत्सरपर्यंत उभा राहिलों आणि बिलातून बाहेर आलेलें रक्तही जेव्हा मी अवलोकन केलें ४ तेव्हा माझें हृदय शोकानें उद्विग्न होऊन चित्त व्याकुल झालें असता पर्वतशिखराच्या योगानें तें बिलद्वार झाकून टाकून ५ मी त्या प्रदेशातून निघालों आणि पुनरपि किष्किंधानगरीमध्यें दुःखानें प्रविष्ट झालों तेव्हा मला अवलोकन करून नगरवासीजनानीं व मंत्र्यानीं ६ तू निवृत्त झालास हा समजुतीवर निरुपाय होऊन मला अभिषेक केला, ७ मला राज्याची इच्छा झाल्यामुळें त्यानीं तो केलेला नाहीं म्हणून, तू मला क्षमा कर, रूमानास पात्र असा राजा तूच आहेस व मी पूर्वीप्रमाणेंच सर्वदा तुझा दास आहे ८ अमात्य आणि नगरवासी जन ह्यासहवर्तमान उपद्रवरहित असलेलें सर्व नगर तसेंच कायम रहावें ह्याकरितां मंत्र्यानीं तुझा वियोग झाल्यामुळें राज्याच ठिकाणीं ही माझी योजना केली होती तस्मात्, ठेव ह्या नात्यानें असलेलें हें तुझें राज्य मी आज तुझ्या स्वाधीन करीत आहें हे दयाशील शत्रुनाशका, मजवर क्रुद्ध होऊ नकोस ९

याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलिः ।
बलाद्‌स्मिन्समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः १०
राज्यभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ।
स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्त्स्य वानरः ११
धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ।
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् १२
मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ।
विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः १३
मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकाङ्क्षी तदा पुरा ।
तस्य तद्गर्जितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् १४
अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ।
स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः १५
प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ ।
अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलम् १६

हे राजा, मस्तक नम्र करून मी तुझी प्रार्थना करीत आहें व तुझ्यापुढें हे मी हात जोडिले आहेत मंत्री आणि नगरवासी जन ह्यांनीं एकत्र जुळून राजरहित झालेला प्रदेश जिंकण्याची इतरांना इच्छा होऊं नये एतदर्थ बलात्कारानें माझी ह्या राज्यावर योजना केलेली आहे." ह्याप्रमाणें मी सप्रेम भाषण करीत असतानाही त्या वानरानें माझी निर्भर्त्सना केली, १०-११ आणि "तुला धिक्कार असो" असें मला म्हणून इतरही पुष्कळच तो मला बोलला. इतकेंच नव्हे; परंतु, आपली प्रजा व आपणाला संमत असलेले मंत्री बोलावून आणून १२ मित्रमंडळीमध्यें फारच निंद्य असें भाषण त्यानें माझ्याशीं केलें (तो म्हणाला) "महा दुष्ट मायावी क्रुद्ध होऊन रात्रीं युद्धाच्या इच्छेनें मला पूर्वी आह्वान करीत असे हें तुम्हाला विदितच आहे त्याचें तें भाषण श्रवण करून मी राजवाड्यांतून बाहेर पडलों असता, १३ १४ हा अतिक्रूर भ्राताही सत्वर माझ्या मागोमाग आला. परंतु, भ्रात्याला बरोबर घेऊन मी आलों आहें असें अवलोकन करिताक्षणीं तो महाबलाढ्य असुर रात्रींच १५ भयभीत होऊन पळून गेला आणि पाठोपाठ आम्ही धांवलेले पाहिल्यावर वेगावेगानें धाव मारून तो एका मोठ्या बिळामध्यें प्रविष्ट झाला. १६

तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम्।
अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः १७
अहत्वा नास्ति मे शक्ति प्रतिगन्तुमितः पुरीम्।
बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् १८
स्थितोऽयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम्।
तं मे मार्गयतस्तत्र गतः संवत्सरस्तदा १९
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः।
निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बन्धुभिः २०
तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम्।
पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले २१
सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहं सुखम्।
निष्क्रामं नेह पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् २२
विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः।
यतः प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः २३

फारच प्रचंड व अतिभयंकर तो असा बिळामध्यें प्रविष्ट झाला असें समजून आल्यावर ह्या दिसण्यातही क्रूर असलेल्या भ्रात्याला मी म्हणालों १७ ' शत्रूचा वध केल्यावाचून नगरीला परत जाणें मला शक्यच नाहीं यास्तव, मी ह्याचा वध करीपर्यंत तूं ह्या बिळाच्या द्वाराशीं माझी प्रतीक्षा करीत रहा ' १८ त्यानंतर हा तेथें उभा आहे असें समजून मी त्या दुर्गम बिळामध्यें प्रविष्ट झालों असतां त्या दैत्याला हुडकितां हुडकितां माझें एक वर्ष तेथें गेलें १९ शेवटीं एक वर्षपर्यंत कंटाळा न आणितां शोध चालला असतांनाही दृष्टोत्पत्तीस न आल्यामुळें भयावह झालेला तो शत्रु माझ्या दृष्टीं पडला तेव्हां मी तत्क्षणींच त्याच्या सर्व बांधवांसहवर्तमान त्याचा वध केला २० पातालामध्यें तो राक्षस गर्जना करूं लागला असतांना त्याच्या शरीरापासून निघालेल्या रक्ताच्या प्रवाहानें तें दुर्गम बिळ भरून गेलें २१ असो त्या पराक्रमी शत्रूचा अनायासें वध केल्यावर पहातों तों मला बाहेर पडण्याचा मार्ग दिसेनासा झाला कारण तें बिळाचें द्वार झाकून टाकिलेलें होतें. २२ तदनंतर " सुग्रीवा, " म्हणून मी वारंवार मारलेल्या हाका लागलों असताही जेव्हां प्रत्युत्तर येईना तेव्हां तर मला अतिशयच दुःख झालें, २३

पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितम् ।
ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः २४
तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः ।
सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् २५
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ।
तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २६
तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ।
तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तवान्सवनार्णवाम् २७
ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ।
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे २८
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ।
अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २९
वालिनश्च भयात्तस्य सर्वलोकभयापह ।
कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ३०

पुष्कळ लाथा मारून मी तें आच्छादन खाली पाडिलें आणि त्या मार्गानें बाहेर पडून मी आपल्या नगराला आलों. २४ सारांश आपणाला राज्य मिळावें या इच्छेनें या दुष्ट सुग्रीवानें भ्रातृप्रेम विसरून जाऊन मला त्या बिलामध्यें अडकवून ठेविलें." २५ असें त्या मित्रमंडळीमध्यें मला बोलून मनामध्यें कांहीं एक न आणिता त्या वाली वानरानें एका वस्त्रानिशीं मला हाकून लाविलें. २६ सारांश, हे राघवा, त्यानें मला हाकून आविलें असून माझ्या भार्येचा अपहार केला असल्यामुळें त्याच्या भीतीनें वनें व समुद्र यासहवर्तमान या पृथ्वीचें मीं पर्यटण केलें २७ आणि भार्येचा अपहार झाल्यामुळें दुःखित असलेला मी शेवटीं कांहीं कारणामुळें वालीचा प्रवेश होण्यास अशक्य झालेल्या ऋश्यमूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर आलों २८

असो वैर पडण्याचें हें मुख्य कारण मीं तुला सर्व निवेदन केलें आहे. सर्व लोकांचें भय दूर करणाऱ्या हे राघवा, मी निरपराधी असतानाही त्या वालीच्या भीतीमुळें मला क्में संकट प्राप्त झालें आहे तें तू अवलोकन कर आणि हे वीरा, त्याचा निग्रह करून तू मजवर कृपा कर ".' २९, ३० याप्रमाणें

एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम्।
वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ३१
अमोघाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे।
तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ३२
यावत्तं न हि पश्येयं तव भार्यापहारिणम्।
तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ३३
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नस्त्वं शोकसागरे।
त्वामहं तारयिष्यामि बाढं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ३४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम्।
सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् . ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रामा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥१०॥ [४२५]

एकादशः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम्।
सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च १

सुग्रीवानें रामाला सांगितलें असतां तो तेजस्वी। धर्मवेत्ता राम सुग्रीवाशीं हसत हसत धर्माला अनुसरून असलेलें भाषण करूं लागला ३१ (तो म्हणाला) सूर्यासारिखे तेजस्वी, तीक्ष्ण व क्रोधयुक्त असे हे माझे कधींही व्यर्थ न जाणारे बाण त्या दुराचारी वालीवर जाऊन पडतील ३२ तुझ्या भार्येचा अपहार करणारा तो पापी व दुर्वर्तनी वाली माझ्या दृष्टीं पडला नाहीं तोंपर्यंतच जिवंत राहील ३३ स्वतःच्या स्थितीवरून पाहतां तूं शोकसागरामध्यें मग्न झाला आहेस असें माझें अनुमान होतें तस्मात्, मी तुला ह्या शोकसागरापासून तारीन व तुलाही भार्या व विपुलराज्य हीं प्राप्त होतील ३४ ह्याप्रमाणें हर्ष व पौरुष वृद्धिंगत करणारें तें रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर सुग्रीव अतिशय संतुष्ट होऊन रामाशीं फारच मोठें भाषण करूं लागला ३५

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १० ॥

हर्ष व पौरुष वृद्धिंगत करणारें तें रामाचें भाषण श्रवण करून सुग्रीवानें त्या

असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ।
त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः २
वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ।
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ३
समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ।
क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ४
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ।
ऊर्ध्वमुत्पात्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ५
बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः ।
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ६
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ।
बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ७
स वीर्योत्सेकदुष्टात्मा वरदानेन मोहितः ।

जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ८
ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ।
मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ९
ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ।
अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् १०
समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ।
श्रूयतां त्वभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ।
शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः १२
महाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्झरः ।
स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमर्हति १३
तं भीतमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ।
हिमवद्वनमागम्य शरश्चापादिव च्युतः १४
ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रप्रतिमाः शिलाः ।

आणि लाटांनीं युक्त असलेल्या त्या रत्नाकर सागराची मर्यादा न राखिता माझ्याशीं युद्ध कर म्हणून तो त्या महासागराला म्हणाला. ९ तेव्हां, हे राजा, महाबलाढ्य धर्मात्मा समुद्र उठला आणि कालाची प्रेरणा झालेल्या त्या असुराला म्हणाला १० " हे युद्धनिपुण, मी तुझ्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीं. तुझ्याशीं युद्ध कोण करील तो मी तुला सांगतों, श्रवण कर. ११ महारण्यामध्यें तपस्वीजनांचें मुख्य आश्रयस्थान आणि शंकराचा श्वशुर असा एक हिमवान् या नांवानें विख्यात असलेला पर्वतराज आहे. १२ मोठमोठ्या जलप्रवाहांनीं, अनेक गुहांनीं व झऱ्यांनीं युक्त असलेला तो पर्वतराज तुझ्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ असून युद्धाच्या योगानें तुझा अनुपम मनोरथ परिपूर्ण करील. १३ " याप्रमाणें समुद्रानें सांगितलें असता तो भ्याला आहे असें समजून तो असुरश्रेष्ठ दुंदुभी धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणें वेगावेगानें हिमालयपर्वतासंनिध वनामध्यें गेला. १४

नंतर त्या पर्वतावरील मोठमोठ्या गजासारिख्या श्वेतवर्ण शिला भूमीवर नाना

चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च १५
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ।
हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः १६
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ।
रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम् १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः १८
यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः ।
तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः १९
हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् २०
वाली नाम महाप्राज्ञ शक्रपुत्रः प्रतापवान् ।
अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किन्धामतुलप्रभाम् २१

प्रकारांनीं फेंकून देऊन तो दुंदुभी गर्जना करूं लागला. १५ तेव्हां श्वेतवर्ण मेघासारिख्या आकारानें युक्त, आनंददायक मुद्रा धारण केलेला व दिसण्यांतही सौम्य असलेला हिमवान् पर्वत स्वतःच्याच शिखरावर उभा राहून त्याला म्हणाला १६ " हे धर्मवत्सल दुंदुभे, तूं मला क्लेश देऊं नकोस; तपस्वी जनांना आश्रयभूत असलेला मी रणकर्मामध्यें प्रवीण नाहीं. " १७ हें त्या विचारी पर्वतराजाचें भाषण श्रवण केल्यावर क्रोधानें डोळे लाल झालेला दुंदुभी त्याला म्हणाला १८ " तूं जर युद्ध करण्यास असमर्थ असशील किंवा माझ्या भीतीमुळें निश्चेष्ट झाला असशील तर मज युद्धेच्छूशीं युद्ध करणारा कोण तो मला सांग. " १९

हें भाषण श्रवण केल्यावर त्यावेळपर्यंत युद्ध करणारा असा ज्याला कोणी सांगितलाच नव्हता त्या असुरश्रेष्ठाला रागारागानें तो धर्मात्मा हिमवान् पर्वत म्हणाला २० " हे महाबुद्धिमान् दुंदुभे, वाली म्हणून एक प्रतापी व वैभवशाली इंद्रपुत्र वानर अतुलप्रभेनें युक्त असलेल्या किष्किंधानगरीमध्यें [illegible]

स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ।
द्वन्द्वयुद्धं स दातुं ते नमुचेरिव वासवः ॥ २२
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ।
स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुन्दुभिः ।
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४
धारयन्माहिषं वेषं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।
प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५
ततस्तु द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबल ।
ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६
समीपजान्द्रुमान्भञ्जन्वसुधां दारयन्खुरैः ।
विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ।

आहे. २१ तो महाबुद्धिमान् वाली युद्धामध्यें निपुण असून नमुचिनामक असुराशीं युद्ध करण्यास समर्थ असलेल्या इंद्राप्रमाणें तुझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध करण्यास समर्थ आहे. २२ तस्मात्, ह्या भूतलावर जर तुला युद्ध करण्याची इच्छा असेल तर तूं सत्वर तिकडे जा. तो नेहमींच क्रुद्ध असून संग्रामकर्मामध्यें शूर आहे." २३

हें हिमवान् पर्वताचें भाषण श्रवण केल्यावर दुंदुभी क्रुद्ध झाला आणि वालीच्या किष्किंधानगरीमध्यें गेला. २४ जातांना त्यानें महिषाचा वेष धारण केला असल्यामुळें तो तीक्ष्ण शृंगानीं युक्त होऊन भयावह झाला होता आणि पर्जन्यकालीं आकाशामध्यें असलेल्या जलपूर्ण महामेघाप्रमाणें दिसत होता. २५ असो. तदनंतर तो महाबलाढ्य दुंदुभी किष्किंधानगरीच्या द्वारापाशीं आला आणि भूमि कंपित करीत करीत दुंदुभीप्रमाणें गर्जना करूं लागला. २६ इतकेंच नव्हे परंतु समीप असलेले वृक्ष मोडूं लागला, खुरानीं पृथ्वी विदीर्ण करूं लागला आणि गर्वामुळें शृंगाच्या योगानें तें द्वार हत्तीप्रमाणें उखळून टाकूं लागला. २७ तेव्हां तो शब्द ऐकिल्यावर अंतःपुरामध्यें असलेला वाली क्रुद्ध झाला आणि तारानीं

निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम्।
हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसे।
दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ ३१
न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि।
मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम्।
गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३
दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान्।
सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनम् ॥ ३४
सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्मसमं पुरे।

युक्त असलेल्या चंद्राप्रमाणें स्त्रियांसहवर्तमान बाहेर पडला. २८

नंतर वनामध्यें संचार करणाऱ्या सर्व वानराचा अधिपती तो वाली ज्यांतील अक्षराचा व शब्दाचा उच्चार स्पष्ट आहे असें मित भाषण दुंदुभीशीं करूं लागला. २९. (तो म्हणाला) " हे दुंदुभे, हें नगराचें द्वार अडवून धरून तूं कशाकरितां गर्जना करीत आहेस ? हे महाबलाढ्य दुंदुभे, तूं मला विदित आहेस; आपल्या प्राणाचें संरक्षण कर. " ३०

हें त्या विचारी वानरराजाचें भाषण श्रवण करून क्रोधानें नेत्र आरक्तवर्ण झालेला दुंदुभी त्याला म्हणाला ३१ " हे वीरा, स्त्रियांचें सांनिध असें भाषण करणें तुला योग्य नाहीं. आज तूं माझ्याशीं युद्ध कर म्हणजे तुझें काय सामर्थ्य आहे तें आढळून येईल. ३२ अथवा ही रात्र संपेपर्यंत मी आपला क्रोध आज आंवरून धरीन. हे वानरा, सूर्योदयापर्यंत तुला काय विषयांचा उपभोग घेणें असेल तो खुशाल घे, ३३ दान दे, मित्राचाही निरोप घे आणि वानरांना भेट. कारण, तूं सर्व वानराचा राजा आहेस ३४ किष्किंधानगरी एकदा चांगली पाहून

क्रीडस्व च सम स्त्रीभिरहं त्वे दर्पशासनः ३५
यो हि मत्तं प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशम् ।
हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ३६
स प्रहस्याब्रवीन्मन्द क्रोधात्तमसुरेश्वरम् ।
विसृज्य ता. स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ३७
मत्तोऽयमिति मामस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे ।
मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन्वीरपान समर्थ्यताम् ३८
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ।
पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ३९
विषाणयोर्गृहीत्वा स दुन्दुभिं गिरिसंनिभम् ।
अविध्यत तदा वाली विनदन्कपिकुञ्जरः ४०
वाली व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वनम् ।

घे त्या राजधानीमध्यें कोणी आपल्यासारिखा राजा नेमून टाक आणि स्त्रिया-समवेतमान क्रीडा करून घे मी तुझा दर्प (सूर्योदय झाला म्हणजे) नाहींसा करीन. ३५ कारण, मत्त, बेसावध, भग्न, आयुधादिकांनीं शून्य, कृश अथवा तुझ्यासारिख्या मदमोहित पुरुषाचा जो वध करितो त्याला ह्या जगतामध्यें भ्रूण हत्येचें पातक लागतें. ” ३६

ह्या नंतर त्या सर्व ताराप्रभृति स्त्रिया सोडून देऊन व किंचित् हास्य करून वाली रागारागानें त्या असुराधिपतीला म्हणाला ३७ “ युद्धाविषयीं जर तुला भय नसेल तर-हा मत्त झाला आहे-असें तू समजू नकोस. हा मद जरी स्त्रीसा-निध्यामुळें आलेला आहे तरी तुझ्याशीं होणाऱ्या ह्या युद्धामध्यें मन उत्साहयुक्त होण्याकरितां केलेल्या वीरपानाचा हा परिणाम आहे असें तू समज ” ३८ ह्या प्रमाणें त्या असुराला बोलून अत्यंत क्रुद्ध झालेला तो वाली पित्या इंद्रानें दिलेली सुवर्णमाला गळ्यांत घालून युद्धाकरितां उभा राहिला ३९ आणि महिषरूप धारण करणाऱ्या त्या पर्वतप्राय दुंदुभीचीं शिंगें धरून गर्जना करीत करीत त्या वानर-राज वालीनें त्याला फेकून दिलें. ४०

मारारा, वालीनें उच्च स्वरानें गर्जना करून त्याला खालीं पाडिलें तेव्हां पडता

श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ४१
तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः।
युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वालिनस्तथा ४२
अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः।
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा ४३
परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा।
आसीद्दीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ४४
तं तु दुन्दुभिमुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत्।
युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ४५
स्रोतोभ्यो बहु रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः।
पपात च महाबाहुः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ४६
तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम्।
चिक्षेप वेगवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ४७
तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिन्दवः।
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ४८

पडतां त्याच्या कानातून रक्तस्राव होऊं लागला. ४१ तात्पर्य, परस्परांना जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या उभयतां वालिदुंदुभींमध्यें क्रोधाच्या आवेशामुळें घोर युद्ध झालें. ४२ इन्द्रतुल्यपराक्रमी वालीनें त्या दुंदुभीला मुष्टी, गुडघे, लत्ता, पाषाण व वृक्ष ह्यांनीं प्रहार केला ४३ व ह्याप्रमाणें ते दैत्यवानर एकमेकांना प्रहार करूं लागले असतां त्या युद्धामध्यें दैत्याचा पक्ष कमी पडून इंद्रपुत्र वालीची सरशी झाली. ४४ शेवटीं वालीनें त्या दुंदुभीला उचलून भूमीवर पाडिलें आणि ह्याप्रमाणें त्या प्राणनाशक युद्धामध्यें दुंदुभीचा नाश झाला. ४५ दुंदुभी पडतां पडतां त्याच्या नासिकाप्रभृतिद्वारांतून अतिशयच रक्त वाहूं लागलें व तो महापराक्रमी दुंदुभी पृथ्वीवर पडून मृत्यु पावला. ४६. तेव्हां गतप्राण होऊन निश्चेष्ट पडलेल्या त्या दुंदुभीला (अ जमाखून पाडण्याकरितां) तोलून धरून वेगवान् वालीनें एका हिसक्याबरोबर एक योजनपर्यंत दूर फेकून दिलें ४७

ह्याप्रमाणें त्या दुंदुभीला वेगानें फेंकून दिलें असतां त्याच्या मुखापासून निघालेले रक्तबिंदु वाऱ्यानें उडून मतंगमुनींच्या आश्रमांत जाऊन पडले. ४८ तेव्हां

तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः ।
क्रुद्धस्तस्य महाभाग चिन्तयामास को न्वयम् ४९
येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ।
कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ५०
इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिसत्तमः ।
महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ५१
स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ।
उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वानरं प्रति ५२
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ।
वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ५३
क्षिपता पादपाश्चेमे संभग्नाश्चासुरीं तनुम् ।
समन्तादाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यदि ५४
आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ।
ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रिता मामकं वनम् ५५

हे महाभाग्यवान् रामा, त्या असुराचे ते रक्तबिंदु तेथें पडलेले पाहून मतंगमुनि क्रुद्ध झाले आणि हा कोण म्हणून विचार करूं लागले ४९ " ज्या दुरात्म्यानें एकाएकी मला रक्ताचा स्पर्श केला असा हा अविचारी, उद्धट, मूर्ख व दुरात्मा कोण आहे ? " ५० असा विचार करून ते श्रेष्ठ मुनि बाहेर पडले असतां एक पर्वतप्राय महिष गतप्राण होऊन पृथ्वीवर पडलेला त्यांनीं पाहिला ५१ आणि हें काम वानराचें आहे असें तपःसामर्थ्यानें जाणून त्या महिषाला फेकून देणाऱ्या वानराला उद्देशून त्या मुनींनीं मोठा शापही दिला ५२

न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम्।
तेऽपि वा यदि तिष्ठन्ति शापिष्ये तानपि ध्रुवम् ५६
वनेऽस्मिन्मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते।
पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ५७
दिवसश्चाद्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम्।
बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ५८
ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम्।
निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ५९
किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः।
मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ६०
ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापं च वालिनः।
शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ६१
एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम्।
स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ६२

राहिले असतील ५५ त्यांनींही तेथें वास्तव्य न करितां हें माझें भाषण ऐकून (इच्छेस येईल तिकडे) सुखानें चालतें व्हावें. ते जर येथें रहातील तर मी त्यांनाही निःसंशय शाप देईन. ५६ पुत्राप्रमाणें नेहमीं सर्वस्वीं संभाळिलेल्या माझ्या वनामध्यें वानरांचें आगमन पान, अंकुर, फळ व मुळें यांच्या नाशाकरितांच होत असतें. ५७ यास्तव, माझ्या शापाला हा आजचाच दिवस काय तो अवधि आहे; परंतु, (वालीशीं संबंध असलेला) असा जो वानर उद्यीक येथें माझ्या दृष्टीं पडेल तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत पर्वत होऊन पडेल. ५८

याप्रमाणें मुनींनीं उच्चारिलेली ती शापवाणी श्रवण केल्यावर तेथें असलेले ते वानर त्या वनातून चालते झाले असतां त्यांना अवलोकन करून वाली म्हणाला ५९ " मतंग मुनींच्या वनामध्यें वास्तव्य करणारे तुह्मी सर्वजण माझ्या समीप कशाकरितां आला आहांत? तुम्हां वनचरांचें कुशल आहे ना? ६० असें वालीनें विचारिलें असतां सुवर्णमाळा धारण केलेल्या त्या वालीला मतंगमुनींनीं दिलेला शाप व त्याचें सर्व कारण त्या संपूर्ण वानरांनीं कथन केलें. ६१ तेव्हां वानरांनीं कथन केलेलें तें भाषण श्रवण करून वाली त्या मतंगमहर्षीकडे गेला

महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति ।
शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ६३
ततः शापभयाद्भीतो ऋष्यमूकं महागिरिम् ।
प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ६४
तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ।
विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ६५
एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ।
वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ६६
इमे च विपुलाः सालाः सप्तशाखावलम्बिनः ।
यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ६७
एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितम् ।
कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ६८

आणि हात जोडून प्रार्थना करू लागला ६२ तथापि, त्याची पर्वा न करितां मतंगमुनि आश्रमामध्यें गेले व शापविषयक दोष समजून आल्यामुळें भयभीत झालेला वाली अंतःकरणामध्यें अगदीं विह्वल होऊन गेला ६३ तेव्हांपासून शापाच्या भयाला भीत असलेला वानर वाली, हे प्रजाधिपते, ऋष्यमूकसंज्ञक महापर्वतावर प्रवेश करीत नाहीं अथवा तो पर्वत पहाण्याचेंही मनामध्यें आणीत नाहीं ६४

तस्मात्, हे रामा, ह्या महावनामध्यें त्याचा प्रवेश होणें नाहीं असें समजून कशाचीही भीति न बाळगितां मी अमात्यांसहवर्तमान येथें संचार करीत असतों. ६५ वीर्याचा गर्व झाल्यामुळें फेंकून गेलेल्या त्या दुंदुभीचा हा अस्थींचा पर्वत प्राय मोठा ढीग पडला आहे ६६ हे जे मोठमोठ्या शाखांनीं युक्त असलेले प्रचंड सात सालवृक्ष आहेत ते वाली शेजारून गेला असतां सर्वही एकदम त्याच्या वेगानें कंपित होऊन पर्णरहित होणारे आहेत ६७ सारांश, हे रामा, हें त्याचें अतुल वीर्य मीं तुला उघड करून सांगितलें आहे तस्मात्, हे राजा, समरांगणामध्यें त्या वालीचा वध करण्यास तूं कसा बरें समर्थ होशील ?" ६८

तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ६९
तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ।
एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ७०
रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमम् ।
वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ७१
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ।
उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ७२
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनः ।
ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ७३
शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ।
बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ७४
दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ।

ह्याप्रमाणें सुग्रीव बोलत असतांना " काय केलें म्हणजे वालीचा वध रामाचे हातून होण्याविषयीं तुला विश्वास येईल ? " म्हणून लक्ष्मणानें हंसत हंसत त्याला विचारिलें असतां ६९ सुग्रीव त्याला म्हणाला " पूर्वी एके वेळीं ह्या सात-ही सालवृक्षांची वाली नेहमीं अशी दुर्दशा करीत असे. ७० यास्तव, ह्या वृक्षांपैकीं एक वृक्ष जरी एका बाणानें रामानें विदीर्ण करून टाकिला तरीसुद्धां हा रामाचा पराक्रम अवलोकन करून मी वालीचा वध झाला असेंच समजेन ७१ त्याचप्रमाणें, हे लक्ष्मणा, वध पावलेल्या ह्या महिषरूप दुंदुभीच्या अस्थींचा ढीग एका पायानें उचलून आपल्या सामर्थ्यानें जर दोनशें धनुष्यें पर्यंत रामानें फेंकून दिला तरीही मी वालीचा वध झाला असें समजेन " ७२

ह्याप्रमाणें लक्ष्मणाला बोलून आरक्तवर्ण नेत्रप्रांतांनीं युक्त असलेला तो सुग्रीव ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाविषयीं क्षणभर विचार करून पुनरपि म्हणाला ७३ " वालीचें सामर्थ्य व पौरुष प्रख्यात असून स्वतःला शूर समजणारा तो शूर व बलाढ्य वानर युद्धामध्यें अजिंक्य आहे ७४ आणि देवांच्याही हातून होण्यास दुर्घट अशीं त्याचीं कृत्यें माझ्या दृष्टीस येत आहेत तीं मनांत आणून मी भयभीत झालों

यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृष्यमूकमुपाश्रितः ७५
तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ।
विचिन्तयन्नपि चापि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ७६
उद्विग्नः शङ्कितश्चाह विचरामि महावने ।
अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ७७
उपालब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ।
त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रित ७८
किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिन ।
अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ७९
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये ।
कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम ८०
कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृति ।
सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ८१

असल्यामुळें ऋष्यमूकपर्वताचा आश्रय करून राहिलों आहें. ७५ साराश, त्या
क्रुद्ध वानरराजाचा पराजय होणें अथवा त्याच्यावर हल्ला होणें ही अशक्य आहे
असें समजून आणि ऋष्यमूकपर्वतावर त्याचा प्रवेश होणें नाहीं हें लक्ष्यांत आणून
मी ७६ नेहमीं उद्विग्न व सशंक राहून ह्या महावनामध्यें माझे ठिकाणीं प्रेम
करणाऱ्या ह्या हनुमत्प्रभृति श्रेष्ठ श्रेष्ठ अमात्यांसह्वर्तमान संचार करीत असतों ७७
हे मित्रवत्सला, आतां मला प्रशंसेस पात्र असा सन्मित्र प्राप्त झाला आहे आणि,
हे पुरुषश्रेष्ठा, हिमालयपर्वताप्रमाणें निश्चल असलेल्या तुझा आश्रय करून मी
राहिलों आहें ७८ तथापि, त्या बलाढ्य दुष्ट भ्रात्याचें बल मला विदित असून
हे राघवा, समरांगणामध्यें तुझें वीर्य माझ्या अवलोकनांत आलेलें नाहीं. ७९
ह्यामुळें तुझी त्याच्याशीं तुलना करण्याचा, तुझा अवमान करण्याचा अथवा तुझे

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः।
स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ८२
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर।
प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ८३
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वयँल्लक्ष्मणाग्रजः।
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ८४
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दश योजनम्।
असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ८५
क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत्।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करम् ८६
हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ८७
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे।
परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ८८
लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव।
क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ८९

हें महात्म्या सुग्रीवाचें भाषण श्रवण केल्यावर राम हास्यपूर्वक त्या वानराला म्हणाला ८२ "हे वानरा, पराक्रमासंबंधानें जर आमच्याविषयीं तुला विश्वास नसेल तर समरांगणामध्यें प्रशंसेस पात्र होणारी अशी प्रतीति मी तुला आणून देतों." ८३ त्याप्रमाणें सुग्रीवाला सांगून त्याचें सांत्वन करण्याकरितां रघुवंशज रामानें पायाच्या अंगठ्यानें तें दुंदुभीचें शरीर सहज तोलून धरीलें ८४ आणि नंतर अजमाऊन पाहून त्या वीर्यवान् महापराक्रमी रामानें दैत्याचें तें शुष्क शरीर पायाच्या अंगठ्यानें दहायोजनें लांब फेंकून दिलें. ८५

तेव्हां तें शरीर फेंकून दिलेलें पाहून सुग्रीव लक्ष्मणासमोर सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या वीर रामाला वानरांचे समक्ष अर्थपरिपूर्ण वाणीचें अवलंबन करून म्हणाला ८६, ८७ "आर्द्र, मांसपरिपूर्ण व ताजा असा देह पूर्वी, हे मित्रा, श्रांत व मत्त झालेल्या माझ्या भ्रात्या वालीनें फेंकून दिला होता; ८८ परन्तु, सांप्रत मांसरहित झालेला हा देह, हे राघवा, तृणासारिखा हलका

यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृष्यमूकमुपाश्रितः ७५
तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ।
विचिन्तयन्नमुं चापि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ७६
उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने ।
अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ७७
उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ।
त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रित. ७८
किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ।
अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ७९
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये ।
कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्यं जनितं मम ८०
कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृति ।
सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ८१

असल्यामुळें ऋष्यमूकपर्वताचा आश्रय करून राहिलों आहें. ७५ सारांश, त्या क्रुद्ध वानरराजाचा पराजय होणें अथवा त्याच्यावर हल्ला होणें ही अशक्य आहे असें समजून आणि ऋष्यमूकपर्वतावर त्याचा प्रवेश होणें नाहीं हें लक्ष्यांत आणून मी ७६ नेहमीं उद्विग्न व साशंक राहून ह्या महावनामध्यें माझे ठिकाणीं प्रेम करणाऱ्या ह्या हनुमत्प्रभृति श्रेष्ठ श्रेष्ठ अमात्यांसहवर्तमान संचार करीत असतों ७७

हे मित्रवत्सला, आतां मला प्रशंसेस पात्र असा सन्मित्र प्राप्त झाला आहे आणि, हे पुरुषश्रेष्ठा, हिमालयपर्वताप्रमाणें निश्चल असलेल्या तुझा आश्रय करून मी राहिलों आहें ७८ तथापि, त्या बलाढ्य दुष्ट भ्रात्याचें बल मला विदित असून हे राघवा, समरांगणामध्यें तुझें वीर्य माझ्या अवलोकनांत आलेलें नाहीं. ७९ ह्यामुळें तुझी त्याच्याशीं तुलना करण्याचा, तुझा अवमान करण्याचा अथवा तुझे ठिकाणीं भीति उत्पन्न करण्याचा जरी माझा उद्देश नाहीं तरी त्या वालीच्या भयंकर कर्मांमुळें मला भीति उत्पन्न झालेली आहे ८० हे राघवा, तुझी प्रमाणभूत वाणी, धैर्य व मुद्रा हीं भस्मानें आच्छादित झालेल्या अग्नीप्रमाणें तुझे ठिकाणीं उत्कृष्ट तेज असल्याचें खरोखर सुचवीत आहेत. ” ८१

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः।
स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ८२
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर।
प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ८३
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वयँल्लक्ष्मणाग्रजः।
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ८४
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दश योजनम्।
असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ८५
क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत्।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करम् ८६
हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ८७
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे।
परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ८८
लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव।
क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ८९

हें महात्म्या सुग्रीवाचें भाषण श्रवण केल्यावर राम हास्यपूर्वक त्या वानराला म्हणाला ८२ "हे वानरा, पराक्रमासंबंधानें जर आमच्याविषयीं तुला विश्वास नसेल तर समरांगणामध्यें प्रशंसेस पात्र होणारी अशी प्रतीति मी तुला आणून देतों." ८३ याप्रमाणें सुग्रीवाला सांगून त्याचें सांत्वन करण्याकरितां रघुवंशज रामानें पायाच्या अंगठ्यानें तें दुंदुभीचें शरीर सहज तोलून धरिलें ८४ आणि नंतर अजमाऊन पाहून त्या वीर्यवान् महापराक्रमी रामानें दैत्याचें तें शुष्क शरीर पायाच्या अंगठ्यानें दहायोजनें लांब फेंकून दिलें. ८५

तेव्हां तें शरीर फेंकून दिलेलें पाहून सुग्रीव लक्ष्मणासमोर सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या वीर रामाला वानरांचे समक्ष अर्थपरिपूर्ण वाणीचें अवलंबन करून म्हणाला ८६, ८७ "आर्द्र, मांसपरिपूर्ण व ताजा असा देह पूर्वी, हे मित्रा, श्रांत व मत्त झालेल्या माझ्या भ्रात्या वालीनें फेंकून दिला होता; ८८ परन्तु, सांप्रत मांसरहित झालेला हा देह, हे राघवा, तृणासारिखा हलका

नाम्र शक्य बल ज्ञातु तव वा तस्य वाधिकम् ।
आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् ९०
स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बलम् ।
सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ९१
कृत्वैतत्कार्मुकं सज्य हस्तिहस्तमिवापरम् ।
आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ९२
इम हि साल प्रहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ।
अल विमर्शेन मम प्रिय ध्रुव कुरुष्व राजन्प्रतिशापितो मया॥९३॥
यथा हि तेज सु वरः सदा रविर्यथा हि शैलो हिमवान्महाद्रिषु ।
यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वर ॥९४॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किंधाकाण्डे एकादश सर्गः ।११। [५१९]

झालेला आहे आणि म्हणून, हे रघुनंदना, त्याप्रमाणें आनंदानें तो तुला फेंकून देता आला आहे ८९ तस्मात् त्यावरून ताडून पाहूं लागलें असतां तुझें बल, जास्त अथवा वालीचें जास्त हें समजणें शक्य नाहीं कारण, हे राघवा, आर्द्र आणि शुष्क हें अंतर फारच मोठें आहे ९० बा रामा, तुझें व त्याचें बल किती आहे त्याविषयीं संशय पूर्वीप्रमाणें अद्यापही मला आहेच त्यास्तव सात साल-वृक्षांपैकीं एकाचा भेद झाल्यानें बलाबलाविषयीं फोड होणार आहे ९१

तस्मात् दुसरी गजशुंडाच की काय असें धनुष्य सज्ज करून व कानापर्यंत ताणून तू मोठा बाण सोड ९२ तू सोडिलेला बाण ह्या सालवृक्षाला विदीर्ण करून टाकील ह्याविषयीं मला संशय नाहीं त्यास्तव, विचार न करितां हे राजा, माझा मनोरथ निःसंशय परिपूर्ण कर, तुला माझी शपथ आहे ९३ अरे, सर्वदा तेजस्व्यांमध्यें जसा रवि श्रेष्ठ आहे, महापर्वतांमध्यें जसा हिमालयपर्वत श्रेष्ठ आहे तसाच पराक्रमसंबंधानें पाहूं गेलें असतां पुरुषांमध्यें तू श्रेष्ठ आहेस. तसाच पराक्रमासंबंधानें पाहूं गेलें असतां पुरुषांमध्यें तू श्रेष्ठ आहेस ९४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं अकरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ११ ॥

द्वादश सर्गः।

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्।
प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् १
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः।
सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्स रवैर्दिशः २
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः।
भित्त्वा तालान्गिरिप्रस्थं सप्तभूमिं विवेश ह ३
सायकस्तु मुहूर्तेन तालान्भित्त्वा महाजवः।
निष्पत्य च पुनस्तूर्णं तमेव प्रविवेश ह ४
तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुङ्गवः।
रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५
स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः।
सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ६
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः।
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ७

उत्कृष्ट रीतीनें उच्चारिलेलें सुग्रीवाचें हें भाषण [illegible] विश्वास येण्याकरितां महातेजस्वी रामानें धनुष्य घेतलें १ [illegible] भयंकर धनुष्य व एक बाण हातीं घेतल्यावर प्रलयकाळच्या [illegible] करीत सालवृक्षाला उद्देशून तो बाण सोडिला. २ [illegible] सुवर्णभूषित बाण सात साल व त्या [illegible] भेदून रसातलामध्यें प्रविष्ट झाला. ३ [illegible] तो महावेगवान् [illegible] एका क्षणामध्यें सात ताल भेदून [illegible] त्याच भात्यामध्यें प्रविष्ट झाला ४

सेन्द्रानपि सुरान्सर्वास्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ।
समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ८
येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिता।
बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ९
अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम।
सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् १०
तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम्।
वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ११
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम्।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः १२
अस्माद्गच्छाम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः।
गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् १३
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम्।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहने वने १४

पुरुष श्रेष्ठा, इंद्रासहवर्तमान सर्व देवांचाही बाणाच्या योगानें समरांगणामध्यें वध करण्यास तू समर्थ आहेस मग, हे प्रभो, वालीची ती कथा काय ? ८ हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, ज्यानें प्रचंड सात तालवृक्ष, पर्वत आणि भूमि हीं एका बाणानें विदीर्ण करून टाकिलीं त्या तुझ्याशीं समरांगणामध्यें कोण बरें सामना करणार आहे ? ९ इंद्रवरुणतुल्य असलेला तूं मित्र प्राप्त झाल्यामुळें माझ्या दुःखाचा आज परिहार झाला असून मला पराकाष्ठेचें सुख झालें आहे. १०

तस्मात्, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, माझें प्रिय करण्याकरितां माझ्या भ्रातृरूप वाली संज्ञक वैऱ्याचा आपण आजच वध करा, मी हे आपणापुढें हात जोडिले आहेत''. ११ तदनंतर लक्ष्मणाप्रमाणें प्रिय म्हणून स्वीकारिलेल्या आणि म्हणूनच दर्शनाच्या योगानें आनंद देणाऱ्या सुग्रीवाला घट्ट कडून भेटून महाबुद्धिमान् राम म्हणाला १२ " हे सुग्रीवा, आपण ह्या ऋष्यमूकपर्वतापासून किष्किंधानगरीला जाऊं. तूं सत्वर पुढें चा आणि पुढें गेल्यावर भ्राता ह्या सज्ञेला व्यर्थ पात्र झालेल्या वालीस आव्हान कर " १३ असें रामानें सांगितल्यानंतर ते सर्वही वालीच्या किष्किंधानगरीमध्यें सत्वर गेले आणि वृक्षांच्या आड

सुग्रीवोऽप्यनदद्धोरं वालिनो ह्वानकारणात् ।
गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५
तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ।
निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥ १६
ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ।
गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ।
जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत ।
अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९
यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ।
ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २०
एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ।

आपले देह छपवून ते गहन वनामध्यें उभे राहिले. १४

तेव्हां वालीला आव्हान करण्याकरितां वस्त्रानें कंबर घट्ट सेंचून आरोळ्यांनीं गगनमंडल विदीर्ण करीतच की काय वेगा वेगानें सुग्रीवानें ही भयंकर गर्जना केली असता १५ भ्रात्याची ती गर्जना श्रवण करून महाबलाढ्य वाली क्रुद्ध झाला आणि मनामध्यें अतिशय क्षुब्ध होऊन अस्ताचलापासून अल्पकालामध्यें उदयाचलाला येणाऱ्या सूर्याप्रमाणें तो वेगानें तेथें येऊन पोंचला. १६ तदनंतर आकाशामध्यें बुध व मंगळ ह्या ग्रहांच्या घोर युद्धाप्रमाणेंच की काय वाली व सुग्रीव ह्यामध्यें तुमुल युद्ध झालें. १७ त्या युद्धात वज्रप्राय हस्ततल आणि मुष्टि यांच्या योगानें त्या क्रोधानें व्याप्त झालेल्या भ्रात्यांनीं एकमेकांना प्रहार केले. १८

नंतर राम धनुष्य हातामध्यें घेऊन त्या उभयतांकडे पाहूं लागला असता देव अश्विनीकुमाराप्रमाणें असलेले ते उभयतां वीर एकसारिखेच दिसूं लागले १९ ह्यामुळें वाली कोणता आणि सुग्रीव कोणता ह्याचा उमगच रामाला पडला नाहीं आणि म्हणूनच त्यानें वालीचा अंत करणारा बाण सोडण्याचें मनांत आणिलें नाहीं. २० इतक्यात त्या वालीनें सुग्रीवाला पराजित केलें असतां

अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे २१
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः।
वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् २२
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः।
मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः २३
राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता।
तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४
तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम्।
ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम्।
वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् २६
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः।
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे २७

राघव दृष्टी न पडल्यामुळें तो सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वताकडे धावू लागला २१ आणि रागारागानें वाली पाठोपाठ धावत असताही तो महावनामध्यें प्रविष्ट झाला. त्या वेळीं सुग्रीव फारच थकला होता, त्याच्या शरीरावर रक्ताचा सडा झालेला होता आणि प्रहाराच्या योगानें तो अगदीं जर्जर झालेला होता २२

असो तो वनामध्यें प्रविष्ट झाल्याचें अवलोकन करून शापभीतीमुळें वाली त्या सुग्रीवाला " तूं सुटलास " असें ह्मणाला आणि नंतर तो महाबलाढ्य वाली तेथून परत फिरला २३ इतक्यांत भ्राता लक्ष्मण व हनूमान् ह्यांच्याबरोबर रामही जेथें सुग्रीव वानर होता त्याच वनामध्यें आला २४ तेव्हां लक्ष्मणासह-वर्तमान आलेल्या त्या रामाला अवलोकन करून लज्जित झालेला सुग्रीव (मान खालीं घालून) भूमीकडे पहात पहात दीन वाणीनें ह्मणाला २५ " वालीला आह्वान कर असें मला सांगून प्रत्यय येण्याकरितां मला पराक्रम दर्शवून आणि माझ्या कडून त्या वैऱ्याची कुचाळी काढून सांप्रत हें तूं काय केलेंस ? २६ हे राघवा, वालीला मी मारणार नाहीं असें त्याच वेळीं तूं मला खरें खरें सांगाव-याचें होतेंस ह्मणजे मी येथून गेलों नसतों. " २७

तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् २८
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम्।
कारणं येन बाणोऽयं स मया न विसर्जितः २९
अलङ्कारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च।
त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थ परस्परम् ३०
स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर।
विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ३१
ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम।
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ३२
जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः।
मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरिति कृतो मया ३३
त्वयि वीर विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया।
मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्यात्कपीश्वर ३४

याप्रमाणें तो महात्मा सुग्रीव अंतःकरणाला करुणा येण्यासारिख्या दीन वाणीनें बोलूं लागला असतां राम पुनरपि त्याला म्हणाला २८ "बा सुग्रीवा, क्रोध सोडून दे आणि मी हा बाण न सोडण्याचें कारण काय तें ऐक. २९ हे सुग्रीवा, अलंकार, वेष, शरीराची ठेवण आणि चालण्याची ढब ह्या संबंधानें तूं व वाली हे उभयतां अगदीं एकमेकासारिखे आहात. ३० इतकेंच नव्हे; परंतु, हे वानरा, स्वर, कांति, पहाणें, चालणें आणि भाषण यासंबंधानें तुम्हा उभयतांमध्यें मला भेद मुळींच दृष्टीस पडत नाहीं. ३१

तस्मात्, उभयतांचें रूप अगदीं सारखें असल्यामुळें तूं कोणता आणि वाली कोणता ह्याविषयीं मला मोह पडून मीं प्राणनाशक व शत्रुघातक असा महावेगवान् घोर बाण सोडिला नाहीं. तात्पर्य, उभयतांचें सादृश्य असल्यामुळें वाली कोणता व तू कोणता ह्या विषयीं मला शंका आली आणि बाण सोडिला असतां कदाचित् (तो तुला लागून) आपणा उभयतांचा समूळ घात होण्याचा प्रसंग येईल ह्याकरितां मीं बाण प्रक्षेप केला नाहीं ३२. ३३. हे वीर, वानरराज, अज्ञानामुळें आणि घाईमुळें जर माझ्या हातून तुझा नाश झाला असता तर माझ्या

दत्ताभयवधो नाम पातकं महदद्भुतम्।
अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ३५
त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिञ्छरणं भवान्।
तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्किष्ठ वानर ३६
एतन्मुहूर्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे।
निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले ३७
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर।
येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ३८
गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम्।
कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ३९
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम्।
लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ४०
स तया शुशुभे श्रीमाँल्लतया कण्ठसक्तया।

मूढपणाची व बालिशपणाची मात्र ख्याति होऊन राहिली असती ३४ इतकेंच नव्हे, परंतु, ज्याला अभय दिलें त्याचा वध हातून घडला असता म्हणजे दत्ताभयवध संज्ञक हें मोठें अद्भुत महापातक मला लागलें असतें मी, लक्ष्मण व सुंदरी सीता ३५ असे आम्ही सर्व तुझ्या अधीन आहोंत आणि ह्या वनामध्यें तूंच आमचा आश्रय आहेस. तस्मात्, हे वानरा, तूं पुनरपि युद्ध कर आणि मन-विषयीं कसलीही शंका घेऊं नको ३६

आताच्या आताच युद्धामध्यें माझ्या हातून एका बाणानें वालीचा नाश होऊन तो भूतलावर तडफड करीत असलेला तूं अवलोकन करशील ३७ परंतु, हे वानरराज, तूं स्वतः विषयीं काहीं तरी ओळखता यण्यासारिखी खूण करून ठेव म्हणजे द्वंद्वयुद्धामध्यें गुंतलेल्या तुला मी ओळखून काढीन ३८ हे लक्ष्मणा, शुभ लक्षणांनीं युक्त अशी ही प्रफुल्लित झालेली नागपुष्पी लता उपटून तूं त्या महात्म्या सुग्रीवाच्या कंठामध्यें घाल " ३९ असें रामानें सांगितल्यानंतर पर्वताच्या तटावर उगवलेली ती प्रफुल्लित नागपुष्पी लता उपटून लक्ष्मणानें त्याच्या गळ्यात घातली असता ४० तो श्रीमान् सुग्रीव संध्या रागासहवर्तमान असलेला मेघ

मान्येव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः　४१
विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ।
जगाम सह रामेण किष्किन्धां पुनराप सः　४२

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे द्वादश. सर्गः ॥१२॥ [५६१]

त्रयोदशः सर्गः ।

ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।
जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम्　१
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ।
शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान्　२
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणस्य महाबलः　३
पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वीर्यवान् ।
तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः　४

बगळ्याच्या मालिकेनें ज्याप्रमाणें शोभतो त्याप्रमाणें त्या कंठगत लतेनें शोभूं लागला ४१ आणि रामाच्या सांगण्यावरून अंतःकरणामध्यें स्वस्थ झालेला तो सुग्रीव शरीरानें झळकत झळकत रामासहवर्तमान पुनरपि किष्किंधानगरामध्यें गेला. ४२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं बारावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १२ ॥

तो लक्ष्मणाचा ज्येष्ठ भ्राता धर्मात्मा राम ऋष्यमूकपर्वतापासून सुग्रीवासह-वर्तमान वालीच्या पराक्रमानें सुरक्षित असलेल्या किष्किंधानगरीमध्यें गेला. १ व जातांना आपलें सुवर्णभूषित प्रचंड धनुष्य उचलून वरून समरांगणामध्यें विजय देणारे व प्रभेनें सूर्यासारिखे असलेले बाण त्यानें बरोबर घेतले. २ त्या महात्म्या रामाच्या व लक्ष्मणाच्याही पुढें दृढ कंठानें युक्त असलेला महाबलाढ्य सुग्रीव चालूं लागला. ३ वानरसेनाधिपतींच्या समुदायाचें रक्षण करणारा महा-तेजस्वी व सामर्थ्यवान् असा हनुमान्, नल, नील व तार हे वीर मागून चालले. ४

ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः ।
प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ५
कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ।
शिखराणि च मुख्यानि दरींश्च प्रियदर्शनाः ६
वैदूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ।
शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ७
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः ।
चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ८
मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान्वनचारिणाम् ।
चरतां सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ९
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ।
घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः १०
मत्तान्गिरितटोद्घुष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् ।
वानरान्द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ११

जाता जाता पुष्पभारानें नम्र झालेले वृक्ष व निर्मल जल वाहणाऱ्या समुद्रगामी नद्या त्यांच्या अवलोकनांत आल्या. ५

त्याचप्रमाणें ज्यांची मुद्रा उत्कृष्ट आहे असे ते हनूमत्प्रभृति वीर जाऊं लागले असतां मंदिराच्या आकाराचीं पर्वतविवरें, गुहा, उत्कृष्ट शिखरें आणि दऱ्या त्यांनीं अवलोकन केल्या. ६ त्याचप्रमाणें वैडूर्यमण्यासारिख्या निर्मल उदकानीं आणि अग्रभागापर्यंत कलिकावस्थेंतच असलेल्या (म्हणजे अर्थात् किंचित् उमललेल्या) कमलांनीं सुशोभित झालेले सजल तडाग अवलोकन करीत करीत ते चालले ७ कारंडव, सारस, हंस, वंजुल, पाणकोंबडे, चक्रवाक आणि इतरही पक्षी ज्यांचा शब्द ऐकून प्रतिशब्द करीत आहेत ८ व मृदु अशा तृणांकुरावर ज्यांची उपजीविका आहे अशीं निर्भय हरिणें संचार करणाऱ्या वनचरांच्या स्थानाचें ठिकाणीं चोहोंकडे जातां जातां त्यांच्या दृष्टीं पडत होतीं. ९ असो. शुभ्र दंतानीं भूषित, एकाकी संचार करणारे, नद्यांचीं तीरें पाडणारे आणि म्हणूनच तटकाचे शत्रु असलेले, भयंकर, मदमत्त आणि पर्वतावर गर्जना करणारे असून (आकृतीनें फारच धिप्पाड असल्यामुळे) संचार करणाऱ्या पर्वताप्रमाणेंच भासणारे वन्य

वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् ।
पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः १२
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ।
द्रुमषण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् १३
एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते ।
मेघसंघातविपुलं पर्यन्तकदलीवृतम् १४
किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ।
कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया १५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
गच्छन्नेवाचचक्षेथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् १६
एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् १७
अत्र सप्तजना नाम मुनयः शंसितव्रताः ।
सप्तैवासन्नधः शीर्षा नियतं जलशायिनः १८

गज, पृथ्वीवरील धुळीनें व्याप्त झालेले गजतुल्य वानर, १०-११, इतरही वनचर प्राणी आणि आकाशांत संचार करणारे पक्षी वनामध्यें अवलोकन करीत करीत ते सुग्रीवाच्या आज्ञेंत वागणारे वीर सत्वर चालते झाले. १२

ते सत्वर जाऊं लागले असता वृक्षसमूहानें युक्त असलेलें एक वन अवलोकन करून राम सुग्रीवाला म्हणाला १३ "आकाशांतील मेघाप्रमाणें हा वृक्षसमूह झळकत आहे. मेघसमूहाप्रमाणें विपुल आणि सभोंवती कदलीवृक्षांनीं व्याप्त असलेलें १४ हें काय आहे तें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. हे मित्रा, हें समजण्याविषयीं मला फार उत्कंठा लागलेली आहे आणि ही उत्कंठा तुझ्याकडून तृप्त करावी अशी माझी इच्छा आहे." १५. हें महात्म्या रामचंद्राचें भाषण श्रवण केल्यावर सुग्रीव जातां जातांच प्रचंड वनाविषयीं सांगूं लागला. १६ (तो म्हणाला) "हे राघवा, बागा व उपवनें ह्यांनीं समृद्ध आणि मधुर मुळें फळें व उदक ह्यांनीं युक्त असा हा श्रमनाशक विस्तीर्ण आश्रम आहे. १७ ह्या आश्रमामध्यें प्रशंसेस पात्र असें व्रतानुष्ठान करणारे सप्तजननामक सात मुनि मस्तक खालीं ठेऊन (व पाय वर करून) आणि नेहमीं जलामध्यें राहून तपश्चर्या करीत होते. १८

सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ।
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः १९
तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्राकारसंवृतम् ।
आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः २०
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ।
विशन्ति मोहाद्येऽप्यत्र न निवर्तन्ति ते पुनः २१
विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ।
तूर्यगीतस्वनाश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव २२
त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ।
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोताङ्गारुणो घनः २३
एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ।
मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्यगिरयो यथा २४
कुरु प्रणामं धर्मात्मंस्तेषामुद्दिश्य राघव ।

सात दिवस लोटल्यानंतर केवळ वायूचेंच आहाराकरितां एक वार सेवन करणारे ते पर्वतनिवासी सप्तजनमुनि सातशें वर्षांनीं देहासहवर्तमान स्वर्गाला गेले १९ त्यांच्या प्रभावामुळें वृक्षरूप प्राकारानें परिवेष्टित असलेल्या ह्या आश्रमावर इंद्राचें साहाय्य असलेल्या देवदैत्यांचाही हल्ला होणें अत्यंत दुर्घट झालें आहे २० पक्ष्यांनीं आणि त्याचप्रमाणें इतर वनचर प्राण्यांनीं हा आश्रम वर्ज्य केला असून मोहामुळें जे ह्यात प्रवेश करितात ते पुनरपि परत येत नाहींत. २१ मधुर शब्दांनीं युक्त असे अप्सरांच्या भूषणांचे ध्वनि येथें कानावर येत असून वाद्यें व गायन ह्यांचे ध्वनिही कर्णपथावर येत असतात आणि त्याचप्रमाणें, हे राघवा, दिव्य सुगंधही येथें येत असतो २२ इतकेंच नव्हे; परंतु, अग्निहोत्रसंबंधी अग्निही येथें प्रज्वलित असतात; कपोतपक्ष्यांच्या शरीराप्रमाणें धूसरवर्ण असून मेघाप्रमाणें भासणारा हा धूम वृक्षांचीं अग्रें व्याप्त करीत असल्यासारिखा दिसत आहे २३ आणि मस्तकाचे ठिकाणीं धूमाचा संपर्क झालेले हे वृक्ष मेघसमूहांनीं आच्छादित झालेल्या वैदूर्यरत्नमय पर्वतासारिखे दिसत आहेत. २४

हे धर्मात्म्या रघुवंशजा रामा, भ्रात्या लक्ष्मणासहवर्तमान हात जोडून तूं नम्र

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः सहताञ्जलिः २५
प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।
न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम विद्यते २६
ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ।
समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् २७
अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ।
सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः २८
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ।
ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् २९
ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदितोग्रतेजसः ।
पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागता इह ३०
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३[५९१]

हा आणि त्या मुनींना उद्देशून प्रणाम कर २५ कारण, हे रामा, त्या निर्तेंद्रिय मुनींना उद्देशून जे प्रणाम करितात त्यांच्या शरीराचे ठिकाणीं काहींहा अशुभ रहात नहीं " २६ असें सुग्रीवानें सांगितल्यानंतर भ्रात्या लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें हात जोडिले आणि त्या महात्म्या ऋषीना उद्देशून अभिवंदन केलें २७ श्रा याप्रहवर्तमान अभिवंदन केल्यावर धर्मात्मा राम, लक्ष्मण, सुग्रीव आणि इतर वानर ह्या सर्वांच्या मनाला आनंद झाला व ते पुढें चालते झाले २८ असो त्या सप्तजनमुनींच्या आश्रमापासून बराच दूर मार्ग चालून गेल्यावर पराक्रम होण्यास अशक्य असी ती वालीनें रक्षण केलेली किष्किंधानगरी त्यांनीं अवलोकन केली २९ आणि तदनंतर उत्कट व उग्र तेजानें युक्त झालेले राम, लक्ष्मण व वानर शस्त्र घेऊन इंद्रपुत्र वालाच्या सामर्थ्यानें सुरक्षित असलेल्या नगरीमध्यें शत्रुचा वध करण्याकरितां पुनरपि प्रविष्ट झाले ३०

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने १
विसार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् २
ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ।
परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥
गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः ३
अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ।
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ४
हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ।
प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ५
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ।
सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः ६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ।

वालीच्या किष्किंधानगरीला ते सर्व सत्वर गेल्यावर वृक्षाच्या आड लपून गहन वनामध्यें उभे राहिले असतां १ मोठ्या कंठानें युक्त असलेला वनप्रिय सुग्रीव वनामध्यें चोहोंकडे दृष्टि फेंकल्यावर अत्यंत क्रुद्ध झाला २ आणि परिवारानीं परिवेष्टित असलेला तो सुग्रीव वायूचा वेग ज्याच्या अग्रभागीं आहे अशा महामेघाप्रमाणें गर्जना करूं लागला आणि ध्वनीच्या योगानें आकाशमंडलाचा भेद करीतचकीं काय भयंकर गर्जना करून त्यानें वालीला युद्धार्थ आव्हान केलें. ३ तदनंतर वर्णानें व प्रतापानें बालसूर्याची बरोबरी करणारा आणि मत्त सिंहाप्रमाणें चालणारा सुग्रीव सत्कर्मतत्पर रामाकडे पाहून म्हणाला ४ " वानररूप जाळ्यानें व्याप्त, सुवर्णभूषणानीं युक्त आणि ध्वजयंत्रानीं समृद्ध अशा वालीच्या *नगरीला आपण आलों आहों. ५ तेव्हां हे वीरा, प्राप्त झालेला ऋतु ज्याप्रमाणें* लता फलयुक्त करितो त्या प्रमाणें वालीच्या वधाविषयीं पूर्वी जी तूं प्रतिज्ञा केली होतीस ती सत्वर सफल कर. " ६

ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें धर्मात्म्या रामाला सांगितलें असतां तो शत्रुनाशक राम

तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः ७
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ।
लक्ष्मणेन समुत्पाट्य एषा कण्ठे कृता तव ८
शोभसेऽप्याधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ।
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ९
अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ।
एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे १०
मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ।
वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु चेष्टते ११
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ।
ततो दोषेण मा गच्छेत्सद्यो गर्हेथ मां भवान् १२
प्रत्यक्षं सप्त ते ताला मया बाणेन दारिताः ।
ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे १३
अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।

त्या सुग्रीवालाच म्हणाले ७ " ह्या नागपुष्पी लतेच्या योगानें तूं मला ओळखूं येण्याचें चिन्ह धारण केलें आहेस, लक्ष्मणानें ही लता उपटून तुझ्या कंठामध्यें घातलेली आहे ८ व, हे वीरा, आकाशामध्यें नक्षत्रमालेनें परिवेष्टित असलेला सूर्य ज्याप्रमाणें शोभतो त्याप्रमाणें गळ्यामध्यें घातलेल्या ह्या लतेच्या योगानें तूं अधिकच शोभत आहेस. ९ असो हे वानरा, वालीमुळें प्राप्त झालेलें तुझें भय व वैर मी आज युद्धामध्यें एकच बाण सोडून नाहींतसें करून टाकीन. १० हे सुग्रीवा, त्या भ्रातृरूप वैऱ्याला मला दाखीव म्हणजे लगेच तो वाली वध होऊन वनामध्यें धुळींत तडफडूं लागेल. ११ माझ्या दृष्टीच्या टप्प्यांत येऊन तो वाली जर जिवंत परत गेला तर मी तत्क्षणीं तुझ्या दूषणाला व निंदेला पात्र होईन. १२ अरे, तुझ्या समक्ष मीं सात ताडवृक्ष एका बाणानें विदीर्ण केले आहेत; तेव्हां त्या माझ्या सामर्थ्याच्या बलानें वाली रणामध्यें वध पावून पडलेला आजच तुझ्या आढळण्यांत येईल. १३

पुष्कळ दिवसपर्यंत संकटांत असतांनाही धर्मसेवनाच्या इच्छेनें अंतःकरण

धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन १४
सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ।
प्रसूतं कलमक्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः १५
तदाह्वाननिमित्तं च वालिनो हेममालिनः ।
सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः १६
जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात् ।
निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः १७
रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयन्ति न संयुगे ।
जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः १८
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् १९
तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ।
राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः २०

व्याप्त झाल्यामुळें मी कधीं पूर्वी अनृत भाषण केलेलें नाहीं व ह्यापुढें कधीं करणारही नाहीं १४ तात्पर्य, उगवलेलें भाताचें शेत वृष्टीच्या योगानें ज्याप्रमाणें इंद्र सफल करितो त्याप्रमाणें मी आपली प्रतिज्ञा सफल करीन; तूं भीति सोडून दे १५ हे सुग्रीवा, सुवर्णमाला धारण केलेल्या वालीला आह्वान करण्याकरितां तूं एकदा गर्जना कर, म्हणजे तो वानर येथें धावत येईल. १६ सारांश, निर्भय व विजयाची इच्छा करणाऱ्या त्या वालीला संग्राम प्रिय असल्यामुळें तुझें आह्वान होतांक्षणीं विलंब न करितां तो आपल्या नगरांतून धावत येईल. १७ कारण, शत्रूंनें संग्रामामध्यें आह्वान श्रवण केल्यावर स्वतःच्या वीर्याविषयीं खात्री असलेल्या वीरांना विशेषतः स्त्रियांचे समक्ष तें सहन होत नाहीं." १८

सुवर्णासारख्या पिंगट वर्णानें युक्त असलेल्या सुग्रीवानें तें रामाचें भाषण श्रवण केल्यावर आकाश विदीर्ण करीतच कीं काय अशा क्रूर स्वरानें गर्जना केली असतां १९ त्या गर्जनेच्या योगानें मोठमोठे बैल भयभीत व निस्तेज झाले आणि पालन न करणें ह्या राजाच्या दोषामुळें शत्रूंनीं हस्तगत करून घेतलेल्या कुलस्त्रिया ज्याप्रमाणें इकडे तिकडे धावत सुटतात त्याप्रमाणें ते धावाधाव करूं लागले २०

द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ।
पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः २१
ततः स जीमूतकृतप्रणादो नादं ह्यमुंचत्त्वरया प्रतीतः ।
सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः २२
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ [६१२]

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
शुश्रावान्तः पुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः १
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् २
ततो रोषपरीताङ्गो वाली स कनकप्रभः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ३
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः ।
भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ४

इतकेंच नव्हे; परंतु, संग्रामामध्यें दाणादाण उडून मोडलेल्या अश्वांप्रमाणें मृग सत्वर धावूं लागले आणि पुण्य संपल्यामुळें आकाशांतून भ्रष्ट होणाऱ्या देवांप्रमाणें पक्षीही भूमीवर पडूं लागले. २१ असो. तदनंतर रामाच्या शौर्याविषयीं खात्री वाटत असलेल्या व मेघाप्रमाणें पूर्वी गर्जना केलेल्या त्या सूर्यपुत्र सुग्रीवानें पुनरपि तशी गर्जना केली आणि वायूनें ज्यांतील लाटा उचंबळूं लागल्या आहेत अशा सागराप्रमाणें पराक्रम करण्याविषयीं त्याचें तेज द्विगुणित झालें. २२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं चवदावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १४ ॥

महात्म्या सुग्रीव भ्रात्याची ती गर्जना श्रवण केल्यावर अंतःपुरांत असलेल्या वालीला ती सहन झाली नाहीं. १ त्यामुळें प्राणीमात्रांना कंपित करणारा तो सुग्रीवाचा शब्द श्रवण केल्याबरोबर वालीचा मद तत्क्षणीं नाहींसा होऊन त्याला प्रचंड क्रोध चढला २ आणि सुवर्णासारख्या कांतीनें युक्त असलेला तो वाली क्रोधानें व्याप्त झाल्यामुळें ग्रहण लागलेल्या सूर्याप्रमाणें एकाएकीं निस्तेज झाला. ३ दंष्ट्रांच्या योगानें अक्राळ विक्राळ दिसत असून क्रोधानें प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें

शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ।
वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ५
तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा ।
उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ६
साधु क्रोधमिदं वीर नदीवेगमिवागतम् ।
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ७
काल्यमेतेन सङ्ग्रामं करिष्यसि च वानर ।
वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ८
सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ।
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यते ९
पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ।
निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः १०

नेत्र लाल झालेला तो वाली कमलें उद्ध्वस्त झाल्यामुळें शोभारहित होऊन केवळ कमलनालांनीं व्याप्त झालेल्या सरोवराप्रमाणें निस्तेज दिसूं लागला. ४ असो. सुग्रीवाचा तो दुःसह शब्द श्रवण करितांक्षणीं वेगानें पाउलें टाकीत असल्यामुळें पृथ्वी जशी काय विदीर्णच करीत करीत तो वानर वाली तेथून उडाला. ५

तेव्हां पूर्वीपासून जिनें प्रेम दर्शविलें आहे अशी भयभीत व क्षुब्ध झालेली तारा त्या वालीला प्रेमानें आलिंगन देऊन परिणामीं हितावह होणारें भाषण त्याच्याशीं करूं लागली ६ (ती म्हणाली) " हे वीरा, नदाच्या वेगाप्रमाणें एकाएकीं प्राप्त झालेल्या ह्या क्रोधाचा, प्रातःकालीं झोंपेतून उठल्यावर ज्याप्रमाणें पूर्व रात्रीं उपभोग घतलेल्या पुष्पमालेचा त्याग करतोस त्याप्रमाणें, तू बऱ्या विचारानें त्याग कर. ७ हे वानरा, तू ह्या सुग्रीवाशीं उदयीक प्रातःकाळीं संग्राम कर. हे वीरा, जरी तुला शत्रु पुष्कळ नाहींत आणि तुझे ठिकाणीं कसली ही न्यूनता नाहीं ८ तरी एकाएकीं हे तुझें युद्धार्थ बाहेर जाणें मला रुचत नाहीं मी कशाकरितां तुला निवारण करीत आहें तें ऐक, मी सांगतें. ९ " पूर्वी रागारागानें येऊन तुला एकदां युद्धाकरितां आह्वान केलें होतें, परंतु, तू सत्वर जाऊन त्याचा पराजय केलास व तोही मार खाता खाता वाट फुटेल तिकडे चालता झाला १०

त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ।
इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ११
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ।
निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् १२
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।
अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १३
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ।
नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति १४
पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ।
अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः १५
अङ्गदस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुपनिर्गतः ।
प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता १६

तथापि, तूं त्याला जिंकून विशेषतः पीडा दिली असतांनाही ज्याअर्थी तो पुनरपि येथें येऊन तुला आह्वान करीत आहे त्याअर्थी ह्या त्याच्या आह्वानामुळें माझ्या मनांत भय उत्पन्न झालें आहे. ११ गर्जना करणाऱ्या त्या सुग्रीवाचा गर्व, युद्धाविषयीं औत्सुक्य आणि गर्जनेचा जोर जो दृष्टीं पडत आहे त्याचा विचार केला असतां ह्याच्या मुळाशीं कांहीं क्षुल्लक कारण असेल असें मला वाटत नाहीं. १२ कोणी साहाय्यकर्ता बरोबर आल्यावांचून तो सुग्रीव येथें आला आहे असें मला दिसत नाहीं. त्यानें कोणा तरी साहाय्यकर्त्या पुरुषाचें अवलंबन केलें आहे व त्याचाच आश्रय केला असल्यामुळें तो गर्जना करीत आहे. १३ शिवाय, सुग्रीव वानर जात्याच कुशल व बुद्धिमान् असल्यामुळें ज्याच्या वीर्याचा कधीं प्रत्यय आलेला नाहीं त्याच्याशीं तो कधीं सख्य करणार नाहीं. १४ हे वीरा, पूर्वींचा कुमार अंगद सांगत असतांना जें भाषण मीं श्रवण केलें आहे तेंच हितावह भाषण मी आज तुला सांगतें. १५

हा अंगद कुमार एकदां वनामध्यें गेला असतां हेरांनीं त्याला जो वृत्तांत कळविला तो त्यानें मला कथन केला आहे. १६ इक्ष्वाकूंच्या कुलामध्यें उत्पन्न

अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ १७
सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ।
स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि १८
रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः।
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः १९
आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम्।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः २०
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्।
तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना २१
दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु।
शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् २२
श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम्।
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय २३

झालेले अयोध्याधिपति दशरथाचे समरांगणामध्यें अजिंक्य असलेले शूर पुत्र राम लक्ष्मण वनामध्यें गेलेले आहेत १७ आणि सुग्रीवाचें प्रिय करण्याकरिता ते अजिंक्य राम लक्ष्मण तेथें प्राप्त झालेले आहेत. सारांश, प्रलयकालीं उत्पन्न झालेल्या अग्नीप्रमाणें शत्रु सैन्याचा विध्वंस करणारा आणि संग्रामकर्मामध्यें विख्यात असलेला तो राम तुझ्या भ्रात्याला साहाय्य करणारा आहे. तो साधु-रूप पक्ष्यांचा निवासवृक्ष असून शरण आलेल्याचा मुख्य आश्रय आहे, १८, १९ दुःखितांचा आधार आहे, यशाचें परम निधान आहे, ब्रह्मज्ञान आणि धर्मज्ञान ह्यांनीं संपन्न असून पित्याची आज्ञा परिपालन करण्याविषयीं तो तत्पर आहे २० आणि धातूंची खाण असलेल्या गिरिराज हिमालय महापर्वता प्रमाणें तो गुणाची एक मोठी खाणच आहे. तस्मात्, दुर्जय व युद्ध कर्मासंबंधानें अतुल अशा ह्या महात्म्या रामाशीं विरोध करणें तुला योग्य नाहीं. हे शूरा, तुझा मत्सर न धरिता मी कांहीं तुला सांगतें. २१-२२.

ह्यास्तव, मी जी तुझ्या हिताची गोष्ट तुला सांगेन ती ऐकून घेऊन त्याप्रमाणें तूं वाग. अरे, सुग्रीवाला तूं बऱ्या विचारानें सत्वर यौवराज्याचा अभिषेक कर; २३

विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्यवीयसा ।
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् २४
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ।
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः २५
तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ।
न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कंचन २६
दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ।
वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु २७
सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबन्धुर्मतस्तव ।
भ्रातृसौहृदमालम्ब्य नान्या गतिरिहास्ति ते २८
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ।
याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे २९
प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ।

हे वीरा राजा, कनिष्ठ भ्रात्याशीं तूं युद्ध करूं नको त्या बलाढ्य रामाशीं सख्य व सुग्रीवाचे ठिकाणीं प्रेम करणेंच तुला योग्य आहे असें मला वाटतें. ह्या कनिष्ठ भ्रात्या वानराचें तुला लालनच केलें पाहिजे, २४ २५. अरे, तो दूर असला किंवा येथें असला तरी सर्वस्वीं तुझा बंधुच आहे व त्याच्यसारिखा तुझा बंधु ह्या भूतलावर मला कोणी आटळत नाहीं. २६ ह्यास्तव, ह्या वैराचा त्याग करून दान, मान इत्यादि सत्काराच्या योगानें तूं त्याला स्वाधीन करून घे; तो तुझ्या सन्निध उभा राहो. २७ प्रचंड ग्रीवेनें युक्त असलेला सुग्रीव हाच मुख्य बंधु म्हणून तुला अनुमत असून भ्रातृप्रेमाचें अवलंबन केल्याशिवाय ह्या प्रसंगीं तूं संकटातून पार पडण्याचा दुसरा कांहीं एक उपाय नाहीं. २८

तस्मात्, जर तुला माझें प्रिय कर्तव्य असेल आणि हित करणारी म्हणून जर तूं मला समजत असशील तर मला प्रिय असलेली गोष्ट करण्याविषयीं मी प्रार्थना करीत आहे त्याप्रमाणें तूं माझा उत्कृष्ट उपदेश ऐक. २९ अरे, मजवर कृपा कर आणि मीं केलेला हितकारक उपदेश ऐकून घे. माझ्यावर रागावणें

*

क्षमो हि ते कोशलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ३०
तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे।
न रोचते तद्वचनं हितस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ३१
इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः।१५। [६४४]

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम्।
वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् १
गर्जतोऽस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः।
मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन वरानने २
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम्।
धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ३
सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे।
सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितम् ४

तुला योग्य नाही. खरोखर कोसलदेशाधिपतीच्या इंद्रतुल्य तेजस्वी पुत्राशीं युद्ध करणें तुला योग्य नाहीं. " ३० असो. याप्रमाणें त्या वालीला तारेनें हितावह व पथ्यकारक असा उपदेश केला असतांही मृत्यूनें ग्रासलेल्या त्या वालीचा विनाशकाल आला असल्यामुळें त्याला तो उपदेश रुचला नाहीं. ३१

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील
किष्किंधाकांडापैकीं पंधरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १५ ॥

ताराधिपति चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेली ती तारा याप्रमाणें उपदेश करीत असताना वाली निर्भर्त्सना करून तिला म्हणाला १ " हे सुंदरि, गर्जना करीत असलेल्या ह्या भ्रात्याचीं आणि विशेषतः शत्रूची ही गडबड सहन करण्याचें मला काय कारण आहे. ? २ हे भित्र्ये, ज्याच्यावर कधीं कोणी चाल केलेली नाहीं आणि युद्धामध्यें जे कधीं परावृत्त होत नाहींत अशा शूर लोकांना कोणी आह्वान केलें असताना तें निमूटपणें सहन करणें हें मरणापेक्षाही अधिक दुःखदायक आहे. ३ संग्रामामध्यें युद्धाची इच्छा धरणाऱ्या च भूषणरहित कंठानें युक्त असलेल्या सुग्रीवाची गर्जना व उद्धटपणा सहन करण्यास मी

न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ।
धर्मज्ञस्य कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ५
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ।
सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता ६
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ।
दर्पं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्वियोक्ष्यते ७
अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् ।
वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ८
न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान्।
कृतं तारे सहायत्वं दर्शितं सौहृदं मयि ९
शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेन च ।
अलं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे १०
तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ।
चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणाम् ११

समर्थ नाहीं. ४ रामासंबंधानें तूं माझ्याकरितां मुळींच दुःखी होऊं नको. कारण, धर्मवेत्ता व कृतज्ञ जो राम तो पाप कसें करील. ? ५

आता इतर स्त्रिया बरोबर तूं परत जा. फिरून फिरून कशाकरिता तूं माझ्या मागोमाग येत आहेस ? तूं आपलें प्रेम दर्शवून माझे ठिकाणीं असलेली भक्ति प्रकट केलीस (ही पुरे आहे.)·६ मी सुग्रीवाकडे जाऊन त्याच्याशीं युद्ध करीन आणि त्याचा गर्व नाहींसा करीन तूं भय बाळगूं नको; तो कांहीं माझ्या हातून प्राणाला मुकणार नाहीं. ७ सारांश, संग्रामामध्यें स्थित असलेल्या ह्या सुग्रीवाची व्यवस्था मी तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच करीन म्हणजे वृक्ष आणि मुष्टिप्रहार ह्यानीं ताडित होऊन तो परत जाईल. ८ त्या दुष्टाला माझा गर्व आणि दृढ प्रयत्न सहन होणार नाहीं. हे तारे, तूं मला मदत केली असून माझे ठिकाणीं आपलें प्रेमही दर्शविलें आहेस. ९ ह्मान्तव, इतर स्त्रियासहवर्तमान तूं परत जा; माझ्या प्राणाची तुला शपथ आहे. ह्या भ्रात्याचा संग्रामामध्यें केवल पूर्ण पराजय करूनच मी परत फिरेन. १० ह्यानंतर वालीला प्रिय भाषण करणाऱ्या तारेनें आलिंगन दिलें आणि स्वभावानें सरळ असून हळूं हळूं रडत असलेल्या त्या तारेनें

ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी।
अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता १२
प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम्।
नगर्या निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् १३
स निःश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान्।
सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया १४
स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलम्।
सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् १५
तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितम्।
गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः १६
स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान्।
सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः १७
श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः।

त्याला प्रदक्षिणाही केली. ११

तदनंतर भर्त्याच्या विजयाची इच्छा करणाऱ्या त्या मंत्रवेत्त्या तारेनें वालीचें स्वस्त्ययन केलें आणि नंतर शोकाकुल होऊन स्त्रियांसहवर्तमान ती अंतःपुरामध्यें निघून गेली. १२ इकडे तारा स्त्रियांसहवर्तमान स्वस्थानीं प्रविष्ट झाल्यावर क्रुद्ध झालेल्या महाभुजंगाप्रमाणें सुस्कारे टाकीत टाकीत वाली नगराच्या बाहेर पडला. १३ व प्रचंड क्रोधानें आणि पराकाष्ठेच्या वेगानें युक्त असलेला तो वाली सुस्कारे टाकून शत्रु दृष्टीं पडावा या हेतूनें चोहोंकडे दृष्टि फेंकूं लागला. १४ तेव्हां त्या वैभवशाली वालीनें सुग्रीवाला अवलोकन केलें. त्या सुग्रीवाचा वर्ण सुवर्णासारिखा पिंवळा होता, कंबर बांधून तो तयार होता, युद्धाच्या इच्छेनें तो रणभूमीमध्यें धैर्यानें उभा राहिलेला होता आणि अग्नीप्रमाणें तो देदीप्यमान दिसत होता. १५

असा रणभूमीमध्यें युद्धाकरितां स्थित असलेल्या त्या सुग्रीवाप्रत अवलोकन करून महाकोपी व महापराक्रमी वालीनें आपलें वस्त्र घट्ट केलें. १६ आणि वस्त्र आवळून युद्धाकरितां तयार झालेला तो वीर्यवान् वाली मूठ उभारून सुग्रीवाचें संमुख गेला. १७ तेव्हां सुवर्णमाला धारण केलेल्या वालीला उद्देशून सुग्रीवही

सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् १८
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणकोविदम् ।
आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् १९
एष मुष्टिर्महान्बद्धो गाढः सुनियताङ्गुलिः ।
मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति २०
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ।
तवैव च हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि २१
ताडितस्तेन तं क्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ।
अभवच्छोणितोद्गारी सापीड इव पर्वतः २२
सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमुत्पाट्य तेजसा ।
गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः २३
स तु वृक्षेण निर्भग्नः सालताडनविह्वलः ।
गुरुभारभराक्रान्ता नौः ससार्थेव सागरे २४

घट्ट बळलेली मूठ उगारून वालीच्या अधिकच जोराजोरानें त्याच्याकडे गेला असता १८ संग्रामनिपुण आणि क्रोधामुळें डोळे लाल असलेला तो सुग्रीव मोठ्या-वेगानें आपल्या अंगावर धावून येत आहे हें अवलोकन करून वाली म्हणाला १९ " बोटें चांगलीं जुळून घट्ट आवळलेल्या ह्या प्रचंड मुठीचा मी वेगानें प्रहार केला असता तो तुझे प्राण घेतल्यावाचून रहाणार नाहीं " २० ह्याप्रमाणें वालीनें भाषण केलें असतां सुग्रीव क्रुद्ध होऊन त्याला म्हणाला " ही माझी मूठ तुझे प्राण हरण करण्याकरितां तुझ्या मस्तकावर पडो " २१

नंतर वालीनें वेगावेगानें त्या क्रुद्ध सुग्रीवाजवळ येऊन त्याला ताडन केलें असतां तो सुग्रीव रक्ताच्या गुळण्या टाकूं लागल्यामुळें झऱ्यांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें दिसूं लागला २२ तथापि सुग्रीवानें निःशङ्कपणें जोराजोरानें एक सालवृक्ष उपटून वालीच्या शरीरावर मारिला असतां तो वाली वज्राचा प्रहार झालेल्या महापर्वताप्रमाणें शोभूं लागला २३ आणि वृक्षाच्या योगानें जेरीस आलेला व अतिशय ओझें लादलेली नौका ज्याप्रमाणें आतील व्यापाऱ्यांच्या ताब्यांतहवर्तमान समुद्रामध्यें बुडूं लागते त्याप्रमाणें—सालवृक्षाच्या ताडनानें विह्वल

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगितौ ।
प्रयुद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे २५
परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ।
ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः २६
सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।
वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः २७
वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवम् ।
वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव २९
तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ।
मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परम् ३०
हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ३१

झालेला तो वाली मनामध्यें खचू लागला. २४ भयंकर बल, प्रचंड पराक्रम, गरुडासारिखा वेग व घोर शरीर युक्त असलेले ते शत्रुघातक वालिसुग्रीव एकमेकाचें छिद्र पहाण्याविषयीं दक्ष राहून निकरानें युद्ध करूं लागले असतां आकाशामध्यें चद्रसूर्य युद्ध करीत आहेत की काय असें दिसूं लागलें. तदनतर, बल व वीर्य ह्यानीं युक्त असलेल्या वालीची सरशी होऊं लागली २५,२६ आणि महावीर्यवान् सूर्यपुत्र सुग्रीवाचा पराभव होऊं लागला. तेव्हां वालीनें गर्व नाहीसा केल्यामुळें पराक्रमातही कमी झालेला सुग्रीव २७ वालीवर क्रुद्ध झाला आणि आपला उतरता पाया आहे असें तो रामाला दर्शवूं लागला. नंतर शाखासहवर्तमान वृक्ष, पर्वतशिखरें, वज्रप्रहार, नखें २८, मुष्टि, गुडघे, लाथा व बाहू ह्यांच्या द्वारा उभयतामध्यें वृत्रासुर आणि इंद्र ह्यांच्या युद्धाप्रमाणें घोर युद्ध झालें. २९

सारांश, रक्तानें माखलेले ते उभयतां वनचर वानर मेघाप्रमाणें मोठमोठ्या गर्जना करून एकमेकाला दटावीत दटावीत युद्ध करूं लागले. ३० इतक्यांत वानरराज सुग्रीवाचा पक्ष कमी होऊन तो वारंवार इकडे तिकडे पहात आहे

तती रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।
स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकाङ्क्षया ३२
ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम् ।
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ३३
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ।
प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ३४
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसंनिभः ।
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ३५
ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।
वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ३६
इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ।
आश्वयुक्समये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ३७
बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः ३८

असें रामाच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें ३१. तेव्हां वानरराज सुग्रीव भयभीत झाला आहे असें अवलोकन करितांक्षणीं तो महातेजस्वी वीर राम वालीचा वध करण्याच्या इच्छेनें बाण पाहूं लागला ३२ आणि नंतर सर्पासारिखा एक प्राण-नाशक बाण धनुष्याला लावून मृत्युच कालचक्राचें आकर्षण करीत आहे कीं काय अशा रीतीनें त्यानें तें धनुष्य ताणिलें असतां ३३ त्याच्या प्रत्यंचेच्या टणत्कारानें मोठमोठे पक्षी व मृग त्रस्त व प्रलयकालाप्रमाणें मोहित होऊन धांवूं लागले. ३४

इतक्यात वज्रासारख्या गर्जनेनें युक्त आणि उज्ज्वल विद्युल्लतेसमान तेजस्वी अशा रामानें सोडिलेला प्रचंड बाण वालीच्या वक्षःस्थलावर पडला ३५ व त्या बाणाचा वेगानें तडाका बसला असता तो महातेजस्वी वीर्यवान् वानरराज वाली उभारलेला इंद्रध्वज उत्सव समाप्त झाल्यानंतर आश्विनमासांतील पौर्णिमेचे दिवशीं ज्याप्रमाणें भूतलावर पडतो त्याप्रमाणें मरणोन्मुख व निश्चेष्ट होऊन भूतलावर पडला ३६, ३७ आणि पडतांच अश्रुंनीं कंठ दाटून आलेला तो वाली भयभीत होऊन हलकें हलकें रडूं लागला. ३८ सारांश, मुखसमीप वाली

नरोत्तमं कालमिवान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभासितम् ।
ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ३९
अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः प्रपुष्पिताशोक इवाचलोद्गतः ।
विचेतनो वासवसूनुराहवे प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ४०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि० किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः १६ [५९१]

सप्तदशः सर्गः ।

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः १
स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।
अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः २
अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे ।
नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी ३

असलेल्या रुद्राच्या नेत्रान्या योगानें शंकरानें सोडिलेला सधूम अग्निच की काय अशा रीतीनें सुवर्णभूषणानें झळकत असलेला तो शत्रुघातक, मृत्युतुल्य व देदीप्यमान उत्कृष्ट बाण कालाप्रमाणें दिसत असलेल्या पुरुषश्रेष्ठ रामानें सोडिला असता ३९ रक्तरूप जलस्रावानीं भिजित झालेला तो इंद्रपुत्र वाली पर्वतावर उगवलेल्या प्रफुल्लित अशोक वृक्षाप्रमाणें दिसूं लागला आणि उत्सव समाप्त झाल्यानंतर खालीं उतरलेल्या इंद्रध्वजाप्रमाणें तो वाली निश्चेष्ट होऊन समरांगणामध्यें भूतलावर पडला ४०

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं सोळावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १६ ॥

तदनंतर रणामध्यें प्रतिपक्ष्याला भयावह असलेला वाली रामाच्या हातून बाणानें ताडित झाला असता तोडिलेल्या वृक्षाप्रमाणें एकाएकीं खालीं पडला १ याराश, उज्ज्वल सुवर्णभूषणांनीं युक्त असलेला तो वाली ताणून धरलेल्या दोरी सोडिल्यावर ज्याप्रमाणें इंद्रध्वज खालीं पडतो त्याप्रमाणें भूमीवर सपशेल पडला २ व वानरसमाज आणि अस्वलांचा समुदाय ह्याचा तो अधिपति भूमीवर पडला असता भूमि चंद्ररहित आकाशाप्रमाणें शोभेनाशी झाली ३

भूमौ निपातितस्यापि तस्य देहं महात्मनः।
न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ४
शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता।
दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा. ५
स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः।
सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ६
तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः।
त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ७
तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम्।
रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ८
तं तथा पतितं सङ्ख्ये गतार्चिषमिवानलम्।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकादिहच्युतम् ९
आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम्।
महेन्द्रमिव दुर्धर्षमुपेन्द्रमिव दुःसहम् १०
महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम्।

परंतु, तो महात्मा भूमीवर पडला असताही कांति, तेज, पराक्रम व प्राण त्याच्या देहाला सोडून गेले नाहींत. ४ कारण, इंद्रानें दिलेल्या रत्नभूषित व उत्कृष्ट सुवर्णमालेनें त्या वानरश्रेष्ठाचें तेज, कांति व प्राण धारण केले होते ५ आणि त्या सुवर्णमालेच्या योगानें तो वानरसेनेचें रक्षण करणारा वीर वाली संध्याकाळच्या आरक्तवर्णप्रकाशानें ज्याच्या कडा युक्त झालेल्या आहेत अशा मेघाप्रमाणें दिसूं लागला. ६ सारांश, तो खालीं पडला असतानाही त्याची माला, देह आणि मर्मघाती बाण ह्या तीन ठिकाणीं विभागून राहिल्यासारिखी कांति शोभूं लागली ७ आणि रामाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या त्या स्वर्गमार्गदर्शक बाणानें त्या वीराला उत्कृष्ट गति दिली. ८ असो. प्रतिपक्ष्यानीं चाल करून जाण्यास इंद्रासारिखा अशक्य, विष्णूसारिखा दुःसह आणि सुवर्णमाला, विशाल वक्षस्थल, दीर्घ बाहू, उज्ज्वल मुख व पीतवर्ण नेत्र ह्यानीं युक्त असलेला इंद्रपुत्र वाली ज्वालारहित अग्नीप्रमाणें, पुण्यक्षय झाला असता देवलोकापासून च्युत झालेल्या ययातीप्रमाणें अथवा प्रलयसमयीं कालानें भूतलावर पाडिलेल्या सूर्याप्रमाणें समरांगणा-

व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ११
लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपससर्प च ।
तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् १२
बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ।
उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १३
तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् १४
स भूमावल्पतेजोऽसुर्निहतो नष्टचेतनः ।
अर्थसंहितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम् १५
पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुणः ।
यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः १६
कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः १७
सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ।

मध्यें पडलेला ९, १०, ११

अवलोकन करितांक्षणीं लक्ष्मणरूप अनुचरानें युक्त असलेला राम त्याच्याजवळ गेला. तात्पर्य, ज्वालारहित झालेल्या अग्नीप्रमाणें तेथें पडलेला व हळू हळू इकडे तिकडे पहात असलेल्या त्या वीराला बहुमान देऊन महावीर्यवान् भ्राते रामलक्ष्मण त्याच्यासमीप गेले. १२, १३ तेव्हां बाणाचा प्रहार झाल्यामुळें तेज व प्राण क्षीण होऊन भूमीवर निश्चेष्ट पडलेला तो वाली रणाविषयीं गर्व चढलेल्या परंतु, विनयसंपन्न व धर्मयुक्त असलेल्या रामाला आणि महाबलाढ्य लक्ष्मणाला अवलोकन करून अर्थगौरवपूर्ण वाणीनें कठोर भाषण करूं लागला. १४, १५ (तो म्हणाला) "अरे, युद्धाकरितां मी दुसऱ्यावर क्षुब्ध झालों असतांना तुझ्याकरितां मी प्राणाला मुकलों आहे. तेव्हां मी तुझ्या सन्मुख नसतांना माझा वध करून तूं कोणता बरें पुरुषार्थ संपादन केलास? १६

अरे, राम कुलीन, सत्त्वशील, तेजस्वी, व्रतस्थ, परदुःख जाणणारा, प्रजेच्या हिताविषयीं तत्पर, दयाळू, मोठा, उत्साहवान्, काळवेळ जाणणारा आणि स्वीकारिलेलें मत नेटानें चालविणारा असा आहे म्हणून सर्व प्राणी पृथ्वीवर तुझी

इत्येतत्सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि १८
दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्त्वं पराक्रमः ।
पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु १९
तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ।
तारया प्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समागतः २०
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि ।
इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव २१
स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।
जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् २२
सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ।
नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् २३
विषये वा पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् ।
न च त्वामवजानेहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् २४
फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ।

कीर्ति गात असतात १७, १८ हे राजा, दम, शांति, क्षमा, धर्म, धैर्य, सत्त्व, पराक्रम आणि उपद्रव देणाऱ्यांना दंड हे राजाचे गुण आहेत. १९ तेव्हा ते गुण तुझ्यापाशीं आहेत आणि तुझें कुल मोठें आहे असें समजून तारेनें निषेध केला असतानाही मी सुग्रीवाशीं येऊन भिडलों. २० सारांश, मी दुसऱ्याशीं भिडलों असता आणि अनवध असता तूं मला वेध करणार नाहींस असें तुझ्या-संबंधानें तूं दृष्टीस पडण्याचे पूर्वी मला वाटलें होतें २१ परंतु, तूं तृणानीं आच्छादित झालेल्या कूपाप्रमाणें धर्माचें ढोंग करून लोकांचा घात करणारा असा दुराचारी, अधर्मनिष्ठ व आत्मघातकी आहेस असें मला आतां कळून आलें. २२

अरे, धर्माच्या मिषानें व्याप्त होऊन सज्जनाचा वेष धारण करणारा तूं वस्तुतः पापी असून गुप्त अग्नीप्रमाणें घात करणारा आहेस हें पूर्वी माझ्या लक्ष्यात आलें नाहीं २३ तुझ्या देशामध्यें अथवा नगरामध्यें मी जर काहीं पाप केलें नाहीं आणि तुझी अवज्ञा सुद्धां जर केली नाहीं, तर मज निरपराध्याचा तूं कशा-करिता वध केला आहेस? २४ अरे, नेहमीं फलमूलावर उपजीविका करणारा अशा

मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् २५
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ।
लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् २६
कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ।
धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् २७
त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ।
अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे २८
सामदानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ।
पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु २९
वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ।
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ३०
भूमिर्हिरण्यं रूपं च निग्रहे कारणानि च ।
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ३१

मी वानर दुसऱ्याशीं युद्ध करीत नसून दुसऱ्याशीं भिडलों असतांना तूं कशाकरितां माझा वध केलास? २५ अरे, तूं राजपुत्र असून दिसण्यांत मोठा मनोहर व विश्वासू आहेस आणि, हे राजा, (जटा व वल्कलें) हें धर्माचें चिन्हही तुझ्या ठिकाणीं दृष्टीं पडत आहे २६ अरे, क्षत्रियकुलामध्यें उत्पन्न झालेला आणि बहुश्रुत असल्यामुळें धर्माविषयीं कसलाही संशय न राहिलेला असा कोण बरें धर्माचें कातडें पांघरून क्रूर कर्म करण्यास प्रवृत्त होईल? २७

अरे, राघवकुलामध्यें उत्पन्न झालेला तूं धर्मवान् म्हणून जरी प्रसिद्ध असलास तरी हलकट आहेस. तेव्हां नम्रवेष धारण करून तूं कशाकरितां भटकत आहेस? २८ हे राजा, साम, दान, क्षमा, धर्म, सत्य, धैर्य, पराक्रम आणि अपकार करणाऱ्यांना दंड हे राजाचे गुण आहेत २९ रामा, फलमूलांवर उपजीविका करून वनामध्यें संचार करणारे आम्ही मृग आहोंत आणि (वनामध्यें संचार करणें व फलमूलांवर उपजीविका करणें) हा आमचा स्वभावच आहे आणि, हे राजा, तूं तर पुरुष आहेस ३०

सारांश, मनुष्यानें एखाद्याचा निग्रह करण्याला भूमि, सुवर्ण आणि स्त्रीरूप हीं कारणें होत असतात तेव्हां वनसंबंधानें अथवा माझ्या उपजीविकेच्या फला-

नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ।
राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ३२
त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ।
राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपरायणः ३३
न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ।
इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर ३४
हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ।
किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ३५
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ।
नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ३६
सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ।
लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ३७
अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ।
अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ३८

संबंधानें तुला कसला लोभ उत्पन्न झाला आहे ? ३१ न्याय, विनय आणि निग्रह व अनुग्रह हे गुण राजाचे वर्तनांत अवश्य असल्यामुळें राजाची वागणूक कधींही घोटाळ्याची नसते. सारांश, राजे स्वेच्छाचारी नसतात. ३२ परंतु, तूं (धर्म व अर्थ ह्यांची पर्वा बाळगणारा नसून) मुख्यतः कामाच्याच मागें लागलेला, क्रोधशील, अव्यवस्थित, बाण सोडण्याविषयींच तत्पर आणि राजनीतिसंबंधानें अनियमित आहेस. ३३ हे राजा, धर्माविषयीं तुझी पूज्य बुद्धि नाहीं आणि अर्थाकडेही तुझें लक्ष्य नाहीं. तूं कामी असल्यामुळें इंद्रियाधीन झालेला आहेस. ३४

हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, मज निरपराध्याचा बाणानें वध करून म्हणजे अर्थात् निंद्य कर्म करून तूं सज्जनांमध्यें काय बरें सांगशील. ? ३५ अरे, राजघातकी, ब्रह्मघातकी, गोघातकी, चोर, प्राण्यांच्या वधाविषयीं तत्पर, नास्तिक आणि ज्येष्ठ भ्रात्याचे पूर्वी विवाह करणारा हे सर्व नरकाला जाणारे आहेत. ३६ चहाडखोर, कृपण, मित्रघातकी आणि गुरुपत्नीशीं रत होणारा ह्यांना, पाप्यांना प्राप्त होणारा लोक प्राप्त होत असतो ह्यांत संशय नाहीं. ३७ अरे, माझें चर्म सज्जन धारण करीत नसून माझे केश व अस्थिही सज्जनांनीं वर्ज्य केलेल्या आहेत आणि तुझ्यासारिखे धर्मनिष्ठ माझें मांसही भक्षण करीत नाहींत. ३८

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।
शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चम ॥ ३९
चर्म चास्थि च मे राम न स्पृशन्ति मनीषिण ।
अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हत ॥ ४०
तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ।
तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागत ॥ ४१
त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा ।
प्रमदा शीलसंपूर्णा पत्येव च विधर्मणा ॥ ४२
शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ।
कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३
छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ।
त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ४४

हे राघवा, शल्यक, श्वाविध, गोधा, शश आणि पांचवा कूर्म हे पांचच पांच नखांच्या प्राण्यांपैकीं ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें भक्ष्य आहेत. ३९ तात्पर्य, माझ्या चर्माला व अस्थीला ज्ञानी लोक स्पर्शही करीत नसून माझें मांसही त्यांना अभक्ष्यच आहे; असें असतानाही मज पांचनखी प्राण्याचा तूं वध केलास ४० अरे, सर्वज्ञ तारेनें सत्य व हितकारक असा उपदेश मला केला असतानाही मोहानें त्याचा पर्वा न करिता मी काळाच्या तावडींत सांपडलों. ४१ अधर्माचारी पतीच्या योगानें जशी सुशील स्त्री वस्तुत सनाथ होत नाहीं तशी ही पृथ्वी, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, तूं नाथ असल्यामुळें वस्तुत सनाथ झालेली नाहीं ४२

अरे, महात्म्या दशरथापासून शठ, उपद्रवी, क्षुद्र आणि मन विनयसपन्न आहे असें खोटेंच दर्शविणारा तूं पापी कसा रे उत्पन्न झालास! ४३ सज्जनच्या धर्माचें अतिक्रमण करणाऱ्या, सद्वर्तनरूप मर्यादा नाहींशी करणाऱ्या आणि धर्मरूप अंकुशाला न जुमानणाऱ्या रामरूप हत्तीनें माझा वध केला आहे. ४४

अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ।
वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ४५
उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमोऽयं प्रकाशितः ।
अपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम् ४६
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज ।
अद्य वैवस्वतं देव पश्येस्त्वं निहतो मया ४७
त्वयादृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः ।
प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पापवशं गतः ४८
सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया ।
मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ।
मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेः ४९
राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ।
कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ५०

अरे, अशुभ, अयोग्य आणि सज्जनांनी निंदित अशा प्रकारचें हें कर्म करून सज्जनांची गांठ पडली असतां तूं त्यांना काय बरें सांगशील ? ४५ हे रामा, आम्ही उदासीन असतांना तूं आमचे ठिकाणीं हा आपला पराक्रम गाजविला आहेस, परंतु, तुझा अपराध करणाऱ्यांचे ठिकाणीं (अर्थात् तुझी भार्या हरण करणाऱ्या राक्षसाचे ठिकाणीं) तू अशा प्रकारचा पराक्रम करशील असें मला वाटत नाहीं. ४६

हे राजपुत्रा, समरांगणामध्यें माझ्या दृष्टीं पडून जर तूं माझ्याशीं युद्ध केलें असतेंस तर आज माझ्या हातून वध पावल्यामुळें यमदेवाचेंच दर्शन घेण्याची तुला पाळी आली असती. ४७ परंतु, प्रत्यक्ष युद्धामध्यें अजिंक्य असलेल्या माझा अदृश्य असलेला सर्प ज्याप्रमाणें निद्रिस्थ झालेल्या पापी मनुष्याचा वध करितो त्याप्रमाणें तूं माझा अदृश्य राहून तूं माझा वध केला आहेस. ४८ अरे, सुग्रीवाचें हातून आपलें प्रिय करून घेण्याच्या इच्छेनें तू माझा वध केला आहेस; परंतु, ही गोष्ट जर तू मला पूर्वींच सांगतास तर एका दिवसांत मी मैथिलीला तुझ्याकडे आणून दिली असती ४९ आणि तुझ्या भार्येचा अपहार करणारा दुरात्मा राक्षस संग्रामामध्यें गळ्याला बांधून मी जिवंत तुझ्या हवालीं केला असता. ५०

न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम्।
आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव . ५१
युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि।
अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ५२
काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते।
क्षमं चेद्भवतो प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ५३
इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा।
समीक्ष्य रामं रविसंनिकाशं तूर्णीं बभौ वानरराजसूनुः ५४
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥१७॥ [०३८]

अष्टादशः सर्गः।

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्।
परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा १

अरे, श्वेतवर्ण खेचरीचें रूप धारण केलेली श्रुति मधुकैटभदैत्यांनीं पातालामध्यें नेली असताही ज्याप्रमाणें हयग्रीवानें पुनरपि ती भूतलावर आणिली त्याप्रमाणें समुद्राच्या उदकामध्यें जरी सीतेला रावणानें नेऊन ठेविली असती तरी मी तुझ्या आज्ञेनें तिला परत आणून दिली असती. ५१ अरे, मी स्वर्गाला गेल्या-नंतर सुग्रीवाला राज्य प्राप्त व्हावें हें योग्य आहे. परंतु, रणामध्यें तूं माझा अधर्मानें वध केलास हें मात्र अयोग्य आहे. ५२ अरे, अशा प्रकारचा प्राणी कोणीही झाला तरी त्याला मृत्यु हा यावयाचाच असतो; परंतु, पुढें मागें तुला राज्य प्राप्त झाल्यावर माझ्या वधासंबंधानें तुला लोकांनीं प्रश्न केला असता त्या प्रश्नाचें तुला योग्य उत्तर काय देतां येईल ह्याचा तूं आपला विचार." ५३ असो. बाणाच्या प्रहारामुळें विह्वल होऊन तोंड कोरडें पडलेला तो महात्मा वानरराजपुत्र वाली ह्याप्रमाणें बोलून व रवितुल्य रामाला अवलोकन करून स्वस्थ राहिला. ५४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं सतरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १७ ॥

वस्तुतः कठोर परंतु दिसण्यांत हितावह, विनययुक्त आणि धर्म व अर्थ ह्यांनी युक्त असलेलें भाषण मूर्च्छित झालेल्या समूर्प वालीनें रामाला अनुलक्षून केलें. १

तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ।
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् २
धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ।
अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ।
अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ४
अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ।
सौम्य वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ५
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ।
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ६
तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवानृजुः ।
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ७
नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ।

तेव्हा निस्तेज सूर्याप्रमाणें, वृष्टि केलेल्या मेघाप्रमाणें अथवा विझलेल्या अग्नी-प्रमाणें दिसत असलेला तो वानरराज सर्वोत्कृष्ट वाली रामाची निंदा करून स्वस्थ बसला असता धर्म व अर्थ ह्या गुणांनीं युक्त असलेलें भाषण रामानें त्याच्याशीं केलें. २,३ (ते म्हणाले) "धर्म, अर्थ, काम आणि लौकिक व्यवहार जाणिल्या-शिवाय तूं मूर्खपणामुळें आज माझी कां येथें निंदा करीत आहेस ? ४ हे वानरा, आचार्य म्हणून संमत असलेल्या ज्ञानवान् वृद्धांना न विचारितां तूं चप-लतेमुळें माझ्याशीं अशा प्रकारचें सौम्य भाषण बोलण्याचें मनामध्यें आणिलेंस; (परंतु, हें तुझें भाषण योग्य नाहीं). ५ कारण, मनूनें पर्वत, वनें व अरण्यें ह्यांसहवर्तमान ही भूमि इक्ष्वाकुवंशजांना दिलेली असून पशु, पक्षी व मनुष्यें ह्यांच्या-वर अनुग्रह आणि ह्यांचा निग्रह करण्याचा अधिकारही त्यानें दिलेला आहे ६ व त्याचप्रमाणें दुष्टांचा निग्रह व सज्जनांवर अनुग्रह करण्याविषयीं तत्पर, धर्म, अर्थ व काम ह्यांचें तत्त्व जाणणारा, सत्यनिष्ठ, सरळ आणि धर्मात्मा भरत ह्या पृथ्वीचें परिपालन करीत आहे. ७

न्याय, नियम, सत्य आणि पराक्रम हीं त्या भरताचें ठिकाणीं अक्षय असल्याचें

विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालवित् ८
तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ।
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ९
यस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ।
पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् १०
ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ।
भरताज्ञां पुरस्कृत्य निग्रहामो यथाविधि ११
त्वं तु संक्लिष्टधर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः ।
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि १२
ज्येष्ठो भ्राता पिता चापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः १३
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ।
पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चैवात्र कारणम् १४
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ।

अनुभवसिद्ध आहे व देश आणि काल जाणणारा तो भरत सांप्रत सर्व पृथ्वीचा राजा आहे ८ धर्मसंरक्षणार्थ त्यानें आमची व इतरही राजांची योजना केलेली आहे व आम्हीही धर्म वृद्धीची इच्छा धरून संपूर्ण पृथ्वीवर संचार करीत आहोत. ९ अरे, तो धर्मवत्सल नृपश्रेष्ठ भरत संपूर्ण पृथ्वीचें परिपालन करीत असतांना धर्मनाश करण्यास कोण बरें उद्युक्त होईल ? १०

यास्तव, सर्वोत्कृष्ट अशा स्वधर्माविषयीं तत्पर असलेले ते आम्ही भरताची आज्ञा शिरसा मान्य करून मार्गाला सोडून जाणाऱ्या असलेल्याचा यथायोग्य विचार करीत असतों ११ आणि तू तर कृतीनें लोकनिंद्य पात्र, कामाच्याच मार्गी लागलेला, धर्मवंचक आहेस व म्हणूनच राजमार्गाला अनुसरून चालत नाहींस. १२ अरे, ज्येष्ठ भ्राता, पिता आणि जो विद्या देतो तो हे तीन धर्ममार्गानें चालणाऱ्याचे पितेच आहेत असें समजलें पाहिजे. १३ त्याचप्रमाणें कनिष्ठ भ्राता, औरस पुत्र व गुणी शिष्य ह्या तिघांना पुत्राप्रमाणेंच समजलें पाहिजे आणि धर्म हेंच त्याचें कारण होय. १४ हे वानरा, सज्जनांचा धर्म सूक्ष्म असल्यामुळें तो

हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् १५
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ।
जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्प्रेक्षसे नु किम् १६
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ।
न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि १७
तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ।
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् १८
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् १९
तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ।
भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दण्डोऽयं प्रतिपादितः २०
न हि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ।
दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप २१

इतरांना समजण्यास अशक्य आहे फक्त प्राणिमात्रांच्या हृदयामध्यें वास करणारा परमात्मा मात्र प्राण्यांचें पापपुण्य जाणीत आहे १५

सारांश, एकाद्या जन्मांधानें दुसऱ्या जन्मांधाबरोबर एकादी वस्तु अवलोकन करण्यास उद्युक्त व्हावें त्याप्रमाणें स्वभावतः चपल असलेला तूं तुझ्यासारिख्या चपल व अशिक्षित वानरांसहवर्तमान खलबत करणारा आहेस, तेव्हां तुला धर्म कोठून समजणार ? १६ हें भाषण मी तुला स्पष्ट करून सांगतों, केवळ रागानें माझी निंदा करणें तुला योग्य नाहीं १७ मीं तुझा कशाकरितां वध केला त्यावें कारण लक्ष्यांत आण अरे, सनातन धर्माचा त्याग करून तू आपल्या भावाच्या भार्येचा अभिलाष धरलेला आहेस १८ सारांश, हा महात्मा सुग्रीव हयात असतां ना धस्तुत तुला स्नुषेप्रमाणें असलेली जी त्याची भार्या रुमा तिचा अभिलाष तू करीत आहेस आणि म्हणून अर्थातच तू पापकर्म करणारा आहेस १९ तेव्हां, हे वानरा, धर्माला सोडून स्वेच्छाचारानें वागत असलेल्या तुला ह्या भ्रातृभार्योपभोगरूप पातकाबद्दल मी हा दंड केलेला आहे २०

हे वानरसेनानायका, लोकमर्यादा सोडून जगद्विरुद्ध वर्तन करणाऱ्या तुझा निग्रह वधदंडावांचून दुसऱ्या रीतीनें करणें मला बरोबर दिसत नाहीं २१

न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ।
औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः २२
प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ।
भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः २३
त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुम् ।
गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ।
भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः २४
वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर ।
त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः २५
सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ।
दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे २६
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ ।
प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् २७

तात्पर्य, मी कुलीन क्षत्रिय असल्यामुळें तुझ्या पापाची कधींही उपेक्षा करणार नाहीं. कन्येशीं, भगिनीशीं अथवा कनिष्ठ भ्रात्याच्या भार्येशीं जो २२ पुरुष विषयवासनेनें रत होतो त्याला वध हाच दंड शास्त्रामध्यें सांगितला आहे. अरे, भरत पृथ्वीचें परिपालन करणारा असून आम्ही त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारे आहोंत २३ आणि तूं तर धर्माचें अतिक्रमण केलेलें आहेस. तेव्हां श्रेष्ठ जो धर्म त्यापासून भ्रष्ट झालेल्या तुझी उपेक्षा आमच्या हातून होणें कसें बरें शक्य होईल ? राजनीति जाणणारा भरत धर्मानें वागणाऱ्याचें परिपालन धर्मानेंच करीत असून कामाच्याच मार्गे लागलेल्याचा निग्रह करण्याविषयीं तत्पर असतो २४ आणि, हे वानरराजा, आम्हीही भरताची आज्ञा शिरसा मान्य करीत असून मर्यादा सोडून वागणाऱ्या तुझ्यासारख्यांचा निग्रह करण्याविषयीं उद्युक्त आहोंत. २५ शिवाय, लक्ष्मणाप्रमाणें सुग्रीवाशीं माझें सख्य आहे आणि भार्या व राज्य प्राप्त होण्याकरितां त्यानें माझें हित करण्याविषयीं प्रतिज्ञा केलेली असून २६ मींही वानरासमक्ष त्याच्या मनाप्रमाणें वागण्याचें त्याला वचन दिलेलें आहे. तेव्हां दिलेलें वचन न पाळणें माझ्यासारख्याच्या हातून कसें बरें शक्य होईल ? २७

तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः।
शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् २८
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः।
वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता २९
शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुवर्तता ३०
श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ।
गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ३१
राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ३२
शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते।
राजा त्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ३३
आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम्।
श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ३४

तस्मात्, ही सर्व कारणें महत्त्वाची व धर्माला अनुसरून असल्यामुळें तुला जें योग्य शासन केलें आहे तें तुला मान्य असावें. २८ तुझा जो मीं निग्रह केला हा सर्वस्वी धर्मच झाला आहे असें तूं समज. धर्माकडे दृष्टि देऊन वागणाऱ्यानें मित्रावर उपकार केलाच पाहिजे. २९ तूं जर धर्माला अनुसरून वागणारा असतास तर मीं जी गोष्ट केली ती तूंही केली असतीस. (तात्पर्य, ज्याप्रमाणें मीं तुला शासन केलें आहे त्याप्रमाणें तूंही अशा प्रकारचें पातक करणाऱ्याला केलें असतेंस.) ३० सद्वर्तनप्रतिपालक असे दोन श्लोक मनूनीं सांगितलेले माझ्या ऐकण्यांत आहेत. ते धर्मनिष्ठांनीं स्वीकारिलेले असून तुझा वध करण्यांत मींही त्यांना अनुसरूनच वर्तन केलेलें आहे. ३१ पुरुषाच्या हातून पातकें झालीं असतां राजानीं त्यांना दंड केला म्हणजे ते निष्पाप होतात आणि पुण्यवान् सज्जनाप्रमाणें ते स्वर्गाला जातात. ३२

राजाला विदित झाल्यानंतर त्यानें शासन केल्यास अथवा सोडून दिल्यास पातकी पातकापासून मुक्त होतो; परंतु, पापी पुरुषाला शासन न करणाऱ्या राजाला मात्र त्याचें पातक लागतें. ३३ मांधाता ह्या नावाच्या माझ्या पूर्वजानेंही तुझ्यासारिखें एका बौद्ध यतीनें पातक केलें असतां त्याला योग्य असलेला

अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः।
प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ३५
तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः।
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ३६
शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव।
तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ३७
न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव।
वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ३८
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान्।
प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ३९
प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशम्।
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ४०

असाच भयंकर दंड केलेला होता ३४ आणि त्याचप्रमाणें मदमत्त झालेल्या पुरुषानीं केलेल्या पापाबद्दल इतरही भूपालानीं असाच दंड केलेला आहे. पापी लोक (पश्चात्ताप झाला असता) आपल्या पातकाच्या क्षालनार्थ दुसऱ्या राजदंडावरच अवलंबून रहात नसून धर्मशास्त्रविहित प्रायश्चित्तही करीत असतात आणि त्याच्या योगानें त्याचें पातक नाहींसें होत असतें. ३५

तस्मात्, तुला सताप आता पुरे. हे वानरश्रेष्ठा, धर्मानेंच तुझा वध झालेला आहे आणि आम्ही स्वतंत्र नसून धर्माधीन आहोंत ३६ असो. हे वानर श्रेष्ठा, तुझ्या वधाचें आणखाही एक कारण मी सांगतों तें श्रवण कर. हे वीरा, तें महत्त्वाचें कारण श्रवण केल्यानंतर माझ्यावर क्रोध करणें तुला योग्य होणार नाहीं. ३७ तुला परोक्ष रीतीनें वध केल्याबद्दल माझ्या मनाला पश्चातापही झालेला नाहीं आणि क्रोध हेंहा माझ्या हातून तुझा वध होण्याचें कारण नाहीं. लोक दृश्य अथवा गुप्त राहून आळ्यानीं अथवा कपटयुक्त उपायानीं पुष्कळ मृग धरीत असतात ३८ आणि मृग धावत असताना, त्रस्त झाले असताना, विश्वासानें स्वस्थ बसले असताना, मृगांनीं निकरानें युद्ध करीत असताना आणि तसेंच गैरसावध अथवा सावध असताना किंवा पराङ्मुखही असताना मांस भक्षक पुरुष पानाच्या आड लपून बगर उघड रीतीनें त्यांना वेध करीत असतात.

यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः।
तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर।
अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ४१
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च।
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ४२
तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत्।
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ४३
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः।
विदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ४४
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम्।
न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ४५
प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः।

तात्पर्य, कोणत्याही रीतीनें मृगाचा वध करण्याला दोष नाहीं. ३९-४०

धर्मवेत्ते राजर्षि मृगयेला जात असतात हें मृग वध निर्दोष असण्याला प्रमाण आहे आणि म्हणूनच तू प्रतिपक्ष्याशीं युद्ध करीत असून माझ्याशीं जरी युद्ध करीत नव्हतास तरी शाखामृग असल्यामुळे, हे वानरा, मीं तुझा युद्धामध्यें बाणानें वध केला आहे. ४१ हे वानर श्रेष्ठा, प्रजेला राजेच दुर्लभ धर्म, जीवित आणि अभ्युदय प्राप्त करून देणारे आहेत ह्यात संशय नाहीं. ४२ त्या राजांची (संग्रामावाचून) हिंसा करूं नये, निंदा करूं नये, त्याचा अवमान करूं नये आणि त्यांना अप्रिय असलेली गोष्ट करूं नये. कारण, हे देवच मनुष्य रूपानें भूतलावर संचार करीत असतात. ४३ तू धर्माविषयीं मुळींच अज्ञानी असतांना केवल क्रुद्ध होऊन मज वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या धर्मानें वागणाऱ्याला दूषण देत आहेस." ४४ ह्याप्रमाणें रामानें सांगितलें असतां वाली (रामाला विनाकारण दोष लाविल्याबद्दल) अत्यंत दुःखित झाला आणि धर्म कोणता या विषयीं त्याला निश्चित ज्ञान झाल्यामुळें रामाचे ठिकाणीं दोषारोप करण्याचें त्यानें पुनरपि मनामध्यें आणिलें नाहीं. ४५

तदनंतर वानराधिपति वाली हात जोडून रामाला म्हणाला " हे पुरुष श्रेष्ठा,

यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तत्तथैव न संशयः ४६
प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ४७
यद् युक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम् ।
तत्रापि खलु मां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ४८
त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ।
कार्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ४९
मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ।
धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ५०
बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तरवः शनैः ।
उवाच राम संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ५१
न चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान् ।
यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ५२
स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ।

तू म्हणतोस त्याप्रमाणेंच आहे ह्यांत संशय नाहीं. ४६ कारण, श्रेष्ठ ऱ्या पुढें निकृष्ट उत्तर देण्यास समर्थ होणार नाहीं. ४७ प्रमाद मुळें मीं जें पूर्वी आपणाला अप्रिय असें भाषण केलें त्याबद्दल, हे राघवा, आपण मला दोष देऊं नका. ४८ कारण, आपण धर्मादिकांचें तत्त्व स्वानुभवानें जाणणारे असून प्रजेच्या कल्याणाविषयीं दक्ष आहांत आणि कार्य कोणतें व कारण कोणतें ह्या गोष्टीचा निश्चय करण्यामध्यें आपलें अंतःकरण निर्दोष व निर्मल आहे. ४९ तस्मात्, धर्मातिक्रमण करणाऱ्यांमध्यें अग्रगण्य म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या माझें धर्मयुक्त उपदेशानें, हे धर्मज्ञ, आपण परिपालन करा." ५०

असें म्हणतां म्हणतां वालीचा कंठ अश्रूंनीं दाटून आला आणि चिखलांत रुतलेल्या हत्तीप्रमाणें कांहीं मुकेपणें झालेला तो वाली रामाकडे पाहून रडत रडत हळूं हळूं त्यांना म्हणाला. ५१ "ज्याप्रमाणें सुवर्णबाहुभूषणांनीं युक्त आणि गुणांनीं श्रेष्ठ अशा अंगदनामक पुत्राबद्दल मला वाईट वाटत आहे त्याप्रमाणें स्वतः संबंधानें वाटत नाहीं; तारेकरितांही मी दुःख करीत नाहीं व बांधवांविषयींही मला विषाद होत नाहीं. ५२ बालपणापासून मी त्याचें लालन केलें

तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ५३
बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः।
तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ५४
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम्।
त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ५५
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या।
सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां चिन्तयितुमर्हसि ५६
मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम्।
सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ५७
त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम्।
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ५८
शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम्।
त्वत्तोऽहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ५९

अशक्यामुळें मी दिसेनासा झाल्यावर तो अंगद दीन होऊन उदक संपून गेलेल्या तडागाप्रमाणें शुष्क होऊन जाईल. ५३ तस्मात्, हे रामा, बाल आणि बुद्धीनेंही पोक्त नसलेला असा जो माझा तारेचे ठिकाणीं झालेला एकुलता एक महाबलाढ्य व प्रिय पुत्र अंगद त्याचें आपण रक्षण करा. ५४

सारांश, सुग्रीवाविषयीं आणि त्याचप्रमाणें अंगदाविषयीं आपलें मन चांगलें असूं द्या कारण, कर्तव्य केल्याबद्दल रक्षण आणि अकार्य केल्याबद्दल शासन करणारेही आपणच ठरलेले आहांत. ५५ हे प्रजाधिपते राजा, भरत आणि लक्ष्मण यांच्याशीं जशी आपली वागणूक आहे तशीच सुग्रीव आणि अंगद ह्यांच्याशीं ठेवण्याचें मनामध्यें असावें ५६ आणि माझ्या अपराधामुळें अपराधी ठरलेल्या त्या बिचाऱ्या तारेचा सुग्रीव अपमान न करील अशा रीतिनें आपण व्यवस्था ठेवावी. ५७

तुमच्या अधीन राहून तुमच्या मनाप्रमाणें वागणारा जो तुमच्या मर्जीतला असेल त्याला राज्य चालविणें, ५८ स्वर्ग प्राप्त होणें आणि पृथ्वीचें परिपालन करणें ह्या गोष्टी शक्य आहेत. तुमच्या हातून वध व्हावा ह्या इच्छेनें तारा

सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः।
इत्युक्त्वा वानरो रामं विरराम हरीश्वरः ६०
स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम्।
साधुसमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ६१
न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम।
वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ६२
दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते।
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ६३
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः।
गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां दण्डदिष्टेन वर्त्मना ६४
त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम्।
त्वया विधानं हर्यश्र्य न शक्यमतिवर्तितुम् ६५
यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर।

'नव्हे नव्हे' म्हणत असताही, ५९ भ्राता सुग्रीवासहवर्तमान मी द्वंद्वयुद्ध केलें." इतकें रामाला सांगून वानरराज वाली स्वस्थ बसला असतां ६० ज्ञान प्राप्त झालेल्या त्या वालीचें सज्जनांना संमत आणि धर्म तत्त्वविषयक अर्थानें युक्त अशा वाणीनें रामानीं सान्त्वन केलें. ६१ (ते म्हणाले) "हे वानर श्रेष्ठा, तुला आम्हाविषयीं अथवा स्वतःविषयीं काळजी करण्याचें कारण नाहीं. धर्मशास्त्रासंबंधानें तुझ्यापेक्षां आम्ही कार्याकार्य निश्चय करण्यांत अधिक प्रवीण आहोंत. ६२ जो अपराध्याला दंड करितो आणि ज्या अपराध्याला दंड होतो ते दोघेही दंडास पात्र असणें आणि दंड करविणें ह्यांच्या योगानें परलोकप्राप्तीचें साधन प्राप्त करून घेत असल्यामुळें हानि पावत नाहींत ६३

तस्मात्, हा वधरूप दंड तुला प्राप्त झाल्यामुळें तूं पापरहित होऊन दंडबोधक शास्त्रोक्त मार्गानें आपल्या धर्माला अनुसरून असलेल्या शुद्ध स्वभावाप्रत प्राप्त झाला आहेस. ६४ म्हणून, अंतःकरणांतील भय, शोक व मोह ह्यांचा तूं त्याग कर. हे वानर श्रेष्ठा, प्राक्तनकर्मामुळें जें होणार तें तुला टाळितां येणें शक्य नाहीं. ६५ हे वानर राजा, अंगद ज्याप्रमाणें नेहमीं तुझ्याशीं वागतो त्याच-

तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ६६

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुऽवर्तितम् ।
निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ६७
शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रमापितस्त्वं यदजानता विभो ।
इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे हरीश्वर ६८

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥१८॥ [८०६]

एकोनविंशः सर्गः ।

स वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः ।
प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत
अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम्
रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः
तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ।
हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम्

प्रमाणें सुग्रीवाशीं व माझ्याशींही वागेल ह्यांत संशय नाहीं. " ६६ ह्याप्रमाणें रणामध्यें प्रतिपक्षाचा नाश करणाऱ्या त्या महात्म्या रामाचें धर्ममार्गाला अनुसरून असलेलें मधुर व विचारयुक्त भाषण श्रवण करून वानर वालीनेंही रामाशीं योग्य भाषण केलें कीं, ६७ "हे प्रभो, हे व नरराज, हे इंद्रतुल्य भयंकरपराक्रमी रामा, बाणानें संतप्त झाल्यामुळें काहीं सुचेनासें होऊन अज्ञानानें मीं जें हें आपणाला उद्देशून भाषण केलें त्याबद्दल मला क्षमा असावी; मजवर कृपा होण्याविषयीं मीं आपली प्रार्थना केली आहे. " ६८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं अठरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १८ ॥

राम बाणानें व्यथित झाल्यामुळें भूतलावर पडलेल्या त्या वानराच्या सार्वभौम राजाला सहेतुक भाषणानीं उत्तर मिळालें असतां त्यानें काहीं एक प्रत्युत्तर दिलें नाहीं. १ नंतर पाषाणानीं शरीर फुटून गेलेला, वृक्षानीं अत्यंत ताडित झालेला आणि राम बाणानें जर्जर झालेला तो वाली प्राण-प्रयाणसमयीं मूर्च्छित झाला. २ तेव्हां रामानें सोडलेल्या बाणानें वानरश्रेष्ठ वालीचा युद्धामध्यें वध

सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम्।
निष्पपात भृशं तस्मादुद्विग्ना गिरिकन्दरात् ४
ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महाबलाः।
ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ५
सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततो द्रुतम्।
यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती।
रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ७
वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः।
तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः ८
राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्राता क्रूरेण पातितः
रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ९

झाला हें तारेनें श्रवण केलें ३ आणि भर्त्याचा वध हें अत्यंत भयंकर अप्रिय वर्तमान श्रवण करिताक्षणीं ती तारा आपल्या पुत्रासहवर्तमान अत्यंत उद्विग्न होऊन त्या पर्वतगुहारूप किष्किंधानगरीपासून बाहेर निघाली ४ व अंगदाभोंवतीं जे बलाढ्य वानर होते तेही धनुष्य धारण केलेल्या रामाला अवलोकन करिताक्षणीं भयभीत होऊन पळूं लागले. ५

तेव्हां यूथरक्षकाचा वध होऊन कळपापासून दूर झालेल्या मृगांप्रमाणें भयभीत होऊन सत्वर पळून सुटलेल्या त्या वानरांना तिनें अवलोकन केलें ६ आणि जसे कांहीं रामाचे बाणच मागें लागले आहेत की काय अशा रीतीनें भयभीत होऊन दुःखित झालेल्या त्या वानरांसमीप गेल्यावर ती दुःखाकुल झालेली साध्वी तारा त्यांना म्हणाली, ७ " हे वानरहो, ज्या श्रेष्ठ राजाच्या पुढें तुम्ही चालणारे आहां त्याला सोडून तुम्ही संकटांत सांपडल्यामुळें अत्यंत भयभीत होऊन कशाकरितां पळत आहांत ? ८ लांबून वेध करणाऱ्या व दूर उभे राहून रामानें सोडिलेल्या बाणांनीं जर क्रूर भ्रात्या सुग्रीवानें राज्याकरितां त्या भ्रात्याचा वध केला असेल तर पळून काय उपयोग ! (त्याच्या सेवेनेंच तुमचा निभाव लागणार आहे) " ९ हें वानरपत्नीचें भाषण श्रवण केल्यावर

कापिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ।
प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् १०
जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ।
अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ११
क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः ।
वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेव निपातितः १२
अभिभूतमिदं सर्वं विद्रुतं वानरं बलम् ।
अस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे १३
रक्ष्यतां नगरी शूरैरङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ।
पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवंगमाः १४
अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ।
आविशन्ति च दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः १५
अभार्याः सहभार्याश्च संत्यत्र वनचारिणः ।

यथेष्ट रूप धारण करणारे वानर समयोचित असा, स्पष्ट शब्दांनीं त्या स्त्रीला म्हणाले, १० " हे पुत्रवति प्रिये, तूं परत फीर आणि आपल्या अंगदनामक पुत्राचें रक्षण कर. रामरूपानें अंतकच वालीला मारून (यमसदनीं) नेत आहे. ११

वेगावेगानें जाणाऱ्या वृक्षानीं व प्रचंड शिलांनीं वालीनें प्रतिपक्षाला वेध केला असूनही वज्रतुल्य बाणाच्या योगानें त्याचा वध झाला आहे आणि तो वज्रानेंच झाला आहे कीं काय असें मला वाटत आहे. १२ सांप्रत पराभव पावलेलें हें सर्व वानर सैन्य पळत सुटलें आहे. तस्मात्, तेजानें इंद्रतुल्य असलेला हा वानरराज वध पावला असताना १३ शूर वानरांच्या योगानें नगरीचें रक्षण करून अंगदाला अभिषेक करावा. कारण, वालीचा पुत्र राज्यावर बसला असतां वानर त्याची, हे सुंदर मुखानें युक्त राजपत्नि, हें स्थान जरी तुला आवडत असलें तरी सेवा करू लागतील. १४ अथवा, वानर आजच किष्किंधा नगरींतील दुर्गमस्थानामध्यें प्रवेश करतील. १५ ते प्रविष्ट झाले असता अपत्नीक आणि सपत्नीक असे जे दुसरे वनचर वानर येथें आहेत तेही त्यांच्या मागोमाग प्रवेश

लुब्धेभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयम् । १६
अन्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ।
आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी १७
पुत्रेण मम किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना ।
कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरि नश्यति १८
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ।
योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः १९
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोकमूर्छिता ।
शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती २०
सा प्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपातितं भुवि ।
हन्तारं वानरेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् २१
क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ।
महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् २२

करितील आणि त्या राज्यलुब्ध व पूर्वी आमचे हातून फसले गेलेल्या सुग्रीव पक्षीय वानरांपासून आम्हांला फारच मोठें भय प्राप्त होईल." १६

हें समीपच असलेल्या वानरांचें भाषण श्रवण केल्यावर मनोहर हास्यानें युक्त असलेली ती वालीची भार्या तारा आपणांला योग्य असें भाषण करूं लागली. १७ (ती म्हणाली) " तो महाभाग्यवान् वानरश्रेष्ठ भर्ता मृत्यु पावला असताना पुत्राशीं, राज्याशीं अथवा स्वतः स्वतः देहाशीं तरी मला काय कर्तव्य आहे ? १८ जो हा माझा भर्ता रामानें सोडिलेल्या बाणाच्या योगानें सुग्रीवानें संग्रामामध्यें पाडिला आहे त्या महात्म्याच्या चरणांच्याच पायाशीं मी जातें." १९

शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम्।
नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम्॥
शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजमिवाहतम् २३
अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम्।
नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा २४
अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितम्।
रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजम्। २५
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे।
समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह २६
सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति वादिनी।
रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदामभिः २७
तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव।

इंद्रतुल्यपराक्रमी, जलवृष्टि करून शांत झालेल्या मेघाप्रमाणें स्वस्थ राहिलेला, गर्जना करणाऱ्या योद्ध्यांमध्यें भयंकर गर्जना करणारा शूर, मांसाकरितां व्याघ्रानें मारिलेल्या मोठ्या मृगाप्रमाणें शूराच्या हातून वध पावलेला, २३ सर्व लोकांना पूज्य आणि आंत असलेले सर्प भक्षण करण्याकरितां गरुडानें स्थानासहवर्तमान, उद्ध्वस्त करून टाकिलेल्या मार्गावरील वारुळाप्रमाणें ध्वजासहवर्तमान, रामानें उलथून पाडिलेला असा आपला भर्ता तिनें अवलोकन केल्यावर २४ धैर्य धरून हातामध्यें प्रचंड धनुष्य धारण करणाऱ्या रामाला, लक्ष्मणाला आणि त्याचप्रमाणें भर्त्याच्या कनिष्ठ भ्रात्यालाही तिनें अवलोकन केलें. २५

नंतर त्यांना पाहून पुढें गेल्यावर रणामध्यें वध पावून पडलेल्या भर्त्यासमीप ती आली आणि त्याला पाहताक्षणीं दुःखाकुल व मूर्छित होऊन ती भूमीवर पडली. २६ तदनंतर झोपेंतून उठलेल्या स्त्रीप्रमाणें पुनरपि सावध झाल्यावर मृत्युपाशानीं बद्ध झालेल्या पतीला अवलोकन करून "हे आर्यपुत्रा" असें म्हणत म्हणत ती रडूं लागली; २७ तेव्हां कुररीप्रमाणें आक्रोश करीत असलेल्या

विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् १८

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥ [८३४]

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् ।
दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना १
सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ।
इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् २
वानरं पर्वतेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ।
तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयतातुरा ३
रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर ।
किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ४
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ।
नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ५

तारेला आणि जवळ आलेल्या अंगदाला अवलोकन करून सुग्रीवाला मोठें दुःख झालें. १८

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं एकोणिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ १९ ॥

चंद्रासारिख्या आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेल्या तारेनें रामाच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या प्राणघातक बाणाच्या योगानें भूमीवर वध पावून पडलेल्या वालीला अवलोकन केलें. १ नंतर गजासारिखा धिप्पाड असलेला तो वाली बाणाच्या योगानें वध पावलेला पाहून ती स्त्री त्या भर्त्याच्या समीप गेली आणि त्याला कडकडून भेटली. २ तदनंतर, शोकानें मन संतप्त झालेली ती तारा दुःखाकुल होऊन महापर्वताप्रमाणें दिसणाऱ्या आणि उपटून पडलेल्या वृक्षाप्रमाणें समरांगणांत पडलेल्या त्या वानराकरितां शोक करूं लागली. ३ (ती म्हणाली) "हे रणामध्यें भयंकर पराक्रम करणाऱ्या महावीरा, हे वानरश्रेष्ठा, सांप्रत मीं मर्यादेचें अतिक्रमण केलें आहे असें समजून तूं माझ्याशीं भाषण करीत नाहींस काय? ४ हे वानरश्रेष्ठा, ऊठ आणि उत्कृष्ट शय्येवर शयन कर. अरे, तुझ्या सारिखे नृपश्रेष्ठ भूमीवर शयन करीत नाहींत. ५

अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप।
गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ६
व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता।
किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ७
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु।
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ८
निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ९
हृदयं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि।
यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा १०
सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः।
यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ११
निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता।

हे पृथ्वीपते, पृथ्वी तुला खरोखर अतिशयच प्रिय आहे. कारण, तूं सांप्रत गतप्राण झाला असूनही मला सोडून तिचेंच आपल्या अवयवांच्या योगानें सेवन करीत आहेस. ६ हे वीरा, धर्मानें युद्ध करून तूं आज स्वर्गसाधनभूत रणभूमीमध्यें किष्किंधानगरीप्रमाणें दुसरी एक रम्यनगरी निर्माण केली आहेस. (असें नसेल तर किष्किंधानगरी सोडून तूं येथें कशाकरितां शयन करीत आहेस.) ७ मधुगंधानें युक्त असलेल्या वनामध्यें आमच्यासहवर्तमान ज्या तूं क्रीडा केल्यास त्यांची ह्या वेळीं तूं परिसमाप्तिच केली आहेस. ८ मोठमोठ्या वानरसेनानायकांच्याही समुदायाचें संरक्षण करणारा तूं मृत्यु पावल्यामुळें मी आनंदशून्य व निराश होऊन शोकसागरामध्यें अगदीं मग्न झालें आहे. ९ खरोखर माझें हृदय फारच बळकट आहे. कारण भूमीवर पडलेल्या तुला अवलोकन करूनही शोकसंतप्त होऊन त्याचे अद्यापि हजारों तुकडे तुकडे होऊन जात नाहींत. १०

हे वानरराज, सुग्रीवाच्या भार्येचा अपहार करून त्याला जें तूं हाकून लाविलेंस त्याचें हें फल आज तुला प्राप्त झालें आहे. ११ हे वानरराजा, तुझ्या हिताची इच्छा धरून व तुझ्या कल्याणाविषयीं तत्पर राहून मी तुला हिताची

*

यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी १२
रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ।
नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि १३
कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ।
बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशी १४
अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण च ।
न संतप्यति काकुत्स्थ कृत्वा कर्म सुगर्हितम् १५
वैधव्यं शोकसंतापं कृपणाकृपणा सती ।
अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् १६
लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ।
वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते १७
कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ।
दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति १८

गोष्ट सांगितली असतानाही मोहानें तूं माझी निंदा केलीस १२ हे मानी वानरराजा, हे आर्या, सौंदर्य आणि यौवनानें गर्विष्ठ झालेल्या चतुर अप्सरांचीं अंतःकरणें खरोखर तूं क्षुब्ध करून टाकशील १३ खरोखर तुझ्या जीविताचा अंत करणारा हा कालच निःसंशय प्राप्त झाला आहे आणि म्हणूनच दुसऱ्याना आपल्या ताब्यांत ठेवणाराही तूं त्या कालाच्या योगानें निरुपाय होऊन सुग्रीवाच्या तावडींत सांपडलास. १४ अरे, वाली दुसऱ्याशीं युद्ध करीत असतांना त्याचा वध करून म्हणजे अर्थात् अत्यंत निंद्य कर्म करूनही ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला पश्चात्ताप होत नाहीं हें अयोग्य आहे. १५

पूर्वी मला कधीं दुःख भोगण्याचा प्रसंग आला नसूनही आतां अत्यंत दैन्यावस्थेस पोंचलेल्या मला अनाथाप्रमाणें राहून व शोकसंतापांतच दिवस काढण्याचा प्रसंग आला आहे. १६ सुकुमार, सुखाचीच संवय असलेला आणि मी लाड केलेला [illegible] वीर अंगद क्रोधग्रस्त झालेल्या चुलत्यापाशीं कोणत्या स्थितीमध्यें राहील ? १७ हे पुत्रा, आपल्या धर्मवत्सल पित्याला एकदां चांगलें पाहून घे. कारण, हे वत्सा, आतां त्याचें दर्शन तुला दुर्लभ होईल. १८ (हे वानरराजा)

समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे।
मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १९
रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता।
आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे २०
सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे।
भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव २१
किं मामेवं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे।
इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर २२
तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः।
परिगृह्याङ्गदं दीना दुःखार्ताः प्रतिचुक्रुशुः २३
किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्रवासम्।
न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियचारुवेषम् २४

तू आता प्रवासाला निघाला आहेस. ह्यास्तव, माझ्या पुत्राचें सान्त्वन कर आणि कर्तव्याचा उपदेश कर १९ तुझा वध करून रामानें तर मोठेंच कर्म केलें आहे; कारण, सुग्रीवाशीं केलेल्या प्रतिज्ञेसंबंधानें तो आता त्याचा अनृणी झाला आहे. २०

हे सुग्रीवा, आता तुझे मनोरथ परिपूर्ण होऊं दे; तुला आता, रुमा प्राप्त होईल तूं निःशङ्कपणें राज्याचा उपभोग घे. कारण, तुझा शत्रु जो तुझा भ्राता त्याचा आता वध झाला आहे २१ हे वानरराजा, ह्याप्रमाणें मी तुझी प्रिया विलाप करीत असतानाही तूं माझ्याशीं का बरें भाषण करीत नाहींस ? येथें आलेल्या ह्या आपल्या अनेक श्रेष्ठ भार्यांकडे तरी पहा. ''२२ ह्या तिचा विलाप श्रवण केल्यावर चोहोंकडून तेथें जुळलेल्या दीन व दुःखाकुल वानरस्त्रिया अंगदाला कवटाळून धरून आक्रोश करूं लागल्या. २३ (नंतर तारा म्हणाली) " भूषणांनीं भूषित व वीरघातक बाहूंनीं युक्त असलेल्या वानरराजा, अंगदाला सोडून तूं का बरें दीर्घ प्रवासाला निघाला आहेस ? अरे, प्रिय व मनोहर रूप धारण करीत असून गुणांनींही तुझ्यासारिखा असलेल्या पुत्राला सोडून देऊन ह्याप्रमाणें निघून जाणें तुला योग्य नाहीं. २४

यदप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ।
क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २५
तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।
व्यवसत प्रायमनिन्द्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥ २६

इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥२०॥ [८६०]

एकविंशः सर्गः ।

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ।
शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः ॥ १
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ।
अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे ।
कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३

हे महापराक्रमी वानरसेनाधिपते, अविचारानें माझ्या हातून जर कांहीं आपल्या मर्जीविरुद्ध गोष्ट घडली असेल तर आपण मला क्षमा करा; हे वीर, मी आपल्या चरणीं मस्तक ठेवितें. " २५ याप्रमाणें वानरीसहवर्तमान भर्त्याचे समीप दीन स्वरानें तारा रोदन करूं लागली आणि उत्कृष्ट कांतीनें युक्त असलेल्या त्या तारेनें ज्या भूमीवर वाली पडला होता त्या भूमीसमीप असलेल्या भूमीवर अन्नग्रहण न करिता प्राण सोडण्याचा निश्चय केला. २६

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं विसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २० ॥

तदनंतर आकाशांतून च्युत झालेल्या तारेप्रमाणें भूमीवर पडलेल्या त्या तारेचें वानरसेनाधिपति हनुमान् हलकें हलकें सांत्वन करूं लागला १ (तो म्हणाला) " गुणदोषामुळें जें प्राण्याच्या हातून स्वर्गनरकादि फलसाधनरूप कर्म घडलेलें असतें त्याचें सर्व बरें–वाईट फल मरणानंतर स्वस्थ असलेल्या त्या प्राण्याला प्राप्त होतें. २ वास्तविक तूं शोचनीय असतांना शोचनीय अशा दुसऱ्या कोणाकरितां शोक करीत आहेस आणि स्वतःच दीन असून दुसऱ्या कोणा दीनाकरितां तुला कळवळा येत आहे ! बुद्बुद्याप्रमाणें असलेला हा देह नाहींसा झाल्यावर कोणाकरितां कोण बरें कोणाच्या शोकास पात्र होणार आहे ! ३ तूं पुत्रवतीनें या

अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ।
आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ४
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ।
तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डिते नेह लौकिकम् ५
यस्मिन्हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च ।
वर्तयन्ति कृताशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ६
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ।
गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ७
सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः ।
हर्यृक्षपतिराज्यं वा त्वत्सनाथमनिन्दिते ८
ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि ।
त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ९

कुमार अंगदाकडे पाहून ह्या वालीच्या मरणोत्तरसमयीं कोणतीं कृत्यें करण्यायोग्य आहेत ह्याचा विचार केला पाहिजे. ४ प्राण्यांचें जन्ममरण ह्याप्रमाणें अनियमित असल्याचें तुला विदितच आहे. तस्मात्, हे सर्वज्ञ राजपत्नि, ह्या प्रसंगीं लौकिकी रोदन वगैरे न करितां मृताला परलोकीं सुखावह होणारें जें काहीं असेल तेंच तुला केलें पाहिजे. ५

जो जिवंत असताना शेंकडों, हजारों, लाखों वानरांची मनाप्रमाणें उपजीविका चालत असे तो आज मृत्यु पावला आहे. ६ ज्याअर्थी ह्यानें नीतिशास्त्ररूप तत्त्वाला अनुसरून राज्य चालविलें आहे आणि ज्याअर्थी साम, दान व क्षमा-ह्यांविषयीं तत्पर राहूनच इतर वानरांशीं हा वागत असे, त्याअर्थी धर्मानें पृथ्वी जिंकणाऱ्या राजाचें स्थान ह्याला प्राप्त होईल, ह्याच्याविषयीं शोक करण्याचें तुला कारण नाहीं. ७ निर्दोष राजपत्नि, सर्व वानरश्रेष्ठ हा तुझा पुत्र अंगद आणि वानर व ऋक्षगण ह्यांचा अधिपति जो वाली त्याचें राज्य हीं सर्व तुझ्यामुळेंच सनाथ होणारीं आहेत. ८ तस्मात्, हे राजपत्नि, शोकाकुल झालेल्या ह्या उभयतां चुलत्या-पुतण्यांना तूं उत्तरकार्य करण्याची अनुज्ञा दे आणि तूं हातीं धरलेल्या ह्या अंगदाला पृथ्वीचें परिपालन करूं दे. ९

संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम्।
राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः १०
संस्कार्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यताम्।
सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ११
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता।
अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितम् १२
अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्।
हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् १३
न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा।
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः १४
न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति।
पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम १५

शास्त्रामध्यें संततीचें जें कर्तव्य सांगितलें आहे आणि राजासंबंधानें जें कर्तव्य करणें घम्या प्राप्त झालें आहे तें सर्व केलें पाहिजे. (शोक करीत बसण्यात कांही अर्थ नाहीं.) कालानें अवश्य घडणारीच गोष्ट ही झालेली आहे. १० तस्मात्, वानरराज वालीचें उत्तरकार्य होऊन अंगदाला राज्याभिषेक झाला पाहिजे म्हणजे आपल्या पुत्राला सिंहासनावर बसलेला पाहून तुझ्या मनाला स्वस्थता वाटेल." ११ हें त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर पतिमरणानें दुःखित झालेली तारा समीप उभ्या असलेल्या हनुमानाला म्हणाली १२ "अंगदासारिखे शंभर पुत्र एका बाजूला घालून वध पावलेल्या ह्या वीराच्या देहाला आलिंगन देणें हें वर दुसऱ्या बाजूला घातलें (आणि सुखाची तुलना करून पाहिली) तर वध पावलेल्याही ह्या वीराच्या देहाला आलिंगन देणेंच मला जास्त सुखावह आहे. १३ आतां वानरराज्यालाही मी योग्य नाहीं आणि अंगदाचीही मी मालकीण नाहीं. सांप्रत सर्व गोष्टींविषयी त्याचा पिता सुग्रीवच त्याला माझ्यापेक्षा जवळ आहे. १४

हे हनूमन्, अंगदाला मी अभिषेक करावा असा विचार तूं मनामध्येंही आणूं नकोस. कारण, हे वानरश्रेष्ठा, पितृतुल्य असलेला सुग्रीवच माझ्या पुत्राला सुख देण्याविषयी अधिकारी आहे; मज मातेचा अधिकार नाहीं. १५ सारांश

न हि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा।
अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् १६
इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥२१॥ [८७६]

द्वाविंश सर्गः ।

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ।
आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः १
तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ।
आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् २
सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ।
कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ३
युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः ।
सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ४
प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ।

वानरराज वालीच्या आश्रयापेक्षा इहलोकीं अथवा परलोकीं अधिक योग्य असें मला कांहींही नाहीं. संग्रामामध्यें पराङ्मुख न होता वध पावलेल्या त्या वीरानें स्वीकारिलेल्या ह्या शय्येचेंच सेवन करणें मला योग्य आहे. १६

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणनामक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं एकविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २१ ॥

सर्वप्रकारें मुमूर्षु होऊन हल्के हल्के श्वासोच्छ्वास करणारा वाली इकडे तिकडे पाहूं लागला असतां प्रथमतः कनिष्ठ भ्राता सुग्रीवच त्याच्या दृष्टीं पडला. १ तेव्हां विजयी झालेल्या त्या वानरराज सुग्रीवाला हांक मारून तो स्पष्ट वाणीनें प्रेमपूर्वक त्याला असें म्हणाला २ "हे सुग्रीवा, तूं मला दोष लावूं नकोस. कारण, प्राक्तन कर्मांच्या प्रभावामुळें अवश्य होणाऱ्या बुद्धिभ्रमाच्या तावडींत मी माझे इच्छेविरुद्ध सांपडल्यामुळें अशा गोष्टी घडून आल्या. ३ बा सुग्रीवा, आपणा उभयतांना एकदम सुख होणें आपल्या नशिबीं लिहिलेलेंच नव्हतें असें मला वाटतें आणि म्हणूनच आपल्या ह्या बंधुविषयक प्रेमाचा परिणाम विपरीत झाला असें मी समजत आहें. ४ आतां ह्या वनचर वानरांच्या राज्याचा तूं

मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ५
जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलां तथा ।
प्रजहाम्येष वै तूर्णमहं चागर्हितं यशः ६
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ।
यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव त्वमर्हसि ७
सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ।
बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ८
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ।
मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ९
त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः ।
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर १०
एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ।
रक्षसां च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ११
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे ।

आजच स्वीकार कर आणि मीही आजच यमसदनीं जात आहें असें समज. ५ जीवित, राज्य, विपुल संपत्ति आणि निष्कलंक यश ह्या सर्वांचा त्याग करून हा मी सत्वर चालता होत आहें. ६ हे वीरा राजा, ह्या अवस्थेमध्यें जें कांहीं मी तुला सांगत आहें तें जरी करण्यास कठीण असलें तरीही तूं करच. ७ सुखाला पात्र, सुखामध्यें वाढलेला आणि बाल असूनही बुद्धीनें बालिश नसलेला हा अंगद अश्रूंनीं मुख व्याप्त होऊन भूमीवर पडलेला तू अवलोकन कर ८ आणि प्राणापेक्षांही मला अधिक प्रिय असलेल्या परंतु मी सोडिलेल्या ह्या माझ्या गुणसंपन्न पुत्राचें तूं औरस पुत्राप्रमाणें सर्वप्रकारें परिपालन कर. ९ हे वानरराजा, माझ्याप्रमाणें तूंच आतां ह्याचा पिता, दाता, परित्राता आणि भय प्राप्त झालें असतां सर्वप्रकारें अभय देणारा आहेस. १०

तारेपासून झालेला [redacted] माझा वैभवशाली पुत्र पराक्रमामध्यें तुझी बरोबरी करणारा आहे. तेव्हां रामाशीं विरोध धरणाऱ्या राक्षसांचा वध करण्याविषयीं [redacted] तुझ्या पुढें होईल. ११ [redacted] बलाढ्य, तरुण व तेजस्वी तारापुत्र संग्रामामध्यें पराक्रम

करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ १२
सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ।
औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३
यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ।
न हि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४
राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ।
स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥ १५
इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ।
उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १६
इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ।
हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १७
तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः ।
जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १८
तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् ।

करून आपल्याला अनुरूप अशीं कर्में करील १२ ही सुषेणकन्या तारा ही सूक्ष्म गोष्टींचा निर्णय करण्याविषयीं आणि नानाप्रकारचीं संकटें प्राप्त झालीं असतां त्यांतून पार पडण्याचे उपाय जाणण्याविषयीं सर्व प्रकारें अतिशयच समर्थ आहे १३ ही जें चांगलें म्हणेल तें तू निःसंशय करीत जा तारेनें योग्य ठरविलेली कोणतीही गोष्ट विपरीत होत नाहीं १४ रघुवीर रामाचेंही जें कांहीं कार्य कर्तव्य असेल तें तू निःशङ्कपणें कर तें न करण्यांत तुझा अधर्म होणार असून त्याचा अपमान झाल्यामुळें तुला ही तो वध करील १५

हे सुग्रीवा, ही दिव्य सुवर्णमाला तू धारण कर कारण, हिचे ठिकाणीं असलेली प्रशस्त जयश्री मी मृत झाल्यावर हिला सोडून जाईल " १६ याप्रमाणें भ्रातृप्रेमामुळें वालीनें सुग्रीवाला सांगितलें असतां हर्षाचा त्याग करून पुनरपि ग्रहण लागलेल्या चंद्राप्रमाणें दीन झाला १७ वालीच्या त्या भाषणामुळें सुग्रीवाच्या मनांतील वैरबुद्धि नाहींशी झाली व त्यानें केलेल्या योग्य उपदेशाप्रमाणें लक्ष्यपूर्वक वागण्याचें मनांत धरून वालीच्या अनुज्ञेनें त्यानें ती सुवर्णमाला स्वीकारिली १८ असो सुग्रीवाला ती सुवर्णमाला देऊन व तेथें असलेल्या

संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् १९
देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये।
सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव २०
यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया।
न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते २१
मास्याऽमित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम।
भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव २२
न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते।
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव २३
इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम्।
विवृत्तैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः २४
ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः।

आपल्या पुत्राकडे पाहून मरणाविषयी निश्चित झालेला तो वाली प्रेमानें अंगदाला म्हणाला १९ "देशकालाकडे लक्ष्य देऊन प्रिय व अप्रिय प्रकार सहन करून आणि प्रसंग असता सुखदुःख सोसून तूं आजपासून सुग्रीवाच्या मतानें वागत जा. २०

हे महापराक्रमी पुत्रा, मीं ज्याप्रमाणें नेहमी तुझें लालन केलें त्याप्रमाणें जर तूं वागूं लागलास तर सुग्रीव तुझी विशेषशी पर्वा करणार नाहीं. २१ हे शत्रुदमना, त्याच्या अनुपकाऱ्यांशीं अथवा त्याच्या शत्रूंशीं कधींही सख्य न करितां जितेंद्रिय व स्वामी सुग्रीवाच्या कार्याविषयीं तत्पर राहून तूं नेहमीं त्याच्या मर्जीप्रमाणें वागत जा.२२ त्याच्याशीं तूं अति स्नेहपणाही करूं नकोस, व उदासपणानेंही वागूं नकोस. कारण, हीं दोन्हींही मोठीं अनर्थावह आहेत. त्स्मात्, तूं मध्यम मार्गाकडे लक्ष्य देऊन वागत जा " २३ ह्याप्रमाणें अंगदाला सांगितल्यावर रामबाणामुळें अतिशयच व्यथित झालेला तो वाली डोळे फिरवूं लागला आणि भयंकर असे आपले दांत वासून गतप्राण झाला. २४

तेव्हां सेनानायक वध पावल्यामुळें वानर आक्रोश करूं लागले आणि तेथें

परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः २५
किष्किन्धा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे ।
उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च २६
हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः २७
येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ।
गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च २८
नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ।
ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः २९
तं हत्वा दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ।
सर्वाभयकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ३०
हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा वनचरास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ३१
ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ।

असलेले ते सर्वही वानरश्रेष्ठ शोक करूं लागले. २५ (ते म्हणाले) "वानरराज वाली स्वर्गाला जातांक्षणीं आज ही किष्किंधा नगरी, उपवनें, पर्वत व अरण्यें हीं सर्व शून्य दिसत आहेत २६ आणि वानरश्रेष्ठ वालीचा वध झाल्यामुळें आम्ही सर्व वानर निस्तेज झालों आहों. २७ अहो, महात्म्या व महापराक्रमी गोलभ गंधर्वाशीं ज्यानें पंधरा वर्षेपर्यंत रात्रीं अथवा दिवसा मुळींच न थांबता मोठें युद्ध केलें आणि सोळावे वर्षी गोलभाचा वध केला २८, २९ आणि त्या दुष्ट गंधर्वाचा वध केल्यावर दंष्ट्रांच्या योगानें भयंकर दिसणाऱ्या ज्या वालीनें आम्हासर्वांचें भय नाहींसें केलें त्याच ह्या वालीचा आज कसा बरें वध झाला ? " ३०

असो. गाईंच्या अधिपतीचा वध झाला असतां ज्याप्रमाणें वनांत संचार करणाऱ्या गाईंना सिंहयुक्त महावनामध्यें स्वस्थता वाटत नाहीं त्याचप्रमाणें वानरराज वीर वालीचा वध झाल्यावर (वध करणाऱ्या रामचंद्रानें युक्त असलेल्या) त्या वनामध्यें वानरांना स्वस्थता वाटेनाशी झाली ३१ आणि ह्याप्रमाणें वाली गतप्राण झाल्यानंतर दुःखसागरांत निमग्न झालेल्या तारेनें मर्त्यांच्या मुखाकडे पाहून त्याला कवटाळून धरिलें व महावृक्षाच्या आश्रयाला असलेली

जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं मयाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता २२

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ [९०८]

त्रयोविंशः सर्गः।

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम्।
पतिं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् १
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम।
उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले २
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव।
शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ३
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो।
सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ४
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते।
तेषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः॥
मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ५

लता ज्याप्रमाणें तो वृक्ष तुटून पडला असता भूमीवर पडते त्याप्रमाणें ती भूमीवर पडला. २२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं बाविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २२ ॥

तदनंतर वानरराज वालीचें तें मुख हुंगीत हुंगीत ती जगद्विख्यात तारा आपल्या मृत पतीला म्हणाली १ "हे वीरा, माझ्या सांगण्याप्रमाणें न वागल्यामुळें विषम पाषाणांनीं व्याप्त आणि म्हणूनच अत्यंत दुःखदायक अशा ह्या भूतलावर तूं दुःखानें शयन करीत आहेस. २ हे वानरराजा, खरोखर पृथ्वीच तुला माझ्यापेक्षा जास्त प्रिय आहे. कारण, तिला कवटाळून धरून तूं शयन करीत आहेस आणि माझ्याशीं मुसतें भाषणही करीत नाहींस. ३ हे वीरा, हे साहसप्रिया, हा रामरूप विधाताच सुग्रीवाचे अधीन झाला आहे! तस्मात्, सुग्रीवालाच पराक्रमी समजलें पाहिजे. ४ मोठमोठ्या अस्वलांनीं व वानरांनीं तुज बलाढ्याची सेवा केलेली आहे तेव्हां त्यांचा व शोक करणाऱ्या अंगदाचा दुःसह विलाप आणि माझे हे शब्द श्रवण करून तू का बरें जागा होत नाहींस! ५

इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि।
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ६
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय।
मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ७
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता।
शूरभार्यां हतो पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ८
अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः।
अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे ९
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम्।
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा कृतम् १०
सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः।
प्रहारे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ११
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी।

ज्या ठिकाणी तूंच आपल्या शत्रूंचा वध करून त्यांना निजविलेंस तीच ही वीरशय्या होय आणि त्याच शय्येवर तूं आज युद्धामध्यें वध पावून शयन करीत आहेस. ६ हे युद्धप्रिया, मी तुला प्रिय असून तूं शुद्ध सात्त्विक कुलामध्यें उत्पन्न झालेला आहेस तेव्हां. हे मान्या, मला एकटीला अनाथ सोडून देऊन तूं गेलास हें बरें काय? ७ खरोखर विचारी पुरुषानें आपली कन्या शूराला कधींही देऊं नये. पहा, मी शूरभार्या असल्यामुळें एकाएकीं मला वैधव्य येऊन माझा घात झालेला आहे. ८ आज माझी मानमान्यता नाहींशी होऊन माझ्या शाश्वत सुखा-चीही परिसमाप्ति झाली आहे आणि अगाध अशा मोठ्या शोकसागरामध्यें मी बुडून गेलें आहे. ९ खरोखर हें माझें बळकट हृदय अभेद्य पाषाणाचेंच केलेलें आहे; कारण, वध पावलेल्या भर्त्याला पाहूनही त्याचे आज शेंकडों तुकडे झालेले नाहींत १०

स्वभावत च मला प्रिय असलेला हा माझा मित्ररूप भर्ता शूर असून शत्रूला प्रहार करण्याविषयीं पराक्रमी असतानाही वध पावला. ११ पतिहीन झालेली स्त्री खुशाल पुत्रवती असो किंवा तिच्याजवळ धनधान्याची समृद्धि असो. त्यांनी

धनधान्यसमृद्धाऽपि विधवेत्युच्यते बुधैः १२
स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले।
कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा १३
रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः।
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ १४
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे।
यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् १५
शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव।
वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते १६
उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा।
गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा १७
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः।
अस्तमस्तकसंरुद्धरश्मेर्दिनकरादिव १८

लोक तिला विधवा असें म्हणतात. १२ हे वीरा, इंद्रगोपप्रभृति कीटकांसारिखा रंगीत पलंगपोस जिच्यावर अंथरिला आहे अशा स्वतःच्या शय्येवर ज्याप्रमाणें तूं शयन करीत होतास त्याप्रमाणें स्वतःच्याच शरीरापासून उत्पन्न झालेल्या ह्या रक्ताच्या थारोळ्यात तूं शयन करीत आहेस. १३ हे वानरश्रेष्ठा, धूळ आणि रक्त ह्यांनीं चोहोंकडून व्याप्त झालेल्या ह्या तुझ्या शरीराला मला हातांनीं आलिंगन देता येत नाहीं. १४ ह्या अतिभयंकर वैरामध्यें सुग्रीव आज कृतकृत्य झाला. कारण, रामानें सोडलेल्या एका बाणाच्या योगानें आज त्याचें भय नाहीसें झालें. १५

तूं मृत्यु पावल्यामुळें तुझ्या मुखाकडे निरखून पहात असलेल्या मला तुझ्या हृदयामध्यें खिळून राहिलेल्या बाणामुळें तुझ्या शरीराला आलिंगन देता येत नाहीं." १६ हें तिचें भाषण श्रवण केल्यावर तेथें असलेल्या नीलानें पर्वताच्या गुहेमध्यें लीन होऊन राहिलेल्या देदीप्यमान सर्पाप्रमाणें त्याच्या शरीरामध्यें खिळून राहिलेला तो बाण बाहेर काढिला. १७ (तो बाण रक्तानें भरला असल्यामुळें) बाहेर निघताना त्याचें तेज अस्ताचलशीं किरणें संयुक्त झालेल्या

पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः।
ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् १९
अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना।
अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् २०
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम्।
उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना २१
अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम्।
संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा २२
बालसूर्योज्ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनम्।
अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् २३
एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः।
भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् २४
अभिवादयमानं त्वामङ्गद त्वं यथा पुरा।

सूर्याप्रमाणें दिसूं लागलें. १८ व त्याच्या शरीराला झालेल्या जखमांतून सर्व बाजूंनी रक्ताचे प्रवाह ताम्र व गैरिक या धातूंनीं युक्त अशा पर्वतावरील जलधाराप्रमाणें वाहू लागले. १९

नंतर रणभूमीनील धुळीनें व्याप्त झालेल्या भर्त्याच्या देहावरील धूळ झाडूं लागलेल्या तारेनें रामबाणानें वध पावलेल्या त्या शूराला डोळ्यांतील अश्रूंनीं स्नान घातलें २० आणि सर्वांगावर रक्ताचा सडा होऊन मरून पडलेल्या पतीला अवलोकन करून पिंगवर्ण नेत्रांनीं युक्त असलेल्या अंगदनामक पुत्राला ती तारा स्त्री म्हणली. २१ "हे पुत्रा, अत्यंत भयंकर अशी ही पित्याची शेवटली अवस्था अवलोकन कर. प्राक्तन, पापकर्मामुळें उत्पन्न झालेल्या वैराचा अंत झाला. २२ हे पुत्रा, बालसूर्याप्रमाणें उज्ज्वल शरीरानें युक्त असलेल्या व्या आपल्या यमसदनाला गेलेल्या वानरराज मान्य पित्याला अभिवंदन कर." २३ याप्रमाणें तारेनें सांगितलें असतां अंगद उठला आणि "मी अंगद आहें" असें म्हणत म्हणत त्यानें आपल्या पुष्ट व वर्तुल हातांनीं पित्याचे चरण धरिले २४

तेव्हां (वाली कांहींच बोलत नाहीं असें पाहून तारा म्हणाली) "अंगद

दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे २५
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् ।
सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् २६
इष्ट्वा सङ्ग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसा ।
तस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना २७
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ।
शातकौम्भीं प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् २८
राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ।
सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा २९
न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ।
हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ३०
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥ [१३८]

आपणाला अभिवंदन करीत असताना आपण पूर्वीप्रमाणें त्याला " हे पुत्रा, दीर्घायु हो " असा आशीर्वाद का बरें देत नाहीं ? २५ सिंहानें एकाएकीं मारून टाकिलेल्या वृषभाचे समीप स्थित असलेल्या सवत्स गाईप्रमाणें मी पुत्राला घेऊन गतप्राण झालेल्या आपल्या शेजारीं उभी आहे. २६ आपण संग्रामयाग करून त्या अवभृथामध्यें रामबाणरूप उदकानें मज पत्नीशिवाय कसें बरें स्नान केलें ? २७ देवराज इंद्रानें युद्धामध्यें संतुष्ट होऊन जी प्रिय सुवर्ण-माला आपणाला दिली होती ती माझ्या कां बरें दृष्टीं पडत नाहीं ? २८ अस्ता-चलास जाणाऱ्या सूर्याची प्रभा ज्याप्रमाणें त्या पर्वतराजाला सोडून जात नाहीं त्याप्रमाणें, हे मान्य, आपण गतप्राण झाला असूनही आपले ठिकाणीं असलेलें राजतेज आपणाला सोडून अद्यापि गेलें नाहीं. २९

माझें तें हितकारक भाषण आपण ऐकिलें नाहीं आणि म्हणूनच आपलें निवा-रण करण्यास मी समर्थ झालें नाहीं. ह्यास्तव, युद्धामध्यें आपला वध झाल्यामुळें माझाही पुत्रासहवर्तमान घात झाला असून ही राजलक्ष्मी आपणाबरोबर माझाही त्याग करीत आहे. ३०

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडाचा तेविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः।

तामाशुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन।
पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ १
स बाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन्क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी।
जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २
स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम्।
यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३
यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म।
ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रसूनो मनो निवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४
अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदत्यां पुरेऽतिविक्रोशति दुःखतप्ते।
हते नृपे संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५
क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात्।

अति वेगवान्, दुस्तर, व प्रचंड शोकसागरामध्यें मग्न झालेल्या तारेला अवलोकन केल्यावर बलाढ्य सुग्रीवाला आपल्याला अयोग्य अशा भ्रातृवधाचें दुःख होऊं लागलें १. मुख अश्रूंनीं भरून गेलें आणि मनाला खेद वाटून दासांनीं परिवेष्टित आणि शोक करीत असलेला तो विचारी सुग्रीव क्षणभर तिच्याकडे पाहून हलके रामासमीप गेला २ आणि राजचिन्हें व सर्पतुल्य भयंकर बाण ह्यांनीं युक्त असून हातामध्यें धनुष्य धारण केलेल्या आणि तेथें स्थित असलेल्या यशस्वी व उदार रामाकडे गेल्यावर तो त्याला म्हणाला ३ "हे राजा, प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें तूं हें इष्ट फलानें युक्त असलेलें कर्म केलें आहेस, परंतु, हे राजपुत्रा जीवितही व्यर्थ झालेल्या माझें मन भोग्य वस्तूंपासून आज परावृत्त झालें आहे ४ हे रामा ही राजपत्नी अतिशय रडत असल्यामुळें, किष्किंधानगर दुःखसंतप्त होऊन अतिशय आक्रोश करीत असल्यामुळें आणि राजाचा वध झाल्याकारणानें अंगदाचें जीवितही पितृवियोगानें संशयित झाल्याचें दिसत असल्यामुळें राज्याचे ठिकाणीं माझें मन रमत नाहीं. ५

हे इक्ष्वाकुवंशराजश्रेष्ठा, भ्रात्यानें माझा अतिशयच पराभव केला असल्याकारणानें क्रोधामुळें व असहिष्णुतेमुळें पूर्वीं मला त्याचा वध होणें बरें वाटलें

हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन्सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवर प्रतप्स्ये ६
श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्हि वासश्चिरमृश्यमूके।
यथा तथा वर्तयत स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभ ७
न त्वा जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच।
तस्यैव तद्राम वचोऽनुरूपमिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ८
भ्राता कथं नाम मया गुणस्य भ्रातुर्वधं राम विरोचयेत।
राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं विचिन्तयन्कामपुरस्कृतोऽपि ९
वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात्।
ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रम १०
द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन्।
सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुन कर्तुमर्हसि ११

होतें परंतु, हा वानरसेनानायक वध पावल्यावर आतां मला अत्यंत दुःख होत आहे ६ स्वजातीला उचित असें वर्तन ठेवून कशाही रीतीनें वर्तन ठेवण्याचा प्रसंग आला तरी त्या ऋष्यमूकनामक श्रेष्ठ पर्वतावर वास्तव्य करणें आज श्रेयस्कर आहे असें मला वाटतें परंतु ह्याचा वध करून स्वर्ग प्राप्त झाला तरी तो नको ७ "मी तुझा घात करणार नाहीं तूं चालता हो" असें जें [illegible] विचारी महात्मा मला म्हणाला तें ह्याचें म्हणणें ह्यालाच योग्य असून, हे रामा, हें माझें वधरूप कर्म व तो वध घडवून आणणारें भाषण मात्र मलाच योग्य आहे ८

कोणताही भ्राता जरी कितीही विषयलंपट झाला असला तरी, हे वीरा रामा राज्यप्राप्तीचें सुख आणि भ्रातृवधामुळें होणारें दुःख ह्याचा सारासार विचार करूं लागल्यावर गुणवान् भ्रात्याचा वध करणें माझ्याप्रमाणें त्याला कसें रुचेल? ९ स्वतःचा अपकीर्ति होण्याचा प्रसंग येईल, ह्या भयामुळें वालीला माझा वध अभिमत नव्हता तरी माझी बुद्धि दुष्ट असल्यामुळें माझ्या हातून मात्र ह्या भ्रात्याचे प्राण जाण्यास कारणीभूत होणारा अन्याय झालेला आहे १०

वृक्षशाखेचा तडाका बसल्यामुळें पलायन करण्याचा प्रसंग येऊन मी जेव्हां तुझ्या नावानें एक मुहूर्तभर आक्रोश करीत बसलों तेव्हां "तूं असें फिरून करूं नकोस" एवढेंच ह्या वालीनें सांत्वनपूर्वक मला सांगितलें ११

भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ।
मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् १२
अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ।
प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः १३
पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ।
को नाम पाप्मानमिमं सहेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् १४
नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ।
अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा १५
पापस्य कर्ताऽस्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके ।
शोको महान्मामभिवर्ततेऽयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः १६
सोदर्यघातापरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषाणः ।
एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः १७

याराश, बंधुत्व, मोठेपणा आणि धर्म ही ह्यानें पाळिली व मी मात्र काम क्रोध व वानरस्वभाव हीं दर्शविलीं. १२ हे मित्रा, विश्वरूपाचा वध केल्यामुळें जसें इंद्राला पातक प्राप्त झालें तसें विचार करण्यास, मनामध्यें आणावयास आणि अवलोकन करण्यासही अयोग्य असें हें पातक भ्रात्याच्या वधामुळें मला प्राप्त झालें आहे. १३ इंद्राचें पातक पृथ्वी, उदक, वृक्ष आणि स्त्रिया ह्यांनीं खुशाल स्वीकारिलें; परंतु, हें वानराचें पातक घेण्याची कोणाला इच्छा आहे आणि तें घेण्यास समर्थ तरी कोण आहे ? १४ हे राघवा, कुलाचा नाश ज्याच्या योगानें होईल अशा प्रकारचें हें धर्मविरुद्ध कर्म माझ्या हातून घडल्यामुळें मी प्रजेच्या संमानास अथवा यौवराज्यासही पात्र नाहीं, तेव्हां मी राज्याला पात्र कोठून होणार ? १५

इहलोकीं निंद्य व परलोकींही परमार्थाच्या आड येणारें आणि क्षुद्र प्राण्याला योग्य असलेलें पातक माझ्या हातून घडलें असल्यामुळें पर्जन्यवृष्टीच्या उदकाचा प्रवाह जसा सखल प्रदेश व्याप्त करून टाकितो तसा हा प्रचंड शोक मला व्यापून टाकीत आहे १६. सहोदर भ्रात्याचा वध हेंच ज्याचे दुसरे अवयव व केश आहेत आणि संताप हेंच ज्याचे डोळे; सोंड, मस्तक व दात आहेत असा हा पापमय प्रचंड हत्ति मदमत्त होऊन नदीच्या तीराप्रमाणें मला धडकां मारीत

अहो बलेद नृवराविषह्यं निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम्।
अग्नौ विवर्णं परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् १८
महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम्।
अस्याङ्गदस्थापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये १९
सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽङ्गदेन।
न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसंनिकर्षः २०
अद्याङ्गदो वीरवरो न जीवेज्जीवेत माता परिपालनार्थम्।
विना तु पुत्रं परितापदीना, सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे २१
सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन्।
इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्तमानाः २२
कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र।

आहे १७ हे पुरुषश्रेष्ठा राघवा, निस्तेज आणि म्हणूनच अग्नीमध्यें तापत घातलेलें सुवर्ण जसें मळ नाहींसा करून टाकितें तसें हें माझ्या मनाला लागून राहिलेले दु सह पातक माझें जन्मांतरार्जित पुण्य नाहींसे करीत आहे १८ हे राघवा, महाबलाढ्य वानरसेनाधिपतींचें हें कुल माझ्याकरितां आणि ह्या अंगदाच्या शोकतापामुळें अर्धवट मेल्यासारिखें झालें आहे असें मला वाटतें १९

पित्याला पुन्नामनरकापासून तारणारा सज्जन आणि पित्याच्या आज्ञेंत वाग- णारा असा अंगदा सारिखा पुत्र प्राप्त होणें सुलभ नाहीं आणि, हे वीरा, जेथें सहोदर भ्रात्याची गांठ पडेल असा कोणता प्रदेशाही येथें विद्यमान नाहीं २० हा श्रेष्ठ वीर अंगद आज जिवत राहील असें मला वाटत नाहीं, तथापि हा जर जिवत राहिला तर त्याचें परिपालन करण्याकरितां त्याची माताही जिवत राहील, परंतु, शोकामुळें दीन झालेली ही तारा पुत्रावांचून मात्र जिवंत रहाणार च नाहीं असें मला निश्चित वाटत आहे २१ तस्मात्, भ्रात्याशीं व पुत्राशीं सख्य व्हावें एतदर्थ मी अत्यंत प्रदीप्त अग्नीमध्यें प्रवेश करितों. हे श्रेष्ठ वानर तुझ्या आज्ञेमध्यें वागणारे आहेत व हे सीतेचा शोध लावितील २२ हे राजपुत्रा, मी परलोकीं गेल्यावरही हें तुझें संपूर्ण कार्य सिद्धीस आईल ह्यास्तव, हे रामा,

कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् २३
इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिजघन्यजस्य।
संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव २४
तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता।
रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् २५
तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम्।
उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् २६
सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः समीपादपनीयमाना।
ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् २७
सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा।
अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे २८

कुलघातकी आणि म्हणूनच जिवंत राहण्यास अयोग्य अशा मज पाप्याला तूं (अग्निप्रवेश करण्याविषयीं) अनुज्ञा दे." २३

याप्रमाणें वालीचा कनिष्ठ भ्राता जो सुग्रीव त्यानें दुःखित होऊन केलेलें भाषण श्रवण केल्यावर शत्रुपक्षीय वीरनाशक रघुवीर रामाच्याही नेत्रामध्यें अश्रु आले आणि क्षणभर त्याला कांहीं सुचेनासेंही झालें. २४ तों त्याच वेळीं दुःखामध्यें मग्न झाल्यामुळें रोदन करणारी तारा, अत्यंत उत्सुक, वारंवार इकडे तिकडे पहाणाऱ्या, जगत्पालक व पृथ्वीप्रमाणें क्षमाशील रामाच्या दृष्टीं पडली. २५ सुंदर नेत्रांनीं युक्त असलेली ती वानराधिपतींची स्वामिनी व वानरराज वालीची उदार पत्नी पतीला कवटाळून भूमीवर पडली असतां श्रेष्ठ मंत्र्यांनीं तिला उठविलें २६.

तेव्हां भर्त्याला कवटाळण्याकरितां तडफडत असलेल्या त्या तारेला ते मुख्य मुख्य मंत्री भर्त्यापासून दूर नेऊं लागले असतांना स्वतःच्या तेजानें सूर्यासारखा प्रकाशमान होत असलेला राम हातामध्यें धनुर्बाण घेतलेला तिनें अवलोकन केला २७ व राजलक्षणांनीं संपन्न, मनोहर नेत्रांनीं युक्त आणि पूर्वी कधींच पाहण्यांत न आलेला अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ अवलोकन केल्याबरोबर हा काकुत्स्थ आहे असें त्या मृगनयनेनें पक्कें जाणिलें २८ व लगेच ती संकटांत सांपडल्यामुळें दुःखित

तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या।
आर्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती २९
तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा।
मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ३०
त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मकश्च।
अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः ३१
त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः।
मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ३२
येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि।
हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत वाली ३३
स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन्।
नह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ३४

झालेली कुलीन तारा विवळत विवळत त्या इंद्रतुल्य व अजिंक्य अशा महापराक्रमी रामाचे समीप गेली २९. आणि शोकामुळें देह मानावर नसलेली ती विचारी तारा शुद्ध अंतःकरणानें युक्त व संग्रामांत लक्ष्यभेद करण्याविषयीं सर्वांपेक्षां अधिक अशा त्या रामापाशीं जाऊन म्हणाली ३०. "आरक्तवर्णनेत्रांनीं युक्त असलेला तूं योगिजनानाही प्राप्त होण्यास अशक्य आहेस. जितेंद्रिय आहेस, उत्कृष्ट धर्मानें चालणारा आहेस, तुझें ज्ञान होणें दुर्घट आहे, तुझी कीर्ति कधींही क्षीण होणारी नाहीं व तूं पृथ्वीप्रमाणें क्षमाशील असून ज्ञानी आहेस. ३१

हातामध्यें धनुर्बाण धारण केलेला तूं महाबलाढ्य असून तुझें शरीर दृढ बांधेसूद आहे व तुझ्याचपासून वध पावलेला वाली मनुष्य-देहामध्यें प्राप्त होणाऱ्या सुखाचा त्याग करून दिव्य देहानें प्राप्त होणाऱ्या सुखाचा उपभोग घेत आहे ३२ म्हणून, हे वीरा, ज्या बाणाच्या योगानें माझ्या प्रिय पतीचा वध झाला त्याच बाणाच्या योगानें तूं माझा वध कर म्हणजे मी वध होतांक्षणीं त्याचे समीप जाईन; त्या वालीला माझ्यावांचून चैन पडावयाचें नाहीं. ३३ हे निर्मलकमलपत्राक्षा रामा, स्वर्गामध्येंही नानाप्रकारच्या रक्तपुष्पांचे गजरे मस्तकामध्यें घालून अद्भुत वेष धारण केलेल्या अप्सरांचा जरी त्याला समागम झाला तरी तो मला पाहूं लागेल आणि मी त्याच्या दृष्टीं पडलें नाहीं म्हणजे त्या अप्सरा-

स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली।
रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ३५
त्वं वेत्थ तावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः।
तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ३६
यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मह्यम्।
आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ३७
शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः।
दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ३८
त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर।
अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ३९

चाही तो उपभोग घेणार नाही. ३४

सारांश, हे वीरा, ज्याप्रमाणें सीतेचा विरह झाल्यामुळें ऋष्यमूकपर्वताच्या-तटासमीप असलेल्या रम्य प्रदेशामध्येही तूं शोकाकुल व निस्तेज झाला आहेस त्याचप्रमाणें तो वाली स्वर्गामध्यें माझा विरह झाल्यामुळें शोकमग्न व निस्तेज होईल ३५. तात्पर्य, स्त्रीचा वियोग झाला असतां तरुण पुरुषाला सर्व दुःख होतें हें तूं तर जाणत आहेस. तस्मात्, हें लक्ष्यांत आणून तू माझा वध कर म्हणजे माझ्या विरहामुळें वालीला दुःख होणार नाही. ३६ हे रामपुत्रा, आपणाला स्त्रीवधाचा दोष लागेल असें जर तुज महात्म्याला वाटत असेल तर तें ही बरोबर नाहीं. ही वालीचा आत्माच आहे असें समजून तूं माझा वध कर म्हणजे स्त्रीहत्येचा दोष तुला लागणार नाहीं. ३७ अरे, शास्त्रविहित अनुष्ठानाचा पतीसहवर्तमान अधिकार असल्यामुळें आणि स्त्री हा पतीचा अर्धा आत्मा आहे अशा अनेक श्रुति असल्यामुळें स्त्री वस्तुतः पुरुषाहून भिन्न नाहीं. शिवाय स्त्री दानाशारिखें दुसरें दानही ज्ञानवानांच्या दृष्टीनें ह्या जगतामध्यें नाहीं. ३८

ह्यास्तव तूंही धर्माकडे लक्ष्य देऊन मला त्या माझ्या प्रियाचे स्वाधीन कर. कारण, हे वीरा, तुझ्या हातून हें दान झालें म्हणजे माझ्या पतीच्या वधाचें तुला पातक लागणार नाहीं. ३९ मी अनाथ व दुःखाकुल झालें असून सांप्रत

आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतां नार्हसि मामहन्तुम् ४०
अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवंगमानामृषभेण धीमता ।
विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ४१
इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ।
मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ४२
तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ।
त्रयोऽपि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ४३
प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ।
धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ४४

मला आपले पतीपासून हे श्रेष्ठ मंत्री दूर नेत आहेत तेव्हा अशा अवस्थेमध्यें असलेल्या माझा वध न करणें तुला योग्य नाहीं. ४० गजाप्रमाणें विलासी गतीनें युक्त, श्रेष्ठांना योग्य अशी उत्कृष्ट सुवर्णमाला धारण करणारा आणि वानरांमध्यें श्रेष्ठ असा जो माझा विचारी पति वाली त्याच्यावांचून, हे राजपुत्रा, मी फार दिवस जिवंत रहा़ण्यास समर्थ नाहीं " ४१

ह्याप्रमाणें तारेनें विनीत केली असता तिचें सांत्वन करून तो महात्मा प्रभु राम तिच्याशीं हितावह भाषण करूं लागला. (तो म्हणाला) " हे वीरपत्नि, तूं असें भलतें सलतें मनामध्यें आणूं नकोस. हें सर्व जगत् विधात्यानें निर्माण केलें असून ४२ त्याला जे गर्वे लागणारें हें सर्व सुखदुःखही त्या विधात्यानेंच केलें आहे असें लोक म्हणत असतात आणि म्हणूनच त्रैलोक्यांतीलही प्राणी त्याच्या अधीन असून त्यानें जें ठरविलें असेल तें टाळण्यास समर्थ होत नाहींत ४३. तुझ्या पुत्राला यौवराज्य प्राप्त होईल आणि तें प्राप्त झालें म्हणजे तुलाही पहि-ल्याप्रमाणेंच पराकाष्ठेचा आनंद होईल. (हे राजपत्नि,) शूरांच्या स्त्रिया कधीं शोक करीत बसत नाहींत. ही जी गोष्ट झाली ती तशीच व्हावयाची म्हणून विधात्यानें ठरविलें होतें " ४४ ह्याप्रमाणें त्या महात्म्या शत्रुतापन महाप्रभावी

आश्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परन्तपेन।
सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ४५

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मिकीय आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पञ्चविंशः सर्गः।

स सुग्रीवं च तारां च साङ्गदां सहलक्ष्मणः।
समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् १
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः।
यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम्।
न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म उपासितुम् ३
नियतिः कारणं लोको नियतिः कर्मसाधनम्।
नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ४

रामानें तिचें सांत्वन केलें असता उत्कृष्ट वेष व स्वानीं युक्त असलेली ती तारा आपलें सुरूं असलेलें तोंड बंद करून स्वस्थ राहिली. ४५.

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं चोविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २४ ॥

लक्ष्मणासहवर्तमान असलेला तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम त्यांच्याचप्रमाणें शोक करूं लागला आणि सुग्रीवाचें व अंगदासहवर्तमान तारेचें सांत्वन करण्याकरितां म्हणाला १ " शोकसंतापामुळें मृताला कधींही सुगति प्राप्त होत नाहीं. सबब आतां ह्यानंतर जें काहीं कर्तव्य असेल तें तुम्हीं करा २. लोकव्यवहाराप्रमाणें-ही वागलेंच पाहिजे आणि त्याचप्रमाणें तुम्ही अश्रूही ढाळिलेतच; परंतु, (आतां मरणानंतर जें कांहीं कर्तव्य असेल तें करा.) वेळ निघून गेली म्हणजे कोणतें-ही सत्कर्म करितां येत नाहीं ३. जगतामध्यें कालावरच सर्व कांहीं अवलंबून असून कर्महीं कालावरच साध्य होत असतात आणि त्याचप्रमाणें धर्माचा अधि-कार असलेल्या प्राण्यांना विहित असलेले जे ज्योतिष्टोमादिक याग ते होण्यालाही कालच कारण आहे ४. कोणतेंही कर्म कालाचा आश्रय असल्यावाचून कोणालाही

न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे नापि चेश्वरः ।
स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ५
न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ।
स्वभावं च समासाद्य न किंचिदतिवर्तते ६
न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ७
किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ८
इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ।
सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ९

करितां येत नाहीं व कालाचा आधार असल्यावाचून विहित कर्म करण्यालाही पुरुष समर्थ होत नाहीं. लोकव्यवहार हा प्राक्तन कर्मावर अवलंबून आहे आणि त्या कर्माला कालाचाच मुख्य आश्रय आहे. ५.

कालामुळें अवश्य घडणाऱ्या गोष्टी घडण्याला कधीं कालातिक्रमण होत नाहीं व त्या कधीं आधींही घडून येत नाहींत. सारांश, प्राक्तन कर्माच्या कचाट्यांत सापडलेल्या कोणत्याही प्राण्याला अवश्य घडणारी गोष्ट टाळता येत नाहीं ६. ह्या कालस्वरूप ईश्वराचे ठिकाणीं कोणाही विषयीं पक्षपात नाहीं, तो टाळण्याकरितां कोणताही उपाय चालत नाहीं, त्याच्यापुढें कसल्याही पराक्रमाची मात्रा चालत नाहीं, मित्र आणि ज्ञातिसंबंध ह्याचाही कांहीं उपयोग होत नाहीं आणि तो भगवान् काल कोणाच्या इच्छेप्रमाणेंही वागणारा नाहीं ७. सुखदुःखादि प्राप्त होणें हें सर्व कालाधीन असलेल्या आपआपल्या कर्मांचेंच फल आहे असें विवेकी पुरुषानें मनांत आणावें. कारण, धर्म, अर्थ आणि काम हे कालाला अनुसरूनच प्राप्त होत असतात ८. साम व दान ह्यांनीं संपादन केलेल्या ऐश्वर्याच्या योगानें वानरराज वालीला शुभ कर्मांचें फल जो राज्याचा उपभोग तो इहलोकीं प्राप्त झाला होता आणि सांप्रतही त्याला स्वकर्मांचेंच फल प्राप्त झालें आहे. ९

स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ।
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता १०
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।
तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ११
वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् १२
कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ।
ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति १३
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् १४
समाश्वासय दीनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ।
मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् १५
अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ।
घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् १६

सारांश, स्वधर्मामुळें त्या महात्म्यानें इहलोकीं स्वर्ग संपादन करून ठेविला होता आणि सांप्रत युद्धामध्यें प्राणाला मुकल्यामुळें त्याला तो प्राप्तही झाला आहे १०. ही कालकृत व्यवस्था अपरिहार्य आहे आणि तीच वानरसेनाधिपति वालीला प्राप्त झाली आहे. तस्मात्, आतां शोक पुरे झाला, समयाला उचित असें जें कर्म तें आतां होऊं द्या " ११. हें रामाचें भाषण संपल्यावर शत्रुपक्षीय वीरनाशक लक्ष्मण देहभानावर नसलेल्या सुग्रीवाला विनयपूर्वक म्हणाला १२ " हे सुग्रीवा, मरणानंतर कर्तव्य असें ह्या वालीचें और्ध्वदेहिक कर्म तें तूं कर आणि तारा व अंगद ह्यांसहवर्तमान तूं वालीला दहन करण्याच्या उद्योगाला लाग १३.

वालीचा संस्कार करण्याकरितां तूं पुष्कळ शुष्क काष्ठें व दिव्य चंदन जम-विण्याची आज्ञा कर १४ व मनामध्यें खिन्न झालेल्या ह्या दीन अंगदाचें तूं सांत्वन कर. असा पोरकट विचार मनांत आणूं नको; हें किष्किंधा नगर तुझ्या अधीन आहे १५. पुष्पें, नानाप्रकारचीं वस्त्रें, घृत, तेल, सुगंधिद्रव्यें आणि इतरही आवश्यक साहित्यें हीं सर्व अंगद घेऊन येईल १६. हे तारा, सत्वर

त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ।
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः १७
सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ।
समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् १८
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः ।
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा १९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ।
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः २०
आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ।
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः २१
दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ।
पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् २२
आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः ।
विमानमिव सिद्धानां जालवातायनायुताम् २३

लगबगीनें जा. कारण, तेवढी पालखी घेऊन ये. ह्याप्रसंगीं योग्य त्वराच फायदेशीर होणारी आहे १७. पालखी वाहून नेण्याचा सराव असलेले समर्थ व बलाढ्य वानर तयार होऊं द्या; म्हणजे ते, वालीला घेऊन जातील" १८. सुमित्रेचा आनंद वर्द्धिगत करणारा व शत्रुपक्षीय वीराचा घात करणारा लक्ष्मण सुग्रीवाला ह्याप्रमाणें सांगून आपल्या भ्रात्यासमीप उभा राहिला १९.

नंतर लक्ष्मणाचें भाषण श्रवण केल्यावर अंतःकरणाची घाबरल उडून गेलेला तार पालखी आणण्याचा उद्देश मनांत धरून सत्वर गुहेमध्यें गेला २० आणि पालखी घेऊन परत फिरला. वहाण्याचा सराव असलेले शूर वानर ती पालखी घेऊन येत होते २१; ती दिव्य शिबिका रथासारिखी असून राजाला उचित अशा मोठ्या मूल्यवान् आसनानें ती युक्त होती; तिच्या आसमंताद्भागीं, पक्ष्यांचीं चित्रें काढिलेलीं होतीं; वृक्षाच्या चित्रांनीं तिला शोभा आणिलेली होती २२ पायदळाच्या चित्रांनीं ती व्याप्त झालेली होती. सर्व बाजूंनीं तिची रचना उत्तम प्रकारें केलेली होती; जाळ्या व खिडक्या ह्यांनीं युक्त असून ती सिद्धांच्य

सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम्।
दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् २४
वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम्।
गुहागहनसच्छन्नां रक्तचन्दनभूषिताम् २५
पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च।
तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् २६
ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् २७
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा।
आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु २८
आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम्।
अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् २९
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः।

विमानाप्रमाणें दिसत होती २३. तिच्या रचनेची योजना फार उत्कृष्ट होती, ती विशाल असून कारागिरांनीं उत्तम प्रकारें बनविलेली होती, काष्ठनिर्मित क्रीडापर्वतांनीं ती युक्त होती; मोहक असें काम तिच्यावर केलेलें होतें २४; उत्कृष्ट भूषणें व माळा ह्यांनीं ती संपन्न असून चित्रविचित्र पुष्पांच्या योगानें सुशोभित केलेली होती, वर पिंजरी घालून ती आच्छादित केलेली होती; आरक्तवर्ण चंदनानें ती भूषित केलेली होती २५. पुष्पसमुदायांनीं ती व्याप्त झालेली होती आणि बालसूर्यासारिखा ज्याचा वर्ण अशा उज्ज्वल कमलमालांनीं ती आच्छादित झालेली होती २६.

अशा प्रकारची शिबिका अवलोकन करून राम लक्ष्मणाला म्हणाला "वालीला सत्वर न्या आणि त्याचा और्ध्वदेहिक संस्कार करा" २७ ह्या-प्रमाणें रामानें सांगितल्यानंतर अंगदासहवर्तमान आक्रोश करीत असलेल्या सुग्रीवानें वालीला उचलून पालखींत ठेविलें २८ आणि गतप्राण झालेल्या वालीला नानाप्रकारच्या अलंकारांनीं, पुष्पांनीं व वस्त्रांनीं भूषित करून पालखींत ठेविल्यानंतर २९ "नदीच्या तीराजवळ ह्याचें और्ध्वदेहिक कर्म करा" म्हणून

और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ३०
विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च ।
अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरम् ३१
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ।
तादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्तृसत्क्रियाम् ३२
तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ।
अङ्गदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा ३३
क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ।
ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ३४
चुक्रुशुर्वीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ।
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतबान्धवाः ३५
अनुजग्मुश्च भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ।
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ३६

त्या वानरराज सुग्रीवानें आज्ञा केली ३०. तदनंतर, नानाप्रकारचीं असंख्य रत्नें उधळीत उधळीत वानरांनीं पुढें चालावें आणि त्याच्या मागून पालखी न्यावी ३१

सारांश, या भूतलावर राजाच्या संपत्ति ज्या प्रकारच्या दृष्टीस पडतात त्या प्रकारच्या संपत्तींच्या योगानें वानरांनीं राजाचें क्रियाकर्म करावें, ३२ अशीही त्यानें आपल्या आज्ञा केल्यावर वानरांनीं वालीचा तशा प्रकारचा और्ध्वदेहिक सत्कार सत्वर केला. नंतर बंधुवध झालेले ताराप्रभृति सर्व ही वानर अंगदाला सत्वर कवटाळून आक्रोश करीत करीत वालीकडे चालते झाले. तदनंतर वालीचे अधीन असलेल्या सर्व वानरस्त्रिया एकत्र जमल्या, ३३, ३४

आणि "हे वीरा, हे वीरा," असें म्हणून त्या आपल्या प्रिय पतीविषयीं अधिकच आक्रोश व शोक करूं लागल्या व पतिवध झालेल्या ताराप्रभृति सर्वही वानरस्त्रिया ३५ करुणस्वरानें आक्रोश करीत करीत भर्त्याचे मागोमाग चालल्या तेव्हां त्या वानरस्त्रियांच्या रोदनस्वरांच्या योगानें वनामध्यें ३६ (प्रतिध्वनि

वनानि गिरयश्चैव विक्रोशन्तीव सर्वतः ।
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ३७
चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ।
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ३८
तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ।
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ३९
आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ।
हा वानरमहाराज हा नाथ मम वत्सल ४०
हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ।
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ४१
प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ।
अस्तार्कसमवर्णं च दृश्यते जीवतो यथा ४०
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ।

निघूं लागल्यामुळें) वृक्षसमुदाय आणि पर्वत चोहोंकडून आक्रोशच करीत आहेत कीं काय असा भास होऊं लागला. पर्वतावरून वहात येणाऱ्या एका नदीच्या निर्जन व जलानें परिपूर्ण अशा वाळवंटावर ३७ असंख्य वनचर वानरांनीं चिता तयार केली. नंतर श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानरांनीं आपल्या खांद्यावरून पालखी खालीं उतरिली ३८ आणि शोकाकुल झालेले ते सर्व वानर एकांत स्थलाचा आश्रय करून उभे राहिले. नंतर पालखींत पडलेल्या पतीला अवलोकन करितां क्षणींच तारेला ३९ अत्यंत दुःख झालें आणि त्या वालीचें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवून ती विलाप करूं लागली कीं, "हे मजवर प्रेम करणाऱ्या वानरमहाराजा, हे नाथा, ४० हे महामान्य, हे महापराक्रमी, हे माझ्या प्रिया, माझ्याकडे पहा. अरे, शोकानें व्याप्त झालेल्या ह्या स्त्रियांकडे तूं का बरें पहात नाहींस ? ४१

हे मान्य, गतप्राण झालेल्याही तुझें मुख जिवंत असलेल्या पुरुषाप्रमाणें आनंदित व अस्ताचलाला गेलेल्या सूर्याप्रमाणें आरक्तवर्ण दिसत आहे ४२ हे वानरा, रामाच्या रूपानें हा कालच तुला (परलोकीं) ओढून नेत आहे आणि

येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ४३
इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यौप्लवगास्तव ।
पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ४४
तवेष्टा ननु चैवेमा भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ।
इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वर ४५
एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ।
पुरवासिजनश्चाऽयं परिवार्य विषीदति ४६
विसर्जयैनान्प्लवगान्यथापुरमरिंदम ।
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटा ४७
एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरीवृताम् ।
उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ४८
सुग्रीवेण ततः सार्धं सोऽङ्गदः पितरं रुदन् ।
चितामारोपयामास शोकेनाभिप्लुतेन्द्रियः ४९

रणामध्यें एकाच बाणाच्या योगानें (तुझा वध करून) यानें आम्हा सर्वांना विधवा करून टाकिल्या आहेत. ४३ हे राजाधिराज, ज्यांना तुम्ही मारितां येत नाहींत अशा त्या ह्या तुझ्या वानरस्त्रिया तुझ्याकरितां पायानीं चालत चालत फारच दूर आल्या आहेत हें तुझ्या गावीं तुझ्या कसें येत नाहीं ? ४४. खरोखर चंद्रासारिख्या आल्हादकारक मुखानीं युक्त असलेल्या ह्या तुझ्या प्रिय भार्या आहेत, परंतु, हे वानराधिपते, तूं सांप्रत ह्याच्याकडे अथवा सुग्रीवाकडे का बरें पहात नाहींस ? ४५.

हे राजा, हे तुझे तार प्रमुति मंत्री आले आहेत आणि हे नगरवासी लोक तुझ्यासभोंवती गराडा देऊन खेद करीत आहेत. ४६ तस्मात्, हे शत्रुदमना, तूं ह्या मंत्र्यांना जाण्याची अनुज्ञा दे म्हणजे उत्कट कामवासनेनें युक्त झालेल्या आम्ही सर्वही पूर्वीप्रमाणें (तुझ्यासहवर्तमान) वनामध्यें क्रीडा करूं " ४७. ह्याप्रमाणें पतीच्या शोकानें व्याप्त झालेली तारा विलाप करीत पडली असतां शोकाकुल झालेल्या वानरस्त्रियांनीं तिला उठविलें. ४८ तदनंतर शोकानें ज्याचें अंतःकरण ग्रस्त झालें आहे अशा त्या अंगदानें रडत रडत आपल्या त्या पित्याला

ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोपसव्यं चकार ह ।
पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थित व्याकुलेन्द्रियः ५०.
संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिवत्प्लवगर्षभाः ।
आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ५१
ततस्ते सहितास्तत्र अङ्गदं स्थाप्य चाग्रत ।
सुग्रीवतारासहिता- सिषिचुर्वानरा जलम् ५२
सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ।
समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ५३
ततोऽथ तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् ।
प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्हरिः ५४

इत्यार्षे श्रीमद्रामा०वाल्मी०आदि०किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंश. सर्गः ॥२५॥ [१०३७]

सुग्रीवाच्या साहाय्यानें चितेवर ठेविलें. ४९ तदनंतर यथाविधि अग्नि देऊन अंतःकरणामध्यें व्याकुल झालेल्या त्या अंगदानें फारच दूर मार्गाला लागलेल्या आपल्या पित्याला एक उलटी प्रदक्षिणा केली .५० व त्या वालीचा यथाविधि संस्कार करून त्याला उदक देण्याकरिता श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर शुभजलानीं युक्त असलेल्या पवित्र नदीवर गेले. ५१

तदनंतर अंगदाला पुढें करून सुग्रीव आणि तारा ह्यासहवर्तमान तेथें एकत्र जुळलेल्या वानरांनीं वालीच्या नावानें पाणी सोडिलें. ५२ तेव्हां दीन सुग्रीवाप्रमाणें दीन होऊन त्याच्याचप्रमाणें शोक करूं लागलेल्या महाबलाढ्य ककुत्स्थ-कुलोत्पन्न रामानें वालीचे और्ध्वदेहिक संस्कार करविले. ५३ अथो तदनंतर इक्ष्वाकुवंशजश्रेष्ठ रामाच्या बाणानें उघडपणें वध पावलेल्या त्या महापराक्रमी व प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या वालीचें दहन करून सुग्रीव वानर लक्ष्मणासहवर्तमान रामासमीप गेला. ५४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकाण्डांतील पंचविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २५ ॥

षड्विंश सर्गः।

तत शोकाभिसंतप्त सुग्रीव क्लिन्नवाससम्।
शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे १
अभिगम्य महाबाहु राममक्लिष्टकारिणम्।
स्थिता प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः २
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ३
भवत्प्रसादात्काकुत्स्थ पितृपैतामह महत्।
वानराणां सुदंष्ट्राणां सपन्नबलशालिनाम् ४
महात्मनां सुदुष्प्राप प्राप्त राज्यमिदं प्रभो।
भवता समनुज्ञात प्रविश्य नगरं शुभम् ५
संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृद्गण।
स्नातोऽय विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ६
अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषत।
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तु त्वमर्हसि ७

तदनतर, आर्द्र वस्त्रानें युक्त व शोकसतप्त झालेल्या सुग्रीवाभोंवतीं गराडा देऊन वानर सेनेचे अधिपति उभे राहिले १ आणि ब्रह्मदेवासमीप जाऊन उभे राहणाऱ्या ऋषींप्रमाणें महापराक्रमी व सरळ रीतीनें वागणाऱ्या रामापाशीं जाऊन ते सर्वही हात जोडून उभे राहिले २ तदनतर बालसूर्याप्रमाणें आरक्तवर्ण मुखानें युक्त व सुवर्णाचा पर्वतच कीं काय असा धिप्पाड असलेला वायुपुत्र हनूमान् हात जोडून म्हणाला ३ " उत्तम दंष्ट्रा आणि समृद्ध बल ह्यानीं युक्त असलेल्या महात्म्या वानरांना प्राप्त होण्यास अतिदुर्घट असलेलें हें वाडवडिलांपासून चालत आलेलें प्रचंड राज्य, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्न प्रभो, आपल्या प्रसादामुळें प्राप्त झालें आहे. आता आपली अनुज्ञा झाल्यावर शुभ नगरामध्यें प्रवेश करून, ४-५

सुग्रीव सुहृद्गणासहवर्तमान सर्व कार्य उरकून टाकील आणि स्नान करून हा नानाप्रकारचे सुगध औषधि, पुष्पें आणि रत्नें ह्यांच्या योगानें विशेषेंकरून तुझें यथाविधि पूजन करील. ह्यास्तव, ह्या पर्वताच्या रमणीय गुहेमध्यें तू जा ६-७

कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षय ।
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ८
प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ।
चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ९
न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ।
सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः १०
प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ।
एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ११
वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ।
इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय १२
ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ।
अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् १३
पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः १४

व स्वामी ह्या नात्यानें सुग्रीवाचा वानरांशीं संबंध घडवून आणून तूं त्यांना आनंद दे ". ह्याप्रमाणें हनूमानानें सांगितलें असता शत्रुपक्षीयवीरनाशक आणि संभाषण करण्यामध्यें निपुण असलेला बुद्धिमान् राम हनूमानाला म्हणाला " हे विनयसंपन्न हनुमाना, चौदा वर्षे संपूर्ण होईपर्यंत मी ग्रामामध्यें अथवा नगरामध्यें प्रवेश करणार नाहीं. कारण, मी पित्याची आज्ञा शेवटास नेणारा आहें. ह्यास्तव, ह्या वानरश्रेष्ठ वीर सुग्रीवानें अत्यंत समृद्ध अशा दिव्य गुहेमध्यें प्रवेश करावा आणि त्याला च सत्वर यथाविधि राज्याभिषेक व्हावा ". ह्याप्रमाणें हनूमानाला सांगितल्यानंतर सदाचार जाणणारा राम सदाचारसंपन्न आणि महाबलाढ्य व महापराक्रमी अशा हनूमानाला म्हणाला " ह्या वीर अंगदालाही यौवराज्याचा अभिषेक करीव ८—१२.

कारण, हा उदारबुद्धि अंगद ज्येष्ठ जो वाली त्याचा ज्येष्ठ पुत्र असून पराक्रमानें त्याची बरोबरी करणारा आहे आणि म्हणूनच यौवराज्याला पात्र आहे. १३ हे विनयसंपन्ना, हे वर्षाकालाचे चार महिने आहेत; पैकीं पर्जन्यानें युक्त असा हा वर्षाकालसंबंधीं श्रावणमास दोन ऋतूंपैकीं पहिल्याच ऋतूंतला आहे. १४ तस्मात्, हा

नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ।
अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः १५
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ।
प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला १६
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ।
एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् १७
अभिषिञ्चस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ।
इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः १८
प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ।
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम्
अभिवार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरम् । १९
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम्
प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः । २०
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान्

उद्योगाचा समय नव्हे, तूं शुभ नगरीमध्यें प्रवेश कर आणि, हे विनयसंपन्न, मी लक्ष्मणासहवर्तमान तोंपर्यंत ह्या पर्वतावर वास्तव्य करीन १५ हे विनयी सुग्रीवा, ही पर्वताची गुहा रमणीय, विशाल व हवाशीर असून कमलपुष्पाची आणि उदकाची हिच्यामध्यें समृद्धि आहे. (तेव्हा मी ह्या गुहेमध्यें वास्तव्य करीन) १६. कार्तिक लागल्यावर तूं रावणाच्या वधाविषयीं यत्न कर; हा आपला संकेत ठरला आहे. आतां हे नम्र सुग्रीवा, तूं स्वस्थानाप्रत जा, १७

अंगदाला यौवराज्याचा अभिषेक कर आणि सुहृदांना आनंद दे. " ह्याप्रमाणें रामानें अनुज्ञा दिल्यावर वानरश्रेष्ठ सुग्रीव १८ वालीनें रक्षण केलेल्या रमणीय किष्किंधानगरीमध्यें प्रविष्ट झाला आणि तो वानराधिपति सुग्रीव प्रविष्ट झाल्यावर हजारों वानर १९ त्या वानरराजाच्या मागोमाग प्रविष्ट झाले आणि सर्व बाजूंनीं त्याच्या भोंवतीं उभे राहिले. नंतर सर्व मंत्र्यांनीं २० वानरगणाधिपति सुग्रीवाला अवलोकन करितांक्षणीं मस्तकानें प्रणाम करून पृथ्वीवर साष्टांग

भ्रातुरन्तः पुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः । २१
प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम्
अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः । २२
तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् २३
शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ।
तथा रत्नानि सर्वाणि सर्वबीजौषधानि च २४
सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ।
शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवाऽनुलेपनम् २५
सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्बहून् २६
अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ।
दधि चर्म च वैयाघ्रं परार्घ्यौ चाप्युपानहौ २७
समालम्भनमादाय गोरोचनं मनःशिलाम् ।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश २८

नमस्कार घातला. तद्वा स्वस्थ अतःकरणानें युक्त असलेल्या त्या मंत्र्यांना उठवून व त्याच्याशीं संभाषण करून तो वीर्यवान् २१ व महाबलाढ्य सुग्रीव भ्रात्याच्या शात अंत-पुरामध्यें प्रविष्ट झाला. व तो भयंकर पराक्रम करणारा वानरश्रेष्ठ सुग्रीव प्रविष्ट झाल्यावर २२ इंद्राला अभिषेक करणाऱ्या देवांप्रमाणें सुहृदानीं त्याला अभिषेक केला. सुवर्णाचें ज्यावर काम केलेलें आहे असें श्वेत छत्र वानरांनीं त्याच्याकडे आणिलें २३.

आणि त्याचप्रमाणें सुवर्णदंडांनी युक्त व यशस्कारक अशा शुभ्र चौऱ्या, सर्व प्रकारचीं रत्नें, सर्व प्रकारचीं बीजें, औषधी २४ व चिकाळू वृक्षांच्या पारंब्या, पुष्पें, शुभ्र वस्त्रें, श्वेतवर्ण अनुलेपनें, २५ सुगंधी पुष्पें, भूमीवर येणारीं कमलें दिव्य चंदन, नानाप्रकारचीं पुष्कळ सुगंधी द्रव्यें, २६. अक्षत, सुवर्ण, वाघटी, मध, तूप, दहीं, व्याघ्रचर्म आणि उत्कृष्ट पादुका हें सामानही ते घेऊन आले २७ आणि गोरोचन व मनशीळ हें अनुलेपनद्रव्य बरोबर घेऊन आनंदित झालेल्या सोळा श्रेष्ठ कन्याही तेथें [illegible]ल्या. २८ तदनतर त्यांनीं वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला यथा-

ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि ।
रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् २९
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ।
मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ३०
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ।
प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ३१
प्राङ्मुखं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ।
नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ३२
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ।
अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलम् ३३
शुभैर्ऋषभशृङ्गैश्च कलशैश्चैव काञ्चनैः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ३४
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवांस्तथा ३५
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ३६

विधि अभिषेक करण्याकरिता नानाप्रकारच्या वस्त्रांनीं व भक्ष्य पदार्थांनीं द्विजश्रेष्ठ संतुष्ट केले, २९ दर्भांचीं परिस्तरणें घालून प्रज्वलित केलेल्या अग्निमध्यें मन्त्रवेत्त्या लोकांनीं समन्त्रक आज्याचा होम केला ३०

राजवाड्यातील हेमप्रतिष्ठान नावाच्या रम्य, उत्कृष्ट आस्तरणें घातलेल्या आणि चित्रविचित्र पुष्पांनीं सुशोभित केलेल्या गच्चीवर ३१ एक श्रेष्ठ आसन घालून त्यावर सुग्रीवाला मंत्र म्हणून यथाविधि प्राङ्मुख बसविलें, नद्या व नद आणि आसमंताद्भागीं असलेलीं तीर्थें ह्यांपासून उदक आणून ३२ आणि त्याचप्रमाणें सर्व समुद्रापासूनही निर्मल जल आणून वानरश्रेष्ठांनीं सुवर्णकुंभामध्यें ठेविलें ३३ आणि अष्टवसूंनीं ज्याप्रमाणें सहस्रनयन इंद्राला अभिषेक केला त्याप्रमाणें बैलाचीं पवित्र शिंगें व सुवर्णकलश ह्यांमध्यें तें निर्मल व सुगंधी उदक घालून महर्षींनीं सांगितल्याप्रमाणें शास्त्रोक्त पद्धतीनें गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंध मादन, मैंद, द्विविद, हनूमान् आणि जांबवान् ह्यांनीं सुग्रीवाला अभिषेक केला, ३४–३६

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ।
प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ३७
रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ३८
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः ।
साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपूजयन् ३९
रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ।
प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तिनि ४०
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ।
बभूव नगरी रम्या किष्किन्धागिरिगह्वरे ४१
निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ।
रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ४२
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥ [१०७९]

व ह्याप्रमाणें सुग्रीवाला अभिषेक झाल्यावर सर्वही शेंकडों, हजारों महात्मे वानरश्रेष्ठ आनंदित होऊन गर्जना करूं लागले. ३७

नंतर रामाची आज्ञा शेवटास नेण्याकरिता वानराधिपति सुग्रीवानें अंगदाला आलिंगन देऊन त्याला यौवराज्याचा अभिषेक केला ३८ आणि ह्याप्रमाणें अंगदाला यौवराज्याचा अभिषेक झाला असता महात्म्या सदय वानरांनीं " शाबास, शाबास " ह्मणून सुग्रीवाची प्रशंसा केली ३९ आणि तशा प्रकारचें वर्तमान त्या किष्किंधानगरींत घडल्यामुळें सर्वही संतुष्ट होऊन माहात्म्या रामाची व सुग्रीवाची वारंवार स्तुति करूं लागले ४० व पर्वताच्या गुहेमध्यें असलेली आणि पताका व ध्वज ह्यानीं सुशोभित झालेली ती रमणीय किष्किंधानगरी तुष्ट व पुष्ट जनांनीं व्याप्त दिसूं लागली. ४१ असो. ह्याप्रमाणें झालेल्या महाभिषेकाचें वर्तमान महात्म्या रामाला निवेदन करून आणि आपली भार्या रुमा प्राप्त करून घेऊन देवराज्याचा स्वीकार करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्या वानरसेनाधिपति वीर्यवान् सुग्रीवानें वानरराज्याचा स्वीकार केला. ४२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील सव्विसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः।

आभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम्।
आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् १
शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम्।
नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् २
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम्।
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम् ३
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम्।
प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ४
कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः।
कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ५
विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम्।
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ६
अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम।

सुग्रीव गुहेमध्यें प्रविष्ट होऊन त्याला राज्याभिषेक झाल्यावर भ्रात्यासह वर्तमान राम प्रस्रवण पर्वतावर आले. १ तो पर्वत व्याघ्र व मृग ह्यांनीं नादित झालेला होता, भयंकर गर्जना करणाऱ्या सिंहानीं व्याप्त झालेला होता, नानाप्रकारच्या झाडरानीं व वेलींनीं तो अगदीं झाकला गेलेला होता, अनेक वृक्षानीं तो गजबजलेला होता. २ ऋक्ष, वानर, गोपुच्छ व मार्जार ह्यांनीं त्याचा आश्रय केलेला होता, मेघसमुदायाप्रमाणें तो पर्वत दिसत होता आणि सर्वदा कल्याणकारक व पुण्यवर्धक असा होता. ३ त्या पर्वताच्या शिखरावर एक मोठी विस्तीर्ण गुहा वास्तव्य करण्याकरिता लक्ष्मणासहवर्तमान रामानें स्वीकारिली. ४

सुग्रीवाशीं बेत केल्यावर निष्पाप रघुनंदन राम विनयसंपन्न आणि लक्ष्मीवर्धक अशा आपल्या भ्रात्या लक्ष्मणाशीं समयोचित व भारदस्त भाषण करूं लागला. (तो म्हणाला) " ही पर्वताची गुहा रमणीय, विशाल व हवाशीर आहे ५, ६. तस्मात्, हे शत्रुदमना लक्ष्मणा, पर्जन्यकाल संपेपर्यंत आपण ह्या गुहेमध्यें वास्तव्य

गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज ७
श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ।
नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दुरसंयुतम् ८
विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारु चित्रलतायुतम् ।
नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादितम् ९
मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्दुवारैः शिरीषकैः ।
कदम्बार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् १०
इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता ।
नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ११
प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ।
पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति १२
गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शिवा ।
कृष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा १३

करूं. हे राजपुत्रा, हें पर्वतशिखर रमणीय व उत्कृष्ट असून ७ श्वेतवर्ण, कृष्णवर्ण आणि ताम्रवर्ण शिलानीं हें भूषित झालेलें आहे; हें नानाप्रकारच्या धातूंनीं व्याप्त झालेलें आहे; नदीसंबंधी बेडूक ह्या ठिकाणीं आहेत; ८ नानाप्रकारच्या वृक्षसमुदायांनीं हें सुंदर दिसत आहे; चित्रविचित्र लतांनीं हें युक्त आहे; अनेक प्रकारच्या पक्ष्यांचा येथें किलकिलाट चाललेला आहे; उत्कृष्ट मयुरा (च्या शब्दां) नीं हें नादित झालेलें आहे ९ आणि मालतीचीं व कुंदाचीं झाडें, निर्गुडी, शिरस व प्रफुल्लित कळंब, अर्जुनसादडा आणि साल ह्या वृक्षांनीं हें सुशोभित झालेलें आहे. १०

हे राजपुत्रा, प्रफुल्लित कमलांच्या योगानें भूषित झालेलें हें रमणीय सरोवर आपल्या गुहेपासून फारसें लांब नसेल; ११ ईशान्येच्या बाजूस सखल असलेल्या प्रदेशावर असलेली ही गुहा सुखसाधनच होईल आणि, हे विनयसंपन्न लक्ष्मणा, पश्चिमेच्या बाजूनें किंचित् उंच असलेली ही गुहा निवाऱ्याचीही असेल. १२ हे लक्ष्मणा, गुहेच्या दाराशीं पसरलेल्या कज्जलपर्वताप्रमाणें विस्तृत, कृष्णवर्ण, सपाट व सुखावह अशी एक शिळा आहे. १३ वा लक्ष्मणा, आकारानें विदीर्ण

गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम्।
भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरमिवोदितम् १४
दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवाम्बरम्।
कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् १५
प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम्।
गुहायाः परतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव १६
चन्दनैस्तिलकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः।
पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् १७
वानीरैस्तिमिदैश्चैव बकुलैः केतकैरपि।
हिन्तालैस्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैः कृतमालकैः १८
तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः।
वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता १९
शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादविनादिता।
एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता २०

झालेल्या कज्जलपर्वतासारिखें दिसत असून आकाशात आलेल्या ढगाप्रमाणें भासणारें असें हें शुभ पर्वतशिखर उत्तरेच्या बाजूला तूं अवलोकन कर १४ आणि त्याचप्रमाणें दक्षिण दिशेस असलेलें दुसरें एक शिखर तूं पहा. नानाप्रकारच्या धातूंनी झळकत असलेलें आणि श्वेत वस्त्रासारिखें भासमान होत असलेलें हें शिखर कैलासशिखराची बरोबरी करणारें आहे. १५

त्रिकूटाचलावर असलेल्या जाह्नवी (तुल्य मंदाकिनी) प्रमाणें अत्यंत निर्मल अशी पूर्ववाहिनी नदी गुहेसभोंवती असलेली तूं अवलोकन कर. १६ चंदन, तिळक, साल, तमाल, कस्तुरी, मोगरा, पद्मक, सरल आणि अशोक ह्यांच्या योगानें ही सुशोभित झालेली आहे; १७ वेतनळ, तिमिद, बकुल, केतक, हिंताळ, तिवस, कळंब, वेत आणि माडवा १८ अशा अनेक प्रकारच्या तीरावरील वृक्षांनीं सुशोभित असल्यामुळें ही वस्त्रें व भूषणें ह्यांनीं युक्त व अलंकार धारण केलेल्या स्त्रीप्रमाणें दिसत आहे. १९ शकडों पक्षिगणामुळें नानाप्रकारच्या ध्वनींनीं ही नादित झालेली असून परस्परावर प्रेम करणाऱ्या चक्रवाक पक्ष्यांच्या योगानें ही भूषित झालेली आहे. २०

पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता।
प्रहसन्त्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता ॥ २१
क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित्।
क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः ॥ २२
पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्चविनादिता।
रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता ॥ २३
पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तीः सुरुचिरा इव।
ककुभानां च दृश्यन्ते मनसैवोदिताः समम् ॥ २४
अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिषूदन।
दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहे ॥ २५
इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना।
सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६
गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर।

अत्यंत रमणीय वाळवंटांनीही युक्त असून हंस व सारस पक्ष्यांनीं हिचा आश्रय केलेला आहे आणि नानाप्रकारच्या रत्नांनीं युक्त असलेली ही नदी हास्य करीत असल्यासारखी दिसत आहे; २१ कोठें कोठें नीलकमलांनीं, कोठें कोठें आरक्तकमलांनीं व कांहीं ठिकाणीं श्वेतवर्ण व दिव्य कमलकलिकांनीं ही आच्छादित झाल्यासारखी दिसत आहे २२ आणि शेंकडों जलचर पक्ष्यांनीं व मुनिगणांनीं आश्रय केलेली ही सौम्य व रमणीय नदी मयूर आणि क्रौंच पक्ष्यांच्या योगानें नादित झालेली आहे. २३ चंदनवृक्षाच्या अत्यंत रमणीय रांगा तूं अवलोकन कर आणि मनाप्रमाणें उगवलेल्या अशा ज्या ह्या ककुभ वृक्षाच्या रांगा दिसत आहेत त्याही तूं पहा. २४ हे शत्रुनाशका, हा प्रदेश अत्यंत रमणीय आहे; आपणाला येथें करमणूक होईल आणि म्हणूनच, हे लक्ष्मणा, आपण खुशाल येथें वास्तव्य करूं. २५

हे राजपुत्रा, अद्भुत वनांनीं युक्त असलेली ही सुग्रीवाची रम्य व किष्किंधा-नगरी येथून फार लांब नाहीं. २६ कारण, हे विजयिश्रेष्ठा, मृदंग आणि आडंबर

नदतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह २७
लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ।
ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् २८
इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ २९
सुसुखे हि बहुद्रव्ये तस्मिन्हि धरणीधरे ।
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् ३०
हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं स विशेषतः ३१
आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ।
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम् ३२
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ।

ह्यासह वर्तमान गायनोपयुक्त वाद्यांचा व गर्जना करीत असलेल्या वानरांचा ध्वनि येथें ऐकूं येत आहे. २७ ह्यावरून भार्या प्राप्त होऊन वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला राज्य- ही मिळालें आहे आणि प्रचंड ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळें सुहृदांनीं परिवेष्टित अस- लेला तो सुग्रीव निःसंशय आनंद करीत आहे " २८. ह्याप्रमाणें बोलून तो रघुवंशज राम अनेक उत्कृष्ट वस्तूंनीं भरलेल्या दऱ्या व कुंजवनें ज्यावर आहेत अशा त्या प्रस्रवण पर्वतावर लक्ष्मणासहवर्तमान वास्तव्य करूं लागला; २९ परंतु, अत्यंत सुखावह आणि सुखसाधनभूत अनेक द्रव्यांनीं युक्त असलेल्या त्या पर्वतावर वास्तव्य करीत असलेल्या रामाचें चित्तरंजन यत्किंचितही झालें नाहीं. ३०

कारण, विशेषतः उदयाचलावर आलेला चंद्र दृष्टीं पडला असता प्राणां- पेक्षाही अधिक प्रिय असलेली जी रावणानें नेलेली भार्या तिचें स्मरण होत असल्यामुळें ३१ रात्रीं शय्येवर पडला असतांना त्याला कधींही निद्रा येत नसे आणि त्या वियोगजन्य शोकामुळें नेत्र अश्रूंनीं भरून येऊन त्याच्या मनाला मुळींच चैन पडत नसे. ३२ तेव्हां, नेहमीं दुःखपरायण होऊन शोक करीत असलेल्या

तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः ३३
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ।
शोचतो ह्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ३४
भवान्क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः ।
आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ३५
न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ।
समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमे जिह्मकारिणम् ३६
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ।
ततः सपरिवारं तं राक्षसं हन्तुमर्हसि ३७
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ।
परिवर्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् ३८
शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ।
ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ३९

ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला समदुःखी भ्राता लक्ष्मण नम्रपणानें म्हणाला ३३ "हे वीरा, आतां हें दुःख करणें पुरें झालें, तुझ्यासारख्याला शोक करणें हें प्रशस्त नाहीं. कारण, शोक करीत असलेल्या पुरुषाचे सर्वही मनोरथ जागच्या जागींच रहातात हें तुला विदितच आहे. ३४ हे रघुवंशज रामा, तूं जगतामध्यें उद्योगतत्पर, देवकार्यार्थ वाहिलेला, आस्तिक, धर्मशील आणि व्यवसायी म्हणून प्रसिद्ध आहेस ३५ आणि पराक्रम दर्शविण्याचें स्थान जो संग्राम त्यामध्यें विशेषतः कपटाचें अवलंबन करणाऱ्या त्या शत्रु रावणाचा वध करण्यास तूं उद्योगशील बनल्यावाचून समर्थ होणार नाहींस ३६

तस्मात्, शोक सोडून देऊन तूं आतां एकसारखा उद्योग सुरू ठेव, म्हणजे तूं त्या राक्षसाचा सपरिवार वध करण्यास समर्थ होशील. ३७ इतकेंच नव्हे, परंतु, हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, (तूं उद्योगाचें अवलंबन केल्यावर) समुद्र, वनें व पर्वत ह्यांसहवर्तमान पृथ्वीही उलथीपालथी करण्यास तूं समर्थ होशील, मग त्या रावणाचा वध करण्यास तू समर्थ होशील ह्याविषयीं संशय तो कसला ! ३८ सांप्रत हा पर्जन्यकाल आलेला आहे. ह्यास्तव, शरदृतु येईपर्यंत वाट पहा. शरदृतु प्राप्त झाल्यावर तू राष्ट्र व परिवार ह्यांसहवर्तमान रावणाचा वध करशील. ३९

अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये।
दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ४०
लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम्।
राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ४१
वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च।
सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ४२
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः।
विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ४३
शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव।
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ४४
उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते।
अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ४५

भस्मामध्यें आच्छादित होऊन राहिलेल्या अग्नीला योग्य वेळीं उद्दीपक आहुतींच्या योगानें ज्याप्रमाणें होमकालीं ऋत्विज प्रदीप्त करितात त्याप्रमाणें तुझे ठिकाणीं निद्रित असलेलें हें वीर्य खरोखर मी जागृत करीत आहें." ४० त्याप्रमाणें त्या लक्ष्मणाच्या हितकारक व शुभ भाषणाला मान देऊन रघुवंशज राम शुद्ध अंतःकरणानें युक्त असलेल्या भ्रातृवत्सल लक्ष्मणाला ह्मणाला ४१ "अनुरक्त, स्नेहयुक्त, हितकारक आणि अमोघपराक्रमी अशा भ्रात्यानें जें कांहीं सांगण्यासारिखें आहे तें, हे लक्ष्मणा तूं सांगितलें आहेस. ४२ ह्यास्तव, सर्व कार्यांचा नाश करणारा हा शोक मी सोडून दिला असून पराक्रमविषयीं अकुंठित असलेलें नैसर्गिक तेज मी आतां वृद्धिंगत करितों. ४३ मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास तयार झालों असून सुग्रीवाचें मन शांत होण्याची आणि नद्यांचें उदक निर्मल होण्याची ह्मणजे अर्थात् शरदृतूची वाट पहात आहें. ४४

कोणीं उपकार केला असतां वीर पुरुष त्याच्यावर प्रत्युपकार अवश्य करीतच असतो. कारण, दुसऱ्याचा उपकार झाला असतां जो कृतघ्न बनून त्याच्यावर प्रत्युपकार करीत नाहीं त्याची उपकार करणाऱ्या सामर्थ्यवानाशीं मैत्री रहात

तदेव युक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ४६
यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिरात्तु वानरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ४७
नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।
वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्तयञ्शत्रुवधे समर्थः ४८
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥ [११२७]

अष्टाविंशः सर्गः ।

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः २

नाहीं " ४५. ह्याप्रमाणें रामानें केलेल्या भाषणाला मान देऊन आणि तेंच योग्य आहे असा विचार करून लक्ष्मणानें हात जोडिले आणि आपला सुविचार रामाला दर्शविण्याच्या उद्देशानें तो मनोहर मुद्रेनें युक्त असलेल्या रामाला म्हणाला ४६ " हे राजा, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें हा तुझा सर्वही मनोरथ सुग्रीव वानर लवकरच सिद्धीस नेईल. शत्रूचा निग्रह करण्याविषयीं आपला निश्चय झालेला आहे, तथापि, शरदृतूपर्यंत वाट पहा म्हणजे अर्थात् हा पर्जन्यकाल संपेपर्यंत धीर धर. ४७ सारांश, क्रोध आंवरून धर, शरदृतूची वाट पहा, वर्षाकालाचे हे चार महिने लोटे पर्यंत धीर धर आणि शत्रूचा वध करण्याविषयीं समर्थ असलेला तूं शरदृतूपर्यंत कालक्षेप करीत करीत सिंहांनीं आश्रय केलेल्या ह्या पर्वतावर माझ्यासहवर्तमान वास्तव्य कर. ४८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं सत्ताविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २७॥

वालीचा वध करून सुग्रीवाला अभिषेक केल्यानंतर माल्यवान् पर्वतावर वास्तव्य करीत असलेला राम लक्ष्मणाला म्हणाला १. " तो हा काल म्हणजे वर्षाऋतु सांप्रत प्राप्त झाला आहे, कारण, पर्वतप्राय मेघांनीं व्याप्त झालेलें आकाश

नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ३
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः।
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरः ४
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ५
मंदमारुतनिःश्वासं संध्याचंदनरञ्जितम्।
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ६
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता।
सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ७
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः।
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ८

तूं अवलोकन कर. २ सूर्याच्या किरणाच्या योगानें समुद्रोदक शोषून घेऊन (कार्तिकप्रभृति) नऊ महिनेपर्यंत धारण केलेला व रसायनाप्रमाणें लोकांच्या जीवनास कारण होणारा जलरूप गर्भ आकाशरूप स्त्री टाकून देत आहे. ३ मेघरूप जिन्यांच्या समुदायानीं आकाशावर चढून जाऊन कुडे आणि अर्जुनवृक्ष यांच्या माळांच्या योगानें सूर्याला भूषित करणें शक्य आहे (असें वाटतें) ४.

एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
सुग्रीव इव शांतारिर्धाराभिरभिषिच्यते ९
मेघकृष्णाजिनधरा धारा यज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः १०
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ११
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मे ।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी १२
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ।
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः १३
क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु ।
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् १४

प्रफुल्लित अर्जुनवृक्षांनीं युक्त व केतकवृक्षाच्या योगानें सुगंधयुक्त झालेल्या ह्या पर्वताला शत्रूचा नाश झालेल्या सुग्रीवाप्रमाणें जलधारांनी अभिषेक होत आहे. ९ मेघरूप कृष्णाजिन आणि पर्जन्यधारारूप यज्ञोपवीत धारण करणारे हे पर्वत वायु प्रपूरित गुहांनी युक्त झाल्यामुळें अध्ययन सुरू केलेल्या विद्यार्थ्यांप्रमाणें भासत आहेत. १० पीतवर्ण विद्युल्लतांनी ताडित झालेलें आकाश अंतर्गत मेघगर्जनारूप ध्वनीनें युक्त झाल्यामुळें, सोन्याच्या चाबुकांनीं ताडित झाल्याकारणानें अंतस्थ वेदना सोशीत असलेल्या उत्कृष्ट अश्वाप्रमाणें भासत आहे. ११ नील मेघाचा आश्रय करून स्फुरण पावणारी ही विद्युल्लता रावणाच्या अंकावर तडफड करणाऱ्या बिचाऱ्या सीतेप्रमाणें मला भासत आहे. १२

कामशांतिसाधनरूप स्त्रियांनीं युक्त असलेल्या पुरुषांना सुखकर होणाऱ्या ह्या धुंद झालेल्या दिशा मेघांनीं व्याप्त झाल्या असल्यामुळें त्यातील ग्रह व चंद्र हे दिसेनासे झाले आहेत. १३ हे लक्ष्मणा, जमिनींतून निघणाऱ्या वाफांनीं व्याप्त, प्रफुल्लित, पर्जन्यकाल प्राप्त झाल्यामुळें आनंदित आणि मज शोकग्रस्ताचे ठिकाणीं कामोद्दीपन करणारे कुटजवृक्ष कोठें कोठें पर्वतशिखरावर असलेले तूं अवलोकन

रज प्रशान्त सहिमोद्य वायुर्निदाघदोषप्रसरा प्रशान्ता ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपाना प्रवासिनो यान्ति नरा स्वदेशान् १५
संप्रस्थिता मानसवासलुब्धा प्रियान्विता संप्रति चक्रवाका ।
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति १६
क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाश नभ प्रकीर्णाम्बुधर विभाति ।
क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्ध रूप यथा शान्तमहार्णवस्य १७
व्यामिश्रित सर्जकदम्बपुष्पैर्नव जल पर्वतधातुताम्रम् ।
मयूरकेकाभिरनुप्रयात शैलापगा शीघ्रतर वहन्ति १८
रसाकुल षट्पदसंनिकाश प्रभुज्यते जम्बुफल प्रकामम् ।
अनेकवर्ण पवनावधूत भूमौ पतत्याम्रफल विपक्वम् १९
विद्युत्पताका सबलाकमाला शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशा ।

रज १४ सांप्रत वातावरणातील धूळ नाहींशी झाली आहे, वायु शीतल झाला आहे ग्रीष्मऋतूतील उष्णताप्रभृति दोषांचा प्रसार नाहींसा झाला आहे, राजांच्या स्वाऱ्या बंद झाल्या आहेत प्रवासी लोक स्वदेशास जात आहेत १५ मानससरोवरावर वास्तव्य करण्याविषयीं उत्सुक असलेले व भार्यांनीं युक्त झालेले चक्रवाक पक्षी सांप्रत मानससरोवराकडे निघाले आहेत व एकसारख्या पर्जन्याच्या उदकानें बिघडून गेलेल्या मार्गांवरून रथादि यानें चालेनाशीं झालीं आहेत १६

शांत झालेल्या महासागराचें रूप ज्याप्रमाणें कोठें कोठें पर्वतांनीं व्याप्त झालेलें त्याच प्रमाणें ज्यांत इकडे तिकडे मेघ पसरले आहेत असें हें आकाश कोठें उज्ज्वल आणि कोठें प्रकाशरहित दिसत आहे १७ शाल व कदंब ह्यांच्या पुष्पांनीं मिश्रित व पर्वतावरील धातूंच्या योगानें ताम्रवर्ण असें नवीन उदक पर्वतावरील नद्या फारच सत्वर वाहून नेत आहेत आणि त्या शीघ्र जाणाऱ्या उदकाबरोबरच मयूरपक्ष्यांचा ध्वनि ऐकूं जात आहे १८ भ्रमराप्रमाणें कृष्णवर्ण झालेलीं जांभळें वनचर यथेष्ट खात आहेत आणि नानाप्रकारच्या वर्णांनीं युक्त झालेलीं पिकलेलीं आम्रफळें वाऱ्याचा धक्का लागतांक्षणीं भूमीवर पडत आहेत १९ विद्युत्तारूप पताकांनीं व बगळ्यांच्या रांगांनीं युक्त असून महापर्वतांच्या

गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः २०
वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।
वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति २१
समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति २२
मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः ।
वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रुचिराम्बरस्य २३
बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन २४
निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति २५

शिखराप्रमाणें दिसत असलेले मेघ समरांगणामध्यें स्थिर असलेल्या मत्त गजेंद्राप्रमाणें उच्चस्वरानें गर्जना करीत आहेत. २०

पर्जन्याच्या उदकामुळें ज्यातील तृण प्रदिप्त झालें आहे, ज्याच्यातील मयूर पक्षी नृत्यरूप उत्साह करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत आणि ज्यामध्यें मेघांनीं अतिशय वृष्टि केलेली आहे अशीं अपराह्णकालीं फारच शोभूं लागणारीं वनें अवलोकन कर. २१ बगळ्यांनीं युक्त, गर्जना करणारे व उदकाचें प्रचंड ओझें वाहून नेणारे मेघ पर्वताच्या मोठमोठ्या शिखरांवर वारंवार विश्रांति घेत घेत जात आहेत. २२ गर्भधारणेकरितां मेघाची इच्छा धरून आकाशामध्यें संचार करणारी आणि म्हणूनच आनंदित झालेली ही बगळ्यांची मालिका मनोहर आकाशाला घातलेली व वायूनें हलत असलेली श्वेत कमलाची दीर्घ माळाच कीं काय अशी भासत आहे. २३ लहान लहान इंद्रगोपसंज्ञक कीटकांनीं मधून मधून चित्रविचित्र झालेल्या हिरव्या गार गवतानें युक्त झालेली भूमि लाक्षाबिंदुयुक्त अशी पोपटी रंगाची शालजोडी अंगासरशी पांघरून बसलेल्या स्त्रीप्रमाणें दिसत आहे २४

निद्रा हळूं हळूं केशवाकडे जात आहे, नदी सागराकडे सत्वर चालली आहे, आनंदित झालेली बगळ्यांची रांग मेघाकडे निघाली आहे आणि कामवासना उत्पन्न झालेली स्त्री आपल्या प्रियाकडे गमन करीत आहे. २५ वनप्रदेशामध्यें

जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ।
जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा २६
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगमाः २७
प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगंधमाघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति २८
धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति २९
अङ्गारचूर्णोत्करसंनिकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ।
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा निपीयमाना इव षट्पदौघैः ३०

मयूर पक्ष्यांचीं नृत्यें सुरू झालीं आहेत. कदंबवृक्ष प्रफुल्लित शाखांनीं युक्त झालेले आहेत. कामवासना उत्पन्न झालेल्या गाईंविषयीं बैल ही त्यांच्याचसारिखे सकाम झाले आहेत आणि पिकामुळें व वनामुळें भूमि मनोहर बनली आहे. २६ नद्या वाहूं लागल्या आहेत, मेघांनीं वर्षाव सुरू केला आहे, मत्तगजांनीं गर्जना करण्यास सुरवात केली आहे, वनप्रदेशामध्यें शोभा येत चालली आहे, प्रिय स्त्रियांचा वियोग झालेले पति चिंताक्रांत होऊं लागले आहेत, मयूरपक्षी नृत्य करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत आणि (सुग्रीवाला राज्य प्राप्त झाल्याकारणानें) वानरांनाही धीर येऊं लागला आहे. २७

केतकीपुष्पाचा वास घेऊन आनंदित झालेले आणि धबधब्यांच्या ध्वनींनीं गोंधळून गेलेले मोठे मोठे मत्त गज मयूरपक्ष्यांसहवर्तमान वनांतील जलप्रवाहांमध्यें गर्जना करीत आहेत. २८ जलधारांनीं ताडित होत असलेल्या व कदंब वृक्षाच्या शाखांवर लोंबत असलेल्या भृंगांचा तत्काळमुळें प्राप्त व पुष्परसाच्या आस्वादानें द्विगुणित झालेला मद हळू हळू कमी होत आहे. २९ कृष्णवर्ण राखेच्या पुंजक्यांप्रमाणें दिसत असलेलीं आणि रसानें भरलेलीं टपोरीं फळें जंबुवृक्षाच्या शाखांना लटकलेलीं आहेत आणि त्यामुळें शाखांतील रस शोषून घेण्याकरितां भृंगसमुदायच ठिकठिकाणीं त्यांना लगटून राहिलेले आहेत असें दिसत आहे. ३०

तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम्।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ३१
मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य।
युद्धाभिकामः प्रतिनादशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः ३२
क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः।
क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ३३
कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्मधुवारिपूर्णा।
मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ३४
मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम्।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ३५

विद्युल्लतारूप पताकांनीं विभूषित आणि मोठ्या गंभीर गर्जनेनें युक्त असलेल्या मेघांच्या मुद्रा युद्धाला उत्सुक झालेल्या वानरांच्या मुद्राप्रमाणें दिसत आहेत. ३१ पर्वतावरील वनामध्यें संचार करणारा मत्त गजेंद्र आपल्या मार्गानें जात असतांना मेघगर्जना कानावर आल्यामुळें कोणी प्रतिपक्षी गजानेंच गर्जना केली आहे अशी शंका येऊन त्याच्याशीं युद्ध करण्याकरिता परत फिरला आहे. ३२ भृंगसमुदायाच्या योगानें कोठें कोठें गायनयुक्त, मयूरपक्ष्यांच्या योगानें कोठें कोठें जसे काहीं नृत्य करण्यास प्रवृत्त आणि गजेंद्रांच्या योगानें कोठें कोठें जसे काहीं मत्त झालेले वनप्रदेश गायन, नृत्य इत्यादि अनेक कलांनीं युक्त असल्यासारिखे दिसत आहेत. ३३

कदंब, शाल, अर्जुन आणि स्थलकमल ह्यांच्या पुष्पांनीं समृद्ध झालेली व मधुतुल्य जलानें परिपूर्ण झालेली ही वनभूमि मयूरपक्ष्यांच्या मत्तावस्थेंतील गर्जना आणि नृत्यें ह्यांच्या योगानें पानभूमीप्रमाणें भासत आहे (कारण, पानभूमीवरही पुष्पाचा थाटा, मद्याची समृद्धि, मत्तजनांचा शब्द आणि नृत्य इतक्या गोष्टी होत असतात.) ३४ पर्जन्यवृष्टीमुळें पक्षाच्या रंगांत फेरबदल झालेले तृषाक्रांत पक्षी, पडतां पडतां वृक्षाच्या पानांवर चिकटून राहिलेलें आणि मोत्याप्रमाणें दिसत असलेलें अत्यंत निर्मळ असें इंद्रदत्त जल आनंदित होऊन पीत

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं प्लवंगमोदीरितकण्ठतालम्।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ३६
क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः।
व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ३७
स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धाम्।
अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ३८
नद्यः समुद्वाहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा।
दृप्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुता स्वभर्तारमुपोपयन्ति ३९
नीलेषु नीला नववारिपूर्णा मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः।

असतात ३५ वनामध्यें गायन सुरू झाल्यासारिखें दिसत आहे. कारण, भृंग गुंजारव करीत असल्यामुळें तंतुवाद्याच्या मधुर ध्वनींचा भास होत आहे. बेडूक शब्द करीत असल्यामुळें कोणी गवईच आपल्या कंठातून तालसूर काढीत असल्यासारिखें भासत आहे आणि मेघाची गर्जना चालू असल्यामुळें मृदंगवादनच सुरू असल्याचा भास होत आहे. ३६

मस्तकावरील तुरा व पिसारा ह्या भूषणांनीं युक्त असलेले मयूरपक्षी कोठें कोठें नृत्य करीत असल्यामुळें, कोठें कोठें उच्चस्वरानें गर्जना करीत असल्यामुळें आणि कोठें कोठें (प्रेक्षक म्हणूनच की काय) वृक्षावर बसले असल्यामुळें वनामध्यें संगीतच सुरू झाल्यासारिखें दिसत आहे ३७ नानाप्रकारचे आकार, वर्ण व ध्वनि ह्यांनीं युक्त असलेले बेडूक मेघाच्या ध्वनीमुळें फार वेळपर्यंत प्राप्त झालेल्या निद्रेचा त्याग करून जागे झाले आहेत आणि नवीन उदकाच्या धारांनीं ताडित झाल्यामुळें गर्जना करीत आहेत. ३८ मदमत्त झालेल्या नदीरूप कामातुर स्त्रिया आपले चक्रवाकरूप स्तन उघड करून आणि भर्त्यांकडे आपल्याला आडकाठी आणणाऱ्या तटरूप वृद्ध स्त्रियांना लोटून देऊन विषयाचा उपभोग परिपूर्ण घेतां यावा एतदर्थ, पुष्पादि नजराणे घेऊन मोठ्या उत्सुकतेनें आपल्या समुद्ररूप भर्त्यांकडे जात आहेत ३९

दावाग्नीनें दग्ध झालेल्या पर्वताचे ठिकाणीं दावाग्नीनें दग्ध झालेले पर्वत चिकटून राहिले असतां ते जसे मुळें खोल गेल्यामुळें उभे असल्यासारिखे दिस-

दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ४०
प्रमत्तसंनादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ।
चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ४१
नवाम्बुधाराहतकेसराणि ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ।
कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबन्ति ४२
मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ४३
मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलम्बाः ।
नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्मही च कृत्स्नामपवाहयन्ति ४४
वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णवेगाः ।

तील तसे नीलमेघाचे ठिकाणीं आसक्त झालेले व नूतन जलानें परिपूर्ण असलेले हे नीलमेघ मुळें धरून राहिल्यासारिखे दिसत आहेत ४० मदमत्त झालेले मयूर-पक्षी ज्यांमध्यें गर्जना करीत आहेत, इंद्रगोपसंज्ञक कीटकांच्या योगानें ज्यातील हिरवें गार गवत भरून गेलेलें आहे आणि कदंब व अर्जुन ह्या वृक्षांच्या पुष्पांनीं जीं सुवासिक झालेलीं आहेत अशा त्या अत्यंत रमणीय वनामध्यें गज संचार करीत आहेत. ४१ पर्जन्याच्या धारांमुळें ज्यातील पराग झडून गेले आहेत अशा कमलपुष्पांना घट्ट धरून आनंदित झालेले भ्रमर परागयुक्त नूतन कदंब-पुष्पातील मकरंदाचें पान करीत आहेत ४२

वनामध्यें जिकडे तिकडे गजेंद्र मत्त झालेले आहेत, मोठमोठे वृषभ आनंदित झालेले आहेत, सिंह आपला पराक्रम जास्त जास्तच गाजवूं लागले आहेत, मोठे मोठे पर्वत रमणीय दिसूं लागले आहेत, राजे लोक, उद्योग सोडून स्वस्थ बसले आहेत आणि देवराज इंद्र मेघांच्या योगानें क्रीडा करीत बसला आहे. ४३ समुद्राच्या गर्जनेलाही ज्यांनीं मागें टाकिलें आहे असे गर्जनाचा आश्रय करून राहिलेले मेघ आपल्या प्रचंड जल प्रवाहाच्या योगानें नद्या, तडाग, सरोवरें, वापी आणि ही संपूर्ण पृथ्वी जलानें परिपूर्ण करून टाकीत आहेत, ४४ उदक-वर्षाव अतिशय होत आहे, वायु फारच सोसाट्यानें वाहत आहेत आणि नद्यांचीं

प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ४५
नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रनीतैः पवनोपनीतैः।
घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ४६
घनोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति।
नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ४७
महान्ति कूटानि महीधराणां धाराविधौतान्यधिकं विभान्ति।
महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ४८
शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः।
गुहासु संनादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवावभान्ति ४९
शीघ्रं प्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम्।
मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ५०

तीरें ढासळून जाऊन त्यांचें उदक वेगानें वाहूं लागलें आहे व त्या नद्यांनी लोकांचे मार्ग बंद पाडिले आहेत. ४५

लोक राजांना अभिषेक करूं लागले असतां ज्याप्रमाणें ते राजे आपलें निर्मळ रूप व सौंदर्य प्रकट करितात त्याप्रमाणें देवराजानें दिलेल्या व वायूनें जवळ आणिलेल्या अशा मेघोदकपरिपूर्ण कलशांच्या योगानें अभिषिक्त होत असलेले महापर्वत जसें काहीं आपलें निर्मळ स्वरूप व सौंदर्य प्रकट करीत आहेत ४६ आकाश मेघांनीं व्याप्त झालें असल्यामुळें नक्षत्रें व सूर्य हे दिसेनासे झाले आहेत, नूतन जल प्रवाहांनीं भूमि भरून गेला आहे आणि दिशा अंधकारानें व्याप्त झाल्यामुळें प्रकाशरहित झाल्या आहेत. ४७ जलधारांच्या योगानें धुवून गेलेलीं पर्वतांचीं प्रचंड शिखरें-उंचवट्यावरून पडत असल्यामुळें लोंबणाऱ्या मोत्यांच्या सराप्रमाणें दिसणाऱ्या मोठमोठ्या असंख्य धबधब्यांच्या योगानें फारच शोभूं लागलीं आहेत ४८

पर्वतावरील पाषाणामुळें ठिकठिकाणीं ज्यांच्या वेगाला अडथळा होत आहे असे अनेक धबधबे गर्जना करणाऱ्या मयूरपक्ष्यांनीं युक्त असलेल्या उत्कृष्ट पर्वतांच्या गुहांमध्यें जसे काहीं तुटून पडत असलेल्या हाराप्रमाणें दिसत आहेत. ४९ पर्वतशिखरावरील प्रदेश ज्यांनीं धुवून काढिले आहेत अशा सत्वर वाहणाऱ्या व मोत्यांच्या हाराप्रमाणें दिसणाऱ्या पर्वतावरील असंख्य धबधब्यांना

इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते।
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ५७
अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः।
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ५८
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः।
रावणश्च महाञ्छत्रुरपारः प्रतिभाति मे ५९
अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान्।
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ६०
अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम्।
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ६१
स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम्।
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ६२

शत्रूंना पादाक्रांत करून मोठ्या राज्यावर आरूढ झालेल्या सुग्रीवाला ह्या पावसाळ्यात पौरपणी चांगलें असल्यामुळें, पत्नीसहवर्तमान सुख होत असेल. ५७ परंतु, हे लक्ष्मण, स्त्रीचा अपहार झाल्यामुळें आणि मोठ्या राज्याला मुकावें लागलें असल्यामुळें माती मात्र भिजून गेलेल्या नदीच्या तीराप्रमाणें दैना झाली आहे ५८ माझा शोक तर पुष्कळ वृद्धिंगत झाला आहे, पर्जन्यकालाचे दिवस फारच असल्यामुळें ते पार पडणें फारच दुर्घट झालें आहे आणि प्रचंड शत्रु रावणही मला अजिंक्य भासत आहे. ५९

सुग्रीव जरी नम्र होऊन माझ्या आज्ञेची वाट पहात होता तरी सांप्रत प्रवास बंद पडल्याचें पाहून आणि मार्गही अत्यंत दुर्गम झाल्याचें अवलोकन करून मी त्याला (सीतेचा शोध लावण्याच्या संबंधानें वगैरे) काही एक सांगितलें नाहीं. ६० शिवाय, माझें कार्य थोडक्या वेळांत न उरकण्याजोगें मोठें असल्यामुळें अतिशय क्लेश सोसून पुष्कळ दिवसांनीं स्त्रीची गांठ पडलेल्या सुग्रीव वानराला काम सांगण्याचें मी मनामध्यें आणिलें नाहीं. ६१ (पर्जन्यकाळ संपेपर्यंत) विश्रांति घेतल्यानंतर प्राप्त झालेला प्रवासकाल स्वतःच जाणून सुग्रीव माझा उपकार जाणील ह्यांत संशय नाहीं. ६२ तस्मात्, हे शुभलक्षणसंपन्न लक्ष्मण,

तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण।
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकाङ्क्षयन् ६३
उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्ववतां मनः ६४
अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम्।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ६५
यदुक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ६६

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥[११९३]

सुग्रीवाचें मन स्वस्थ होऊन नद्यांचें जल निर्मळ होण्याची इच्छा धरणारा मी प्रस्थानकालाची वाट पहात राहिलों आहें. ६३

कोणी उपकार केला असता वीर पुरुष त्याच्यावर प्रत्युपकार अवश्य करीतच असतो. कारण, दुसऱ्याचा उपकार झाला असता जो कृतघ्न बनून त्याच्यावर प्रत्युपकार करीत नाहीं त्याची उपकार करणाऱ्या सामर्थ्यवानाशीं मैत्री रहात नाहीं. ६४ याप्रमाणें रामांनीं लक्ष्मणाला सांगितलें असता त्याच्या भाषणाला मान देऊन व तें लक्ष्यांत आणून लक्ष्मणानें हात जोडिले आणि आपला सुविचार दर्शविण्याच्या उद्देशानें तो लक्ष्मण मनोहर स्वरूपानें युक्त असलेल्या रामचंद्रांना म्हणाला. ६५ "हे राजा, या म्हणण्याप्रमाणें आपला सर्व मनोरथ थोड्याच दिवसांनीं वानरराज सुग्रीव सिद्धीस नेईल. याकरितां शत्रूचा निग्रह करण्याचा निश्चय करून आपण शरदृतूची प्रतीक्षा करीत रहा आणि एवढा हा पर्जन्यकाल संपेपर्यंत धीर धरा. ६६"

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांपैकीं अठ्ठाविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १
समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ।
अत्यर्थं चासतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २
निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४
क्रीडन्तमिव देवेशं गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५

ज्यांतील विद्युलता व मेघ नाहींसे झाले आहेत, जेथें सारसपक्ष्याच्या समुदायाचा ध्वनि सुरू झाला आहे आणि रमणीय चंद्रिकेचा थर ज्यामध्यें बसून राहिलेला आहे असें निर्मल आकाश अवलोकन करून हनुमान् सुग्रीवाकडे गेला. १ तेव्हां त्या सुग्रीवाचा मनोरथ परिपूर्ण झालेला होता, धर्म आणि अर्थ ह्यांचा संग्रह करण्याकडे त्याचें विशेषसें लक्ष्य नव्हतें, कामप्रवृत्तिरूप दुर्जन मार्गाचें अवलंबन तो अनिशयच करीत होता, विषयोपभोगाला योग्य अशा एकांत प्रदेशाचे ठिकाणीं त्याचें चित्त अगदीं वेधून गेलेलें होतें, २ कार्यसिद्धि होऊन राज्यप्राप्तीचाही त्याचा उद्देश सिद्धीस गेलेला होता, इतकेंच नव्हे, परंतु, दुसरे ही त्याचे सर्व इष्ट मनोरथ परिपूर्ण झालेले होते. तो सर्वदा तरुण स्त्रियांचेच ठिकाणीं रममाण होऊन राहिलेला होता. ३

योग्य व इष्ट अशी स्वतःची स्त्री व तारा त्याला प्राप्त झालेली होती, कृतकृत्य झाल्यामुळें निश्चित होऊन तो अहोरात्र क्रीडा करण्यामध्येंच दंग झालेला होता ४ आणि म्हणूनच गंधर्व व अप्सरा यांच्या समुदायामध्ये वर्तमान क्रीडा करीत असलेल्या देवराज इंद्राप्रमाणें तो भासत होता, मंत्र्यांवर त्यानें सर्व कामें सोंपविलेलीं होतीं, इतकेंच नव्हे, परंतु, मंत्र्यांची तो कधीं भेटही घेईनासा

उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामवृत्तमिव स्थितम्।
निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ६
प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः।
वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ७
हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत्।
प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ८
हरीश्वरमुपागम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ९
राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता।
मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान्कर्तुमर्हति १०
यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते।
तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते ११
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप।

झाला होता ५ आणि राज्याविषयीं सर्व प्रकारची भीति नाहींशी झाली असल्या-मुळें विषयलपट पुरुषाप्रमाणें त्याची अवस्था झालेली होती. तेव्हां भाषणाचें सार जाणणाऱ्या वानरराज सुग्रीवाचें मन मुद्रसूत आणि मनोहर अशा नानाप्रकारच्या भाषणांनीं वळवून सर्व शास्त्रार्थांविषयीं निश्चय झालेला, कोणत्याही गोष्टीचें तत्त्व जाणणारा आणि कालाला अनुसरून असणारे विशेष धर्म जाणणारा सभाषणज्ञ वायुपुत्र हनूमान् विनय आणि प्रेम ह्यांनीं सपन्न असून स्वतःचें वचन खरें करण्याविषयीं निश्चित असलेल्या वानरराज सुग्रीवाचे समीप गेला आणि तात्काल व परिणामींही हितकारक, सत्य, साम, धर्म, अर्थ आणि नीति ह्यांनीं भरलेलें भाषण त्याच्याशीं करू लागला. ६-९

(तो म्हणाला) "राज्य व यश प्राप्त झालें असून कुलपरंपरागत वैभवही आपण वाढविलें आहे. आता फक्त मित्रांचा संग्रह उरलेला आहे, ह्यास्तव, तेवढें कार्य आपण सांप्रत करावें १० जो प्रसंग जाणणारा पुरुष मित्राशीं नेहमीं चांगल्या रीतानें वागतो त्याचें राज्य, कीर्ति व प्रताप ह्यांची अभिवृद्धि होत असते ११ आणि त्याचप्रमाणें, हे भूपाला, खजिना, सैन्य, मित्र आणि

समान्येतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते १२
तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये
मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति १३
संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे यो न वर्तते ।
संभ्रमाद्विकृतोत्साहः सोऽनर्थेनावरुध्यते १४
यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।
स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते १५
तदिदं मित्रकार्यं नः कालातीतमरिंदम ।
क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् १६
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ।
त्वरमाणोऽपि स प्राज्ञस्तव राजन्वशानुग १७

मन हीं ज्याचीं एकसारखीं स्वाधीन असतात त्याला मोठें राज्य प्राप्त होत असतें १२. तस्मात्, ज्याअर्थी आपण सदाचार संपन्न असून निर्भय मार्गाचें अवलंबन करणारे आहात त्याअर्थी मित्राकरितां केलेली प्रतिज्ञा योग्य रीतीनें आतां आपण शेवटास न्यावी १३. कारण, सर्व कामें एका बाजूला ठेवून मित्रकार्याकरितां विशेष उत्साह धरून जो सत्वर झटत नाहीं तो संकटानें वेढून जात असतो १४.

मित्रकार्याचा वेळ निघून गेल्यावर जो तो सिद्धीस नेण्याकरितां झटतो त्याच्या हातून मोठमोठीं कार्ये झालीं असताही मित्रकार्य सिद्धीस नेल्याचें फल त्याला प्राप्त होत नाहीं १५. वास्तव, हे शत्रुदमना, हें आपलें मित्रकार्य करण्याची वेळ निघून जाणार आहे. तस्मात्, सीतेचा शोध लावणें हें राघवाचें कार्य आतां केलें पाहिजे १६. काळ-वेळ जाणणाऱ्या व तुझ्या स्वाधीन असलेल्या त्या रामचंद्राला जरी स्वकार्याचें काम सिद्धीस नेण्याची त्वरा आहे तरी तो एकाएकी ओळखून चोरणारा असल्यामुळें कार्याचा समय निघून जात असल्याविषयीं तुम्हांला सूचना करणार नाहीं १७.

कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः।
अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः १८
तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव।
हरीश्वर कपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि १९
न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते।
चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः २०
अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर।
किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च २१
शक्तिमानतिविक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर।
कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे २२
कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्।

रघुवंशज रामाचा प्रभाव अतुल असून तो स्वतःही गुणांनीं अप्रतिम आहे. इतकेंच नव्हे; परंतु, तुला तर तो नेहमीं कायम राहणारा बंधु असून तुझ्या मोठ्या कुलाच्या अभिवृद्धीला कारण होणार आहे. १८ शिवाय, त्यानें तुमचें कार्य आधींच केलेलें आहे. यास्तव; त्याचें कार्य आपण आतां करा आणि हे वानरराज, (रामचंद्राची आज्ञा होण्याचेपूर्वी) तें सिद्धीस नेण्याविषयीं श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानरांना आपण आज्ञा करा. १९ कार्य करण्याविषयीं पुनरपि जोंपर्यंत सूचना झाली नाहीं तोंपर्यंत त्या कार्याची वेळ निघून गेली असें म्हणता येणार नाहीं; कार्य करण्याविषयीं फिरून सूचना झाली म्हणजे मात्र कालातिक्रम होईल. २० हे वानरराज, अनुपकारी पुरुषाचेंही आपण कार्य करणारे आहांत, मग वालीचा वध करून आणि राज्य प्राप्त करून देऊन ज्यानें आपणावर उपकार केला त्याचें कार्य आपणाला केलेंच पाहिजे, हें सांगण्याची काय बरें अवश्यकता आहे? २१.

हे वानरकुलाधीश, हे ऋक्षगणाधिपते, आपण शक्तिमान् असून अतिशय पराक्रमी आहांत तेव्हां दशरथपुत्र रामाची प्रीति संपादण्याकरितां आपण त्याच्या आज्ञेची का बरें वाट पहात आहांत? २२. खरोखर दशरथपुत्र रामचंद्र देव, दैत्य आणि महोरग ह्या सर्वांना बाणांच्या योगानें जिंकण्याला अगदीं

वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २३
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन महत्प्रियम् ।
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४
देवदानवगन्धर्वा असुराः समरुद्गणाः ।
न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमिव राक्षसाः ॥ २५
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ।
रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ।
कस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २७
तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु ।
हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रतोऽनघ ॥ २८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितम् ।

समर्थ आहे, परंतु, तो फक्त आपली प्रतिज्ञा शेवटास जाण्याची वाट पहात आहे २३ वालीच्या वधाविषयीं युक्तायुक्ततेची शंका मनामध्यें न आणिल्यानें त्यानें तुझा मोठा मनोरथ सिद्धीस नेला आहे, याकरितां आपण त्याची भार्या विदेहराजकन्या सीता ही पृथ्वीमध्यें किंवा आकाशामध्यें जरी असली तरी शोधून काढूं २४

देव, दानव, गंधर्व, असुर, मरुद्गण आणि यक्ष हे (सर्व मिळूनही) त्याला भीति उत्पन्न करण्यास समर्थ नाहींत, मग राक्षसांची गोष्ट कशाला पाहिजे? २५ तस्मात्, हे वानरराजा, पूर्वीच तुझ्यावर उपकार केलेल्या आणि त्याप्रमाणें सामर्थ्यवान् असलेल्या रामाचें तुला अगदीं मनापासून प्रिय केलें पाहिजे २६ हे वानराधिपते, तुझा हुकूम झाला असता तो बजाविण्याला आमच्यापैकीं ज्याच्या हातून विलंब होईल त्याला पाताळ, पृथ्वी, जल आणि आकाश ह्यामध्यें कोठेंही थारा मिळणार नाहीं २७ तस्मात् कोणी कोठून तुझें काय करावें ह्याविषयीं आज्ञा कर. हे निष्पापा, संख्येनें कोट्यावधींपेक्षांही जास्त असे अजिंक्य वानर आज तुझ्या पदरीं आहेत २८

हें कालाला उचित झालेलें त्याचें भाषण श्रवण करून सत्वगुणसंपन्न सुग्रीवानें

सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् २९
संदिदेशातिमतिमान्नीलं नित्यकृतोद्यमम् ।
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ३०
यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ।
समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्र्येण तथा कुरु ३१
ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः ।
समानयन्तु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनान्मम ।
स्वयं चानन्तरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ३२
त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः ।
तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ३३
हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चितम् ।
इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ३४
इत्यार्षे श्रीमद्रा०वाल्मी०आदि०किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंश. सर्ग ॥२९॥[१२२७]

मनामध्यें उत्कृष्ट विचार आणिला २९ आणि त्या अत्यंत विचारी सुग्रीवानें नेहमीं उद्योगशील असलेल्या नीलाला चोहोंकडील सर्व सेना जमविण्याविषयीं आज्ञा केली. ३० (तो ह्मणाला) " माझ्या सर्व सेना आणि सर्व सेनापति विलंब न करितां मुख्य सेनाधिपतीसहवर्तमान येथें येतील अशी व्यवस्था कर. ३१ सरहद्दीचें रक्षण करणारे जे कोणी उद्योगी व शीघ्रगामी वानर असतील तेही सत्वर माझ्या आज्ञेवरून येथें येवोत आणि नंतर काय करावयाचें त्याची तजवीज तूं स्वत च ठरव. ३२ पंधरा दिवसानंतर जो वानर येथें येईल त्याला प्राणान्तिक दंड होईल त्याविषयीं मुळींच संशय घेण्याचें कारण नाहीं. ३३ निश्चयपूर्वक केलेल्या ह्या माझ्या आज्ञेला अनुसरून तूं अंगदासहवर्तमान वृद्ध वानरांकडे जा ". अशी व्यवस्था करून तो वानरश्रेष्ठाचा अधिपति वीर्यवान् सुग्रीव घरामध्यें गेला. ३४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडपैकीं एकोणतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २९ ॥

❀

त्रिंश सर्ग ।

गृह प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घने ।
वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकाभिपीडितः १
पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।
शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् २
कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ।
दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ३
स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्नृपः ।
मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ४
दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ५
आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।
शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ६

सुग्रीव घरांत शिरल्यावर आणि वर्षाकाल संपूर्ण झाल्यामुळें आकाश मेघांनि मुक्त झाल्यावर इकडे पर्वतावर वास्तव्य करीत असलेला राम कामातुर व शोकाकुल झाला १ शुभ्रवर्ण आकाश, निर्मल चन्द्रमंडल आणि चंद्रिकारूप अनुलेपन यांनीं युक्त असलेली शरदृतूंतील रात्र अवलोकन करून २ आणि त्याच प्रमाणें सुग्रीव स्वेच्छाचारी झाला आहे, जनककन्येचा पत्ता लागत नाहीं व सेना जमविण्याचीही वेळ आत चालली आहे हें लक्ष्यांत आणून त्या अत्यंत दुःखित झालेल्या रामाला कांहीं सुचेनासें झालें ३ नंतर क्षणाभरानें मन स्वस्थ झाल्यावर तो रघुवराज भूपाल राम मनामध्येंच वास्तव्य करणाऱ्या सीतेविषयीं चिंता करूं लागला. ४ विद्युल्लता व मेघ नाहींसे झाल्यामुळें निर्मल आणि सारसपक्ष्यांच्या ध्वनीनें नादित असें आकाश दृष्टीं पडताक्षणीं आर्त वाणीनें तो विलाप करूं लागला. ५

सुवर्णवर्ण धातूंनीं भूषित असलेल्या पर्वतशिखरावर तो बसला असतांना शरदृतूंतील निर्मल आकाशाकडे दृष्टि जाऊन त्याला प्रियेची आठवण झाली (आणि तो म्हणाला) ६ " सारसरवाप्रमाणें शब्द करणारी जी माझी बाला

सारसारावसंनादैः सारसारावनादिनी ।
याश्रऽऽमे रमते वाला साऽद्य मे रमते,कथम् ७
पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ।
कथं सा रमते वाला पश्यन्ती मामपश्यती ८
या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी ।
वुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्य मे रमते कथम् ९
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।
पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति १०
सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ।
तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ११
अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ।
सुदूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः १२

सारसपक्ष्यांच्या नादामुळें आश्रमामध्यें रममाण होत असे, तिचें चित्तरंजन आज कसें बरें होत असेल ! ७. कांचनपुष्पाप्रमाणें निर्मल असलेले प्रफुल्लित असनवृक्ष अवलोकन करून मी दृष्टीं पडत नसल्यामुळें त्या बालेच्या मनाला कशी बरें करमणूक होत असेल ! ८. जी मधुर भाषण करणारी सर्वांगसुंदरी माझी प्रिया पूर्वी कलहंसाच्या शब्दानें जागी होत असे ती आज कशी बरें करमणूक करून घेत असेल ! ९.

भार्येसहवर्तमान संचार करणाऱ्या चक्रवाकपक्ष्यांचा स्वर कानीं पडला असतां कमलाप्रमाणें विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या ह्या प्रियेची काय बरें अवस्था होईल ! १० हरिणबालकासारिखे जिचे नेत्र आहेत अशा त्या प्रियेवांचून मला सरोवरें, नद्या, वापी, अरण्यें आणि वनें हिंडतां हिंडतां सांप्रत सुख होत नाहीं ११ शरदृतूंतील निर्मल आकाशप्रभृति गोष्टींमुळें एकसारखा प्रवृत्त असलेला काम सुकुमारपणा आणि माझा वियोग ह्या दोन कारणामुळें त्या माझ्या स्त्रीला अतिशयत पीडा देईल ! १२. इंद्रापासून उदक प्राप्त होण्याची आशा धरून

एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः।
विहग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् १३
ततश्चचूर्यंरम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु।
ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणोऽग्रजम् १४
स चिंतया दुःसहया परीत विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी।
भ्रातुर्विषादात्त्वरितोऽतिदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनम् १५
किमार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन।
अयं ह्रिया संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तते न १६
क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम्।
सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वः स्वकर्महेतुं च कुरुष्व तात १७

राहिलेला तृषाक्रांत चातकपक्षी ज्याप्रमाणें विलाप करीत रहातो त्याप्रमाणें, तो राजकुमार, पुरुषश्रेष्ठ राम अशा प्रकारचा विलाप करीत बसला. १३

तदनंतर रमणीय पर्वतशिखरावर फलाकरितां हिंडून हिंडून वैभवशाली लक्ष्मण परत आला असतां ज्येष्ठ भ्रात्याकडे त्याची दृष्टि गेली १४ आणि भ्राता खेद करीत बसला आहे असें आढळून आल्यामुळें अतिदीन होऊन त्वरेचें अवलंबन केलेला तो सुमित्रापुत्र विचारी लक्ष्मण दुःसह चिंतेनें घेरल्यामुळें कांहीं एक सुचे-नासें होऊन व दीन होऊन निर्जन प्रदेशामध्यें एकटी बसलेल्या त्या रामाला अवलोकन करून म्हणाला १५ " हे आर्य, कामाधीन झाल्यानें आणि त्यामुळें मनाचें पौरुष व्यर्थ झाल्यानें आपलें बोलतें कार्य सिद्दीस जाणार आहे ? शोक-मुळें हें आपलें चित्तस्वास्थ्य नाहींसें होत आहे. अशा स्थितीमध्यें समाधीच्या योगानें कोणतें ही दुःख निवृत्त होणार नाहीं काय ? १६.

कर्मानुष्ठान आणि मनाची प्रसन्नता ह्यांचें अवलंबन करून तूं आपला वेळ समाधियोग मध्येंच घालवीत जा आणि, हे रामा, धैर्य न सोडितां आपल्या पौरुषाहोला कारण होणारें आणि सिद्धलाभ करून देणारें जें स्वकर्म तें तूं करीत जा. १७ हे मनुवंशाधिपते, मुख्यामुळें सनाथ झालेली जानकी हताला प्राप

न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण।
न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीर वरार्ह कश्चित् १८
सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः।
हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च १९
निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः।
न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य कुमार वीर्यस्य फलं च चिन्त्यम् २०
अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन्।
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१
तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधराम्।
निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२
दीर्घगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः।
विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज २३

होणें सुलभ नाहीं. कारण, हे महामान्य वीरा, प्रज्वलित असलेल्या अग्नीच्या ज्वालेसमीप अल्पशाहर कोणी दग्ध होत नाहीं असें कधीं घडत नाहीं" १८. याप्रमाणें लक्ष्मणानें सांगितलें असता राजलक्षणानीं युक्त असलेल्या त्या अजिंक्य लक्ष्मणाला राम ह्मणाले "तुझें हें भाषण तात्काल व परिणामींही हितावह, स्वाभाविक, राजनीतीनें युक्त आणि साम, धर्म आणि अर्थ ह्यानांही धरून आहे. १९

तस्मात्, तूं जें कर्तव्य सांगितलेंस तें तर निःसंशय केलेंच पाहिजे आणि कर्मयोगाचेंही अनुष्ठान केलेंच पाहिजे. हे राजकुमारा, (कर्म आणि ज्ञान ह्याची पर्वा न करिता) वृद्धिंगत आणि ह्मणूनच अत्यंत प्रबल झालेलें जें कर्म त्याच्या फलाची अपेक्षा धरिता उपयोगाची नाहीं. २० तदनंतर कमलपत्राप्रमाणें विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या मैथिलीचें पुनरपि स्मरण झालें असता रामाचें मुख निस्तेज झालें आणि ते लक्ष्मणाला ह्मणाले २१ "उदकानें पृथ्वी तृप्त केल्यामुळें आणि धान्यें उत्पन्न केल्यामुळें इंद्र तर आपलें काम आटोपून बसला आहे. २२

हे राजकुमारा, पर्वतसमुदाय आणि वृक्षगण ह्यांचें अवलंबन करणारे आणि दीर्घ व गंभीर घोषानें युक्त असलेले मेघ जलवृष्टि करून शांत झाले आहेत. २३

नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ।
विमदा इव मातंगा शान्तवेगा पयोधराः २४
अल्पगर्भा महामेघा कुटजार्जुनगन्धिन ।
चरित्वा विरता सौम्य वृष्टिवाता समुद्यताः २५
घनानां वानराणां च मयूराणां च लक्ष्मण ।
नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्त सहसानघ २६
अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानव ।
अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चित्ररश्मिभि २७
शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता २८
संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मी शरत्कालगुणोपपन्ना ।
सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति २९

नील कमलाच्या पाकळ्याप्रमाणें श्यामवर्ण असलले मेघ दिशा श्यामवर्ण करून मदरहित झालेल्या गजांप्रमाणें सांप्रत वेगरहित झालेले आहेत २४ हे विनयसंपन्न लक्ष्मणा, ज्याच्या उदरामध्यें उदक आहे असे मोठमोठे मेघ आणि कुडा व अर्जुनवृक्ष ह्यांच्या पुष्पगंधानें आणि वृष्टीनें युक्त झालल वायु वर्षाकाली प्रवृत्त झाले असताही चोहोंकडे संचार करून सांप्रत स्वस्थ झाल आहेत २५

सारांश, हे निष्पापा लक्ष्मणा मेघ, वानर, मयूर आणि जलप्रवाह ह्यांचा ध्वनि एकाएकीं बंद झाला आहे २६ अद्भुत शिखरांनीं युक्त असलेले पर्वत मोठमोठ्या मेघांची वृष्टि झाल्यामुळें निर्मल झाले असून चंद्रकिरणांनीं लोपटल्या सारिखे भासत आहेत २७ सप्तपर्णवृक्षाच्या शाखा सूर्यचंद्र व तारा ह्यांच्या प्रभा आणि उत्कृष्ट गजांच्या लीला ह्यांचे ठिकाणीं सौंदर्य वाटून देऊन सांप्रत शरदृतु प्रवृत्त झाला आहे २८ अनेक पदार्थांच्या आश्रयानें राहणारी जी अद्भुत शोभा आहे अशी ही सौंदर्यलक्ष्मी सांप्रत शरदृतूंतील गुणांनीं संपन्न असून सूर्याच्या पहिल्या किरणांनीं प्रफुल्लित झालेल्या सरोवरांचे ठिकाणीं अतिशय झळकत आहे २९

सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः ।
मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं वनेष्वभ्यधिकं विभाति ३०
अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः पद्मरजोविकीर्णैः ।
महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ३१
मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।
प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ३२
नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ।
प्रियास्वसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ३३
मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारावनताग्रशाखैः ।
सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि ३४
प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम् ।

सप्तपर्णसंज्ञक वृक्षाच्या पुष्पातील गंधानें युक्त आणि म्हणूनच वायूचें अनुकरण करणारा हा शरत्तु गुंजारव करणाऱ्या भृंगांनीं युक्त झाल्यामुळें व मत्त गजाचा मद वृद्धिंगत करण्यास व जल शुष्क करण्यास उद्युक्त झाल्यामुळें शोभा देत आहे. ३० सुंदर व विशाल पक्षांनीं युक्त, मदनप्रिय, कमलपरागांनीं व्याप्त व स्तन· वरोवर मानससरोवरापासून आलेल्या आणि महानद्याच्या वाळवंटावर जुळलेल्या चक्रवाकपक्ष्यांसहवर्तमान हंस क्रीडा करीत आहेत. ३१ नानाप्रकारांनीं विभागून गेलेली सौंदर्यलक्ष्मी-मदामुळें गंभीर झालेले गज, सैदमत्त झालेले गोसमुदाय आणि निर्मल उदकानें युक्त झालेल्या नद्या-यांचे ठिकाणीं झळकत आहे. ३२ आकाश मेघनिर्मुक्त झालेलें अवलोकन करून पिच्छरूप भूषणाचा त्याग केल्यामुळें शोभारहित झालेले उत्साहशून्य मयूरपक्षी प्रियांविषयीं आसक्ति सोडून देऊन वनामध्यें ध्याननिष्ठ झालेले आहेत. ३३ मनोहर गंध व सुवर्णासारिखा गौरवर्ण ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें दृष्टीला रमणीय भासणाऱ्या आणि पुष्पभाराच्या योगानें नम्र अशा शाखांनीं युक्त झालेल्या मोठमोठ्या सालवृक्षाच्या योगानें वनें जशीं कांहीं प्रकाशित झालेलीं आहेत. ३४

सरोवरें व वनें ज्याना प्रिय आहेत असे प्रियासहवर्तमान असलेलें व पुष्पाच्या

मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ३५
व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि।
कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ३६
सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः।
अन्योऽन्यवैरेण समायुतानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ३७
शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थिताङ्गाः।
मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ३८
समन्मथा तीव्रतरानुरागा कुलान्विता मन्दगतिः करेणुः।
मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयाति ३९
त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम्।

सुवास घेण्याच प्रवृत्त झालेले हे श्रेष्ठ गज त्यांचा मद उत्कट झाल्यामुळें विषयवासनेनें युक्त झाले आहेत आणि म्हणूनच सांप्रत त्यांच्या गति मंद झाल्या आहेत. ३५ पासून लखलखीत केलेल्या शस्त्राप्रमाणें आकाशाचा वर्ण अगदीं निर्मल झालेला आहे, नद्यांच्या उदकाचे प्रवाह कमी झालेले आहेत, वायु कमलपुष्पांच्या योगानें थंडगार वाहूं लागले आहेत आणि दिशा अंधकारापासून मुक्त झाल्यामुळें स्वच्छ झाल्या आहेत. ३६ सूर्याचें ऊन पडूं लागल्यामुळें भूमीवरील चिखल नाहींसा झाला असून पुष्कळ दिवसांनीं तिच्यावर दाट धूळ दृष्टीं पडत आहे आणि एकमेकांशीं वैर बांधून राहिलेल्या राजांच्या चढायांचा काल सांप्रत प्राप्त झाला आहे ३७

शरदृतूंतील गुणांमुळें ज्यांच्या स्वरूपाची शोभा वृद्धिंगत झाली आहे, व ज्यांचीं शरीरें धुळीनें भरलीं आहेत असे मदमत्त झालेले युद्धलुब्ध बैल मोठ्या आनंदानें गाईंच्या मध्यें डुरकण्या फोडीत आहेत. ३८ कामवासना, अत्यंत प्रेम मंदगति आणि स्वतःचा परिवार ह्यांनीं युक्त असलेली हत्तीण मदमत्त होऊन वनामध्यें चाललेल्या आपल्या भर्त्याला वेढून टाकून त्याच्या मागोमाग चालली आहे. ३९ नदीतीरावर असलेले मयूरपक्षी स्वतःचें भूषण असलेलीं उत्कृष्ट पिसें टाकून देऊन सारसपक्ष्यांच्या कळपाकडून निंदा होऊं लागल्यामुळेंच कीं काय

निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमना मयूराः ४०
विग्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ।
सरःसु बद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ४१
व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ।
ससारसारावविनादितासु नदीषु हंसा निपतन्ति हृष्टाः ४२
नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ।
प्लवंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ४३
अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।
क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ४४
चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।
अहो रागवती संध्या जहातु स्वयमम्बरम् ४५

मनामध्ये खिन्न व दीन होऊन जात आहेत. ४०

ज्यांच्या गंडस्थलांतून मद चालला आहे असे मोठे मोठे गज आपल्या प्रचंड गर्जनांनी कारंडव आणि चक्रवाकपक्ष्यांना त्रासवून सोडून विकसित कमळांनी युक्त असलेल्या सरोवरामध्ये टवळून टवळून पाणी पीत आहेत. ४१ वाळवा, निर्मल उदक, गाईंचे कळप आणि सारसपक्षी ह्यांनी युक्त असून सारसपक्ष्यांच्या ध्वनीनें नादित व पंकरहित झालेल्या नद्यांकडे हंस आनंदित होऊन धावत आहेत. ४२ नदीजल, मेघोदक, ओढ्यांचें पाणी, प्रचंड वायु, मयूरपक्षी व आनंदरहित झालेले बेडूक यांचे ध्वनि सांप्रत अगदीं पूर्णपणें नाहींसे झाले आहेत. ४३ नवीन मेघ प्रकट होतांक्षणीं उपजीविकेचें साधन नाहींसें झाल्यामुळें मृतप्राय बनलेले व भयंकर विषानें युक्त असलेले रंगीबेरंगी सर्प पुष्कळ दिवसपर्यंत आत राहिले असून आता बिळांतून बाहेर पडूं लागले आहेत. ४४

सुशोभित चंद्रकिरणांचा समुदाय हाच एक कोणी प्रियपतीचा हात व त्याचा स्पर्श झाल्यामुळें जिला हर्ष झालेला आहे आणि म्हणूनच नक्षत्ररूप नेत्रतारका जी किंचित् प्रकट करूं लागली आहे अशी ही रक्तवर्णरूप अनुरागानें युक्त असलेली संध्यारूप कामुक स्त्री आपोआपच आकाशरूप वस्त्राचा त्याग करीत आहे. ४५ चंद्ररूप प्रसन्न व सौम्य मुखानें, तारागणरूप उघडलेल्या मनोहर नेत्रांनीं

रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।
ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ४६
विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ।
नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ४७
सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ।
घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ४८
प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ।
वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ४९
वेणुस्वरव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः ।
संमूर्च्छितो गह्वरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ५०
नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ।

आणि चंद्रिकारूप वस्त्रानें युक्त असलेली रात्रि शुभ्रशेला पांघरलेल्या स्त्रीप्रमाणें भासत आहे. ४६ परिपक्क झालेली भाताचीं लोंबरीं खाऊन आनंदित झालेली सारसपक्ष्यांची मनोहर रांग वाऱ्यानें उडालेल्या पुष्पगुंफित मालेप्रमाणें मोठ्या वेगावेगानें आकाशामध्यें चालली आहे. ४७ निद्रिस्थ हंसपक्ष्यांनीं व कमलांनीं युक्त असलेलें मोठ्या सरोवरांतील उदक रात्रीं पूर्ण चंद्रानें युक्त होऊन नक्षत्रगणांनीं व्याप्त झालेल्या मेघशून्य आकाशाप्रमाणें दिसत आहे. ४८

उत्कृष्ट वापींची शोभा, भूषित झालेल्या उत्कृष्ट स्त्रियांप्रमाणें सांप्रत अधिकच भासत आहे. कारण, इकडे तिकडे असलेले हंसपक्षी हेच त्यांचे रत्नांनीं गजबजून गेलेले कमरपट्टे आहेत आणि विकसित कमलें हाच कमलपुष्पांच्या माला त्यांनीं धारण केलेल्या आहेत. ४९ कीचकसंज्ञक वेणूंचा ध्वनि हाच एक कोणी स्पष्ट वाद्य घोष व त्याच्या योगानें मिश्र झालेले आणि प्रातःकाळीं वायूमुळें प्रवृत्त होऊन आसपासचा प्रदेश व्यापून राहिलेले पर्वतसंबंधी गुहांचे व बैलांचे शब्द परस्परांना शब्दित करीत आहेत. ५० मंदवायूनें कंपित, नूतन व विकाररहित अशा पुष्पभारांनीं युक्त आणि धुवून स्वच्छ केलेल्या शालीप्रमाणें

धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ५१
वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ।
वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ५२
जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौञ्चस्वनं शालिवनं विपक्वम् ।
मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ५३
मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ।
कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ५४
सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ।
सपत्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ५५
प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ।

आसणाऱ्या काशसंज्ञक तृणाच्या योगानें नद्यांचीं तीरें सुशोभित झालीं आहेत ५१ मधुपान करण्यामध्यें निपुण आणि कमलपुष्पांतील व असनपुष्पांतील परागामुळें पीतवर्ण झालेले वनांतील प्रचंड भृंग प्रियांनीं युक्त असल्यामुळें आनंदित मत्त होऊन (गंधलोभानें) वाऱ्याच्या मागोमाग चालले आहेत. ५२

स्वच्छ उदक, पुष्पविकासानें व क्रौंच पक्ष्यांच्या ध्वनीनें युक्त होऊन परिपक्व दशेस आलेलें साळींचें शेत, मंद वायु आणि निर्मल चंद्र हीं पर्जन्यरहित असा शरत्काल प्राप्त झाल्याचें सुचवीत आहेत. ५३ प्रिय पतींनी उपभोग घेतल्यामुळें अळसत अळसत चालणाऱ्या कामिनी स्त्रियांचे वेग ज्याप्रमाणें प्रभातकालीं मंद झालेले असतात त्याप्रमाणें मत्स्यरूप कमरपट्टा दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलेल्या नदीरूप स्त्रियांचे वेग सांप्रत मंद झालेले आहेत. ५४ चक्रवाकपक्षी व शेवाळें ह्यांनीं युक्त असून काशसंज्ञक तृणांनीं आच्छादित झालेलीं नद्यांचीं मुखें केशराचा वगैरे रंग लावून वर वेलबुट्टी काढिलेल्या आणि वस्त्रांनीं आच्छादिलेल्या स्त्रियांच्या मुखाप्रमाणें दिसत आहेत. ५५

प्रफुल्लित कोरांटया आणि असाणे ह्यांच्या योगानें चित्रविचित्र होऊन आनंदित भृंगांच्या गुंजारवानें युक्त झालेल्या वनामध्यें कामानें प्रचंड धनुष्य धारण करून त्या धारण केलेल्या धनुष्याच्या योगानें सांप्रत विरही जनांना दंड करण्यास

गृहीतचापोद्यतदण्डचण्ड- प्रचण्डचापोऽद्य वनेषु कामः ५६
लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ।
निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ५७

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ।
नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः ५८
प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररामिविनादिताः ।
चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ५९
अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ।
उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ६०
इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ।
न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं च तथाविधम् ६१

त्यांनी आरंभ केला आहे. ५६ योग्य वृष्टीनें लोक संतुष्ट, नद्यांचीं तीरें उदकानें परिपूर्ण आणि पृथ्वी धान्यानें युक्त केल्यांवर मेघ आकाशाचा त्याग करून नाहींसे झाले आहेत. ५७ पतीशीं नवीनच समागम होऊं लागल्याकारणानें लज्जायुक्त झालेल्या स्त्रिया ज्याप्रकाणें हलकें हलकें (लाज कमी कमी होत चालल्यामुळें एकांतस्थळीं पतीला) कटिप्रदेश दर्शवूं लागतात त्याप्रमाणें शरदृतूंतील नद्या हळूं हळूं आपलीं वाळवंटें दर्शवूं लागल्या आहेत. ५८

हे विनयसंपन्न लक्ष्मणा, चक्रवाकपक्ष्याच्या समुदायानीं व्याप्त आणि कुररपक्ष्यांनीं नादित होऊन निर्मल जलानें युक्त झालेले जलाशय रमणीय दिसत आहेत. ५९ हे नम्र लक्ष्मणा, परस्परांशीं वैर बांधून एकमेकाला जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या राजांची उद्योग करण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. ६०

राजकुमारा, राजाच्या स्वारीचा हा समय प्राप्त झाला असून सुग्रीव माझ्या दृष्टि पडत नाहीं आणि तशा प्रकारचा त्याचा कांहीं उद्योगही माझ्या आढळ्यांत येत नाहीं. ६१ असाणे, सांतवण, कांचन, सुपारी आणि तमाल हे पर्वतशिखरावर प्रफु-

असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ।
दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ६२
हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः ।
पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ६३
चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ।
मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ६४
चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् ।
विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव चाङ्गना ६५
प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते ।
कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ६६
अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ।
दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ६७
इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।
अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप । ६८

पुष्पित झालेले दिसत आहेत. ६२ हंस, सारस, चक्रवाक आणि कुरर या पक्ष्यांच्या योगानें सर्व बाजूंनीं गजबजून गेलेलीं नद्यांचीं वाळवंटें, हे लक्ष्मणा, तू अवलोकन कर ६३ अरे, सीता दृष्टीआड झाल्यामुळें शोकाकुल झालेल्या मला पर्जन्यकालाचे हे गेलेले चार महिने शेंकडों वर्षांप्रमाणें झाले आहेत. ६४ कारण, ती स्त्री दंडकारण्यसंज्ञक गहन वन उपवन आहे असें जाणून भर्त्याच्या मागोमाग जाणाऱ्या चक्रवाकपक्षिणीप्रमाणें माझ्या मागोमाग आली होती. ६५

हे लक्ष्मणा, राज्याचा अपहार होऊन अरण्यात हाकून लाविलेल्या आणि त्यातूनही प्रियेचा वियोग झाल्यामुळें दुःखाकुल झालेल्या माझ्यावर राजा सुग्रीव दया करीत नाहीं. ६६ " राज्याचा अपहार झाल्यामुळें हा अनाथ झालेला आहे, रावणानें ह्याचा अपमान केलेला आहे, ह्याचें घर दूर राहिलें आहे आणि हा विषयवासनेनें ग्रस्त झाल्यामुळें दीन बनून मला शरण आला आहे " ६७, अशा प्रकारचीं कारणें दुरात्म्या वानरराज सुग्रीवाच्या मनात येत असल्यामुळें अगदग्गुई शत्रूंना ताप देणारा असून हो माझी तो बेपर्वा करीत आहे ६८ अगुर मागुर

स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे।
कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ६९
स किष्किन्धां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानरपुंगवम्।
मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ७०
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम्।
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ७१
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम्।
सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ७२
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ७३
नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे।
द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ७४

दिवस लोटले म्हणजे सीतेचा शोध लावावयाचा अशा रीतीनें कालगणनापूर्वक सुग्रीवानें माझ्याशीं ठराव केला असूनही कृतकृत्य झाल्यामुळें आतां त्या दुष्टाला त्याची ओळख राहिलेली नाहीं. ६९ ह्यास्तव, तूं किष्किंधानगरीमध्यें जा आणि विषयसुखाचें ठिकाणीं आसक्त झालेल्या त्या मूर्ख वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला माझ्या आज्ञेनें असें सांग. ७०

पूर्वी ज्यानीं आपल्यावर उपकार केला आहे आणि नंतर काहीं इच्छा परिपूर्ण होण्याच्या आशेनें जे आपणाकडे आलेले आहेत त्यांची इच्छा परिपूर्ण करण्याचें वचन देऊन जो त्यांच्या आशेचा विघात करितो तो पुरुष जगतामध्यें अधम होय. ७१ तोंडांतून काढिलेलें बरें-वाईट भाषण जो खरें करून दाखवितो तोच वीर पुरुषामध्यें उत्कृष्ट होय. ७२ आपला मनोरथ सिद्धीस गेला असूनही मनोरथ परिपूर्ण न झालेल्या मित्राच्या कार्याकरितां जे झटत नाहींत ते कृतघ्न मृत झाले असतां त्यांना श्वापदेंही खात नाहींत. ७३ सुवर्णपृष्ठानें युक्त व प्रचंड चढवून ताणिलेल्या अशा माझ्या धनुष्याचें विद्युत्समुदायतुल्य स्वरूप संग्रामामध्यें पहाण्याचीच तुला खरोखर इच्छा झाली आहे. ७४

घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि ७५
काममेवंगतेप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ।
त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ७६
यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरंजय ।
समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ७७
वर्षाः समयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ।
व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ७८
सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते ।
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ७९
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल ।
मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ८०
न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।

संग्रामामध्यें क्रुद्ध झालेल्या माझ्या धनुष्याच्या वज्राच्या ध्वनीप्रमाणें भयंकर टणत्कार पुनरपि श्रवण करण्याची तुला हाव सुटली आहे. ७५ असो. हे वीरा, राजकुमारा लक्ष्मणा, इतकें झालें असून ही म्हणजे तुझें साहाय्य असलेल्या माझा पराक्रम माहीत झाला असूनही सुग्रीवाच्या मनाला त्याबद्दल कांहींच फिकर वाटूं नये हें खरोखर आश्चर्य आहे. ७६ हे शत्रुनगरविजयी लक्ष्मणा, ज्याच्याकरितां ही खटपट केली त्याविषयीं केलेल्या प्रतिज्ञेचें या कृतकृत्य झालेल्या वानरराजाला भान राहिलें नाहीं. ७७ पावसाळा निघून गेला म्हणजे उद्योगाला लागावयाचें अशी संकेतविषयक कालाची प्रतिज्ञा प्रथम करूनही क्रीडा करण्यामध्यें दंग झालेल्या त्या वानरराजाला चार महिने लोटून गेल्याचें भान राहिलेलें नाहीं. ७८ अरे, मंत्रिमंडळासह वर्तमान क्रीडा करण्यांत दंग झालेला हा सुग्रीव मद्यपानच करीत बसला आहे; शोकामुळे दीन झालेल्या आम्हांवर तो दया करीत नाहीं. ७९ म्हणून, हे महाबलाढ्य वीरा, जा आणि माझ्या क्रोधाचें स्वरूप सुग्रीवाला निवेदन करून त्याला आणखी असेंही सांग कीं, ८० "वाली वध पावून ज्या मार्गानें गेला तो मार्ग कांहीं अगदीं संकुचित नाहीं (वाली जात असतांना तुझाही

समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ८१
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया।
त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ८२
यदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ।
तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वरा कालव्यतिक्रमः ८३
कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम्।
मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये त्वमद्य पश्येर्मम चोदितः शरैः ८४
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम्।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशवर्धनः ८५

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० त्रिंशः सर्गः॥३०॥ [११११]

त्याच्याबरोबर जाता येईल इतका तो मार्ग मोठा आहे.) तस्मात्, हे सुग्रीवा, आपल्या वचनाविषयीं खबरदार रहा आणि वालीच्या मार्गाला जाऊं नकोस. ८१ अरे, संग्रामामध्यें बाणाच्या योगानें वालीचा एकट्याचाच वध मीं केला; परंतु, तूं सत्यापासून भ्रष्ट झाल्यामुळें मी तुझा मात्र बांधवासह वर्तमान वध करीन " ८२

हे पुरुषश्रेष्ठा लक्ष्मणा, उपस्थित झालेल्या कार्यासंबंधानें जें जें कांहीं त्याला व आपणाला हितावह असेल तें तें तूं त्याला सांग आणि त्वरा कर. कारण, कालातिक्रम होत आहे. ८३ सारांश, " हे वानरराजा, सनातन धर्म लक्ष्यांत आणून मला दिलेलें आपलें वचन खरें कर, माझ्या बाणांनीं विद्ध होऊन तूं आज प्रेत बनूं नकोस आणि यमाच्या घरीं जाऊन वालीची भेट घेऊं नकोस " (इतकें तूं सुग्रीवाला सांग.) ८४ याप्रमाणें प्रचंड व वृद्धिंगत झालेल्या, क्रोधानें युक्त होऊन भाषण करीत असलेल्या आपल्या दीन ज्येष्ठ भ्रात्याकडे पाहून मनुवंशाची कीर्ति वृद्धिंगत करणाऱ्या महातेजस्वी लक्ष्मणानें वानरराज सुग्रीवाविषयीं भयंकर विचार मनामध्यें आणिला ८५.

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं तिसावा सर्ग समाप्त झाला॥ ३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामम् ।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच   १
न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषङ्गान् ।
न भोक्ष्यते वानरराजलक्ष्मीं तथा हि नातिक्रमतेऽस्य बुद्धिः २
मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ।
हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनं न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ३
न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ।
हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपुत्र्या विचयं करोतु ४
तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ।
उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ५

मनाचा उदार परंतु विषयासक्त झाल्यामुळें दीन होऊन शोकग्रस्त झालेल्या आणि उत्कृष्ट कामवासनेनें युक्त झालेल्या आपल्या राजपुत्र ज्येष्ठ भ्रात्याला तो रामाचा कनिष्ठ भ्राता राजकुमार लक्ष्मण म्हणाला, १ "वानर सज्जनांप्रमाणें वागणार नाहीं आणि म्हणूनच कोणाच्या पराक्रमामुळें हीं (निष्कंटक राज्य-भोगविषयक) फलें त्याला प्राप्त झालीं आहेत हें त्याच्या गांवींही नाहीं. तस्मात्, ज्याअर्थी झालेलें सख्य रक्षण करण्याकडे त्याचें फारसें लक्ष्य नाहीं त्याअर्थी वानरसंबंधीं राज्यवैभवाचा उपभोग तो घेणार नाहीं. २ तुमच्या प्रसादामुळें विचारमूढ बनून ग्राम्यसुखाविषयीं आसक्त झालेल्या ह्या वानराचे ठिकाणीं प्रत्युपकारबुद्धि राहिलेली नाहीं. वास्तव, असल्या गुणहीनाला राज्य देणें योग्य नाहीं. माझ्या हातून वध पावून आज ज्येष्ठ भ्राता वीर वालीशीं त्याची भेट होऊं दे ३. हा अनावर झालेला कोप आवरून धरण्यास मी समर्थ नाहीं. ह्या सत्यभ्रष्ट सुग्रीवाचा मी आजच वध करणार. वानरश्रेष्ठासह वर्तमान वालिपुत्र अंगद राजकन्या जानकीचा शोध लावील" ४

ह्याप्रमाणें सुग्रीवाच्या वधाची प्रतिज्ञा केल्याचें कळवून संग्रामविषयक प्रचंड क्रोधानें युक्त झालेल्या आणि धनुष्य घेऊन झपाट्यानें चालूं लागलेल्या लक्ष्मणाशीं परवीरघातक राम सांत्वनपूर्वक व समयोचित भाषण करूं लागले. ५ (ते

*

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।
कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ६
नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ।
तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ७
सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ।
वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ८
सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ।
प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः १०
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमम् ।
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ११
यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ।
बृहस्पतिसमो बुद्धया मत्वा रामानुजस्तदा १२

म्हणाले) " दुराचारावर्णीने अशा प्रकारचें पाप करूं नये. उत्कृष्ट विवेकाच्या योगानें जो कोपाचा घात करितो तोच ह्या जगतामध्यें वीर व श्रेष्ठ पुरुष होय ६ हे लक्ष्मणा, त्वां सद्वर्तनी पुरुषानें ह्या प्रसंगीं असें मनांमध्यें आणिता उपयोगी नाहीं सुग्रीवाचे ठिकाणीं तूं पूर्वीप्रमाणेंच प्रेम ठेव आणि त्याच्याशीं जें आपलें पूर्वी सख्य झालें आहे त्याची आठवण ठेव. ७ कठोर शब्द न उच्चारिता कालातिक्रमण होत आहे येवढेंच तूं सुग्रीवाला सौम्य भाषेनें सांग " ८.

ह्याप्रमाणें ज्येष्ठ भ्रात्यानें यथायोग्य उपदेश केला असता शत्रुपक्षीय वीरघातक लक्ष्मण किष्किंधा नगरीमध्यें गेला ९ आणि तदनंतर भ्रात्याचें प्रिय व हित करण्याविषयीं दक्ष असलेला तो सुविचारी व समंजस लक्ष्मण क्रुद्ध होऊन सुग्रीवाच्या घरीं गेला. १० सारांश, काल व अंतक ह्याप्रमाणें भयंकर असें इंद्र-चापतुल्य आणि पर्वतशिखराप्रमाणें धनुष्य हातात घेतल्यामुळें शिखरयुक्त मंदर-पर्वताप्रमाणें दिसूं लागलेला. ११ रामचंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारा आणि बुद्धीनें बृहस्पतीची बरोबरी करणारा तो रामचंद्राचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण भ्रात्याच्या मनोरथाचा विघात झाल्यामुळे उत्पन्न झालेला जो कोप त्याच्यायोगानें दीपलेल्या क्रोधाग्नीनें प्रज्वलित झाल्यामुळें क्षुब्ध झाला आणि आपण सुग्री-

कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना वृतः ।
प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः १३
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बलात् ।
पर्यस्यन्गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगितः १४
शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ।
दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् १५
तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् ।
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकटे १६
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ।
ददर्श वानरान्भीमान्किष्किन्धायां बहिश्चरान् १७
तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ।
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् १८
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे १९

याशीं काय भाषण करावयाचें व त्यानें उत्तर दिल्यानंतर त्याला पुनरपि प्रत्युत्तर काय द्यावयाचें ह्याचा विचार करून तो वायुवारख्या झपाट्यानें चालला. १२,१३

तो वेगवान् लक्ष्मण साल, ताल व अश्वकर्ण हे वृक्ष चालण्याच्या वेगानें उलथून पाडूं लागला, पर्वतशिखरें व इतर वृक्ष स्वसामर्थ्यानें अस्ताव्यस्त करूं लागला, १४ पायांच्या योगानें शिळांचे तुकडे तुकडे करूं लागला आणि जरूरीचें काम असल्यामुळें जलद चालणाऱ्या गजाप्रमाणें एकेक ढांग लांब लांब टाकून सत्वर चालता झाला. १५ नंतर प्रवेश होण्यास दुर्घट, सैन्यानें गजबजलेली व पर्वतामध्यें असलेली ती वानरराजाची महानगरी किष्किंधा अवलोकन केल्यावर १६ सुग्रीवाविषयीं क्रोध उत्पन्न झाल्यामुळें ओंठ स्फुरण पावूं लागलेल्या लक्ष्मणानें किष्किंधेमध्यें बाहेर हिंडणारे भयंकर वानर अवलोकन केले. १७ तेव्हां पर्वतामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या व आकारानें गजतुल्य असलेल्या त्या सर्व वानरांनीं त्या पुरुषश्रेष्ठ लक्ष्मणाला अवलोकन करितांक्षणीं शेंकडों पर्वतशिखरें व मोठमोठे वाढलेले वृक्ष हातांत घेतले. १८,१९ त्याप्रमाणें हातामध्यें आयुधें घेतलेल्या

तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः।
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः २०

तं ते भयपरीताङ्गाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः।
कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः २१

ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः।
क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् २२

तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा।
न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा २३

ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः।
गिरिकुञ्जरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा २४

नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीरा विकृतदर्शनाः।
सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः २५

त्या सर्व वानरांना अवलोकन केल्यावर विपुल इंधनानीं युक्त झालेल्या अग्नीप्रमाणें लक्ष्मण दुप्पट क्रुद्ध झाला. २० तेव्हा काल, मृत्यु अथवा युगांतकाळीं संहार करण्यास उद्युक्त झालेला रुद्र ह्यांप्रमाणें क्षुब्ध झालेल्या त्या लक्ष्मणाला पहाताक्षणीं ते वानर भीतीनें लटलट कापूं लागले आणि शेंकडों बाजूंनीं पळून गेले. २१ तदनंतर सुग्रीवाच्या घरीं जाऊन ते वानरश्रेष्ठ लक्ष्मणाचें आगमन व क्रोध त्याला निवेदन करूं लागले. २२ परंतु, ग्राम्यसुखाविषयीं तारेसहवर्तमान आसक्त होऊन राहिलेल्या त्या विषयलंपट वानरश्रेष्ठ सुग्रीवानें त्या श्रेष्ठ वानरांच्या सांगण्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. २३

तदनंतर (सुग्रीवाला वर्तमान कळवून त्याच्या अनुमतीनें लक्ष्मणाला आम्ही आत घेऊन येईपर्यंत तुम्ही लक्ष्मणाचा प्रवेश नगरांत होऊं देऊं नका अशी हनूमान् वगैरे) मंत्र्यांची आज्ञा झाल्यावर आकारानें पर्वत, गज व मेघ ह्यांसारिखे असलेले आणि म्हणूनच पहाणाऱ्याच्या अंगावर कांटा उठविणारे ते वानर नगरांतून बाहेर पडले. २४ त्या सर्वही वीर वानरांचें स्वरूप उग्र असून सर्वांच्या दाढा व्याघ्रासारिख्या होत्या, नखें व दाढा ह्या स्वाभाविकच आयुधांनीं ते सर्व युक्त होते आणि सर्वही आपले दांत लक्ष्मणाला दाखवूं लागले होते. २५

दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ।
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः २६
ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः ।
अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् २७
ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात् ।
निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा २८
सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् ।
दृष्ट्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः २९
स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ।
बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ३०
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ।
स्वतेजोविषसंभूतः पञ्चास्य इव पन्नगः ३१
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ।

त्यांपैकीं काहींना दश दहा हत्तींचें सामर्थ्य असून काहीं तर त्याच्याही पेक्षा दसपट सामर्थ्यवान् होते आणि काहींचें बल तर सहस्र गजांच्या बलाची बरोबरी करणारें होतें. २६

असो, तदनंतर हातांमध्यें वृक्ष घेऊन सज्ज झालेल्या त्या महाबलाढ्य वानरांनीं व्याप्त आणि म्हणूनच प्रवेश होण्यास अशक्य झालेली ती किष्किंधा नगरी क्रुद्ध लक्ष्मणानें अवलोकन केली. २७ तेव्हां ते सर्व महाबलाढ्य वानरही कोटाच्या भोंवतीं असलेल्या खंदकांतून निघून उघडपणें बाहेर येऊन उभे राहिले असतां २८ सुग्रीवाचा प्रमाद, वानरांचा अडथळा आणि ज्येष्ठ भ्रात्याचें कार्य याचा विचार करून तो वीर लक्ष्मण पुनरपि क्रोधाधीन झाला. २९

त्याचे नेत्र कोपानें लाल झाले, तो दीर्घ, उष्ण व भयंकर सुस्कारे टाकूं लागला आणि त्यामुळें तो पुरुषश्रेष्ठ लक्ष्मण धूमयुक्त अग्नीप्रमाणें भासूं लागला ३० बाणशल्यरूप चंचल जिव्हेनें व चापरूप वेटोळ्यानें युक्त असलेला आणि तेजोरूप विषानें व्याप्त झालेला तो लक्ष्मण पंचमुखी भुजंगाप्रमाणें दिसूं लागला. ३१ तेव्हां कालाग्नीप्रमाणें प्रदीप्त व नागराजाप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या त्या लक्ष्मणा-

समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमत्परम् ३२
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः ।
सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ३३
एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदम ।
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ३४
तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ।
इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिंदम ३५
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् ।
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ३६
अथाङ्गदस्तस्य सुतीव्रवाचा संभ्रान्तभावः परदीनवक्त्रः ।
निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववन्दे ३७
संगृह्य पादौ पितुरुग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ।

ची गाठ पडल्यावर अंगद भीतीमुळें पराकाष्ठेचा दुःखित झाला ३२ इतक्यांत क्रोधानें ज्याचे नेत्र आरक्तवर्ण झाले आहेत असा तो महाकीर्तिमान् लक्ष्मण अंगदाला म्हणाला " हे वत्सा, सुग्रीवाला माझ्या आगमनाची वर्दी दे आणि त्याला सांग कीं, ३३ हे शत्रुदमना, हा रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण तुझ्याकडे आला आहे आणि तो भ्रात्याच्या दुःखामुळें संतप्त झाला असून दाराशीं उभा आहे ३४ तेव्हां मर्जी असेल तर त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें आपण वागा ह्याप्रमाणें सुग्रीवाला चांगलें सांग आणि असें सांगितल्यानंतर, हे शत्रुदमना, वत्सा, तो काय सांगतो तें ऐकून घेऊन तू सत्वर इकडे ये " ३५

हें लक्ष्मणाचें भाषण ऐकून घेतल्यावर शोकाकुल झालेला अंगद पितृस्थानीं असलेल्या सुग्रीवाजवळ गेला आणि ' हा सुमित्रापुत्र लक्ष्मण आला आहे " असें त्याला म्हणाला ३६ सारांश, लक्ष्मणाच्या त्या अत्यंत तीक्ष्ण वाणीमुळें मनामध्यें गोंधळून गेलेला आणि म्हणूनच अत्यंत दीन वदन झालेला अंगद तेथून निघाला आणि प्रथम राजा सुग्रीवाचे आणि नंतर रुमेचे चरण त्या वेगवान् अंगदानें वंदिले ३७ तात्पर्य, पितृस्थानीं असलेल्या सुग्रीवाचे पाय धरून नंतर त्यानें आपल्या मातेचे पाय धरिले आणि तदनंतर रुमेच्याही चरणकमलीं

पादौ दमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थम् ३८
स निद्राक्लान्तसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् ।
बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहित ३९
तत किलकिला चक्रुर्लक्ष्मण प्रेक्ष्य वानरा ।
प्रसादयन्तस्त क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ४०
ते महौघनिभ दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् ।
सिंहनाद सम चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपत ४१
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानर ।
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुल स्रग्विभूषण ४२
अथाङ्गदवच श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ।
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शनौ ४३
यक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयो ।
वक्तुमुच्चावच प्राप्त लक्ष्मण तौ शशासतु ४४

स्नान होऊन त्या उग्र तेजस्वी अंगदानें तो लक्ष्मणाचा वृत्तांत निवेदन केला ३८ तथापि, निद्रेनें अंमर व व्याप्त करून टाकिलेल्या त्या वानरानें त्याच्या कडे लक्ष्य दिलें नाही कारण, तो विषयवासनेनें मोहित व मदमत्त झालेला होता ३९ अंगद सुग्रीवाकडे गेल्यानंतर इकडे त्या क्रुद्ध लक्ष्मणाला अवलोकन करितांक्षणीं वानर भीतीमुळें मनामध्यें अगदीं गांगरून गेले आणि लक्ष्मणाची कृपा संपादन करण्याकरिता किलकिलाट करूं लागले ४०

मारांश त्यांनीं लक्ष्मणाला अवलोकन केल्यावर त्याच्यासमीपच महाप्रवाहा-धारिखा आणि वज्र व विद्युल्लता ह्यांच्याधारिखा एकदम सिंहनाद केला ४१ तेव्हा मदानें विह्वल करून टाकलेला, आरक्तवर्ण नेत्रांनीं युक्त असलेला, कांहीं मुर्छनामें झालेला आणि पुष्पमाला धारण केलेला तो सुग्रीव वानर त्या प्रचंड ध्वनीनें दहगानावर आला ४२ तदनंतर अंगदाचें भाषण श्रवण करून त्याच्याच बरोबर त्या वानरराजाचे दोन मंत्री त्या वानरराजाकडे आले ते उभयतांहि ज्यांचा सुग्री वाला समत असून उभयतांचीही मति उत्कृष्ट होती ४३ तात्पर्य अर्थ व धर्म ह्यासंबधानें कांहीं बरावाईट प्रकार राजाला कळविण्याकरिता प्राप्त झालेल्या लक्ष्मणाची त्या यक्ष व प्रभाव ह्या नावाच्या मंत्र्यांनीं प्रशंसा केली ४४

प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः ।
आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ४५
सत्यसंधौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
मनुष्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ४६
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ।
यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ४७
स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ।
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ४८
अयं च तनयो राजंस्ताराया दयितोऽङ्गदः ।
लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ४९
सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ।
वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ५०
तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबान्धवः ।
गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यद्योपशाम्यताम् ५१

प्रथमतः निश्चित अर्थानें संपन्न असलेल्या भाषणानीं सुग्रीवाचें मन प्रसन्न करून घेऊन मरुद्गणाधिपति इंद्राप्रमाणें बसलेल्या त्या सुग्रीवाचे समीप ते बसले (आणि म्हणाले) ४५ "त्रैलोक्याचें राज्य करण्यास पात्र असूनही तुला राज्य अर्पण करणारे, मनुष्यरूप धारण केलेले, सत्यवचनी आणि महाभाग्यवान् राम लक्ष्मण अरण्यामध्यें आहेत ४६ व त्या उभयतांपैकीं एक लक्ष्मण हातामध्यें धनुष्य घेऊन किष्किंधानगरीच्या द्वाराशीं उभा आहे आणि त्यालाच भिऊन लटलट् कांपू लागलेले वानर आरोळ्या मारीत आहेत ४७

रामाच्या आज्ञेवरून हा त्याचा भ्राता लक्ष्मण निश्चयरूप रथावर आरूढ होऊन रामवचनरूप सारथ्यासहवर्तमान येथें प्राप्त झाला आहे ४८ इतकेंच नव्हें, परंतु, हे निष्पापा राजा, तारेचा हा प्रियपुत्र अंगद लक्ष्मणानें तुझ्या समीप पाठविला आहे ४९ सारांश, हे वानराधिपते, क्रोधानें ज्याचे नेत्र व्याप्त झालेले आहेत असा तो हा वीर्यवान् लक्ष्मण आपल्या दृष्टीच्या योगानें वानरांना दग्ध करीतच कीं काय द्वाराशीं उभा आहे ५० त्याच्याकडे तू पुत्र व बांधव ह्यांसहवर्तमान सत्वर जाऊन त्याला मस्तकानें प्रणाम कर हे महाराजा, त्याचा

यथा हि रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ।
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः   ५२

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥ [१३६४]

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।
लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान्   १
स च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः   २
न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ।
लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये   ३
असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।
मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः   ४
अत्र तावद्यथाबुद्धिः सर्वैरेव यथाविधि ।

क्रोध आजच्या आजच शांत होऊं दे. ५१ हे राजा, धर्मात्मा राम सांगेल त्याप्रमाणें तूं स्वस्थांतःकरणपूर्वक वाग आणि स्वतः जो संकेत तूं त्याच्याशीं केला आहेस त्याला धरून राहून आपली प्रतिज्ञा खरी कर. ५२

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं एकतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

मंत्र्यासहवर्तमान असलेला विचारी सुग्रीव अंगदाचें भाषण श्रवण करून लक्ष्मण क्रुद्ध झाल्याचें ऐकल्यावर आसनावरून सरला. १ नंतर मसलतींविषयीं निपुण असलेला आणि सल्लामसलतींना धरून चालणारा तो सुग्रीव बऱ्यावाईट-पणाचा विचार करून त्या सल्लामसलत जाणणाऱ्या मंत्र्यांना म्हणाला २ "मी कांहीं अनुचित भाषण केलें नाहीं व कांहीं अयोग्य कृत्यही माझ्याहातून झालेलें नाहीं. तेव्हां राघवभ्राता लक्ष्मण का क्रुद्ध झाला ह्याविषयीं मला विचार पडला आहे. ४ नेहमीं माझें छिद्र पहाण्यास टपून बसून माझा अपकार करणाऱ्या माझ्या शत्रूंनीं माझे नसते दोष खरोखर राघवाच्या कनिष्ठ भ्रात्याला सांगितले आहेत. ४ ह्यास्तव, सर्वांनाच आपल्या बुद्धीप्रमाणें योग्य विचार करून

भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ५
न खल्वास्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात्।
मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ६
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम्।
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ७
अतोऽनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना।
यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८
सुग्रीवेणैवमुक्ते तु हनूमान्हरिपुङ्गवः।
उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर।
न विस्मरस्यविस्रब्धमुपकारं कृतं शुभम् १०

लक्ष्मणाच्या कोपाचें कारण काय हें विचारपूर्वक चांगल्या रीतीनें ठरविलें पाहिजे. ५

वास्तविक विचार केला असता (माझ्या हातून कांहीं अपराध घडल्यामुळें) लक्ष्मणापासून अथवा रघुवंशज रामापासून आज मला भीती उत्पन्न झालेली नाहीं. मित्र, विनाकारण क्रुद्ध झाला आहे ह्यामुळें मात्र मला भीति उत्पन्न झाली आहे. ६ मित्र संपादन करणें सुलभ आहे परंतु, त्याच्याशीं सख्य कायम राखणें मात्र सर्वप्रकारें कठिण आहे. कारण, अंतःकरणें स्थिर नसल्यामुळें शत्रूंनी अल्पस्वल्प जरी कांहीं मित्राच्या कानात सांगितलें तरी सुद्धा उभयतांतील प्रेमाला व्यत्यय येतो. ७ ह्यामुळें मी भयभीत झालों आहें. (रामाचा माझ्या हातून कांहीं अपराध घडला असेल आणि त्यामुळें तो क्रुद्ध झाला असें समजून मीं भय-भीत झालों नाहीं. माझ्या हातून रामाचा अपराध होईल कसा ?) कारण, महात्म्या रामानें जो माझ्यावर उपकार केला आहे त्याची फेड माझ्या हातून होणें शक्य नाहीं " ८

ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें भाषण केलें असता वानरश्रेष्ठ हनूमान् स्वतःच्या तर्कानें वानरमंत्र्यांमध्यें म्हणाला ९ " हे वानरगणाधिपते, रामचंद्रानें केलेला चांगला उपकार तूं विश्वासघातकीपणानें विसरत नाहींस हें कांहीं आश्चर्य नव्हे. १० वीर

राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ।
त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ११
सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः ।
भ्रातरं संप्रहितवाँल्लक्ष्मण लक्ष्मिवर्धनम् १२
त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर ।
फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा १३
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ।
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च १४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव ।
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः १५
आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ।
वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः १६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ।

राघवानें वालीच्या पराक्रमाची भीति यत्किंचितही न बाळगतां तुझें प्रिय करण्याकरितां इंद्रतुल्यपराक्रमी वालीचा वध केला आहे. ११ ह्यावरून तो राघव खास प्रेमामुळें क्रुद्ध झाला असून त्यानें आपला लक्ष्मीवर्धक भ्राता लक्ष्मण तुझ्याकडे पाठविला आहे ह्यांत संशय नाहीं. १२ कारण, हे कालवेत्त्यामध्यें श्रेष्ठ, मदमत्त झाल्यामुळें तुला कालाचें भान राहिलें नाहीं. प्रफुल्लित सप्तच्छदवृक्षाच्या योगानें श्यामवर्ण प्रदेशांनीं युक्त असलेला शुभ शरदृतु अवळ जवळ निघून गेल्यासारिखाच आहे. १३

आकाशांतील मेघ नाहींसे झाले असून ग्रह व नक्षत्रें निर्मल झालीं आहेत आणि त्याचप्रमाणें सर्व दिशा, नद्या आणि सरोवरें स्वच्छ झालीं आहेत. १४ हे वानरश्रेष्ठा, उद्योगसमय प्राप्त झाल्याचें तूं जाणीत नाहींस तेव्हां तू मदमत्त झाला आहेस असें स्पष्ट समजून हा लक्ष्मण येथें आला आहे. १५ तस्मात्, भार्येचा अपहार झाल्यामुळें दुःखाकुल झालेल्या महात्म्या रघुवंशज रामाचें दुसऱ्याच्या द्वारानें झालेलें हें कठोर भाषण तुला सहनच केलें पाहिजे. १६ (प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें योग्य वेळीं हजर न राहण्याचा) तुझ्या हातून अपराध

अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् १७
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ।
इत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः १८
अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् १९
न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः २०
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे २१
न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम् ।

झाला असल्यामुळें हात जोडून लक्ष्मणाची कृपा संपादन करण्याशिवाय तुला गत्यंतर नाहीं असें मला वाटतें १७

हितोपदेशाविषयीं नेमिलेल्या मंत्र्यांनीं जें कांहीं हित असेल तें राजाला अवश्य सांगितलें पाहिजे आणि म्हणूनच मी भय न बाळगितां निश्चित भाषण करीत आहें १८ रामानें क्रुद्ध होऊन हातामध्यें धनुष्य घेतलें असतां देव, असुर आणि गंधर्व ह्यांसहवर्तमान हें सर्व जगत् आपल्या अधीन ठेवण्यास तो समर्थ आहे १९ ज्याची पुनरपि कृपा संपादन करण्याचा प्रसंग यावयाचा असेल त्याला क्रोध आणणें योग्य नाहीं आणि विशेषतः स्वतः वर पूर्वी झालेला उपकार स्मरणाऱ्या कृतज्ञ पुरुषानें तर ही गोष्ट करिताच उपयोगी नाहीं २०

वास्तव, हे राजा, तू त्याला मस्तकानें प्रणाम कर आणि आपल्या सत्तेला धरून राहून, भार्या ज्याप्रमाणें भर्त्याच्या अधीन होऊन राहते त्याप्रमाणें पुत्र व सुहृज्जन ह्यांसहवर्तमान तू त्याच्या अधीन होऊन रहा २१ हे वानरराजा, राम आणि रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण ह्यांच्या आज्ञेची उपेक्षा करण्याचें मनामध्यें आणणेंही तुला योग्य नाहीं, कारण, रघुवंशज लक्ष्मणासहवर्तमान

मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं च राघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः २२
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥[१३८६]

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ।
प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किन्धां रामशासनात् १
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ।
बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः २
निःश्वसंतं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ।
बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ३
स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान्पुष्पितकाननाम् ।
रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ४
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभिताम् ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ५

असलेल्या ह्या इंद्रतुल्य पराक्रमी रामाचें अमानुष सामर्थ्य तुझ्या मनाला ठाऊक आहेच. २२

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं बतिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३२ ॥

तदनंतर अंगदानें परत निरोप सांगितला असतां शत्रुपक्षीयवीरघातक लक्ष्मण रामाच्या आज्ञेनें रमणीय अशा किष्किंधानामक नगरीमध्यें गेला १ त्या ठिकाणीं देवडीवर असलेले धिप्पाड व महाबलाढ्य वानर लक्ष्मणाला अवलोकन करितां-क्षणीं सर्वही हात जोडून उभे राहिले २ क्रुद्ध होऊन दीर्घ सुस्कारे टाकूं लागले-ल्या त्या दशरथपुत्र लक्ष्मणाला अवलोकन करितांक्षणीं वानर भिऊन गेल्यामुळें किष्किंधानगरीमध्यें शिरण्यास त्याला कोणींही आडकाठी केली नाहीं ३ तेव्हां त्या वैभवशाली लक्ष्मणानें प्रफुल्लित वनांनीं युक्त, रत्नांनीं व्याप्त व उत्कृष्ट वस्तूंनीं भरलेली अशी ती दिव्य, रमणीय व प्रचंड गुहा अवलोकन केली ४ ती गुहा नानाप्रकारच्या रत्नांनीं सुशोभित झालेली होती, धनिक लोकांच्या निवासस्थानांनीं व राजवाड्यांनीं ती गजबजून गेलेली होती आणि सर्वदा मनोरथानुरूप फळांनीं युक्त असलेल्या प्रफुल्लित वृक्षांनींही तिला शोभा आलेली होती ५

देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६
चन्दनागुरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिताम् ।
मैरेयाणां मधूनां च समोदितमहापथाम् ७
विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ।
ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ८
अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च ।
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ९
विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ।
वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः १०
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा ।
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ।
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः १२

दिव्य पुष्पें आणि वस्त्रें धारण करीत असल्यामुळें ज्यांचें दर्शन प्रिय झालेलें आहे अशा यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या देवपुत्र व गंधर्वपुत्र वानरांच्या योगानेंही ती सुशोभित झालेली होती ६ चंदन, अगुरु व पद्म ह्यांच्या गंधामुळें आणि उसाच्या रसापासून व मोहापासून तयार केलेल्या मद्यसमुदायामुळें त्या किष्किंधानगरींत जिकडे तिकडे सुवास सुटलेला होता; आतील राजमार्गावर तर जिकडे तिकडे सुवासाचा कडेलोटच झालेला होता ७ आणि विंध्याचल व मेरु पर्वत ह्यांसारिख्या अनेक मजली उंच राजवाड्यांनीं ती किष्किंधा नगरी भरलेली होती. असो. प्रथमतः पर्वतावरील निर्मल नद्या रघुवंशज लक्ष्मणानें अवलोकन केल्या ८ व नंतर अंगदाचें रम्य गृह त्यानें पाहिलें. तदनंतर मैंद, द्विविद, गवय, गज, शरभ, ९ विद्युन्मालि, संपाति, सूर्याक्ष, हनूमान्, वीरबाहु, सुबाहु, महात्मा नल, १० कुमुद, सुषेण, तार आणि जांबवान्, दधिवक्त्र, नील आणि सुपाटल व सुनेत्र ११ ह्यांहीं महात्म्या वानरश्रेष्ठांचीं मोठीं मजबूत व उत्कृष्ट गृहें राजमार्गामध्यें लक्ष्मणानें अवलोकन केलीं १२

पाण्डुराभ्रप्रकाशानि गन्धमाल्ययुतानि च ।
प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १३

पाण्डुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ।
वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४

शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५

महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसंनिभैः ।
दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६

हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ।
दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७

सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ।
अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८

स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः ।
ददर्श सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् १९
हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतम् २०
प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाक्षरम् २१
बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ।
स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः २२
दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्र माल्यकृतस्रजः ।
वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः २३
नातृप्तान्नाति च व्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् ।
सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः २४

झाला १८ आणि रथ व बैठका ह्यांनीं गजबजून गेलेले सात चौक ओलांडून गेल्यावर त्या महात्म्या लक्ष्मणानें फारच विस्तीर्ण व सुरक्षित असें मोठें अंतःपुर अवलोकन केलें १९ त्या अंतःपुरात सोन्यारुप्याचे अनेक पलंग ठिकठिकाणीं ठेविलेले असून मोठमोठ्या मूल्यवान् चादरी ज्यांच्यावर पसरलेल्या आहेत अशीं सिंहासनेंही ठिकठिकाणीं ठेविलेलीं होतीं २०

अशा प्रकारच्या त्या अंतःपुरामध्यें शिरतां शिरतांच ताल व शब्दातील अक्षरें ह्यांचा मेळ आहे असा एकसारखा तेथें सुरू असलेला व विणाच्या स्वरानें युक्त असलेला मधुर ध्वनि त्याच्या कानीं पडला २१ आणि सौंदर्याच्या व तारुण्याच्या तोऱ्यात असलेल्या आणि नानाप्रकारच्या आकारांनीं युक्त असलेल्या अनेक स्त्रिया सुग्रीवाच्या अंतःपुरामध्यें त्या महाबलाढ्य लक्ष्मणानें अवलोकन केल्या. २२ कुलीन, पुष्पमाला धारण केलेल्या, उत्कृष्ट माला गुंफण्यामध्यें गढून गेलेल्या आणि उत्तम उत्तम भूषणांनीं भूषित झालेल्या स्त्रिया तेथें अवलोकन केल्यावर २३ असंतुष्ट विशेष गडबडींत नसलेले आणि साधारणच पोषाख व अलंकार घातलेले सुग्रीवाचे सेवकही लक्ष्मणानें अवलोकन केले २४

कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निःस्वनं तथा ।
स निशम्य ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् २५
रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ।
चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् २६
चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ।
तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः २७
तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
विज्ञायागमनं त्रस्तः स चचाल वरासनात् २८
अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ।
सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः २९
अङ्गदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन च वानरः ।
बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योपशुष्यत ३०

तदनंतर तोरड्यांचा झुमझुम् शब्द व कमरपट्ट्यांचा ध्वनि कानीं पडल्यामुळें वैभवशाली सुमित्रापुत्र लक्ष्मण लज्जित झाला २५ आणि भूषणध्वनि कानावर आल्यामुळें अधिकच रोष चढलेला तो वीर लक्ष्मण धनुष्याच्या ध्वनीनें दशदिशा नादित करीत करीत प्रत्यंचेचा–टणत्कार करूं लागला. २६ सुभावाचें हातून रामकार्य होत नसल्याकारणानें क्रुद्ध झालेला तो महापराक्रमी लक्ष्मण सदाचार लक्ष्यात आणून अंतःपुरामध्यें प्रवेश न करिता परत फिरला आणि स्त्रीजनरहित अशा एका प्रदेशामध्यें (प्रत्यंचेचा टणत्कार करीत करीत) उभा राहिला २७ तेव्हां लक्ष्मणाचें आगमन झालें आहे असें त्या ध्वनीवरून वानरराज सुग्रीवानें जाणिलें आणि त्या ध्वनानें त्रस्त होऊन तो आपल्या सिंहासनापासून दूर झाला २८ व "अंगदानें पूर्वी मला कळविल्याप्रमाणें निःसंशय हा भ्रातृवत्सल सुमित्रापुत्र लक्ष्मण प्राप्त झाला आहे (असा आपल्याशीं विचार करूं लागला " २९

ह्याप्रमाणें अंगदानें व प्रत्यंचेच्या टणत्कारानें सुग्रीववानराला सुचविलें असतां लक्ष्मण प्राप्त झाला आहे असें त्याला समजलें व तें समजतांक्षणीं त्याच्या तोंडचें

ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ।
उवाच हितमव्यग्रस्त्राससंभ्रान्तमानसः ३१
किं नु तत्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः ।
सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ३२
किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते ।
न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुंगवः ३३
यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियम् ।
तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयताम् ३४
अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि ।
वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ३५
त्वद्दर्शने विशुद्धात्मा न स्म कोपं करिष्यति ।
न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ३६

पाणी पळालें. ३० तदनंतर भीतीमुळें मनाची धादल उडून गेलेला तो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव दुसऱ्या कामाकडे गुंतून न राहता मनोहर मुद्रेनें युक्त असलेल्या तारेला आपल्या हिताची गोष्ट विचारूं लागला. ३१ (तो म्हणाला,) " हे सुभ्रु+ स्वभावतः सौम्य मनानें युक्त असलेल्या पुरुषाला राग येण्याचें काय बरें कारण असावें ? हा रामाचा कनिष्ठ भ्राता लक्ष्मण कोणत्या कारणामुळें येथें क्रुद्ध होऊन आल्यासारिखा दिसत आहे. ? ३२

हे निर्दोष स्त्रिये, ह्या राजपुत्राच्या रोषाचें कारण तुझ्या लक्ष्यांत काय येत आहे ? खरोखरं हा पुरुषश्रेष्ठ कधींही विनाकारण क्रोधाचें अवलंबन करणार नाहीं. ३३ ह्यास्तव, आमच्या हातून जर कांहीं ह्याचा अपराध झाला असेल तर तो कोणता झाला आहे हें तूं विचार करून सत्वर ठरीव आणि त्याला प्रसन्न करून घेण्याचा उपायही मला सत्वर साग; ३४ अथवा, हे स्त्रिये, तूं स्वतःच त्याची भेट घेऊन सात्वनयुक्त भाषणानीं त्याची कृपा संपादन कर. ३५ शुद्ध मनानें युक्त असलेला हा लक्ष्मण तूं दृष्टीं पडल्यावर रागावणार नाहीं. कारण, महात्मे कधींही स्त्रियावर (विनाकारण) क्रुद्ध होत नाहींत ३६ तूं सौम्य

+ १ जिच्या भिवया सुंदर आहेत अशी.

त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् ।
ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिंदमम् ॥ ३७

सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ।
सुलक्षणा लक्ष्मणसंनिधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ३८

स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा ।
अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसंनिकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९

सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ।
उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वरूपम् ४०

किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ।
कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दावाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ४१

शब्दांनीं त्याच्याशीं संभाषण करून त्याचीं क्षुब्ध झालेलीं इंद्रियें व मन ही स्वस्थ केली म्हणजे मी त्या शत्रुदमन करणाऱ्या कमलनयन लक्ष्मणाची भेट घेईन. " ३७

याप्रमाणें सुग्रीवानें सांगितलें असतां मद्यपानाचा मद चढल्यामुळें जिची दृष्टि धुंद झाली आहे, जिचा कमरपट्टा व तो आवळण्याची सोन्याची साखळी हीं दोन्ही लोंबत आहेत आणि स्तनभारामुळें जिचें शरीर नम्र झालेलें आहे अशी ती सुलक्षणी तारा अडखळत अडखळत लक्ष्मणासमीप गेली असता ३८ त्या वानरराजाच्या पत्नीला अवलोकन करितांक्षणीं तो महात्मा लक्ष्मण उदासीनपणानें स्वस्थ राहिला. इतकेंच नव्हे, परंतु, स्त्री जवळ आल्यामुळें कोपाचा त्याग करून तो राजपुत्र वर पाहीनासा झाला. ३९ स्वतः मद्यपान केलें असल्यामुळें आणि राजकुमार लक्ष्मणाची मुद्रा प्रसन्न दिसल्यामुळें ती तारा सौम्य शब्द व महत्त्वाचा अर्थ ह्यांनीं भरलेलें आणि मैत्री कायम करण्यास समर्थ असें भाषण (लक्ष्मणाशीं) करूं लागली. ४०

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितः।
भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ४२
किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः।
भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैवमवबुध्यसे ४३
न चिन्तयति राज्यार्थं सोऽस्मान्शोकपरायणान्।
सामात्यपरिषत्तारे काममेवोपसेवते ४४
स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः।
व्यतीतांस्तान्मदोदग्रो विहरन्नावबुध्यते ४५
न हि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते।
पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ४६
धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः।
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ४७
मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम्।

कायम राखणें हा त्यांतील मुख्य उद्देश आहे असें जें तिचें सान्त्वनपूर्वक भाषण श्रवण केल्यावर लक्ष्मण निर्भयपणें तिला म्हणाला ४२ "हे भर्तृहिताविषयीं तत्पर असणारे स्त्रिये, धर्म व अर्थ संपादन करण्याचें मुळींच सोडून देऊन हा तुझा भर्ता कामाच्याच मार्गें लागलेला आहे हें तू जाणीत नाहींस काय? ४३ हे तारे, अमात्य व इतरही सभासद ह्यांसहवर्तमान हा केवळ राज्याच्या स्थैर्याकरितांच म्हणणारा असून कामाचेंच सेवन करीत आहे व शोकाकुल असलेल्या आमची गोष्टही मनामध्यें आणीत नाहीं ४४

चार महिन्यांनीं येण्याचा ह्यानेंच ठराव केला असून ते लोटून गेले तरी मदमत्त होऊन क्रीडा करण्यामध्यें दंग झालेल्या ह्या वानरराज सुग्रीवाच्या तें गावींही नाहीं ४५ धर्म व अर्थ सिद्धीस जाण्याकरितां केवल मद्यपानच करून राहणें प्रशस्त नाहीं मद्यपानामुळें धर्म, अर्थ व काम ह्या सर्वांचाच ऱ्हास होतो ४६ उपकार करणाऱ्यावर प्रत्युपकार न करणें ही आधीं मोठीच धर्महानि होत असून गुणवान् मित्राची मैत्री नाहींशी होणें ही मोठीच अर्थहानि होत आहे ४७ मित्रकार्य संपादन आणि सत्य धर्माविषयीं तत्पर हे दोन गुण मित्राचे

तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ४८
तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम्।
तत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्तुमर्हसि ४९
सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम्।
तारागतार्थे मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ५०
न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चापि कोपः स्वजने विधेयः।
त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ५१
कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे।
कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ५२
जानामि कोपं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम्।
जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ५३

ठिकाणीं असणें अवश्य आहे; परंतु, तुझ्या मतानें त्या दोन्हीं गुणाचा त्याग केला असून मैत्रीपरिपालनरूप धर्माचेंही त्यानें अवलंबन केलेलें नाहीं. ४८

तस्मात्, हे कार्यतत्त्वज्ञ तारे, सांप्रत अशी गोष्ट झाली असतांना आमचें त्यानंतर कर्तव्य काय तें तूं कथन कर " ४९. धर्म व अर्थ ह्यांना धरून असलेलें आणि स्वभावतःच मधुर असलेलें त्याचें तें भाषण श्रवण केल्यावर सुग्रीवाच्या हातून सिद्धीस न गेलेलें राजकार्य शेवटास नेण्याविषयीं निश्चय करून राहिलेल्या त्या लक्ष्मणाला ती तारा पुनरपि ह्मणाली ५० " हे राजपुत्रा, क्रोधाचा हा समय नव्हे आणि स्वजनाचे ठिकाणीं कोप करणेंही योग्य नाहीं; हे वीर, तुझाच मनोरथ सिद्धीस नेण्याची इच्छा धरणाऱ्या त्या सुग्रीवाचा प्रमादही सहन करणें तुला योग्य आहे. ५१ हे राजकुमारा, गुणानीं श्रेष्ठ असलेला पुरुष क्षुद्र प्राण्यावर कसा बरें कोप करील ? सत्त्वगुणानें व्याप्त आणि ह्मणूनच केवळ तपाचें स्थान असलेला तुझ्यासारिखा पुरुष कोण बरें क्रोधाधीन होईल ? ५२

वानरवीर सुग्रीवाचा मित्र जो राम त्याच्या कोपाचें कारण काय हें मी जाणते आहें; त्याचें कार्य होण्याला विलंब लागला आहे ही गोष्ट माझ्या लक्ष्यात आहे, तूं जें आमचें कार्य केलें आहेस तेंही मी समजून आहे आणि ह्यासंबंधानें आह्मीं प्रत्युपकार काय केला पाहिजे तेंही मला माहित आहे. ५३ हे पुरुषश्रेष्ठा,

तच्चापि जानामि तथाऽविषह्यं बल नरश्रेष्ठ शरीरजस्य।
जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्ध कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ५४
न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्व वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः।
न देशकालौ हि यथार्थधर्माववेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ५५
तं कामवृत्तं मम संनिकृष्टं कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम्।
क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ५६
महर्षयो धर्मतपोभिरामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः।
अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ५७
इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम्।
पुनः सखेदं मदविह्वलाक्षी भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ५८
उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम।
कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ५९

कामाचें दुःसह सामर्थ्यही मी ओळखून आहें आणि त्याप्रमाणें सांप्रत सुग्रीवाचें दुसरीकडे लक्ष्य नसून कामवासनेमुळें तो कोणाचे ठिकाणी आसक्त होऊन राहिला आहे हेंही मला ठाऊक आहे ५४ तू क्रोधाधीन झाल्याचें दिसत आहे; ह्यावरून कामाचा प्रभाव तुला माहीत नाहीं अशी माझी अटकळ होत आहे अरे, कामासक्त झालेल्या मनुष्याला देशकालाचें भान रहात नसून धर्म व अर्थ ह्याचाही पर्वा रहात नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. ५५

ह्यास्तव, कामाधीनतेमुळें लाज सोडून माझ्याजवळ असणारा आणि कामाच्याच मार्गी लागणारा जो तुझा वानरवंशाधिपति भ्राता त्याला, हे शत्रुवीरनाशक लक्ष्मणा, सांप्रत क्षमा कर ५६ अरे, धर्म व तपश्चर्या ह्यांचें ठिकाणींच सर्वदा तत्पर राहणार महर्षिही विषयवासनेनें युक्त झाल्यामुळें स्त्रियांचे ठिकाणीं मोहानें आसक्त होऊन राहिलेले असतात तेव्हा जातीनेंच चंचल असलेला हा वानर आणि त्यातूनही राजा असताना विषयसुखाविषयीं कसा बरें आसक्त होणार नाहीं ?" ५७ गंभीर अर्थानें भरलेलें असें हें भाषण अतर्क्य लक्ष्मणाशीं केल्यानंतर मद चढल्यामुळें जिचे डोळे धुंद झाले आहेत अशी ती वानरी भर्त्याला हितावह असें हें खेदपूर्वक भाषण पुनरपि लक्ष्मणाशीं करूं लागली. ५८

(ती म्हणाली) " हे पुरुषश्रेष्ठा, कामाचा दास होऊन राहिलेल्याही सुग्री-

आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ।
कोटीः शतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ६०
तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ।
अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ६१
तारया चाप्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः ।
प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिंदमः ६२
ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ।
महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसंनिभम् ६३
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ६४

यानें तुझें कार्य सिद्धीस नेण्याचा उद्योग सुरू करण्याविषयीं कधींच आज्ञा केलेली आहे ५९ आणि त्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या पर्वतांवर वास्तव्य करणारे व यथेष्ट रूप धारण करणारे महावीर्यवान् वानर लाखों कोटी आलेले आहेत. ६० तस्मात्, हे महापराक्रमी लक्ष्मणा, तूं आंत ये (एकाएकीं अंतःपुरांत प्रविष्ट न होण्यानें) तूं आपलें शील निष्कलंकपणें राखिलें आहेस. कारण, (कामविकार मनामध्यें न आणितां) मित्रबुद्धीनेंच परदारा अवलोकन करणें हेंच सज्जनाचें शील होय " ६१

याप्रमाणें तारेनें अनुज्ञा दिल्यामुळे आणि रामाची आज्ञा सत्वर सिद्धीस नेण्याविषयींही उत्सुक झाल्यामुळें तो शत्रुदमन करणारा महापराक्रमी लक्ष्मण अंतःपुरामध्यें प्रविष्ट झाला ६२ आणि आंत प्रविष्ट झाल्यानंतर मोठें मूल्यवान् आस्तरण ज्यावर घातलें आहे अशा सुवर्णाच्या उत्कृष्ट सिंहासनावर बसलेला सूर्यासारिखा तेजस्वी सुग्रीव त्यानें अवलोकन केला ६३ दिव्य अलंकारांनीं ज्याचें शरीर भूषित झालेलें आहे, दिव्य पुष्पें आणि वस्त्रें ज्यानें धारण केलेलीं आहेत, ज्याचें स्वरूप दिव्य आहे आणि इंद्राप्रमाणें जो अजिंक्य आहे असा तो यशस्वी सुग्रीव दिव्य अलंकार व माला धारण केलेल्या तरुणी स्त्रियांनीं आसमंताद्भागीं परिवेष्टित असल्याचें अवलोकन करून लक्ष्मणाचे नेत्र अधिकच क्षुब्ध

दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समन्ततः।
संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसंनिभः ६५
रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः।
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः स विशालनेत्रम् ६६
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥ [१४५२]

चतुस्त्रिंशः सर्गः।

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम्।
सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः १
क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा।
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् २
उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम्।
महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ३
उत्पतन्तमनूत्पेतु रुमाप्रभृतयः स्त्रियः।

व आरक्तवर्ण दिसूं लागले आणि तो तर साक्षात् मृत्यूप्रमाणेंच भासूं लागला. ६४-६५ असो

(तारा लक्ष्मणाला आत घेऊन आली तरी) उत्कृष्ट सुवर्णासारिखी कांति आणि विशाल नेत्र ह्यानीं युक्त असलेला तो वीर सुग्रीव रुमेलाज दृढ आलिंगन देऊन सिंहासनावर बसला होता व त्यानें तेथूनच विशालनयन महाशय लक्ष्मणाला अवलोकन केलें ६६

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं तेहेतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

कोणाचीही आडकाठी न होता आत आविष्ट झालेल्या त्या पुरुषश्रेष्ठ क्रुद्ध लक्ष्मणाला अवलोकन करून सुग्रीवाची मनामध्यें गाळण उडून गेली १ आणि तेजानें जसा काहीं प्रदीप्त असून भ्रात्याच्या दुःखानें संतप्त झाल्यामुळें सुस्कारे टाकीत असलेल्या त्या क्रुद्ध दशरथपुत्राला अवलोकन करिताक्षणीं २ उत्तम प्रकारें भूषित केलेल्या प्रचंड इंद्रध्वजाप्रमाणें दिसत असलेला तो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव सोन्याचें सिंहासन सोडून देऊन उठला ३ व आकाशामध्यें असलेल्या पूर्णचंद्राचे मागोमाग जाणाऱ्या नक्षत्रपंक्तीच कीं काय अशा त्या रुमाप्रभृति स्त्रियाही सुग्री-

सुग्रीवं गगने पूर्णं चन्द्रं तारागणा इव ४
संरक्तनयनः श्रीमान्संचचार कृताञ्जलिः ।
बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ५
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ६
सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।
कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ७
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ८
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते ।
आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ९

यानें सिंहासनावरून उडी टाकिताक्षणीं त्याच्या मागोमाग पटापट उड्या टाकूं लागल्या ४

आरक्तवर्ण नेत्रानीं युक्त असलेला तो वैभवशाली सुग्रीव सिंहासनावरून खालीं उतरताक्षणीं हात जोडून लक्ष्मणाचे संमुख आला असता तो लक्ष्मण मोठ्या कल्पवृक्षाप्रमाणें तेथें तसाच उभा राहिला ५ आणि तारानीं युक्त असलेल्या चंद्राप्रमाणें रुमेबरोबर वर्तमान स्त्रियांच्या मध्यें असलेल्या सुग्रीवाला तो क्रुद्ध लक्ष्मण म्हणाला ६ " सत्वस्थ, कुलीन, दयाळू, जितेंद्रिय, कृतज्ञ आणि सत्यवादी असा जो राजा असेल त्याची जगतामध्यें मानमान्यता होत असते. ७ जो राजा अधर्माचें अवलंबन करून राहिलेला असतो आणि उपकार करणाऱ्या मित्राशीं केलेली प्रतिज्ञा शेवटास नेत नाहीं त्यापेक्षा अधिक दुष्ट कोण बरें आढळणार आहे. ? ८

एका अश्वाकरितां असत्य भाषण केलें असतां शंभर अश्वांचा वध केल्याचें आणि एका गाईकरितां अनृत भाषण केलें असतां सहस्र गाईंचा वध केल्याचें पातक पुरुषाला लागत असतें आणि दुसऱ्या पुरुषाशीं केलेली कांहीं प्रतिज्ञा शेवटास न नेली तर प्रतिज्ञा करणारा पुरुष स्वतःच्या व स्वजनाच्या उत्तम गतीचा

पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर १०
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ।
दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवङ्गम ११
गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः १२
अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर ।
पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् १३
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर ।
सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता १४
स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ।
न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् १५

विघात करितो ९ हे वानरराजा, मित्राच्या हातून पूर्वी स्वतःचें कार्य झालें असतानाही त्याच्यावर जो (प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणें) प्रत्युपकार करीत नाहीं तो कृतघ्न असून सर्व लोकांना वध्य आहे १० हे वानरा, कृतघ्नाला अवलोकन करून क्रुद्ध झालेल्या ब्रह्मदेवानें हा एक सर्व लोकांना मान्य असलेला श्लोक उच्चारिलेला आहे. ११ " गोवध करणाऱ्याला, सुरापान करणाऱ्याला, ब्राह्मणाचें सुवर्ण हरण करणाऱ्याला आणि व्रतभंग करणाऱ्यालाही धर्मशास्त्रवेत्त्या सज्जनांनीं निष्कृति सांगितलेली आहे; परंतु, कृतघ्नाला प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं (हा तो श्लोक होय) १२

तेव्हां रामानें पूर्वी तुझें कार्य केलें असताही ज्याअर्थी तूं त्याची (बोलल्या-प्रमाणें) फेड करीत नाहींस त्याअर्थी, हे वानरा, तूं दुष्ट, कृतघ्न व असत्यवादी आहेस. १३ हे वानरा, अरे, रामाच्या हातून जर तुझें कार्य झालेलें आहे तर प्रत्युपकार करण्याची इच्छा धरून सीतेचा शोध लावण्याविषयीं तूं यत्न करणें खरोखर अवश्य असताना १४ खोटी प्रतिज्ञा करणारा तूं ग्राम्य अशा विषयोप-भोगाचें ठिकाणीं आसक्त होऊन राहिला आहेस; परंतु, बेडूक पकडण्याकरिता त्यांच्यासारिखा शब्द करणाऱ्या सर्पाप्रमाणें तूं वंचक आहेस ही गोष्ट रामाला ठाऊक नाहीं. १५

महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना।
हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना। १६
कृतं चेन्नाभिजानीषे राघवस्य महात्मनः ।
सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम्। १७
न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः १८
न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकाच्छरांश्च तान्पश्यसि वज्रसंनिभान् ।
ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे १९

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰वाल्मी॰आदि॰किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥[१४७१]

अरे, तूं वास्तविक पापी व दुष्ट असूनही परदुःख जाणणाऱ्या महाभाग्यवान् महात्म्या रामानें तुला वानरांचें राज्य प्राप्त करून दिलें आहे. १६ तेव्हां महात्म्या राघवाचा उपकार जर तूं जाणणार नाहींस तर तीक्ष्ण बाणाच्या योगानें वध पावून तूं आजाच्या आताच वालीची भेट घेशील. १७ वाली वध पावून ज्या मार्गानें चालता झाला तो मार्ग काहीं अगदींच संकुचित नाहीं (वालीच्या बरोबर तुलाही जातां येईल इतका तो विस्तीर्ण आहे. तात्पर्य, वालीचा वध करण्याला ज्याप्रमाणें मुळींच वेळ लागला नाहीं त्याप्रमाणें तुझाही वध होण्याला काहीं वेळ लागेल ही गोष्ट तूं सोडून दे.) तस्मात्, हे सुग्रीवा, तूं जो संकेत केला आहेस त्याला अनुसरून वाग, आणि वालीच्या मार्गाचें अवलंबन करूं नकोस १८ अरे, इक्ष्वाकुवंशश्रेष्ठ रामाचें धनुष्यापासून सुटलेले वज्रतुल्य बाण खरोखर तुझ्या दृष्टी पडले नाहींत म्हणूनच तूं खुशाल चैनी बनून विषयसुखाचा उपभोग घेत पडला आहेस आणि रामकार्य करण्याचें मनातही आणीत नाहींस. १९

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं चौतिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १
नैव लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ।
हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ।
नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३
उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ।
रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४
रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ।
प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ॥ ५
सुदुःखशायितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६

तेजानें जसा काहीं जळत असलेला तो सुमित्रापुत्र लक्ष्मण तशा प्रकारें भाषण करीत असतांना चंद्रासारिख्या आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेली तारा त्याला म्हणाली १ " हे लक्ष्मणा, ह्या वानरराजाशीं तू ह्याप्रमाणें कठोर भाषण करू नकोस कठोर भाषण ऐकून घेण्याला आणि त्यांतूनही विशेषतः तुझ्या मुखांतून निघालेलें कठोर भाषण ऐकून घेण्याला हा पात्र नाहीं. २ हे वीरा, वानरराज सुग्रीव कृतघ्न नाहीं, शठ नाहीं, क्रूर नाहीं, असत्य भाषण करणारा नाहीं आणि गैर मार्गानें चालणाराही नाहीं ३ हे वीरा, संग्रामामध्यें इतरांना दुर्घट असें जें कार्य रामानें केलें आहे तो झालेला रामाचा उपकार हा वीर वानर विसरलाही नाहीं ४

हे शत्रुतापना लक्ष्मणा, रामाच्या प्रसादामुळेंच कीर्ति, रुमा मी आणि अक्षय्य वानरराज्य हीं सुग्रीवाला इहलोकीं प्राप्त झालेलीं आहेत. ५ पूर्वी अतिशयच दुःख भोगिलेल्या ह्या सुग्रीवाला हें उत्कृष्ट सुख मिळाल्यामुळें विश्वामित्रमुनीं-प्रमाणें ह्या ग्राम्य सुखांत दंग झाला आहे आणि ह्यामुळेंच त्याला प्रतिज्ञा शेवटास नेण्याचा समय प्राप्त झाल्याचें भान राहिलेलें नाहीं. ६ हे लक्ष्मणा, घृताचीनामक

घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण ।
अहो मन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ७
सं हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः ।
विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ८
देहधर्मंगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ।
अवितृप्तस्य कामेषु रामः क्षन्तुमिहार्हति ९
न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ।
निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा १०
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ।
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता ।
महान्रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् १२
रुमां मां चाङ्गदं राज्यं धनधान्यपशूनि च ।
रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम १३

अप्सरेचे ठिकाणीं आसक्त होऊन राहिलेल्या धर्मात्म्या विश्वामित्र महामुनींना दहा वर्षें लोटलेलीं एका दिवसाप्रमाणें भासलीं ७ सारांश, कालवेत्त्यामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या महातेजस्वी विश्वामित्रमुनींना जर प्राप्त झालेल्या कालाचें भान राहिलें नाहीं तर जो बोलून चालून क्षुद्र योनींतील सुग्रीव त्याची अशी अवस्था झाली यांत आश्चर्य तें काय ? ८

हे लक्ष्मणा, विषयोपभोगाविषयीं तृप्त न झाल्यामुळें मैथुनरूप देहधर्मामध्यें गढून राहिलेल्या ह्या खिन्न सुग्रीवाला रामानें क्षमा करावी ९ बा लक्ष्मणा, खरी गोष्ट समजून न घेतां ज्याप्रमाणें एकादा साधारण मनुष्य क्रोधाधीन होतो त्याप्रमाणें तू क्रोधाधीन होऊं नको १० कारण, हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्यासारखे सत्त्वगुणसंपन्न पुरुष विचार केल्यावांचून एकाएकीं क्रोधाच्या तावडींत सांपडत नाहींत ११ तस्मात्, हे धर्मवेत्त्या, सुग्रीवाचें हित करण्याविषयीं तत्पर असलेली ही मी तुझी प्रार्थना करीत आहें वास्तव, ह्या क्रोधजन्य प्रचंड क्षोभाचा तू त्याग कर. १२ रामाचें प्रिय करण्याकरितां रुमा, मी, अंगद, राज्य, धन, धान्य व पशु ह्या सर्वांचाही सुग्रीव त्याग करील असें मला वाटतें १३

समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम्।
शशाङ्कमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम् १४
शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम्।
अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च १५
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः।
अशक्यं रावणं हन्तुं येन सा मैथिली हृता १६
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण।
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः १७
एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः।
आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् १८
त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुंगवाः।
आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरिपुंगवान् १९
तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान्सुमहाबलान्।
राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः २०

त्या राक्षसाधमाचा वध करून रोहिणीशीं संगत झालेल्या चंद्राप्रमाणें सुग्रीव रामाचा सीतेशीं समागम करवून देईल. १४ १ महापद्म, ३ लक्ष आणि ६६ हजार ६ शें (म्हणजे १००००,००३६६६००) राक्षस लंकेमध्यें आहेत. १५ तेव्हां त्या यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या अजिंक्य राक्षसांचा वध केल्यावाचून सीतेचा अपहार केलेल्या रावणाचा वध होणें शक्य नाहीं. १६ आणि, हे लक्ष्मणा, त्या राक्षसाचा संग्रामामध्यें कोणाचें साहाय्य नसेल तर रामाच्या हातून वध होणें शक्य नाहीं आणि रावणही क्रूरकर्मा आहे. तस्मात्, रामाला सुग्रीवाच्या मदतीची विशेषच जरूर आहे. १७ ह्याप्रमाणें मला वालीनें सांगितलें होतें; तो वानरराज माहीतगार होता. हा प्रकार मला कांहीं पुरतासा माहित नाहीं. त्या वालीपासून ऐकिलें असल्यामुळें मी सांगत आहें. १८

तुला साहाय्य करण्याकरितां म्हणजे रावणाशीं होणाऱ्या युद्धामध्यें तुझ्या बाजूला असंख्य मोठे मोठे वानर आणण्याकरितां वानरश्रेष्ठ बाहेर पाठविले आहेत १९ आणि रामाचा मनोरथ परिपूर्ण व्हावा एतदर्थ त्या अत्यंत महाबलाढ्य व पराक्रमी वानरांची हा वानरराज सुग्रीव प्रतीक्षा करीत आहे व म्हणून

कृता सुसंस्था सौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा।
अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः २१
ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च।
अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिंदम।
कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् २२
तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः।
हरिवरवनिता न यान्ति शांतिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताःस्म सर्वाः २३

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० पञ्चत्रिंश सर्गः ॥३५॥ [१४९७]

षट्त्रिंशः सर्गः।

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम्।
मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १

इतक्यातच हा बाहेर पडत नाहीं. २० हे लक्ष्मणा, सुग्रीवानें ज्याप्रमाणें वानर येथें येण्याची कालमर्यादा करून ठेविली आहे त्याप्रमाणें ते सर्वही महाबलाढ्य वानर आज येथें येतील. २१ हे शत्रुदमना, हजार कोट ऋक्ष आणि शेंकडों गोलांगूल आज तुझ्याकडे येतील; तूं क्रोधाचा त्याग कर. हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना लक्ष्मणा, उज्ज्वल तेजानें युक्त असे कोट्यावधि वानर सुग्रीवाचे ताब्यात आहेत. २२

हें तुझें मुख आणि कोपामुळें रक्तासारिखे लाल झालेले हे तुझे नेत्र दृष्टीं पडल्यापासून मोठमोठ्या वानरस्त्रियांचीं मनें अस्वस्थ झालेलीं आहेत. कारण, वालीचा वध करून जें कृत्य तुझ्या ज्येष्ठ भ्रात्यानें केलें आहे तें लक्ष्यांत आणून आम्ही सर्वही भयभीत झालों आहों आणि सुग्रीवाचीही तुझ्या हातून तीच अवस्था होईल कीं काय अशी आम्हाला शंका वाटत आहे." २३

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडांपैकीं पस्तिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

याप्रमाणें तारेनें धर्माला अनुसरून लक्ष्मणाशीं विनययुक्त भाषण केलें असतां स्वभावतः सौम्य असलेल्या लक्ष्मणानें तिचें तें बोलणें ऐकून घेतलें १ आणि तें

तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वर ।
लक्ष्मणात्सुमहत्त्रास वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् २
तत कण्ठगत माल्य चित्र बहुगुण महत्।
चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वर ३
स लक्ष्मण भीमबलं सर्ववानरसत्तम ।
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्य सुग्रीव सप्रहर्षयन् ४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम्।
रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चाप्तमिद मया ५
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा।
तादृश प्रतिकुर्वीत अंशेनापि नृपात्मज ६
सीता प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम्।
सहायमात्रेण मया राघव स्वेन तेजसा ७
सहायकृत्य किं तस्य येन सप्त महाद्रुमा ।

तिचें भाषण लक्ष्मणाला मान्य झाल्यावर वानरसमुदायाधिपति सुग्रीवानें, अंगावरील ओलें वस्त्र ज्याप्रमाणें टाकून देतात त्याप्रमाणें, लक्ष्मणापासून वाटत असलेला फारच मोठी भीति टाकून दिली २ तदनंतर कंठामध्यें असलेली मोठी व अनेक पदरी, अद्भुत पुष्प माला वानरराज सुग्रीवानें तोडून टाकिली व त्यामुळें त्याचा विषयमद लगेच नाहींसा झाला ३ तेव्हां सर्व वानरामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या त्या सुग्रीवानें भयंकर शक्तीनें युक्त असलेल्या त्या लक्ष्मणाला हर्ष उत्पन्न करीत करीत विनययुक्त शब्दांनी भाषण केलं ४

" हे लक्ष्मणा, वैभव, कीर्ति आणि अक्षय्य वानरराज्य हें सर्व नाहींसे झालें होतें; परंतु, रामाच्या कृपेमुळें मला हें पुनरपि प्राप्त झालें ५ तेव्हां, हे राजकुमारा, स्वपराक्रमानें प्रख्यात असलेल्या त्या देवावतारी रामाच्या उपकाराचा तशा प्रकारें फेड अंशतः तरी करण्यास कोण समर्थ आहे ? ६ माझें एक नावाला मात्र साहाय्य त्याला होणारें आह, परंतु वास्तविक विचार केला असतां तो धर्मात्मा रघुवंशज राम स्वतःच्याच तेजानें रावणाचा वध करील आणि सीता प्राप्त करून घेईल ७ अरे, ज्यानें एकाच बाणानें सात प्रचंड वृक्ष पर्वत व पृथ्वी

गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिता ८
धनुर्विस्फारघोषस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ।
सशैला कम्पिता भूमिः सहायैः किं नु तस्य वै ९
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ।
गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् १०
यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा
प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ११
इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
अभवल्लक्ष्मण प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह १२
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ।
त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः १३
यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमीदृशम् ।
अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् १४

[illegible] विदीर्ण केली त्याला दुसऱ्याच्या साहाय्याचा, खरोखर काय बरें उपयोग होणार आहे ? ८

हे लक्ष्मणा, जो धनुष्य ओढूं लागला असतां ज्याच्या ध्वनीनें भूमि पर्वतासहवर्तमान कंपित झाली त्याला इतर सहाय्य करणाऱ्याची काय बरें गरज आहे ? ९ तथापि, हे पुरुषश्रेष्ठा, युद्धामध्यें पुढारीपणा करणाऱ्या इतर राक्षसासहवर्तमान शत्रु रावणाचा वध करण्यास राजा राम निघाला असतां त्याच्या मागोमाग मी येणार १० वास्तव, [illegible] स्वभावाचा सौम्य आहे ह्या विश्वासामुळें किंवा सलगीमुळें ह्या दासाचा जर कांहीं अपराध झाला असेल तर तो क्षमा करावा कारण, हातून अपराध घडणारच नाहीं असा कोणीही नाहीं.'' ११

याप्रमाणें तो महात्मा सुग्रीव बोलूं लागला असता लक्ष्मण संतुष्ट झाला आणि प्रेमानें त्याला म्हणाला १२ " हे वानरराज सुग्रीवा, तूं नाथ प्राप्त झाल्यामुळें आणि विशेषत विनयसंपन्न नाथ प्राप्त झाल्यामुळें माझा भ्राता रामचंद्र खरोखर आज सर्व प्रकारें सनाथ झालेला आहे १३ हे सुग्रीवा, तुझा प्रभाव आणि अशा प्रकारचें तुझें हें निर्मल आचरण लक्ष्यात घेतलें असता तूं वानरराज्याच्या अनुपम

सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान्।
वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः। १५
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः।
उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् १६
दोषज्ञः प्रतिसामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति।
वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम १७
सदृशश्चासि रामेण विक्रमेण बलेन च।
सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव १८
किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्रम त्वं मया सह।
सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् १९
यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम्।
मया त्वं परुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्व सखे मम २०

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० षट्त्रिंशः सर्गः॥३६॥[१५१७]

वैभवाचा उपभोग घेण्यास योग्यच आहेस. १४ हे सुग्रीवा, तुझें साहाय्य मिळाल्यामुळें राम प्रतापी होईल आणि संग्रामामध्यें लवकर शत्रूंचा वध करील ह्यांत शंका नाहीं. १५

हे सुग्रीवा, धर्मज्ञ, कृतज्ञ आणि समरांगणातून परत न फिरणाऱ्या तुला हें सयुक्तिक भाषण योग्यच आहे. १६ हे वानरश्रेष्ठा, माझा ज्येष्ठ भ्राता आणि तूं त्याशिवाय दुसरा कोण बरें सर्वज्ञ पुरुष दुसऱ्याच्या सामर्थ्याविषयीं प्रशंसा करणार आहे ? १७ हे वानरश्रेष्ठा, बल व पराक्रम ह्यांनीं तूं रामाची बरोबरी करणारा आहेस आणि देवतांनीं तुला चिरकाल साहाय्यकर्ता म्हणून रामाचे स्वाधीन केलेला आहे. १८ तथापि, हे वीरा, माझ्याबरोबर तूं येथून लवकर बाहेर नीघ आणि भार्येचा अपहार झाल्यामुळें दुःखित झालेल्या आपल्या मित्राचें सांत्वन कर व शोकाकुल झालेल्या रामाचें भाषण लक्ष्यांत आणून मीं जे कठोर शब्द तुला उद्देशून उच्चारिले त्यांची, हे मित्रा, मला क्षमा कर. १९, २०

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील छत्तिसावा सर्ग समाप्त झाला॥ ३६॥

सप्तत्रिंश सर्गः

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना।
हनूमन्तं स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् १
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च।
मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः २
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः।
पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमस्यां तु ये दिशि ३
आदित्यभवने चैव गिरौ संध्याभ्रसंनिभे।
पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता हरिपुंगवाः ४
अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरेन्द्रमहौजसः।
अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवगमाः ५
महाशैलगुहावासा वानराः कनकप्रभाः।
मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ६
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे।
पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ७

त्याप्रमाणें महात्म्या लक्ष्मणानें सुग्रीवाशीं भाषण केलें असता तो सुग्रीव शेजारीं असलेल्या हनूमानाला म्हणाला १ "महेंद्र, हिमालय, विंध्य व कैलास यांचीं शिखरें आणि श्वेतवर्ण शिखरांनीं युक्त असलेला मंदर अशा पाच पर्वतांवर जे आहेत, २ बालसूर्यासारिख्या आरक्तवर्ण व समुद्राच्या तीरीं पश्चिम दिशेला नेहमी झळकत असलेल्या पर्वतांचे ठिकाणीं जे वास्तव्य करीत आहेत, ३ सायंकाळसमयीं पश्चिम दिशेस दिसणाऱ्या अभ्राप्रमाणें आरक्तवर्ण असलेल्या उदयाचलावर ज्यांचें वास्तव्य आहे, पद्माचलाच्या वनाचा आश्रय करून जे भयंकर वानरश्रेष्ठ राहिलेले आहेत. ४

कांतीनें नीलमेघाप्रमाणें असून गजेंद्राप्रमाणें महाबलाढ्य असलेले जे वानर अंजनपर्वतावर रहात आहेत, ५ सुवर्णासारिखे देदीप्यमान असे जे वानर मोठमोठ्या पर्वतांच्या गुहांमध्यें वस्ती करून राहिलेले आहेत, मेरुपर्वतासमीप जे रहात आहेत, धूम्रपर्वताचा ज्यांनीं आश्रय केलेला आहे, ६ कांतीनें बालसूर्यासारिखे असून प्रचंड वेग धारण करणारे असे जे वानर मैरेय मद्य पीत महारुण

वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च।
तापसाश्रमरम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ८
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान्।
सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९
प्रेषिताः प्रथमं ये च मयाज्ञाता महाजवाः।
त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं संप्रेषय हरीश्वरान् १०
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः।
इहानयस्व ताञ्छीघ्रं सर्वानेव कपीश्वरान् ११
अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः १२
शतान्यथ सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात्।
प्रयान्तु कपिसिंहानां निर्देशे मम ये स्थिताः १३
मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम्।
घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः १४

पर्वतावर राहिले आहेत ७ आणि अत्यंत रमणीय व सुगंधी अशा मोठमोठ्या वनांतून व तापसांच्या आश्रमामुळे मनोहर बनलेल्या वनप्रदेशांतून सर्व बाजूंनी ज्यांनी तळ दिलेला आहे ८ अशा पृथ्वीतील ठिकठिकाणच्या सर्व वानरांना तूं, पूर्वी पाठविलेल्या वानरांपेक्षा शीघ्र गमन करणारे दुसरे वानर पाठवून आणि साम-दानप्रभृति योग्य उपाय योजण्याविषयीं त्यांना सांगून, त्वरित येथें आणीव. ९

मोठे वेगवान् म्हणून जे मला माहीत होते ते मी प्रथम पाठविलेच आहेत. तेव्हां आतां त्यांना त्वरा करण्याकरितां तूं आणखीही श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर तिकडे पाठवून दे. १० विषयोपभोगाविषयीं आसक्त आणि चेंगट असे जे कोणी असतील त्या सर्व वानरश्रेष्ठांना तूं त्वरित इकडे घेऊन ये. ११ दहा दिवसांत माझ्या आज्ञेप्रमाणें जे येणार नाहींत त्या राजाज्ञा भंग करणाऱ्या दुष्टांचा वधच केला पाहिजे. १२ माझ्या हुकुमांत असलेले शेंकडों, हजारों, कोटी वानरश्रेष्ठ माझ्या आज्ञेनें चालते होऊंद्या. १३

शरीरानें मेघ व पर्वत यांच्यासारिखे असल्यामुळें जातांना जसे काहीं आकाश आच्छादन करणारे आणि दिसण्यांतही भयंकर असलेले वानरश्रेष्ठ माझ्या आज्ञेनें

ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः।
आनयन्तु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम १५
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः।
दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् १६
ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः।
प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन वै १७
ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च।
वानरा वानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् १८
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः।
सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशङ्किताः १९
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाबलाः।
तिस्रः कोट्यः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः २०
अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः।
संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः २१

येथून सर्व चालते होऊं द्या १४ आणि शीघ्रगति म्हणजे काय हें समजणारे ते सर्वही, वानर माझ्या आज्ञेनें येथून सर्व चालते होऊन पृथ्वींतील सर्व वानर माझ्या हुकमावरून सत्वर घेऊन येवोत." १५ ह्याप्रमाणें त्या वानरराज सुग्रीवाचें भाषण श्रवण केल्यावर वायुपुत्र हनुमानानें सर्व दिशेस पराक्रमी वानर पाठवून दिले. १६

तेव्हां पक्षी व नक्षत्रें ह्यांच्या मार्गानें गमन करणारे असे ते राजानें पाठविलेले वानर एका क्षणांत आकाशामध्यें उडून गेले १७ आणि समुद्र, पर्वत, वनें आणि सरोवरें ह्या ठिकाणीं जाऊन तेथील सर्वही वानरांना त्या वानरांनीं रामाकरितां सुग्रीवाकडे जमण्यास सांगितलें १८ व मृत्यूची अथवा कालाचीच उपमा ज्याला योग्य आहे अशा राजाधिराज सुग्रीवाची आज्ञा श्रवण करितांक्षणीं त्याचें भय वाटून वानर सुग्रीवाकडे आले. १९ सारांश, कांतीनें कज्जलासारिखे असलेले तीन कोट महाबलाढ्य वानर अंजनपर्वतापासून निघून रामाकडे आले. २० जिकडे सूर्याचा अस्त होतो त्या श्रेष्ठ पर्वताचे ठिकाणीं क्रीडा करणारे आणि कांतीनें तप्त सुवर्णाप्रमाणें असलेले असे दहा कोट वानर त्या अस्ताचल पर्वता-

कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ।
ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् २२
फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ।
तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत २३
अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ।
विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतम् २४
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ।
नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते २५
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबलाः ।
आगच्छद्वानरीसेना पिबन्तीव दिवाकरम् २६
ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ।
ते वीरा हिमवच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमम् २७
तस्मिन्गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ।

पासून निघाले. २१

नंतर सिंहाच्या आयाळेप्रमाणें ज्यांची कांति आहे असे सहस्र कोटि वानर कैलासपर्वताच्या शिखरापासून आले. २२ फलमूलावर उपजीविका करून जे हिमालय पर्वताचा आश्रय करून राहिले होते असे एक शंकु वानर तेथून निघाले. २३ अंगारासारिखे तेजस्वी आणि पराक्रमानें व आकृतीनेंही भयंकर असे हजारों कोट वानर विन्ध्यपर्वतापासून सत्वर निघाले. २४ क्षीरसमुद्राच्या तीरी वास्तव्य करणारे, तमालवनामध्यें राहणारे आणि नारिकेलवनांत वसति करणारे वानर किती आले ती संख्याच करितां येत नाहीं. २५

सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः २८
यज्ञनिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च ।
अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः २९
तदन्नसंभवं दिव्यं फलमूलं मनोहरम् ।
यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ३०
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ।
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरिपुंगवाः ३१
तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च ।
आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ३२
ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ।
संचोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः ३३
ते तु तेन मुहूर्तेन कपयः शीघ्रचारिणः ।
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ३४
ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः ।
तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ३५

असा माहेश्वर यज्ञ झाला व त्याच्या योगानें सर्व देवतांचें मन संतुष्ट झालें होतें. २८ होमद्रव्यांतून स्रावापासून उत्पन्न झालेलीं व अमृतासारखीं मधुर असलेलीं मुळें व फळें वानरांनीं तेथें अवलोकन केलीं. २९ त्या होमद्रव्यापासून उत्पन्न झालेलीं दिव्य व मनोहर फळेंमुळें जो कोणी एकदां खातो तो एक महिनाभर तृप्त राहतो. ३०

हीं दिव्य मुळें व फळें आणि दिव्य औषधें फलाहार करणाऱ्या वानरश्रेष्ठांनीं घेतलीं ३१ आणि सुग्रीवाला संतुष्ट करण्याकरितां त्या यज्ञस्थलापासून वानरांनीं सुगंधि पुष्पेंही जाऊन आणिलीं. ३२ नंतर पृथ्वींतील सर्व वानरांना येण्याची आज्ञा कळवून ते सर्वही वानरश्रेष्ठ वानरांचे समुदाय येण्याचे पूर्वीं सत्वर पुढें निघून आले. ३३ सारांश, ते शीघ्रगामी वानर इतर वानरांना आज्ञा कळविल्याबरोबर जेथें सुग्रीव होता तेथें किष्किंधानगरीमध्यें त्वरेनें एका क्षणांत निघून आले. ३४ नंतर सर्व औषधि, फळें व मुळें घेऊन आलेल्या त्या वानरांनीं सुग्रीवाला तीं अर्पण केलीं आणि ते म्हणाले ३५ " सर्व पर्वत, नद्या

सर्वे परिसृताः शैलाः सरितश्च वनानि च।
पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनाददुपयान्ति ते ३६
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः।
प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ३७

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धा॰ सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ [१५५४]

अष्टत्रिंशः सर्गः।

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम्।
वानरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् १
विसर्जयित्वा स हरीन्सहस्रान्कृतकर्मणः।
मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् २
स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम्।
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ३
किष्किन्धाया विनिष्काम यदि ते सौम्य रोचते।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ४

व वनें आम्हीं धुंडाळिलीं. पृथ्वींतील सर्व वानर आपल्या आज्ञेप्रमाणें इकडे येत आहेत. " ३६ ह्याप्रमाणें त्याचें भाषण श्रवण करितांक्षणीं वानरराज सुग्रीवाला हर्ष झाला आणि संतुष्ट होऊन त्यानें त्याच्या सर्व नजराण्याचा स्वीकार केला. ३७

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडापैकीं सदतिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ३७ ॥

वानरांनीं आणिलेला तो सर्व नजराणा घेऊन व त्याचें सांत्वन करून सुग्रीवानें त्या सर्वांना (तळावर जाण्याब) निरोप दिला १ आणि पराक्रम गाजविलेल्या हजारों वानरांना निरोप दिल्यावर तो आपल्याला व महाबलाढ्य रामाला कृतार्थ मानू लागला (म्हणजे समयताचेंही काम झालेंच असें समजूं लागला) २. नंतर प्रचंड बलानें युक्त असून सर्व वानरांमध्यें श्रेष्ठ असलेल्या त्या विनयसंपन्न सुग्रीवाला हर्ष उत्पन्न करीत करीत तो लक्ष्मण म्हणाला ३ " हे विनयसंपन्न सुग्रीवा, तुला बरें दिसत असल्यास किष्किंधानगरींतून तूं आतां बाहेर चल. " हें लक्ष्मणाचें उत्कृष्ट भाषण श्रवण करून ४ सुग्रीव अत्यंत संतुष्ट झाला आणि म्हणाला

सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ।
एवं भवतु गच्छाम स्थेयं त्वच्छासने मया ५
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः ६
एहीत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहरत् ७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ।
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमा ८
तानुवाच ततः प्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः ।
उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ९
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ।
समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् १०
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः ।
लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ११

" ठीक आहे, आम्ही चलतों, मला तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागलेंच पाहिजे. ५ " असें सांगून शुभ लक्षणांनीं युक्त असलेल्या लक्ष्मणाला आणि ताराप्रभृति स्त्रियांना सुग्रीवानें जाण्यास सांगितलें ६ आणि नंतर " इकडे या. " अशी उच्च स्वरानें त्या सुग्रीवानें मुख्य मुख्य वानरांना हाक मारिली. ७

तेव्हां स्त्रिया दृष्टीं पडण्यास ज्यांना हरकत* नव्हती असे (खासगीपैकीं) जे कांहीं वानर तेथें होते ते त्याची हाक ऐकताक्षणीं लगेच हात जोडून तेथें आले असतां ८ सूर्यासमान तेजस्वी सुग्रीव राजा त्या तेथें आलेल्या वानरांना म्हणाला " हे वानर हो, माझी पालखी लवकर तयार करा " ९. ही त्याची आज्ञा श्रवण करिताक्षणीं शीघ्रगामी वानरांनीं दिसण्यांत मनोहर असलेली पालखी तेथें आणिली १० तेव्हां ती पालखी आणिलेली पाहून " हे लक्ष्मणा, सत्वर आरोहण कर " असें तो वानरराज सुग्रीव लक्ष्मणाला ११ म्हणाला आणि असें

* स्त्रियांना पडदा असण्याची पद्धति अति प्राचीन काळापासून असल्याचें ह्यावरून उघड होत आहे.

इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभम्।
बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः १२
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि।
शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः १३
शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिनन्दितः।
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् १४
स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः १५
स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम्।
अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः १६
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत्।
कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा १७
तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम्।
वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् १८

लक्ष्मणाला सांगितल्यानंतर तो सुग्रीव लक्ष्मणासहवर्तमान अनेक वानरांनीं युक्त अशा त्या सूर्यासारिख्या तेजस्वी वाहनामध्यें आरूढ झाला १२ व मस्तकीं धारण केलेलें श्वेत छत्र, सभोंवतीं वारल्या जाणाऱ्या शुभ्र चवऱ्या, १३ शंख व भेरी ह्यांचे ध्वनी आणि भाट ह्यांच्या योगानें आनंदित झालेला व अशा प्रकारें अनुपम राज्यवैभव प्राप्त झालेला तो सुग्रीव किष्किंधानगरींतून निघाला १४ आणि हातामध्यें शस्त्रें धारण केलेल्या अनेक म्हणजे शेंकडों प्रचंड वानरांनीं परिवेष्टिलेला तो सुग्रीव जिकडे राम होता तिकडे गेला. १५

रामानें आश्रय केलेल्या त्या श्रेष्ठ प्रदेशावर आल्यानंतर तो महातेजस्वी सुग्रीव लक्ष्मणासहवर्तमान पालखींतून खालीं उतरला १६ आणि रामाजवळ जाऊन हात जोडून उभा राहिला तेव्हां तो हात जोडून उभा राहिल्यावर बरोबर आलेले वानरही त्याच्याचप्रमाणें हात जोडून उभे राहिले. १७ कमलकलिकांनीं भरून गेलेल्या तटाकाप्रमाणें वानरांचें तें प्रचंड सैन्य अवलोकन करून आणि त्या सुग्रीवालाही पाहून राम त्याच्यावर संतुष्ट झाला. १८

पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ।
प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे १९
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ।
निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीत्ततः २०
धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ।
विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम २१
हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते २२
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ।
त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते २३
उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन ।
संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सहमन्त्रिभिः २४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ।

नंतर चरणीं मस्तक ठेविलेल्या त्या वानरराजाला उठवून बहुमानपूर्वक रामानें त्याला सप्रेम आलिंगन दिलें १९ व आलिंगन दिल्यावर " बैस " असें तो धर्मात्मा त्याला म्हणाला आणि तो जमिनीवर बसल्याचें पाहून राम त्याला म्हणाला २० " धर्म, अर्थ व काम ह्यांचें जो योग्य वेळीं नेहमीं कालविभागपूर्वक सेवन करितो तो, हे वानरश्रेष्ठा वीरा, (खरा) राजा होय. २१ परंतु, धर्म व अर्थ ह्यांची पर्वा न करिता जो कामाचेंच सेवन करितो तो वृक्षाग्रावर झोंपी गेलेला पुरुष ज्याप्रमाणें खालीं पडल्यावर जागा होतो त्याप्रमाणें ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्यानंतर शुद्धीवर येतो. २२

शत्रूंच्या वधाविषयीं तत्पर, मित्र मिळविण्याविषयीं दक्ष आणि धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाच्याही फलाचा उपभोग घेणारा असा जो पुरुष असेल तोच धर्मदृष्ट्या राजा होणें योग्य आहे. २३ हे शत्रुनाशका, हा उद्योगाचा समय प्राप्त झाला आहे. तेव्हां, हे वानराधिपते, तूं आपल्या वानरमंत्र्यांसहवर्तमान काय तो विचार कर. " २४ ह्याप्रमाणें रामचंद्रांनीं सांगितलें असतां सुग्रीव त्यांना

प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥
त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २५
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर।
कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः २६
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन।
प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २७
ऋक्षाश्च वानराः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव।
कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः २८
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः।
स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव २९
शतैः शतसहस्रैश्च वर्तन्ते कोटिभिस्तथा।
अयुतैश्चावृता वीर शङ्कुभिश्च परंतप ३०
अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः।

म्हणाला " हे पराक्रमी रामा, वैभव, कीर्ति आणि अक्षय्य वानरराज्य हें सर्व नाहींसे झालें असूनही तुझ्या प्रसादामुळें मला पुनरपि प्राप्त झालें आहे. २५ हे देवा, हे विजयी श्रेष्ठा, तुझ्या व तुझ्या भ्रात्याच्या कृपेमुळें माझ्यावर जे उपकार झाले आहेत त्याविषयीं कृतज्ञता न बाळगणारा जो असेल तोच सर्व पुरुषामध्यें धर्मनाशक समजला पाहिजे. २६ हे शत्रुनाशका, हे शेंकडों श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर पृथ्वींतील सर्व बलाढ्य वानरांना घेऊन येथें आले आहेत. २७

हे राघवा, अरण्यातील आणि वनांतील दुर्गम प्रदेशाचे माहीतगार व दिसण्यात भयंकर असे हे शूर ऋक्ष, वानर व गोलांगूल येथें आले आहेत २८ आणि त्याचप्रमाणें, हे राघवा, यथेष्ट रूप धारण करणारे देवपुत्र व गंधर्वपुत्र वानर आप आपल्या सैन्यांनीं परिवेष्टित असल्यामुळें मार्गामध्यें'च तळ देऊन आहेत. २९ हे शत्रुतापना वीरा, वानरसेनाधिपति वानर शंभराशंभराच्या, लाखालाखाच्या, कोटीकोटींच्या, दहा दहा हजारांच्या, शंकूशंकूच्या, कोटीकोटींच्या, अब्जाअब्जाच्या, खर्वाखर्वाच्या आणि निखर्वानिखर्वांच्या टोळ्यांनीं परिवेष्टित झालेले आहेत आणि अशा सैन्यांनीं परिवेष्टित झालेले सेनाधिपति

समुद्राश्च पराश्चैव हरयो हरियूथपाः ३१
आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः ।
मेघपर्वतसंकाशा मेरुविन्ध्यकृतालयाः ३२
ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं योद्धुमाहवे ।
निहत्य रावणं युद्धे ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ३३
ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्यवान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ।
बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ३४
इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धाकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥ [१५८८]

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् १
यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भविष्यति ।
आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः २

अब्ज व महापद्म ह्या संख्यांनीं मोजिता येण्यासारखे आहेत. ३०-३१

हे राजा, मेरु व विंध्य ह्यांवर ठाणें देऊन राहिलेले पराक्रमानें इंद्राची बरोबरी करणारे आणि शरीरानें मेघ व पर्वत ह्यांप्रमाणें असलेले वानर तुझ्याकडे येतील. ३२. थारांश, समरांगणामध्यें राक्षसांशीं युद्ध करण्याकरितां ते तुझ्याबरोबर येतील आणि युद्धांत रावणाचा वध करून सीतेला तुझ्याकडे आणून देतील. ३३ ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें सांगितल्यानंतर आपल्या आज्ञेप्रमाणें वागणाऱ्या त्या वानर-श्रेष्ठ सुग्रीवाचा उद्योग अवलोकन करून वीर्यवान् राजकुमार रामाची मुद्रा हर्षामुळें विकसित झालेल्या नीलकमलासारखी आल्हादकारक दिसूं लागली. ३४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडांपैकीं अडतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३८ ॥

ह्याप्रमाणें हात जोडून भाषण करणाऱ्या सुग्रीवाला दोनही हातांनीं कडकडून भेटल्यावर धर्मनिष्ठांमध्यें श्रेष्ठ असलेले राम त्याला म्हणाले १ " अरे, इंद्रानें जर पर्जन्यवृष्टि केली किंवा ह्या हजारों किरणांनीं युक्त असलेल्या सूर्यानें आकाश अंधकाररहित केलें, चंद्रानें आपल्या प्रभेच्या योगानें रात्र निर्मल करून टाकिली

चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य निर्मलाम्।
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात्परंतप ३
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम्।
जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ४
त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेताऽस्मि सकलानरीन्।
त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५
जहारात्मविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः।
वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ६
न चिरात्तं वधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः।
पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ७
एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत।
उष्णतीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ८

किंवा, हे विनयसंपन्न शत्रुतापना, तुझ्यासारिख्यानें मित्रावर प्रेम केलें तर काहीं आश्चर्य म्हणता येणार नाहीं २-३. सारांश, हे विनयसंपन्न सुग्रीवा, प्रत्युपकार करण्याकरितां तूं जें हें आपलें उत्कृष्ट आचरण दाखविलें आहेस हेंहीं काहीं तुझ्यासंबंधानें आश्चर्य नव्हे. सुग्रीवा, तूं नेहमीं प्रिय भाषण करणारा आहेस हें मी जाणीत आहें. ४

हे मित्रा, तुझ्याच योगानें मी सनाथ झालों असून तुझ्याच साहाय्यानें मी संग्रामामध्यें सर्व शत्रूंना जिंकणार आहें व माझा सुहृद् व मित्र काय तो तूंच आहेस. म्हणून, तूं मला साहाय्य कर. ५ शचीच्या पित्याला फसवून स्वतःच्या नाशाकरितां पुलोमकन्या शचीचा अपहार करणाऱ्या अनुह्लादाप्रमाणें त्या राक्षसाधमानें सीता हरण केली ६ त्या रावणाचा मी, शत्रुघातक इंद्रानें ज्याप्रमाणें गर्वानें चढलेल्या शचीच्या पित्याचा व अनुह्लादाचा वध केला त्याप्रमाणें, तीक्ष्ण बाणाच्या योगानें लवकरच वध करीन. ७ " असें रामचंद्राचें बोलणें चाललें आहे तोंच वावधूळ सुटली आणि तिनें अंतरिक्षामध्यें असलेल्या सूर्याच्या उष्ण व तीव्र प्रभेला आच्छादित करून टाकिलें. ८

दिशः पर्याकुलाश्चासंस्तमसा तेन दूषिताः।
चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ९
ततो नरेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः।
कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः १०
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः।
कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ११
नादेयैः पार्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः।
हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः १२
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः।
पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हेमकृतालयैः १३
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा।
वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत १४

त्या अंधारानें दिशा मलून गेल्यामुळें ही कोणची व ती कोणची हें समजेनासें झालें व पर्वत, वनें आणि अरण्यें ह्यांसहवर्तमान पृथ्वी सर्व डळमळूं लागली. ९ इतक्यांत तीक्ष्ण दंष्ट्रांनीं युक्त व नृपतुल्य अशा महाबलाढ्य असंख्य वानरांनीं सर्व भूमि व्यापून गेली. १०

नंतर एका क्षणांतच शतबली नांवाचा वैभवशाली वीर वानर दृष्टीं पडूं लागला. तो वानर प्रसिद्ध प्रसिद्ध वानरसेनानायकांनीं व शेंकडों कोट परिवार बरोबर असलेल्या दुसऱ्याही वानरसेनाधिपति वानरांनीं परिवेष्टित झालेला होता व त्याचप्रमाणें नद्या, पर्वत व समुद्र ह्या ठिकाणीं वास्तव्य करणारे महाबलाढ्य वानर मेघासारखी गर्जना करणारे दुसरेही अरण्यवासी वानर त्याला वेढून राहिलेले होते. इतकेंच नव्हे, परंतु, दुसरेही एक निखर्व वानर त्याच्याभोंवतीं होते. त्यांपैकीं कांहींचा वर्ण बालसूर्याप्रमाणें होता, कांहीं चंद्रासारिखे गौरवर्ण होते, कांहींचा वर्ण कमलांतील परागाप्रमाणें होता आणि कांहीं श्वेतवर्ण असून हिमालय पर्वतावर घर करून राहिलेले होते. ११ १२ १३ १४

ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता ।
अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत १५
तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ।
पिता रुमायाः सम्प्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः १६
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः ।
बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः १७
अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ।
पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत १८
गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ।
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत १९
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ।
वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत २०
महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ।
आजगाम महावीर्यैस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः २१

असे शतबला वानर आल्यानंतर सुवर्णपर्वतासारिखा असलेला तारेचा बलाढ्य पिताही हजारों कोट वानरांनीं परिवेष्टित असलेला दृष्टी पडूं लागला १५ त्याचप्रमाणें दुसरें एक खर्व वानर बरोबर घेऊन रुमेचा समर्थ पिता म्हणजे सुग्रीवाचा श्वशुर प्राप्त झाला. १६ नंतर कांतीनें कमलपरागाप्रमाणें असलेला व बालसूर्यासारिख्या तेजस्वी मुखानें युक्त असलेला सर्व वानरांमध्यें उत्कृष्ट आणि वानरश्रेष्ठ असा वैभवशाली बुद्धिमान् केसरी म्हणजे हनुमानाचा पिता हजारों वानर बरोबर घेऊन आलेला दृष्टी पडूं लागला १७, १८ गोलांगूलसंज्ञक वानराचा अधिपति जो भयंकर पराक्रमी गवाक्ष तो एक खर्व वानरांनीं परिवेष्टित असलेला दृष्टी पडला १९ नंतर प्रचंड वेग धारण करणारे दोन खर्व ऋक्ष बरोबर घेऊन शत्रुनाशक धूम्र पुढें आला २०

प्रचंड पर्वताप्रमाणें धिप्पाड असे तीन कोट भयंकर वानर बरोबर घेऊन महावीर्यवान् पनसनामक वानरसेनाधिपति तेथें आला २१ आकारानें नीलपर्वता

नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः।
अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः २२
ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः।
आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः २३
दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा।
वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समवस्थितः २४
मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ।
कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् २५
गजश्च बलवान्वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः २६
ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः।
कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः २७
रुमणो नाम तेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः।
आगतो बलवांस्तूर्णं कोटिशतसमावृतः २८
ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च।
पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः २९

भारखा असलेला नीलनामक भिप्पाड वानरसेनाधिपति दहा कोट वानरांनी परिवेष्टित असलेला दिसूं लागला. २२ तदनंतर सुवर्णपर्वताप्रमाणे दिसत असलेला, महावीर्यवान् गवयनामक सेनाधिपति पांच कोट वानरांसहवर्तमान तेथें आला. २३ नंतर एक खर्व वानरांनीं परिवेष्टित असलेला दरीमुखनामक बलाढ्य सेनाधिपति तेथें आला व सुग्रीवाजवळ येऊन उभा राहिला. २४ नंतर मैंद व द्विविद हे उभयतां महाबलाढ्य अश्विनीकुमाराचे पुत्र एक एक खर्व वानर बरोबर घेऊन तेथें आलेले दृष्टीं पडूं लागले. २५

ततः पद्मसहस्रेण वृत्तः शङ्खशतेन च ।
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितुस्तुल्यपराक्रमः ३०
ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्भीमविक्रमैः ।
पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः पर्यदृश्यत ३१
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथप· प्रत्यदृश्यत ।
एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ३२
ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसंनिभ· ।
अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ३३
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ।
प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ३४
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमै· ।
वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ३५
नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ।
कोटीशतेन संप्राप्त· सहस्रेण शतेन च ३६

हजार पद्म व शंभर शंख वानर बरोबर घेऊन पित्यासारिखा पराक्रमी युवराज अंगद प्राप्त झाला. ३०

तदनंतर नक्षत्रासारिखा तेजस्वी तार भयंकर पराक्रम करणाऱ्या पांच कोट वानरांसहवर्तमान लांबून दिसूं लागला. ३१ ज्ञानी आणि वीर असा इंद्रजानु· नामक सेनाधिपति नंतर दृष्टीं पडूं लागला; तो अकरा कोट वानरांचा अधिपति असून त्यांनीं परिवेष्टित आलेला होता. ३२ तदनंतर मध्याह्न काळच्या सूर्याप्रमाणें प्रखर तेजानें युक्त असलेला रंभ तेथें आला; त्याच्याबरोबर शंभर, हजार आणि दहा हजार अशा वानरांच्या तीन टोळ्या होत्या. ३३ तदनंतर वीर व बेलाढ्य असा दुर्मुखनामक सेनाधिपति वानर दोन कोट वानरांनीं परिवेष्टित असलेला दृष्टीं पडूं लागला. ३४ नंतर आकारानें कैलासशिखराप्रमाणें असलेले भयंकर पराक्रमी एक खर्व वानर बरोबर घेऊन आलेला हनूमान् दृष्टीं पडला. ३५

नंतर वृक्षावर वास्तव्य करणाऱ्या वानरांची एक अब्जाची, एक हजाराची आणि एक शंभराची अशा तीन टोळ्या बरोबर घेऊन महावीर्यवान् नल तेथें

ततो दरीमुखः श्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः ।
संप्राप्तोऽभिनदंस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ३७
शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रम्भ एव च ।
एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ३८
आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च ।
यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते ३९
आगताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ।
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥
अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ४०
कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रकृष्टा बाहुशालिनः ।
शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ४१
अपरे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथोचितम् ।
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ४२

आला. ३६ तदनंतर दहा कोट वानरांनी परिवेष्टित असलेला श्रीमान् दरीमुख गर्जना करीत करीत त्या महात्म्या सुग्रीवासमीप आला ३७ व नंतर शरभ, कुमुद, वह्नि आणि रंभ हेही वानर तेथें आले. सारांश, हे व दुसरेही यथेष्ट रूप धारण करणारे पुष्कळच सेनाधिपति वानर सर्व पृथ्वी, पर्वत व वनें व्यापून राहिलेले तेथें आले. त्यांची तर गणनाच करितां येत नाही. ३८ ३९ तात्पर्य, पृथ्वीमध्यें वास्तव्य करून राहिलेले सर्वही उड्या मारणारे वानर लहान मोठ्या उड्या टाकीत टाकीत व गर्जना करीत करीत तेथें आले आणि मेघसमुदाय ज्याप्रमाणें सूर्याला आच्छादून टाकितात त्याप्रमाणें ते सुग्रीवाच्या भोंवतीं गराडा देऊन उभे राहिले. ४०

दूरदूरच्या प्रदेशांतून अनेक प्रकारच्या गर्जना करीत आलेले पराक्रमी वानर मस्तकें नम्र करून राजा सुग्रीवाला आपण आल्याचें निवेदन करूं लागले. ४१ दुसरे श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर यथायोग्य रीतीनें सुग्रीवाची भेट घेऊन पलीकडे झाले व दुसरे कांहीं सुग्रीवाची भेट झाल्यावर तेथेंच उभे राहिले. ४२ नंतर धर्मवेत्या

सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा।
निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४३
यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः।
निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ४४

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकोनचत्वा० सर्ग. ॥३९॥ [१६३२]

चत्वारिंश सर्ग।

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः।
उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् १
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामचारिणः।
वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः २
त इमे बहुविक्रान्तैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः ३

सुग्रीवानें त्वरा करून सत्वर आलेल्या त्या वानरांची रामाला खबर दिली आणि तो जवळच हात जोडून उभा राहिला व तदनंतर "हे वानरसेनानायकहो, पर्वत, जलप्रवाह व सर्व वनें ह्या ठिकाणीं योग्य रीतीनें आपआपल्या सैन्याचा तळ देऊन कोण आला आणि कोण नाहीं आला हें जाणणारा असा तुमच्यामध्यें सैन्यातील खंडा आणि खडा माहित असलेला असा कोण आहे तो मला सांगा" असें तो त्या सेनाधिपतींना विचारू लागला. ४३, ४४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकी एकुणचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३९ ॥

सैन्य जुळविण्याचा उद्देश ज्याचा सिद्धीस गेला आहे असा तो वानराधिपति सुग्रीव राजा शत्रुसैन्यनाशक पुरुषश्रेष्ठ रामाला म्हणाला १ "वाटेल तिकडे गमन करणारे असे जे इंद्रतुल्य व बलाढ्य श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर माझ्या राज्यात रहाणारे आहेत ते सर्व आले असून आपआपल्या गोटामध्यें उतरले आहेत. २ इतकेंच नव्हे; परंतु, अनेक वेळा पराक्रम गाजविलेलें असे महापराक्रमी बलाढ्य वानर बरोबर घेऊन दैत्य व दानव ह्याप्रमाणें भयंकर असलेले ते हे वानर येथें आले

ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः ।
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः   ४
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ।
कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः   ५
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः ।
अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिंदम   ६
त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्बहुविक्रमैः ।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः   ७
यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ।
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि   ८
काममेवमिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ।
तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि   ९
तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत्   १०

आहेत. ३ युद्धामध्यें ज्यांचें शौर्य गाजलेलें आहे, ज्यांना ग्लानि ठाऊक नाहीं आणि पराक्रमासंबंधानें ज्यांची ख्याति असून उद्योगांतही जे श्रेष्ठ आहेत असे बलाढ्य वानर येथें आले आहेत. ४ हे रामा, समुद्रातील बेटांत राहणारे आणि त्याचप्रमाणें नानाप्रकारच्या पर्वतावरून वास्तव्य करणारे हे तुझे दास वानर कोटी-कोटींच्या टोळ्यांनीं येथें आले आहेत. ५

हे शत्रुदमना रामा, स्वामिहिताविषयीं तत्पर असे हे सर्वही आज्ञेप्रमाणें वागणारे आहेत आणि तुझा मनोरथ सिद्धीस नेण्याला समर्थ आहेत. ६ सारांश, दैत्य व दानव ह्यासारिखे भयंकर असलेले ते हे वानर दुसरेही अनेक प्रकारचे महापराक्रमी हजारों वानर बरोबर घेऊन येथें आले आहेत. ७ तस्मात्, हे पुरुष-श्रेष्ठा, जें कार्य करण्याचा आता समय असेल त्याची आज्ञा व्हावी; हें सैन्य तुझें असून तुझ्या स्वाधीन आहे. तेव्हां ह्याला काय ती आज्ञा कर. ८ सीतेचा शोध लावणें हें कार्य जरी खरोखर मला वास्तविक ठाऊक आहे तरी त्यासंबंधानें यथायोग्य जी काहीं आज्ञा कर्तव्य असेल ती तू कर. " ९

याप्रमाणें सुग्रीव बोलूं लागला असतां दशरथपुत्र राम त्याला हातानीं क

ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा।
स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः ११
अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च।
प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया १२
नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेन्द्र न लक्ष्मणः।
त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर १३
त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम्।
त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर न संशयः १४
सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित्।
भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः १५
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नामयूथपम्।
अब्रवीद्रामसांनिध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः १६
शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम्।

टाकून म्हणाले १० "हे विनयसंपन्न महाबुद्धिमान् सुग्रीवा, सीता जिवंत आहे किंवा नाहीं ह्याचा आणि रावण कोणत्या प्रदेशांत रहातो ह्याचा शोध लागला पाहिजे. ११ सीतेजवळ आणि रावणाच्या निवासस्थानाकडे गेल्यावर त्यावेळीं जें काहीं समयाला उचित असेल तें मी तुझ्या मदतीनें करीन. १२ हे वानरराजा, वानरांना आज्ञा करण्याचें जें हें काम तें, करण्यास मी अथवा लक्ष्मण समर्थ नाहीं. हे वानराधिपते, ह्या कार्याचा उत्पादक तूंच असून तें करण्यास समर्थही तूंच आहेस. १३ तेव्हां, हे प्रभो, कर्तव्यासंबंधानें झालेला माझा निश्चय काय आहे तो लक्ष्यांत आणून तूंच ह्या सैन्याला आज्ञा कर. हे वीरा, तूं माझें कार्य जाणित आहेस ह्यांत संशय नाहीं. १४ पराक्रमी, समंजस, विशेष प्रसंग जाणणारा, विचारी, आप्त आणि माझा उद्देश काय आहे हें सर्वोत्कृष्ट रीतीनें जाणणारा आणि आमच्या हिताविषयीं दक्ष असा तूं माझा दुसरा मित्र आहेस." १५

ह्याप्रमाणें रामचंद्रांनीं सांगितल्यावर राम आणि बुद्धिमान् लक्ष्मण ह्यांचे समीपच असलेला सुग्रीव शरीरानें पर्वततुल्य असून मेघाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या

सोमसूर्यनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम १७
देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः कार्यविनिश्चये।
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् १८
अधिगच्छ दिशां पूर्वां सशैलवनकाननाम्।
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च १९
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च।
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा २०
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम्।
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् २१
महीं कालमहीं चापि शैलकाननशोभिताम्।
ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान् २२
मागधांश्च महाग्रामान्पुण्ड्रांस्त्वङ्गांस्तथैव च।
भूमिं च कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् २३

व चंद्रसूर्यांसारिखे वानर बरोबर घेऊन आलल्या वानराधिपति विनतनामक सेनापतीला म्हणाला "हे वानरश्रेष्ठा, १६, १७ देश, काल व राजनीति ह्यांनीं तूं संपन्न असून काय करण्याचा निश्चय झालेला आहे हेंही तू जाणीत आहेस आणि वेगवान् असे शेंकडों हजारों वानर तुझ्याबरोबर आहेत. १८

ह्याकरितां, पर्वत व अरण्यें ह्यांसहवर्तमान जो कांहीं पूर्व दिशेला प्रदेश आहे तिकडे तूं जा आणि तेथें पर्वतसंबंधीं दुर्गम प्रदेश, वनें व नद्या ह्यांचे ठिकाणीं विदेहराजकन्या सीतेचा व रावणाच्या निवासस्थानाचा शोध लाव. त्याचप्रमाणें भागीरथी नदी, रम्य अशी सरयू, कौशिकी, १९, २० कालिंदपर्वतापासून निघालेली रमणीय यमुना, यमुनेचें उगमस्थान असलेला महापर्वत कालिंद, सरस्वती, सिंधु, रत्नाप्रमाणें तेजस्वी उदकानें युक्त असलेला शोणनद २१ मही आणि पर्वत व अरण्यें ह्यांनीं सुशोभित झालेली कालमही ह्या नद्या, त्याचप्रमाणें ब्रह्ममाल, विदेह, मालव, काशिकोसल, २२ मागध, महाग्राम, पुंड्र व अंग हे देश आणि त्याचप्रमाणें रेशीम उत्पन्न करणाऱ्या किड्यांचीं जेथें जोपासना होते असा प्रदेश व ज्या ठिकाणीं रुप्याच्या वगैरे खाणी २३ आहेत असा प्रदेश

सर्वं च तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ।
रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् २४
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ।
मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिता केचिदालयाः २५
कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ।
घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः २६
अक्षया बलवन्तश्च तथैव पुरुषादकाः ।
किरातास्तीक्ष्णचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः २७
आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ।
अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्र इति स्मृताः २८
एतेषामाश्रया सर्वे विचेया काननौकसः ।

तुम्ही आक्रमण करा आणि सर्व प्रकारें शोध लावा सारांश, दशरथाची स्नुषा आणि रामाची प्रिय भार्या जी सीता तिचा शोध लावा. २४

समुद्रांतील पर्वत, शहरें आणि मंदरपर्वताचें शिखर ह्या प्रदेशांचे ठिकाणीं जे गांव वसलेले आहेत ते तुम्ही शोधा २५ नंतर कर्णप्रावरण,[1] ओष्ठकर्णक,[2] घोर असे लोहमुख,[3] वेगवान् असे एकपादक[4] २६ आणि बलाढ्य अक्षय,[5] त्याचप्रमाणें मनुष्यमांसभक्षक, ज्यांच्या शेंडीचे केश तीक्ष्ण आहेत आणि ज्यांचा सुद्धा सौम्य असून कांति सुवर्णासारखी आहे असे किरात, २७ अपक्व मत्स्य भक्षण करीत असलेले बेटांत राहणारे किरात आणि (खालची आकृति माणसाप्रमाणें असून वरचा व्याघ्राप्रमाणें असल्यामुळें) नरव्याघ्र म्हणून प्रसिद्ध असलेले भयंकर जलचर प्राणी २८ ह्यांचीं सर्व सिद्धस्थानें, हे अरण्यनिवासी वानरहो, तुम्ही शोधून काढा त्याचप्रमाणें ज्या देशांना पर्वतांवरून जावें लागतें,

[1] वस्त्राप्रमाणें ज्यांचे कान विशाल आहेत असे [2] ओंठापर्यंत ज्यांचे कान लांब लांब आहेत असे [3] लोखंडाप्रमाणें ज्यांचें मुख कठीण व कृष्णवर्ण आहेत असे. [4] ज्यांना एकच पाय आहे असे [5] ज्यांच्या संततीचा कधींही विच्छेद होत नाहीं असे

गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ॥ २९
यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।
सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमण्डितम् ॥ ३०
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ॥ ३१
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ।
मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३२
ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनम् ।
गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४
पर्वतप्रभवा नद्यः सुभीमबहुनिष्कुटाः ।
मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३५

ज्या ठिकाणीं उड्या मारूनच जावें लागतें आणि जेथें नौका वगैरेनीं जाता येतें ते प्रदेश तुम्ही धुंडा. २९

तुम्ही प्रयत्नशील व्हा आणि सप्तराज्यानें सुशोभित झालेलें यवद्वीप सुवर्णाच्या खाणींनीं भूषित झालेले सुवर्णद्वीप व रूप्यकद्वीप तुम्ही धुंडाळून काढा. ३० यवद्वीप ओलांडून गेलें म्हणजे शिशिर म्हणून एक पर्वत आहे. त्याचीं शिखरें स्वर्गमंडलापर्यंत गेली असून देवदानवांनीं त्याचा आश्रय केलेला आहे. ३१

असो. ह्या द्वीपांतील पर्वतसंबंधी गहन प्रदेश, कडे आणि वनें ह्या ठिकाणीं तुम्ही सर्वजण एक निश्चय करून यशस्विनी रामभार्या आहे किंवा नाहीं हें शोधून काढा. ३२ तदनंतर समुद्र ओलांडून गेल्यावर शीघ्र प्रवाहानें व आरक्तवर्ण जलानें युक्त असून सिद्धचारणांनीं आश्रय केलेल्या शोणनामक नदीला तुम्ही जा. ३३ त्या नदीचे तीरीं उताराचीं जीं ठिकाणें आहेत तेथें असलेल्या रम्य व चित्रविचित्र वनामध्यें सीतेसहवर्तमान रावणाचा तुम्ही ठिकठिकाणीं शोध करा. ३४ भयंकर आणि अनेक उपवनप्रदेशांनीं युक्त अशा पर्वतांपासून निघालेल्या नद्या, त्याचप्रमाणें गुहांनीं युक्त असलेले पर्वत व वनें तुम्ही धुंडा. ३५

ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ।
ऊर्मिमन्तं महारौद्रं क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ३६
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ३७
तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम्।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ३८
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम्।
गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ३९
गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम्।
तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ४०
तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः।
शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ४१

तदनंतर फारच घोर अशीं समुद्रांतील बेटें तुम्ही अवलोकन करा. समुद्राच्या लाटा आदळत असल्यामुळें जसें काहीं एकसारखें गर्जना करीत असलेले महा भयंकर अनिलोद्धत बेट तुम्ही शोधा. ३६ त्या ठिकाणीं मोठे मोठे धिप्पाड दैत्य नेहमीं तेथून जाणाऱ्या प्राण्यांना छायेच्या योगानें आकर्षण करीत असतात ते नेहमीं बुभुक्षितच असून ब्रह्मदेवानें त्यांना छायेच्या योगानें आकर्षण करून घेतलेले प्राणी भक्षण करण्याची अनुज्ञा दिली आहे. ३७

असो महोरगांनीं आश्रय केलेला, नीलमेघाप्रमाणें दिसत असलेला आणि प्रचंड गर्जनेनें युक्त असलेला तो मोठा इक्षुसागर उपायानेंच ओलांडून गेल्यानंतर ३८ आरक्तवर्ण जलानें युक्त अशा लोहितनामक सागराला तुम्ही जा, म्हणजे त्या ठिकाणीं तो मोठा कूटशाल्मलीचा (अर्थात् काळ्या सावरीचा) वृक्ष तुमच्या दृष्टी पडेल ३९ व त्याचप्रमाणें नानाप्रकारच्या रत्नांनीं भूषित असें जें कैलास-पर्वतासारिखें गरुडाचें गृह विश्वकर्म्यानें निर्माण केलें आहे तेंही तमच्या दृष्टी पडेल. ४०

तेथें मंदेह नामक पर्वततुल्य क्रूरकर्मी व भयंकर राक्षस नानाप्रकारचीं रूपें धारण करून पर्वतशिखराचे ठिकाणीं अधोमुख होऊन लोंबत असतात ४१

ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति।
अभितप्ताः स्म सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ४२
निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ४३
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम्।
गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ४४
तस्य मध्ये महाञ्छ्वेतो ऋषभो नाम पर्वतः।
दिव्यगन्धैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः ४५
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः।
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ४६
विबुधाश्चारणा यक्षाः किंनराश्चाप्सरोगणाः।
हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ४७

सूर्योदयसमयीं ते नेहमीं ऊर्ध्वमुख होऊन सूर्याशीं युद्ध करूं लागतात आणि सूर्यमंडलगत ब्रह्मतेजानें ते तप्त होऊन व प्रत्यहीं द्विजांच्या हातून होणारीं जीं अर्घ्यदानादि कर्में त्यांच्या सामर्थ्यानें वध पावून उदकामध्यें पडत असतात व पुनरपि (सूर्यास्त झाल्यावर जिवंत होऊन पर्वतशिखराचे ठिकाणीं) लोंबकळूं लागतात. ४२ ४३ तदनंतर श्वेतवर्ण मेघाप्रमाणें दिसत असलेल्या क्षीरसागराकडे जा आणि, हे अजिंक्य वानरहो, लाटामुळें मोत्यांच्या हारांनीं भूषित झाल्याप्रमाणें भासत असलेल्या त्या सागराला तुम्ही अवलोकन करा. ४४

त्या सागरामध्यें ऋषभ म्हणून एक मोठा श्वेत पर्वत आहे. तो दिव्यगंधांनीं युक्त व प्रफुल्लित असून ठिकठिकाणीं भूप्रदेश व्यापून राहिलेल्या वृक्षांनीं परिवेष्टित झालेला असतो. ४५ राजहंसांनीं गजबजून गेलेलें असें एक सुदर्शननामक प्रसिद्ध सरोवरही तेथें आहे व तें पीतवर्ण परागांनीं युक्त अशा उज्ज्वल श्वेतकमलांनीं भरलेलें आहे. ४६ देव, चारण, यक्ष, किन्नर आणि अप्सरांचे समुदाय आनंदित होऊन क्रीडा करण्याच्या उद्देशानें त्या सरोवरावर येत असतात. ४७ असो.

(तैत्तिरीयारण्यक, प्रपाठक, २ अनुवाक २ पहा)

क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ।
जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभूतभयावहम् ४८
तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ।
अस्याहुस्तं महावेगमोदनं सचराचरम् ४९
तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ।
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वामुं बडवामुखम् ५०
स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश ।
जातरूपशिलो नाम सुमहान्कनकप्रभः ५१
तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ५२
आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ५३
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ।

क्षीरसागर ओलांडिल्यावर, हे वानरहो, सर्व प्राण्यांना भय उत्पन्न करणारा असा एक नेहमीं चंचल असलेला जलसमुद्र तुमच्या दृष्टीं पडेल. ४८

त्या जलसमुद्रामध्यें और्वब्रह्मर्षींच्या कोपापासून ब्रह्मदेवानें एक घोडीच्या मुखासारिखें प्रचंड तेज करून ठेविलें आहे. त्या तेजोरूप मुखाचें हें अद्भुत व महावेगानें युक्त असलेलें सर्व स्थावरजंगमात्मक जगत् प्रलयसमयीं भक्ष्य होत असतें. ४९ वडवामुख दृष्टीं पडताक्षणीं त्यांत पडूं कीं काय ह्या भीतीनें आक्रोश करूं लागलेल्या दुर्बल जलचर प्राण्यांचा ध्वनि कानावर येत असतो ५० शुद्ध जलसमुद्राच्या उत्तर तीरावर तेरा योजनेंपर्यंत लांब असलेला एक जातरूपशिल म्हणून फारच मोठा सुवर्णासारिखा उज्ज्वल पर्वत आहे. ५१ त्या पर्वतावर चंद्रासारिखा श्वेतवर्ण व कमलपत्रांप्रमाणें विशालनेत्रांनीं युक्त असा धरणीधर नाग, हे वानरहो, तुम्हीं अवलोकन कराल ५२ सर्व देवतांना पूज्य, सहस्र मस्तकें धारण करणारा आणि नील वस्त्र परिधान करणारा तो अनंत देव पर्वताचे अग्रभागीं बसलेला असतो. ५३ त्या प्रचंड पर्वताच्या अग्रभागीं तीन खोडानीं

स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ५३
पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः ।
ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ५५
तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ।
जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ५६
सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसंनिभैः ५७
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ५८
तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।
द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ५९
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।
दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ६०

युक्त असा जो सुवर्णवर्ण ध्वजाप्रमाणें तालवृक्ष स्थापित केला आहे तो पाल-पारामहवर्तमान झळकत असतो. ५४

स्वर्गाधिपति देवांनीं पूर्व दिशेला एक-योजन पहल्यादारिता स्थापित केलेल्या शंकूप्रमाणें–पूर्व दिशेचें प्रमाण म्हणून निर्माण केलेलें आहे. त्याच्यापुढें सुवर्णमय व भव्य असा उदयपर्वत आहे ५५ त्या पर्वताचें शंभर योजनें उंच असलेलें सुवर्णमय दिव्य शिखर स्वर्गाला स्पर्श करून, खालच्या आधारभूत पर्वताप्रदर्शनमार्ग झळकत राहिलेलें आहे ५६ व साल, तमाल, प्रफुल्लित कर्णिकार आणि सूर्यासारिखे उज्ज्वल असे दुसरेही सुवर्णमय दिव्य वृक्ष यांनीं तें शिखर शोभत आहे ५७ त्या उदयगिरीच्या शंभर योजनें उंच असलेल्या शिखरावर एक योजन रुंद आणि दहा योजनें उंच असें एक सौमनसनामक सुवर्णमय अचल शिखर आहे. ५८

पूर्वी तीन पावलांनीं त्रैलोक्य व्यापून टाकण्याचे वेळीं पुरुषश्रेष्ठ विष्णूंनीं (सत्ययुगीं) त्या सौमनस शिखरावर पहिलें पाऊल ठेवून दुसरें पाऊल मेरुपर्वताच्या शिखरावर ठेविलें होतें. ५९ उत्तरेच्या बाजूनें जंबुद्वीपाला वळसा घालून त्या अति उंच सौमनस शिखरावर गेलें असतां [illegible]

तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ।
प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ६१
अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते
तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ६२
शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कन्दरेषु वनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ६३
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ।
आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ६४
पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ।
सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते । ६५
तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ६६
ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता ।
रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ६७

होता ६० त्या ठिकाणीं कांतीनें सूर्यासमान व तपस्वी असे वैखानसनामक वालखिल्य महर्षि प्रकाशत असलेले दृष्टी पडत असतात ६१ त्याच्यापुढें हें सुदर्शन बेट झळकत आहे व त्या सौमनस शिखरावर सूर्याचा उदय झाला असतां सर्व प्राणी सतेज होत असून त्यांचे नेत्र प्रकाशमान होऊं लागतात ६२ त्या पर्वताच्या पृष्ठभागावर त्याच्या गुहांतून आणि वनांतून सीतासहवर्तमान रावणाचा ठिकठिकाणीं शोध केला पाहिजे ६३ सुवर्णपर्वत आणि महात्मा सूर्य यांच्या तेजानें सकाळीं सूर्योदय समयीं आरक्तवर्ण झालेली पूर्व दिशा प्रकाशत असते ६४ सूर्योदय अवलोकन करून वाल लोकांना पृथ्वीमध्यें प्रवेश करण्याचें आणि पृथ्वीतलांतील लोकांना ब्रह्मलोकामध्यें प्रवेश करण्याचें हें उदयगिरि द्वार पूर्वी केलेलें आहे ह्याकरितां ह्या दिशेला पूर्व दिशा म्हणत असतात ६५ त्या उदयाचलाच्या पृष्ठभागावर जलप्रवाह आणि गुहा ह्यामध्यें रावणासहवर्तमान सीतेचा ठिकठिकाणीं शोध केला पाहिजे ६६ त्याच्यापुढें देवतांनीं व्याप्त झालेल्या त्या पूर्व दिशेस जातां यणार नाहीं कारण तेथ चन्द्रसूर्याचा प्रकाश नसल्यामुळें ती अंधकारानें व्याप्त असून अदृश्य असते ६७

शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु नदीषु च ।
ये च नोक्ता मयोद्देशा विचेया तेषु जानकी　६८
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम्　६९
अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ।
मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम्　७०
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ।
सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम्　७१
महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ।
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ७२
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंश. सर्गः ॥४०॥[१७०४]

असो. ते सर्व पर्वत, गुहा आणि नद्या ह्यामध्यें व मी ज्यांचा उल्लेख केला नाहीं असेही जे काहीं प्रदेश राहिले असतील त्यामध्यें जानकी शोधिली पाहिजे. ६८ हे वानरश्रेष्ठहो, येथपर्यंत वानरांचें गमन होणें शक्य आहे. सूर्याचा प्रकाश ज्या ठिकाणीं नाहीं आणि जेथें कसली मर्यादा नाहीं अशा त्याच्या पुढला प्रदेश आम्हाला ठाऊक नाहीं. ६९ रावणाच्या वसतिस्थानामध्यें जाऊन व सीतेची भेट घेऊन तुम्ही एका महिन्यात उदयपर्वतावर जाऊन परत फिरा. ७० महिन्यापेक्षा जास्त वेळपर्यंत बाहेर राहणें उपयोगी नाहीं; जो राहील त्याचा माझ्या हातून वध होईल. याकरितां सीतेचा शोध लावून म्हणजे अर्थात् कार्यसिद्धि करून तुम्ही इतक्या मुदतींत परत फिरा. ७१ सारांश, हे वानरहो, वनप्रदेशांनीं भूषित अशा इंद्राप्रिय पूर्व दिशेमध्यें चातुर्यानें संचार करून व रघुवंशज रामाची प्रिया सीता प्राप्त करून घेऊन तुम्ही परत फिरा आणि सुखी व्हा. ७२

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किन्धाकांडांतील चाळिसावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम्।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १
नीलमग्निसुतं चैव हनूमन्तं च वानरम्।
पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महौजसम् २
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च।
गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ३
मैन्दं च द्विविदं चैव सुषेणं गन्धमादनम्।
उल्कामुखमनङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ४
अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः।
वेगविक्रमसंपन्नान्संदिदेश विशेषवित् ५
तेषामग्रेसरं चैव बृहद्बलमथाङ्गदम्।
विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ६
ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः।
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां समुदाहरत् ७
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम्।

याप्रमाणें तें प्रचंड वानरसैन्य पूर्व दिशेला पाठविल्यानंतर सुग्रीवानें कार्य करण्यास समर्थ ह्मणून ठरलेले असे वानर दक्षिण दिशेस पाठविले. १ अग्निपुत्र नील, हनूमान् वानर, महाबलाढ्य ब्रह्मपुत्र जांबवान्, २ सुहोत्र, शरारि, शरगुल्म, गज, गवाक्ष, गवय, सुषेण, वृषभ, ३ मैंद, द्विविद, दुसरा सुषेण, गंधमादन, अग्निपुत्र उल्कामुख व अनंग ४ आणि महावेगवान् व महापराक्रमी असे अंगदप्रभृति वीर शोधण्याला योग्य असे विशेष प्रदेश जाणणाऱ्या वानरगणाधिपति वीर सुग्रीवानें पाठविले ५ आणि महाबलाढ्य अंगदाला त्या वानर वीरांचा अग्रणी करून त्यांना दक्षिण दिशेस जाण्यास सांगितलें ६ आणि त्या दिशेला जे कांहीं अत्यंत दुर्गम प्रदेश आहेत ते सर्व त्या वानराधिपतीनें त्या वानरश्रेष्ठांना सांगून दिले. ७

(तो ह्मणाला) "हजारों शिखरांनीं आणि नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं व

नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम् ८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ।
मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि ॥
आश्रवन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ९
विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ।
तथा मत्स्यकालिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः १०
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहाम् ।
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ११
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यांश्च केरलान् ।
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः १२
विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ।
सुचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः १३
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशयाम् ।
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः १४

लतांनीं युक्त असलेला विंध्याद्रि, महोरगांनीं आश्रय केलेली रमणीय नर्मदा नदी, ८ रम्य गोदावरी, महानदी, कृष्णवेणी, मेखल व उत्कल देश, दशार्णदेशातील शहरें, आश्रवंती आणि अवंती हीं सर्व तुम्ही पहा. ९ विदर्भ, ऋष्टिक, रम्य माहिषक, मत्स्य, कलिंग आणि कौशिक हेही देश सर्व बाजूंनीं तुम्ही धुंडून काढा. १० पर्वत, नद्या व गुहा ह्यांसहवर्तमान दंडकारण्य व गोदावरी नदी शोधून तुम्ही सर्व कांहीं हुडका. ११

त्याचप्रमाणें आंध्र, पुंड्र, चोल, पाड्य आणि केरल, हे देश धुडून काढा. धातूंनीं भूषित असलेल्या अयोमुख पर्वतावरही गेलें पाहिजे १२ आणि अद्भुत शिखरें, मनोहर व प्रफुल्लित वनें आणि उत्कृष्ट चंदनवृक्षाच्या वनांनीं संपन्न असलेले प्रदेश ह्यांनीं युक्त असलेला तो भव्य महापर्वत शोधून काढिला पाहिजे. १३ तदनंतर निर्मल जलाशयांनीं जी युक्त आहे आणि अप्सरांचे समुदाय जिचे ठिकाणीं क्रीडा करीत असतात ती दिव्य कावेरी नदी तुम्ही

तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ।
द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् १५
ततस्तेनाऽभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ।
ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् १६
सा चन्दनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपवारिणी ।
कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते १७
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ।
युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः १८
ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ।
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः १९
चित्रनानानगः श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ।
जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् २०
नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ।

अवलोकन कराल १४ त्या महातेजस्वी मलयपर्वताच्या अग्रभागीं सूर्यतुल्य ऋषिश्रेष्ठ अगस्त्य बसलेले तुम्ही पहा १५ आणि त्या सुप्रसन्न महात्म्याची अनुज्ञा झाल्यावर मकरांनीं युक्त असलेली महानदी ताम्रपर्णी तुम्ही तरून जा १६ जिच्यांतील बेटें व उदक अद्भुत चंदनवनांनीं आच्छादित झालेलीं आहेत अशी ती ताम्रपर्णी नदी, वस्त्रादिकांनीं शरीर आच्छादिलेली तरुणी स्त्री ज्याप्रमाणें आपल्या प्रियपतीला आलिंगन देते त्याप्रमाणें, समुद्राला आलिंगन देत आहे १७

तदनंतर मोत्यें व रत्नें ह्यांनीं भूषित केलेलें व किल्यालाः जडलेलें असें पाण्ड्य देशाचें सुवर्णमय दिव्य द्वार तुम्ही अवलोकन करा १८ नंतर समुद्रापाशीं गेल्यावर तो तरून जाण्याविषयीं तुम्ही आपल्या सामर्थ्याचा विचार करून काय तें करा त्या समुद्रामध्यें अगस्त्यमुनींनीं श्रेष्ठ पर्वत महेंद्र स्थापित केलेला आहे अद्भुत शिखरें व वृक्ष ह्यांनीं युक्त असलेला तो सुंदर व भव्य पर्वत सुवर्णमय असून त्याची एक बाजू समुद्रांत गेलेली आहे. १९, २०

नानाप्रकारच्या प्रफुल्लित वृक्षांनीं व लतांनीं सुशोभित, श्रेष्ठ श्रेष्ठ देव, ऋषि

देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च शोभितम् २१
सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम्।
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु २२
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः।
अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः २३
तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः।
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः २४
राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः।
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी २५
अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी।
एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः २६
मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः।
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने २७

आणि यक्ष व अप्सरा यांच्या योगानें शोभायुक्त २१ आणि सिद्ध व चारण यांच्या समुदायानें गजबजलेला असा जो अत्यंत मनोहर महेंद्रपर्वत त्यावर नेहमीं प्रत्येक पर्वदिवशीं इंद्र येत असतो. २२ त्याच्या पश्चिम तीराला मनुष्यांनीं जाण्यास अशक्य असें एक उज्ज्वल बेट शंभर योजनें विस्तृत आहे तें सर्व बाजूंनीं शोधून काढा. २३ तेथें सर्व प्रकारानें विशेषेंकरून तुम्ही सीतेचा शोध लाविला पाहिजे. कारण, तेजानें इंद्रतुल्य असलेला जो दुरात्मा राक्षसाधिपति वध्य रावण त्याचें तो प्रदेश निवासस्थान आहे. दक्षिणसमुद्रामध्यें त्या रावणाची एक राक्षसी आहे. २४ २५

ती अंगारका या नांवानें विख्यात असून वरून जाणाऱ्या प्राण्यांना खालीं पडलेल्या त्यांच्या छायेच्या योगानें ओढून घेऊन खात असते. याप्रमाणें जेथें जेथें मिळून सीता असण्याचा संशय आहे ते सर्व देश धुंडाळून निःसंशय केल्यावर ती आहे किंवा नाहीं याचा काय तो तुम्ही निश्चय करा २६ आणि तेथें नाहीं असें ठरल्यानंतर त्या महातेजस्वी राजाच्या पत्नीचा तो लंका बेट ओलांडून तुम्ही शोध लावा. त्या बेटाच्या पलीकडे शंभर योजनें समुद्रप्रदेश आक्रमण केल्यावर सिद्ध व

गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः।
चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमाश्रयः २८
भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव।
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः २९
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः।
प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः ३०
तमतिक्रम्य दुर्धर्षं सूर्यवान्नाम पर्वतः।
अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ३१
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ३२
तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च।
मधूनि पीत्वा जुष्टानि परं गच्छत वानराः ३३
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः।
अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३४

चारण ह्यांनीं आश्रय केलेला असा एक पुष्पितक नावाचा सुंदर पर्वत तुम्हाला लागेल. त्याची प्रभा चंद्रसूर्यांच्या किरणांप्रमाणें असून समुद्राच्या उदकाचा त्याला आश्रय आहे २७, २८ आणि आपल्या विपुल शिखरांच्या योगानें आकाश विदीर्ण करीतच कीं काय तो झळकत राहिलेला आहे. त्या पर्वताच्या ज्या एका सुवर्णशिखरासमीप सूर्य नेहमीं असतो २९ तें शिखर कृतघ्न, दुष्ट व नास्तिक ह्यांच्या दृष्टीसही पडत नाहीं. तेव्हां त्या पर्वताला मस्तकानें प्रणाम करून, हे वानरहो, तुम्ही तें शोधून काढा ३०

जेथें कोणाचेंही मार्गीं चालावयाचें नाहीं असा तो पर्वत ओलांडून गेल्यावर सूर्यवान् म्हणून दुसरा एक पर्वत तुम्हाला लागेल. त्याचा मार्ग फारच कठिण आहे व तो पर्वत चौदा योजनें आहे. ३१ तो पर्वत ओलांडिल्यानंतर सर्वकाल मनोहर अशा कल्पवृक्षांनीं युक्त असलेला एक वैद्युतनामक पर्वत तुम्हाला लागेल ३२ त्या ठिकाणीं उत्कृष्ट मुळें व फळें भक्षण करून आणि तेथें असलेले मध पिऊन, हे वानरहो, तुम्ही पुढें चालते व्हा. ३३ तेथें नेत्रांना व मनाला सुंदर दिसणारा असा एक कुंजरनामक पर्वत आहे व त्या पर्वतावर विश्वकर्म्यानें अगस्त्यमुनींचें

तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ३५
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ।
विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ३६
रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ।
सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ३७
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ।
तत्र चानन्तरोद्देशा ये केचन समावृताः ३८
तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः ।
सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ३९
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ।
दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ४०
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं तु कदाचन ।

गृह निर्माण केलेलें आहे. ३४ त्या घराची लांबीरुंदी चार कोस असून उंची चाळीस कोस आहे व तें सुवर्णमय दिव्य गृह नानाप्रकारच्या रत्नांनीं भूषित केलेलें आहे. ३५

तेथें सर्पांचें निवासस्थान असी एक भोगवतीनामक नगरी आहे; तिच्यातील रस्ते रुंद आहेत आणि सर्व बाजूंनीं ती सुरक्षित असल्यामुळें तिच्यावर शत्रूंचा हल्ला होणें अशक्य आहे. ३६ तीक्ष्ण दंष्ट्रा आणि प्रचंड विष ह्यानीं युक्त असले-ल्या भयंकर भुजंगानीं तिचें संरक्षण केलेलें असून महाभयंकर सर्पराज वासुकी तिच्यामध्यें वास्तव्य करीत आहे. ३७ त्या भोगवतीनगरीमध्यें तुम्ही जा आणि ती नगरी व तिच्या आसपास असलेले जे कांहीं इतर सुरक्षित प्रदेश तेही सर्व तुम्ही धुंडून काढा. ३८

तो प्रदेश ओलांडिल्यानंतर मोठ्या बैलाप्रमाणें ज्याचा आकार आहे असा एक ऋषभनामक मस्त आणि सर्व रत्नांनीं परिपूर्ण असलेला पर्वत तुम्हाला लागेल. ३९ त्या पर्वतावर गोशीर्षक, पद्मक व हरिश्याम असा तिन्ही प्रकारचा दिव्य चंदन उत्पन्न होत असतो ४० व त्याचें तेज अग्नीसारखें असतें; तो चंदन

रोहिता नाम गन्धर्वा घोरं रक्षन्ति तद्वनम् ४१
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः।
शैलूषो ग्रामणीः शिक्ष शुको बभ्रुस्तथैव च ४२
रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम्।
अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः ४३
ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः।
राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसावृता ४४
एतावदेव युष्माभिर्वीरवानरपुंगवाः।
शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ४५
सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते।
गतिं विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ४६
यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति।
मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ४७

अवलोकन केल्यावर तुम्ही त्याला स्पर्श करूं नका. कारण, रोहितनामक गंधर्व त्या घोर वनाचें रक्षण करीत असतात. ४१ शैलूष, ग्रामणी, शिक्ष, शुक व बभ्रु असे पांच सूर्यासारिखे तेजस्वी गंधर्वाधिपति तेथें असतात. ४२ ऋषभपर्वताच्या पलीकडे पृथ्वीचे शेवटी सूर्य, चंद्र व अग्नि ह्यांप्रमाणें उजळ्या शरीराची कांति आहे अशा पुण्यवान् लोकांचें निवासस्थान आहे व त्या ठिकाणीं स्वर्गप्राप्ति झालेलेच लोक वास्तव्य करीत असतात; त्यांच्यासमीप जाणें शक्य नाहीं. ४३ आणि म्हणूनच त्याच्यापुढें असलेला जो अतिभयंकर पितृलोक तिकडेही तुम्हाला जाण्याचें प्रयोजन नाहीं. कारण, तो दुःसह अंधकारानें व्याप्त झालेली यमाची राजधानी आहे. ४४

हे वीर वानरश्रेष्ठहो, येथपर्यंतच तुमचें जाणें व तुमच्या हातून शोध लागणें शक्य आहे. भूतलावर गमन करण्यास समर्थ असलेल्या प्राण्यांचें ह्याच्यापुढें गमन होणें शक्य नाहीं. ४५ तेव्हां हें सर्व पाहून दुसरें जें कांहीं दृश्य आहे तेंही तुम्ही धुंडाळा आणि सीतेचा पत्ता लागल्यावर परत फिरा. ४६ जो एका महिन्याचे आंत पुढें येऊन "सीता दृष्टीं पडली," असें सांगेल त्याचें वैभव माझ्यासारिखें होईल आणि तो सुखानें विषयांचा उपभोग घेईल. ४७

ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ।
कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ४८
अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ४९
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥ [१७५३]

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ प्रस्थाप्य स हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् ।
अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरम् १
तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च २
महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ।
वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ३
बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ।
मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्माल्यान्महाबलान् ४

त्याच्यापेक्षा अधिक प्रिय असा मला कोणीही नाही; प्राणापेक्षाही तो मला विशेष होईल आणि त्याच्या हातून जरी वारंवार अपराध झालेले असले तरी तो माझा बंधु होईल. ४८ त्यास्तव, अपरिमित बल व पराक्रम ह्यांनी युक्त असलेले तुम्ही ज्याअर्थी बहुगुणसंपन्न कुलांमध्ये जन्मास आलेले आहां त्याअर्थी राजकन्या सीता प्राप्त होईल अशा प्रकारचा उत्कृष्ट यत्न तुम्ही सुरू करा. ४९

ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकी एकेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

ह्याप्रमाणे दक्षिण दिशेस वानरांना पाठविल्यानंतर कांतीनें मेघाप्रमाणें असलेल्या सुषेणनामक वानराशीं सुग्रीव बोलूं लागला. १ सारांश, तारेचा पिता आणि आपला श्वशुर असा जो भयंकर पराक्रमी सुषेण त्याच्याकडे जाऊन वानरराज सुग्रीवानें प्रणाम केला आणि हात जोडून त्याच्याशीं संभाषण केलें. २

नंतर शूर वानरश्रेष्ठांनीं परिवेष्टित, इंद्रासारिखा तेजस्वी, गरुडासारिखा कांतिमान् आणि बुद्धि व पराक्रम ह्यांनीं संपन्न असा जो मरीचिमहर्षींचा पुत्र महाकपि अर्चिष्मान् त्याला, इतरही अर्चिर्माल्यसंज्ञक महाबलाढ्य मारीचांना म्हणजे

ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशम्।
द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमा ५
सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गथ।
सौराष्ट्रान्सहबाह्लीकांश्चन्द्रचित्रांस्तथैव च ६
स्फीताञ्जनपदान्रम्यान्विपुलानि पुराणि च।
पुंनागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम् ७
तथा केतकखण्डांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः।
प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्यः शीतजला शिवाः ८
तापसानामरण्यानि कान्तारगिरयश्च ये।
तत्र स्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चशिशिराः शिलाः ९
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम्।
ततः पश्चिममागम्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ १०
तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः।
ततः केतकखण्डेषु तमालगहनेषु च ११

मरीचिऋषींच्या पुत्रांना आणि त्याचप्रमाणें इतर सर्व ऋषिपुत्रांना त्यानें पश्चिम दिशेस जाण्यास सांगितलें आणि म्हणाला "हे सुषेणप्रभृति वानरश्रेष्ठहो तुम्ही दोन लक्ष वानर बरोबर घेऊन सीतेचा शोध लावा बाह्लीकासहवर्तमान सौराष्ट्रदेश, समृद्ध व रमणीय असा चन्द्रचित्रदेश, मोठमोठीं नगरें, पुन्नागवृक्षांनीं भरलेला आणि बकुलांच्या व औंदुंबराच्या झाडांनीं गजबजलेला कुक्षिनामक प्रदेश ३ ७, आणि त्याचप्रमाणें केतकवृक्षांचीं वनें, हे वानरश्रेष्ठहो, तुम्ही धुंडाळा, पश्चिमाभिमुख वाहणाऱ्या व शीत जलानें युक्त असलेल्या पवित्र नद्या, ८ तपस्व्यांचीं अरण्यें, गहनप्रदेशयुक्त पर्वत व त्या पर्वतावर जवळ जवळ निर्जल असलेलीं ठिकाणें व अतिशय उंच व शीतल शिला हीं सर्व तुम्ही शोधून काढा ९

ह्याप्रमाणें पर्वतसमूहानें परिवेष्टित असलेली दुर्गम पश्चिम दिशा शोधून काढि ल्यावर तुम्ही किंचित् पश्चिमेस गेलां असतां समुद्र तुमच्या दृष्टीं पडेल १० हे वानरहो, नंतर पश्चिमेला न थांबतां तिमिसंज्ञक मत्स्य व मगर ह्यांनीं ज्याचें उदक व्याप्त झालेलें आहे असा समुद्र तुमच्या दृष्टीं पडणारच नंतर केतकवृक्षांचीं

कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ।
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च　१२
वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटापुरम्　१३
अवन्तीमङ्गलेपां च तथा चालक्षितं वनम् ।
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः　१४
सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वते ।
महान्सोमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः　१५
तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाश्रिताः ।
तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयन्ति च　१६
तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गताश्च ये ।
दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिस्वनाः　१७
विचरन्ति विशालेऽस्मिंस्तोयपूर्णे समन्ततः ।
तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम्　१८

वनें, तमालवृक्षाचीं अरण्यें ११ आणि नारिकेलवृक्षाचीं वनें ह्यांत तुमच्या सैन्यांतील वानरांना विहार करूं द्या. तेथें सीतेचा व रावणाच्या निवासस्थानाचा तुम्ही शोध करा. १२ समुद्राचे काठीं असलेले पर्वत व वनें ह्यांतूनही तुम्ही शोध करा आणि मुरचीपत्तन, रम्य जटापुर १३, अवंती आणि अंगलेपा ह्या नगऱ्या, आलक्षित वन व त्याचप्रमाणें ठिकठिकाणीं असलेलीं विशाल राष्ट्रें व नगरें हीं सर्व तुम्ही धुंडून काढा. १४

सिंधु व सागर ह्यांच्या संगमाचे ठिकाणीं असलेल्या सोमगिरी नांवाच्या पर्वतावर शतशृंग म्हणून एक मोठा वृक्ष आहे. १५ त्या पर्वताचा आश्रय केलेले सिंह तेथील रम्य अशा कड्यावर असलेल्या गुहांमध्यें तिमिसंज्ञक मासे व गज ह्यांना नेऊन ठेवीत असतात. १६ पर्वतशिखरावर वास्तव्य करणारे जे सिंह आहेत त्यांचीही निवासस्थानें त्या रमणीय शिखरावरच आहेत. मदमत्त व तृप्त असून मेघाप्रमाणें गर्जना करणारे गज १७ त्या जलपरिपूर्ण विशाल शिखरावर संचार करीत असतात त्या सोमगिरीला अद्भुत वृक्षांनीं युक्त असें एक आकाशात गेलेलें सुवर्णशिखर आहे. १८

सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः।
कोटिं तत्र समुद्रस्य काञ्चनीं शतयोजनाम् १९
दुर्दर्शां पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः।
कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तपस्विनाम् २०
वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां पापकर्मणाम्।
पावकार्चिःप्रतीकाशाः समवेताः समन्ततः २१
नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः।
नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः २२
दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः।
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः २३
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी।
न हि तेभ्यो भयं किंचित्कपित्वमनुवर्तताम् २४
तत्र वैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः।

तें सर्व यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या वानरांनीं सत्वर शोधून काढिलें पाहिजे त्या ठिकाणीं समुद्रामध्यें एक शंभर योजन उंचीचें दृष्टीं पडण्यालाही अशक्य असलेलें पारियात्र पर्वताचें सुवर्णशिखर आहे तें, हे वानरहो, तुम्ही तेथें जाऊन अवलोकन करा. त्या शिखरावर अग्नितुल्य तेजस्वी, भयंकर व संहार करणारे चोवीस कोट तपस्वी गंधर्व आहेत ते गंधर्व अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें कडक असून तपश्चर्या करण्याकरितां चोहोंकडून तेथें जमलेले आहेत १९, २०, २१ त्यांचें भयंकर पराक्रमी वानरांनीं अतिक्रमण करितां उपयोगीं नाहीं आणि त्या प्रदेशापासून कोणतेंही फल वानरांनीं घेता उपयोगी नाहीं. २२ कारण, त्या धैर्यवान् व महाबलाढ्य वीर गंधर्वांचा पराजय होणें अशक्य आहे. असे हे भयंकर पराक्रमी गंधर्व त्या शिखरावर फलांचें व मुळांचें रक्षण करीत असतात. २३ त्या ठिकाणीं यत्न करून जानकीचा शोध लाविला पाहिजे त्या गंधर्वांपासून वानरांस यत्किंचितही भय नाहीं २४

तेथें एक वज्रनामक महापर्वत आहे त्याची कांति वैडूर्यमण्यासारिखी असून

नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः । २५
श्रीमान्समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ।
गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवंगमाः २६
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः ।
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा २७
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् ।
आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः २८
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २९
योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ।
सुवर्णशृङ्गः सुमहानगाधे वरुणालये ३०
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ।
तस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ३१
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च ।

वज्रासारिख्या दृढ आकृतीनें तो युक्त आहे. आणि नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं व लतांनीं तो व्याप्त झालेला आहे. २५ इतकेंच नव्हे, परंतु शंभर योजनेंपर्यंत तो भव्य पर्वत एकसारखा पसरलेला आहे. त्या ठिकाणीं, हे वानरहो, प्रयत्नपूर्वक गुहा शोधून काढिल्या पाहिजेत. २६ समुद्राच्या एका चतुर्थांशावर चक्रवान् ह्या नावाचा पर्वत आहे व त्या पर्वतावर विश्वकर्म्यानें एक हजार पाकळ्यांचें चक्र निर्माण केलें आहे. २७ त्या पर्वतावर पंचजन नामक हयग्रीव दानवाचा वध करून पुरुषोत्तमानें शंख व चक्र हीं घेतलीं. २८ त्या पर्वतावरील रमणीय शिखरावरून आणि विशाल गुहांतून सीते-सहवर्तमान रावणाचा ठिकठिकाणीं शोध केला पाहिजे. २९ त्या अगाध समुद्रा-मध्येंच सुवर्णशृंगानीं युक्त असा एक फारच मोठा वराहनामक पर्वत आहे व तो चौसष्ट योजनें आहे. ३०

त्या पर्वतावर प्राग्ज्योतिषनामक सुवर्णमय नगर असून त्या नगरामध्यें दुरात्मा नरकनामक दानव वास्तव्य करीत आहे. ३१ त्याही पर्वतावरील रमणीय

रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ३२
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरदर्शनम् ।
पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ३३
न गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ।
अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ३४
यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
अभिषिक्तः सुरै राजा मेघो नाम स पर्वतः ३५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ।
षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ३६
तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वशः ।
जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ३७
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः ।
आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ३८

शिखरावरून आणि विशाल गुहांतून सीतेसहवर्तमान रावणाचा ठिकठिकाणीं शोध केला पाहिजे. ३२ त्या महापर्वताच्या पलीकडे गेल्यानंतर दुसरा एक सुवर्ण पर्वत तुमच्या दृष्टीं पडेल. कारण, त्या महापर्वताच्या पलीकडे सर्व बाजूंनी सुवर्णाचा आणि धबधब्यांनी व जलप्रवाहांनी युक्त असा एक पर्वत आहे. ३३ त्या पर्वतावरील शब्दानें मदमत्त झालेले गज, वराह, सिंह आणि व्याघ्र हे सर्व बाजूंनीं नेहमीं त्याच्या संमुख गर्जना करीत असतात. ३४ त्या पर्वतावर हरि-दश्व अश्वांनीं युक्त असलेल्या वैभवशाली पाकशासन इंद्राला देवांनीं राज्याभिषेक केला होता तो पर्वत मेघ ह्या नावानें प्रसिद्ध आहे. ३५

तेनैवमुक्त शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः।
मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चना. ३९
त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः।
ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ४०
विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः।
आगत्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ४१
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः।
अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ४२
योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः।
मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ४३
शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभम्।
प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ४४
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः।
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ४५

असें म्हणाला की " तुझ्या आश्रयाला राहणारे सर्वही रात्रंदिवस माझ्या प्रसादामुळें सुवर्णमय होतील ३९ आणि तुझ्यावर जे देव, गंधर्व आणि दानव वास्तव्य करितील तेही माझे भक्त होतील व त्यांची कांति सुवर्णासारिखी होईल. ४०

विश्वेदेव, वसु आणि देव, मरुद्गण हे उत्तम मेरुपर्वतावर संध्याकाळीं येऊन ४१ सूर्याची उपासना करीत असतात व त्यांनीं पूजन केलें असतां सर्व प्राण्यांना अदृश्य असलेला सूर्य अस्ताचलाला जातो. ४२ दहा हजार योजनें असलेल्या त्या पर्वताचें उत्पन्न एका अर्ध्या मुहूर्तांत रवि सूर्य सत्वर चालता होतो ४३ त्या पर्वताच्या शिखरावर सूर्यासारिखें तेजस्वी असें एक मोठें दिव्य मंदिर विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेलें आहे, तें मोठमोठ्या वाड्यांच्या समुदायानें गजबजून गेलेलें आहे. ४४ नानाप्रकारच्या पक्षिगणांनीं व्याप्त झालेल्या अद्भुत वृक्षांनीं तें सुशोभित झालेलें आहे आणि पाश धारण करणाऱ्या महात्म्या वरुणाचें तें निवास-

अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान्।
जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः ४६
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ४७
यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः।
मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ४८
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः।
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ४९
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये।
कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ५०
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ५१
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च।
अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ५२

स्थान आहे. ४५ मेरु आणि अस्ताचलपर्वत ह्याच्यामध्ये दहा स्कंधांनीं युक्त असा एक मोठा सुवर्णमय तालवृक्ष आहे व तो सौंदर्यसंपन्न वृक्ष अद्भुत पारानें युक्त असून झळकत राहिलेला आहे ४६

असो. ते सर्व दुर्गम प्रदेश, सरोवरें आणि नद्या ह्या ठिकाणीं सीतेसहवर्तमान रावणाचा जेथें तेथें शोध केला पाहिजे. ४७ त्या मेरुपर्वतावर स्वत च्या तपः-सामर्थ्यानें सुरक्षित असलेला व मेरुसावर्णि म्हणून प्रसिद्ध असलेला एक धर्मवेत्ता आहे, तो योग्यतेनें ब्रह्मदेवाची बरोबरी करणारा आहे. ४८ त्या सूर्यतुल्य मेरुसावर्णि महर्षीला मस्तकानें भूमीवर प्रणाम करून सीतेसंबधीं वार्ता विचारावी ४९

येथपर्यंत हा जीवलोकावरील सर्व प्रदेश रात्र समाप्त झाल्यावर प्रकाशित करून सूर्य अस्ताचलाला जाव असतो ५० आणि येथपर्यंतच, हे वानरश्रेष्ठहो, वानरांचें गमन होणें शक्य आहे सूर्यरहित आणि मर्यादारहित असा ह्याच्या पुढला प्रदेश आह्माला माहीत नाहीं. ५१ रावणाच्या निवासस्थानामध्यें व सीते-समीप जाऊन आणि अस्ताचलपर्वताकडे गमन करून एका पूर्ण महिन्यात तुह्मी

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ।
सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ५३
श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ।
गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ५४
भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्व एव हि ।
प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ५५
कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ५६
अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य प्रियं भवेत् ।
संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ५७
ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।
आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ५८
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ [१८११]

परत. ५२ एक महिन्याच्या मुदतीपेक्षा अधिक काळपर्यंत बाहेर रहाणारा उपयोगी नाही, जो राहील तो माझ्या हातून वध पावण्यास पात्र होईल. तुमच्याबरोबरच माझा शूर श्वशुरही जाईल ५३ आज्ञेप्रमाणें वागणारे तुम्ही ह्याचें सर्व काही ऐका, हा महापराक्रमी व महाबलाढ्य श्वशुर मला पितृस्थानीं आहे. ५४ तुम्हीही पराक्रमी असून सर्वही कर्तव्याकर्तव्यासंबंधानें इतरांना प्रमाणभूत आहां. तथापि ह्या सुषेणाला मुख्य प्रमाणभूत समजून तुम्ही पश्चिम दिशा अवलोकन करा ५५

असो. ह्याप्रमाणें रामचंद्रानें जें आमचें कार्य केलें आहे त्याबद्दल आमच्या हातून प्रत्युपकार झाला असता आम्ही कृतकृत्य होऊं ५६ त्यास्तव, हें कार्य शेवटास नेण्याकरितां तुम्हांस जें काही करणें इष्ट असेल तेंही देशकालानुरूप आहे असें समजून तुम्हांला केलें पाहिजे " ५७ ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें सांगितलें असतां त्याचें योग्य भाषण श्रवण करून सुषेणप्रभृति वानरांनीं त्याची अनुज्ञा घेतली आणि ते सर्वही वानराधिपति त्या वरुणरक्षित पश्चिम दिशेकडे चालते झाले. ५८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील बेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशाम् ।
वीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वरः १
उवाच राजा सर्वज्ञः सर्ववानरसत्तमः ।
वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तदा २
वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।
वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रविष्टः सर्वमन्त्रिभिः ३
दिशं ह्युदीचीं विक्रान्त हिमशैलावतंसिकाम् ।
सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ४
अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ।
ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वर ५
कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ।
तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ६
अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ७

त्याप्रमाणें श्वशुराला पश्चिम दिशेस पाठविल्यानंतर शतबलनामक वीर वानराशीं वानराधिपति व सर्व वानरामध्यें श्रेष्ठ असा सर्वज्ञ सुग्रीव राजा आपल्याला व रामालाही हितावह असें भाषण करूं लागला. १, २ (तो म्हणाला) "हे महापराक्रमी शतबला, स्वतःसारखे एक लक्ष अरण्यवासी वानर मदतीला असताना यमपुत्र सर्व मंत्र्यांसहवर्तमान तूं हिमालयपर्वतरूप कर्णभूषणानें युक्त असलेल्या उत्तर दिशेला जा आणि यशस्विनी रामपत्नीला तुह्मी सर्व बाजूंनीं शोधा ३, ४ हें कार्य होऊन दशरथपुत्र रामाचा मनोरथ परिपूर्ण झाला असतां हे अर्थवेत्त्यामध्यें श्रेष्ठ, आपण ऋणमुक्त व कृतकृत्य होऊं. ५

महात्म्या रघुवंशज रामानें आपला मनोरथ परिपूर्ण केला आहे. त्याची फेड जर आपल्या हातून झाली तर आपलें जीवित सफल होईल. ६ वास्तविक विचार केला असता ज्याच्या हातून आपलें कांहीं एक कार्य झालेलें नाहीं अशा अडलेल्या पुरुषाचें कार्य जो करितो त्याचा जन्म सफल होतो पूर्वी ज्यानें उपकार केला त्याच्यावर प्रत्युपकार करणाऱ्याची कांहीं विशेषशी मातब्बरी नाहीं. ७

एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ८
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तम ।
अस्मासु च गतः प्रीतिं रामः परपुरञ्जय ९
इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ।
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसंपदा १०
तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च ।
प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ११
काम्बोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च ।
बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् १२
लोध्रपद्मकखण्डेषु देवदारुवनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १३
ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।
कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ १४
महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु गुहासु च ।

हा विचार मनामध्यें आणून आणि आमचें प्रिय व हित होण्याची इच्छा धरून तुम्ही ज्या रीतीनें सीता दृग्गोचर होईल त्या रीतीनें वागा. ८ हा शत्रुनगर जिंकणारा पुरुषश्रेष्ठ राम सर्व भूतांना मान्य असून आम्हांवर प्रेम करीत आहे ९ ह्यास्तव, हीं अनेक दुर्गम स्थळें, नद्या व भिन्न भिन्न पर्वत बुद्धीच्या व पराक्रमाच्या जोरावर तुम्ही शोधून काढा १०

विचिन्वत महाभागां रामपत्नीमनिन्दिताम् १५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ।
ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ १६
ततो देवसखा नाम पर्वतः पतगालयः ।
नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः १७
तस्य काञ्चनखण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १८
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ।
अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् १९
तत्तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ।
कैलासं पाण्डुरं प्राप्य हृष्टा यूयं भविष्यथ २०
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्मणा २१

आणखी मोठे मोठे पर्वत व गुहा आहेत त्यातूनही तुम्ही महाभाग्यवती व निष्कलंक रामपत्नीचा शोध करा. १५

ज्याच्या अंतर्भागामध्यें सुवर्ण आहे व पर्वतामध्यें जो श्रेष्ठ आहे असा तो महागिरी ओलांडून गेल्यानंतर सुदर्शननामक पर्वताला तुम्ही जा. १६ तदनंतर पक्ष्यांचें निवासस्थान असलेला देवसखा ह्या नांवाचा पर्वत तुम्हाला लागेल. तो नानाप्रकारच्या वृक्षांनी भूषित झालेला असून अनेक प्रकारच्या पक्ष्यांनी गजबजून गेलेला असतो. १७ त्याच्या सुवर्णप्रदेशांत आणि दर्‍यांतून व गुहांतून सीतासह-वर्तमान रावणाचा तुम्ही ठिकठिकाणी शोध करा. १८ तो देवसखपर्वत ओलांडिल्यावर चौरसचौरस शंभर योजनें असलेला एक शून्य प्रदेश तुम्हाला लागेल. त्या प्रदेशांत पर्वत, नदी अथवा वृक्ष मुळींच नसून एकही प्राणी तेथें वास्तव्य करीत नाहीं. १९ तेव्हां शरीरावर रोमांच उठविणाऱ्या त्या अरण्यांतून तुम्ही सत्वर पलीकडे गेलां म्हणजे श्वेतवर्ण कैलासपर्वत तुम्हाला लागेल आणि मग तुम्ही आनंदित व्हाल. २०

त्या कैलासपर्वतावर श्वेतवर्ण मेघाप्रमाणें दिसत असलेलें आणि सोन्याचें काम केलेलें असें एक विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेलें रम्य कुबेरगृह आहे. २१ त्या

विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।
हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता २२
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः ।
धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् २३
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २४
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ।
अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् २५
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ।
देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २६
क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ।
दर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः २७
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ।

ठिकाणीं अप्सरांच्या समुदायांनीं सेवित, हंस व कारंडव पक्ष्यांनीं व्याप्त आणि नानाप्रकारच्या कमळांनीं भरलेलें असें एक विशाल सरोवर आहे. २२ असो. तेथें सर्व लोकमान्य यक्षाधिपति श्रीमान् वैश्रवण कुबेर गुह्यकांसहवर्तमान क्रीडा करीत असतो २३ त्या कैलासपर्वताला लागून असलेल्या चंद्रासारिख्या शुभ्र पर्वतांवरून व गुहांतून सीतेसहवर्तमान रावणाचा तुम्हांला ठिकठिकाणीं शोध केला पाहिजे २४

क्रौंचपर्वतासमीप गेल्यावर प्रवेश करण्यास अत्यंत कठिण असें एक त्याला विवर आहे त्या विवरामध्यें तुम्ही सावध राहून प्रवेश करा तें विवर आंत प्रवेश होण्यास अशक्य म्हणून प्रसिद्ध आहे २५ व त्या ठिकाणीं सूर्यासारिखे तेजस्वी आणि देवरूप धारण करणारे महात्मे देवर्षि, देवांनीं उत्तम प्रकारें प्रार्थना केल्यामुळें, वास्तव्य करीत आहेत २६ क्रौंचपर्वताच्या इतरही ज्या कांहीं गुहा, सपाट प्रदेश, शिखरें, कडे व दऱ्या असतील त्या तुम्ही सर्व बाजूंनीं शोधून पाहा. २७ कामदेवानें ज्या ठिकाणीं तपश्चर्या केली असा एक मानसनामक

न गतिस्तत्र भूतानां देवानां न च रक्षसाम् २८
स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ।
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः २९
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयंकृतम् ।
मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः ३०
स्त्रीणामश्वमुखीनां तु निकेतस्तत्र तत्र तु ।
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ३१
सिद्धा वैखानसा यत्र वालखिल्याश्च तापसाः ।
वन्दितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥
प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ३२
हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ।
तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ३३
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ।

पर्वत आहे; तो पक्ष्यांचें स्थान असून वृक्षरहित आहे व त्या ठिकाणीं सामान्य प्राण्याची व राक्षसाचीही गति नाहीं. २८

असो. सपाट प्रदेश, शिखरें आणि भोंवतीं असलेले लहान लहान पर्वत त्यासहवर्तमान तो क्रौंचपर्वत तुम्ही सर्व मिळून शोधून काढा. क्रौंचपर्वत ओलांडिल्यावर मैनाकनामक पर्वत लागेल. २९ तेथें मयासुराचें स्वतः निर्माण केलेलें गृह आहे. तो मैनाकपर्वत सपाट प्रदेश, शिखरें व गुहा त्यासहवर्तमान शोधून काढिला पाहिजे ३० अश्वमुखी स्त्रियांचें वसतिस्थानही ठिकठिकाणीं त्याच पर्वतावर आहे. तो प्रदेश ओलांडिल्यानंतर सिद्धांनीं आश्रय केलेल्या अशा एक आश्रमाला तुम्ही जाल ३१ त्या ठिकाणीं सिद्ध, वैखानस तपस्वी, वालखिल्य आणि तपश्चर्येच्या योगानें पापरहित झालेले इतरही सिद्ध आहेत, त्यांना तुम्ही वंदन करा व विनयसंपन्न होऊन सीतेची बातमी विचारा ३२

सुवर्णकमलांनीं आच्छादित असें एक वैखानसनामक सरोवर तेथें आहे. त्या सरोवरावर बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेले मंगलकारक हंस संचार करीत असतात. ३३ सार्वभौम म्हणून प्रसिद्ध असलेला कुबेराचा बसावयाचा हत्ती हत्तिणी-

गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ३४
तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ३५
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ।
विश्राम्यद्भिस्तपः सिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ३६
तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ३७
ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च ३८
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ।
ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ३९
नीलवैदूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ।
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ४०

बरोबर नेहमी त्या प्रदेशामध्यें फिरत असतो. ३४ तें सरोवर ओलांडिल्यावर सूर्य-चंद्रांच्या प्रकाशाची जेथें मातब्बरी नाहीं आणि नक्षत्रसमुदायालाही जेथें कोणी विचारीत नाहीं असा एक मेघरहित व शब्दरहित प्रदेश तुम्हाला लागेल. ३५ तो प्रदेश देवतुल्य महर्षींच्या स्वतःच्या किरणांच्या योगानें, सूर्य-किरणांनी प्रकाशित होणाऱ्या इतर प्रदेशाप्रमाणें, प्रकाशित झालेला असतो. कारण, तेथें विश्रांतीकरितां राहिलेले महर्षि स्वयंप्रकाश असून ते तपश्चर्येच्या योगानें सिद्ध झाले आहेत. ३६

तो प्रदेश ओलांडिल्यानंतर शैलोदा नांवाची एक नदी तुम्हाला लागेल, तिच्या दोन्ही तीरांवर कीचक नांवाचे (आंत छिद्र असलेले) वेळू आहेत. ३७ त्याच्या योगानें नदीच्या पार जातां येत असून सिद्धाकडे परतही येतां येतें. ३८ पुण्यवान् लोकांचें वसतिस्थान बनून राहिलेला उत्तर कुरु प्रदेश तिकडेच आहे. त्या देशामध्यें सुवर्णकमलांनीं युक्त असलेल्या सरोवरांमुळेंच लोकांचें उदकसंबंधीं कार्य होतें. (म्हणजे, विहिरी वगैरे नसून सरोवरांच्याच पाण्याचा उपयोग जो तो करीत असतो.) ३९ कांतीनें नील आणि वैदूर्यमणि ह्याप्रमाणें दिसत असलेल्या पानांची समृद्धि ज्यांत आहे अशा हजारों नद्या तेथें असून आरक्त कमलांच्या रमणीय वनांनीं त्या भूषित झालेल्या आहेत. ४०

तरुणादित्यसंकाशा भान्ति तत्र जलाशयाः ।
महार्हमणिरत्नैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ४१
नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ।
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ४२
उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ।
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगारामैः ४३
जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ।
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ४४
दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्स्रवन्ति च ।
नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ४५
मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ।
स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ४६

सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ।
महार्हमणिचित्राणि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ४७
शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ।
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ४८
पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ।
स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ४९
गन्धर्वाः किंनराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ।
रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ५०
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ।
सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सह योषितः ५१
गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः ।
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोरमः ५२
तत्र नामुदितः कश्चिन्नात्र कश्चिदसत्प्रियः ।
अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ५३

चित्रविचित्र आणि मनोहर आस्तरणांनी युक्त अशा शय्या दुसऱ्या काही उत्कृष्ट वृक्षांपासून प्राप्त होत असतात दुसरे काही वृक्ष मनोहर पुष्पें धारण करीत असतात ४६, ४७ ४८ आणि काही वृक्ष उत्कृष्ट पेयें, नानाप्रकारचीं भक्ष्यें आणि सौंदर्य व यौवन यांनीं युक्त असून गुणांनीं संपन्न असलेल्या स्त्रिया देत असतात. ४९

तेजानें सळरत असलेले गंधर्व, किन्नर, सिद्ध, नाग आणि विद्याधर नेहमीं स्त्रियांसहवर्तमान तेथें रममाण होत असतात ५० सर्वही पुण्यकर्मी असून सर्वही रतिक्रीडेविषयीं तत्पर असतात आणि सर्वही द्रव्य व भोग्य वस्तु ह्यांनीं संपन्न असून सर्वही स्त्रियांसहवर्तमान वास्तव्य करीत असतात. ५१ उत्कृष्ट हास्यध्वनीसहवर्तमान प्राणिमात्राचें मन रमविणारा असा गायनाचा व वाद्याचा घोष तेथें सतत कानावर येत असतो. ५२ त्या ठिकाणीं आनंदरहित अथवा प्रिय वस्तु जवळ नसलेला असा कोणीही नाहीं. तेथें चित्तवेधक गोष्टींची प्रत्येक दिवशीं वृद्धिच होत असते ५३

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रमुत्तरः पयसां निधिः ।
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ५४
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।
सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ५५
भगवांस्तत्र विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ।
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ५६
न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ।
अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति वै गतिः ५७
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ।
तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ५८
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः ।
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ५९

त्या महापर्वतास ओलांडून गेल्यावर उत्तर समुद्र लागेल. त्या उत्तर समुद्रामध्ये सोमगिरि म्हणून एक सुवर्णमय प्रचंड पर्वत आहे. ५४ तो प्रदेश जरी सूर्यरहित आहे तरी तो त्या पर्वताच्या प्रभेमुळे जणू काही सूर्याने युक्त असल्यासारिखाच प्रकाशित झालेला असतो आणि सूर्याच्या प्रभेने युक्त असलेल्या देशाला जशी शोभा आलेली असते तशी त्याला आलेली असते. ५५ एकादशमूर्तींनी युक्त व ब्रह्मर्षींनी परिवेष्टित असलेला, जगदात्मा, जगत्स्रष्टा आणि षड्गुणैश्वर्यसंपन्न असा देवाधिदेव शंकर त्या सोमगिरीवर वास्तव्य करीत

सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ।
यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ६०
ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्प्रियं चापि ततो मम प्रियम् ।
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ६१
ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ।
चरिष्यथोर्वीं प्रति शान्तशात्रवाः सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ६२

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० त्रिच० ना० सर्गः ॥ ४३ ॥ [१८७३]

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ।
स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने १
अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् २

शोधून काढा आणि मी न सांगितलेले जें काहीं राहिलें असेल तेथेंही सीतेला शोधण्याचा विचार करा. ६०

वायु आणि अग्नि ह्यांच्या उपमेला पात्र असलेले हे वानरहो, सीतेला पाहण्याकरिता केलेला प्रयत्न सफल झाला असता दशरथपुत्र रामाचा मोठा मनोरथ सिद्धीस गेल्यासारिखें होईल आणि त्याचा मोठा मनोरथ सिद्धीस गेल्यामुळें माझाही मनोरथ सिद्धीस गेल्यासारिखें होईल. ६१ हे प्राणिमात्रावर उपकार करणारे वानरहो, सीतेचा शोध लागला असता सर्व प्रकारच्या मनोहर मौल्यवान वस्तूंनी तुमच्या बांधवांसहवर्तमान मी तुम्हा सर्वांचे पूजन करणार असल्यामुळें तुम्ही कृतकृत्य व्हाल आणि शत्रुरहित होऊन आपआपल्या प्रिय स्त्रियांसहवर्तमान पृथ्वीवर संचार करूं लागाल. ६२

याप्रमाणें महामुनिश्रेष्ठ वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणमहाकाव्यांतील
किष्किंधाकांडांतील त्रेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

सुग्रीवानें विशेषतः जो काहीं आपला उद्देश सांगावयाचा होता तो हनुमाना-जवळ सांगितला. कारण, कार्यसिद्धीविषयीं सुग्रीवाला त्या वानरश्रेष्ठ हनुमाना-संबंधानें खात्री होती १ नंतर, सर्व वनचर वानरांचा प्रभु जो सुग्रीव तो अत्यंत संतुष्ट होऊन महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाला म्हणाला २ " हे

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ।
नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुंगव ॥ ३
सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः ।
विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ।
पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५
तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि विद्यते ।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवाऽनुचिन्तय ॥ ६
त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ।
देशकालाऽनुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७
ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति ।
विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८
सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः ।

वानरश्रेष्ठा, पृथ्वी, अन्तरिक्ष, मेघमार्ग, स्वर्ग आणि उदक ह्यापैकीं कोठेंही तुम्हीं गति कुंठित होत असल्याचें माझ्या नजरेस आलेलें नाहीं ३ असुर, गंधर्व, नाग, मनुष्य, देवता, सागर आणि पर्वत ह्यासहवर्तमान सर्व लोक तुला विदित आहेत, ४

हे महावानरा, हे वीरा, महाबलाढ्य वायु जो तुझा पिता त्याच्याचप्रमाणें तुझी गति, वेग, तेज आणि त्वरा आहे ५ तेजानें तर तुझी बरोबरी करणारा प्राणी ह्या भूतलावर कोणीही नाहीं. तस्मात्, सीता कशी प्राप्त होईल ह्याचा विचार तूच कर. ६ हे नीतिनिपुण हनूमाना, बल, बुद्धि, पराक्रम, युक्ति आणि देशकालानुरूप वर्तन हें सर्व तुझ्याच ठिकाणीं आहे " ७

ह्याप्रमाणें सुग्रीवानें हनूमानाला सांगितल्यावर सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून हनूमानाच्या हातून सीतेचा शोध लावण्याचें कार्य शेवटास जाईल असें रघुवंशज रामाला समजून आल्यावर त्याच्या हातून कार्य शेवटास जाईल अशी खात्री बाळगून राम आपल्याशीं विचार करूं लागले ८ कीं, " ह्या वानरराज सुग्रीवाला तर हनूमानाच्या हातून कार्यसिद्धि होण्याची सर्वस्वीं खात्री आहे आणि आपल्या

निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ९
तदेव प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ।
भर्ता परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः १०
तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ।
कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ११
ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः १२
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ।
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नाऽनुपश्यति १३
व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ।
सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे १४

हातून कार्य शेवटास जाईल याविषयी स्वतः हनूमानाला तर त्याच्याहीपेक्षा जास्त खात्री वाटत आहे. ९ तेव्हा, हातून कार्य सामर्थ्यामुळे पदोपदी उतरलेला आणि धन्याकडून श्रेष्ठ म्हणून समजला गेलेला हा हनूमान् सीतेच्या शोधा—करिता गेला असता ह्याच्या हातून कार्यसिद्धि होणार हें निश्चित ठरलेलेंच आहे. १० ''

अशा विचार मनात आणून कार्यसिद्धि करण्याविषयीं अतिशय उद्युक्त झालेल्या त्या हनूमानाकडे पाहून महातेजस्वी रामचंद्र कृतार्थ झाल्यासारिखे आनंदित झाले, त्याची इन्द्रियवृत्ति व मनोवृत्ति प्रफुल्लित झाल्या ११ आणि आपल्या नावानें सुशोभित झालेली एक आंगठी राजकन्या सीतेच्या खुणेकरितां शत्रुतापन रामांनी संतुष्ट होऊन त्या हनूमानाच्या स्वाधीन केली १२ आणि (स्वाधीन करितांना) ते त्याला म्हणाले " हे वानरश्रेष्ठा, ह्या चिह्नाच्या योगानें ती जनककन्या सीता– तू माझ्याकडून आला आहेस असें समजून काहीं एक भीति मनामध्यें न धरितां–तुझ्याकडे पाहील. १३

हे वीरा, तुझी ही उद्युक्तता, धैर्ययुक्त पराक्रम आणि मनांत खात्री बाळगून सुग्रीवानें तुला केलेली आज्ञा ह्यावरून तुझ्या हातून कार्यसिद्धि होणार असें

स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः।
वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः १५
स तत्प्रकर्षन्हरीणां महद्बलं बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः।
गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः १६
अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवर विक्रम विक्रमैरनल्पैः।
पवनसुत यथाधिगम्यते सा जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व १७
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० चतुश्च० सर्गः ॥४४॥ [१८९०]

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः।

सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः।
समस्तानब्रवीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये १
एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः।
तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः २

मला शोधून आण." १४ ह्याप्रमाणें रामचंद्रांनीं सांगितल्यावर वानरश्रेष्ठ हनुमानानें त्या अंगठीचा स्वीकार केला आणि मस्तकीं हात जोडून व रामचंद्राच्या चरणांना वंदन करून तो वानरश्रेष्ठ चालता झाला. १५ ह्याप्रमाणें वानरांचें तें प्रचंड सैन्य बरोबर घेऊन निघालेला तो वायुपुत्र वीर वानर नक्षत्रगणांनीं सुशोभित आणि आकाश मेघनिर्मुक्त झाल्यामुळें शुद्ध मंडलानें युक्त असलेल्या चंद्राप्रमाणें शोभूं लागला १६ व तो जातां जातां " हे अतिबलाढ्य, हे वानरश्रेष्ठ, हे पराक्रमी वायुपुत्रा, मी तुझ्याच सामर्थ्यावर अवलंबून आहें. ह्यास्तव, मोठमोठ्या पराक्रमाच्या योगानें त्या जनककन्येचा शोध लागेल अशा रीतीनें, हे हनुमाना, तू व्यवस्था कर." असें राम आणि सुग्रीव हे उभयतां त्याला म्हणाले. १७

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं चव्वेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

नंतर वानरश्रेष्ठ राजा सुग्रीव रामकार्य सिद्धीस जाण्याकरितां सर्व वानरांना बोलावून आणून त्या सर्वांना म्हणाला १ " तुम्ही सर्व वानरश्रेष्ठांनीं ह्याप्रमाणें हें जगत् शोधून काढिलें पाहिजे " ही धन्याची कडकडीत आज्ञा समजून येता-

शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ।
रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ३
प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ।
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ४
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तदा ।
पूर्वां दिशं प्रतिययौ विनतो हरियूथपः ५
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः ।
अगस्त्याचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ६
पश्चिमां च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ।
प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ७
ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् ।
कपिसेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखम् ८
एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।
स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ९

क्षणीं वानरश्रेष्ठ २ टोळाप्रमाणें पृथ्वी आच्छादित करून जाऊं लागले. इकडे सीतेचा शोध लावण्याविषयीं जो महिना मुदत म्हणून ठरविलेला होता त्या महिन्यामध्यें सुग्रीवाची प्रतीक्षा करीत लक्ष्मणासहवर्तमान रामचंद्र त्या प्रस्रवणपर्वतावरच राहिले होते. हिमालयपर्वतानें व्यापून टाकिलेल्या रमणीय उत्तर दिशेस ३, ४ शतवलिनामक वीर वानर एकदम चालता झाला; वानरसेनाधिपति विनत पूर्व दिशेस निघून गेला. ५

तार व अंगद इत्यादिकांसहवर्तमान वानरसेनाधिपति वायुपुत्र हनुमान् वानर अगस्त्यमुनींनीं आश्रय केलेल्या दक्षिण दिशेस गेला ६ आणि वानरश्रेष्ठ व वानरराज सुषेण वरुणानें संरक्षण केलेल्या घोर पश्चिम दिशेस निघून गेला. ७ याप्रमाणें सर्व दिशेस योग्य रीतीनें वानर पाठविल्यानंतर वानरसेनाधिपति वानरराज वीर सुग्रीव सुखी होऊन आनंदानें क्रीडा करूं लागला, ८ व याप्रमाणें राजा सुग्रीवाची आज्ञा झाल्यें ते सर्वही वानरसेनाधिपति त्वरेचें अवलंबन करून आपआपल्या दिशेकडे चालते झाले. ९ कोणी सामान्य शब्द वर्म लागले,

नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ।
क्ष्वेडन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः १०
एवं संचोदिता सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ।
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ११
अहमेको वधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ।
ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् १२
वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति ।
एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् १३
विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गिरीन् ।
धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् १४
अहं योजनसंख्यायाः प्लवेयं नात्र संशयः ।
शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् १५

कोणी उच्चस्वरानें ओरडू लागले, कोणी गर्जना करू लागले आणि कोणी महाबलाढ्य वानर गर्जना व माकडचेष्टा करीत करीत इकडे तिकडे धावूं लागले. १०

ह्याप्रमाणें सर्व वानरसेनाधिपतींना राजा सुग्रीवाची आज्ञा झाली असता "आम्ही सीतेला आणू व रावणाला मारून टाकू असे उद्गार त्यांनी काढिले. ११ (एक म्हणाला) समरांगणामध्यें प्राप्त झालेल्या रावणाचा मी एकटाच वध करीन आणि एकाएकी त्याचा वध केल्यावर सीतेला घेऊन येईन." १२ (ह्यावर दुसरा म्हणाला) तुम्ही स्वस्थ रहा; तुमच्या श्रमाची आज जरूर नाहीं. भीतीनें थरथर कापत असलेली जानकी पातालातूनसुद्धा मी एकटाच घेऊन येईन. १३

(हें ऐकून आणखी एकजण म्हणाला) "मी वृक्ष उपटून देईन; पर्वताचे तुकडे तुकडे करून टाकीन; पृथ्वी विदीर्ण करीन; सागर क्षुब्ध करीन." १४ (ह्यावर दुसरा एकजण म्हणाला) "मी योजनेच्या योजनें उड्या टाकीत जाईन ह्याविषयीं मुळीच संशय नाहीं." (हें ऐकून दुसरा म्हणाला) "अरे जा! शंभर योजनेंच नव्हे, परंतु, शंभरापेक्षांही जास्त योजनें मी उडी मारीन." १५

भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ।
पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः १६
इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ।
ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य संनिधौ १७

इत्यार्षे श्रीमद्वा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० पञ्चचत्वारिंशः सर्गः॥४५॥[११०७]

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ।
कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः १
सुग्रीवश्च ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम २
यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
प्रतिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ३
तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ।
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ४
ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ।

(हे ऐकून दुसरा म्हणाला, " पुरे ! पुरे !) पृथ्वी, सागर, पर्वत, वनें आणि पाताळ ह्यामध्यें माझी गति कोठेंही कुंठित होत नाहीं. " १६ ह्या प्रमाणें स्वसामर्थ्याचा गर्व वाहणारे वानर त्या वानरराज सुग्रीवाचे समीप एकएकटे बोलूं लागले. १७

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं पंचेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

वानरश्रेष्ठ गेल्यावर रामचंद्र सुग्रीवाला म्हणाले " सर्व भूमंडल तुला कसें माहीत आहे. ? " १ ह्यावर विनयसंपन्न सुग्रीव त्यांना म्हणाला " माझें म्हणणें ऐका; मी सर्व सविस्तर सांगतों. २ जेव्हां महिषरूप धारण करणाऱ्या दुंदुभि-नामक दानवाकडे वाली मलयपर्वतावर धांवून गेला, ३

तेव्हां तो महिषरूपी दानव मलयपर्वताच्या गुहेमध्यें शिरला असतां वालीही त्याचा वध करण्याच्या उद्देशानें त्या मलयपर्वतामध्येंच प्रविष्ट झाला. ४ आत जातांना वालीनें मला गुहेच्या द्वाराजवळ थोडोगुलाचीनें ठेविलें. परंतु, आत,

न च निष्क्रामते वाली तदा संवत्सरे गते ५
ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ।
तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषार्दितः ६
अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ।
शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ७
अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ।
ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ८
राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां च रुमया सह ।
मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ९
आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभः ।
ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः १०
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ।
परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह ११
ततोऽहं वालिना तेन अनुबद्धः प्रधावितः ।

जाऊन एक संवत्सर लोटला तरी वाली बाहेर येईना. ५ एक वर्ष झाल्यानंतर रक्ताच्या प्रवाहानें तें बीळ अगदीं भरून गेलें तेव्हां तें अवलोकन करून मी विस्मित झालों आणि भ्रात्याकरितां अतिशय शोकाकुल झालों ६

नंतर पितृसमान असलेला ज्येष्ठ भ्राता वाली निःसंशय वध पावला असें समजून एक पर्वतप्राय शिळा, महिषरूप धारण करणाऱ्या दानवाला बाहेर येण्याची अडचण पडून तो आतल्या आतच मरून जावा ह्या उद्देशानें, गुहेच्या द्वाराशीं मीं लावून ठेविली नंतर त्या वालीच्या जीविताविषयीं मी निराश होऊन किष्किंधानगरीला परत आलों, ७-८ आणि अतिशय मोठें वानरराज्य व रुमेसह- वर्तमान तारा प्राप्त झाल्यावर त्या वालीच्या मित्रांसहवर्तमान मी निर्भय होऊन तेथें राहूं लागलों. ९ पुढें त्या दानवाचा वध करून वानरश्रेष्ठ वाली परत आला असतां गुरुबुद्धीमुळें मी भयभीत झालों आणि राज्य त्याच्या स्वाधीन केलें. १०

परंतु अंत करणामध्यें क्षुब्ध झालेल्या दुरात्म्या वालीनें माझा वध करण्याचें मनांत आणिलें आणि सचिवांसहवर्तमान मी धांवूं लागलों असतां तो माझा पाठ- लाग करूं लागला ११ तेव्हां तो वाली पाठलाग करीत असतांना नानाप्रकार-

नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च १२
आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ।
अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्कृता १३
पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् ।
पर्वतान्सदरीग्रम्यान्सरांसि विविधानि च १४
उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् ।
क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् १५
परिकाल्यमानस्तु तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहम् ।
पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो १६
दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।
विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमशोभिताम् १७
द्रुमशैलान्तरे पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपराम् ।

ध्या नद्या, वनें व नगरें अवलोकन करीत करीत मी पुढें चाललों. १२ याप्रमाणें हिंडता हिंडता गाईचें पाऊल ओलांडून जाण्याप्रमाणें काहीं एक आयास न पडता मीं सर्व पृथ्वीभर पर्यटण केलें. मी फार वेगानें जात असल्यामुळें पृथ्वी मला वेगानें फिरत असलेल्या अलातचक्रासारखी भासली आणि प्राण्यामध्यें असलेल्या सर्व काहीं गोष्टी माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आल्यामुळें पृथ्वी हा एक सर्व वस्तूंचें प्रतिबिंब दर्शविणारा आरसाच आहे कीं काय असें मला वाटूं लागलें. १३

प्रथमतः पूर्व दिशेला गेल्यावर नानाप्रकारचे वृक्ष, नानाप्रकारचीं सरोवरें आणि दऱ्यासहवर्तमान रम्य पर्वत मी अवलोकन केले. १४ धातूंनीं भूषित असलेला उदयाचल आणि अप्सरांचें नेहमीचें निवासस्थान असलेला क्षीरसागर हे मीं त्या दिशेसच पाहिले १५ परंतु, वाली पाठलाग करीत असताना, हे प्रभो, मी पळतां पळतां एकदम वळून जाऊं लागलों १६ आणि ती दिशा सोडून देऊन विंध्याचलावरील वृक्षांनीं व्याप्त आणि चंदनवृक्षांनीं सुशोभित अशा दक्षिण दिशेकडे चालता झालों. १७ नंतर वृक्षांच्या अथवा पर्वतांच्या पलीकडे वाली ला पहात पहात मी दक्षिणदिशा सोडून वाली तसाच पाठलाग करीत

अपरां च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुत- १८
स पश्यन्विविधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम्।
प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरं संप्रधावितः १९
हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम्।
यदा न विन्दे शरणं वालिना समभिद्रुतः॥
ततो मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् २०
इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः।
मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले २१
प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्धास्य शतधा भवेत्।
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति २२
तत्र पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज।
न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा २३
एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम्।

असताना दुसऱ्या पश्चिम दिशेकडे धावू लागलों. १८

तेव्हा नानाप्रकारचे देश आणि श्रेष्ठ अस्ताचल पर्वत पहाता पहाता शेवटीं मी त्या श्रेष्ठ अस्ताचलावर आलों आणि तेथून उत्तरेकडे पळालों. १९ हिमालय-पर्वत, मेरुपर्वत आणि उत्तर समुद्र जरी मी हिंडलों तरी वाली मार्गोमाग धावत येत असल्यामुळें आपणाला कोठेंही आश्रय मिळत नाहीं असें जेव्हा माझ्या लक्ष्यात आलें तेव्हा बुद्धिमान् हनुमान् मला म्हणाला २० " हे राजा, मला आता स्मरण झालें, ' ह्या आश्रमामध्यें जर वाली प्रवेश करील तर त्याच्या मस्तकाचे शेंकडों तुकडे होतील ' असा मतङ्गऋषींनीं वानरराज वालीला त्या वेळीं शाप दिलेला आहे. ह्यास्तव, त्या मतङ्गाश्रमामध्यें आपलें वास्तव्य निर्भय व सुखावह होईल " २१, २२.

हे राजपुत्रा रामचंद्रा, ह्याप्रमाणे हनुमानानें सांगितल्यावर ऋष्यमूकपर्वतावर जाऊन मी राहिलों असता मतंगमुनींच्या भयामुळें वाली माझ्यासमीप येण्यास समर्थ झाला नाहीं. २३ सारांश, हे राजा, ह्याप्रमाणें त्या वेळीं सर्व भूमंडल मीं

पृथिवीमण्डलं सर्वं गुहामस्यागतस्ततः - २४
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ [१५३१]

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुञ्जराः ।
व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा १
ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च ।
नदीदुर्गांस्तथा देशान्विचिन्वन्ति समन्ततः २
सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः ।
तत्र देशान्विचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ३
विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ।
समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ४
सर्वर्तुकांश्च देशेषु वानराः सफलद्रुमान् ।
आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहःसु ते ५

प्रत्यक्ष अवलोकन केलें आणि शेवटीं ऋष्यमूकपर्वतावरच्या गुहेचा आश्रय करून राहिलों. २४

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील शेहेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

सीतेच्या शोधाकरितां वानरराज सुग्रीवानें चोहोंकडे जाण्यास आज्ञा केलेले ते वानरश्रेष्ठ आज्ञेप्रमाणें लगेच चालते झाले १ आणि सरोवरें, नद्याचीं तीरें, मैदानें, नगरें आणि नद्यांच्या प्रवाहामुळें जाण्यास दुर्गम झालेले प्रदेश चोहोंकडे शोधूं लागले. २ सारांश, सुग्रीवाची आज्ञा झालेले ते सर्वही वानरसेनाधिपति पर्वत, वनें आणि अरण्यें त्यासहवर्तमान तिकडील देश शोधूं लागले. ३ सीतेचा शोध लावण्याकरितां उद्युक्त झालेले सर्वही वानर दिवसा शोधीत असत आणि रात्रीं (निद्रा घेण्याकरितां) पृथ्वीवर पडत असत. ४

ज्या ज्या देशांत वानर सीतेचा शोध लावण्याकरितां गेले त्या त्या देशांत जिकडे तिकडे त्यांना प्रत्यहीं सर्व ऋतूंतील फळें धारण करणारे वृक्ष आढळूं लागले आणि ते वानर रात्रीं निद्रा घेऊं लागले. ५ तो निघण्याचाच दिवस

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ।
कपिराज्ञेन सङ्गम्य निराशाः कपिकुञ्जराः ६
विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ।
अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ७
दिशमप्युत्तरां सर्वां विविच्य स महाकपिः ।
आगतः सह सैन्येन भीतः शतबलिस्तदा ८
सुषेणः पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः ।
समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीवमुपचक्रमे ९
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ।
आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् १०
विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ।
निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ११
गुहाश्च विचिताः सर्वा याश्च ते परिकीर्तिताः ।
विचिताश्च महागुल्मा लतावितत्तसंतताः १२
गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ।

पहिला दिवस धरून प्रस्रवणपर्वतावर सीतेला शोधण्याकरितां गेलेले वानर एक महिन्याची मुदत भरूं लागताक्षणीं निराश होऊन परत फिरले आणि वानरराज सुग्रीवासमीप येऊन राहिले. ६ सुग्रीवानें आज्ञा केल्याप्रमाणें सचिवांसहवर्तमान पूर्व दिशेस गेलेला महाबलाढ्य विनत सर्व पूर्व दिशा शोधिल्यावरही सीतेचा शोध लागत नाहीं असें पाहून परत आला. ७ सर्व उत्तर दिशा धुंडाळून महाकपि शतबलिही मुदतीला भिऊन सैन्यासहवर्तमान परत आला. ८ –

वानरांसहवर्तमान गेलेला सुषेणही पश्चिम दिशा धुंडाळून महिना पूर्ण होताक्षणीं सुग्रीवाकडे परत आला. ९ आणि रामासहवर्तमान प्रस्रवणपर्वतावर बसलेल्या सुग्रीवाकडे येऊन अभिवंदनपूर्वक त्याला म्हणाला. १० " सर्व पर्वत, गहन वनें, नद्या, समुद्रांतील बेटें आणि सर्व प्रदेश धुंडाळून काढिले, ११ आपण सांगितल्याप्रमाणें सर्व गुहा शोधून काढिल्या, लतांच्या वेलांनीं सर्व बाजूंनीं व्याप्त झालेलीं लतागृहें हुडकिलीं, १२ गहन प्रदेशामध्यें आणि दुर्गम असलेल्या अवघड

सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥
ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः　　१३
उदारसत्त्वाभिजनो हनुमान्स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेन्द्र ।
दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् १४
इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किं॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ [१९४५]

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

सह ताराङ्गदाभ्यां तु सहसा हनुमान्कपिः ।
सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गन्तुं देशं प्रचक्रमे　　१
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।
ततो विचित्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च　　२
पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान् ।
वृक्षखण्डांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान्　　३
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ।
न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम्　　४

ठिकाणींही जाऊन अक्राळ विक्राळ प्राण्यांची स्थळें धुंडाळून त्यांचा वधही केला आणि जे म्हणून काही गहन प्रदेश तेही आम्हीं फिरून फिरून शोधून काढिले. १३

आता, हे वानरराजा, मनानें उदार आणि महाकुलीन असा जो हनुमान् तोच सीतेचा पत्ता लावील; कारण, ज्या दिशेला सीता गेली आहे त्याच दिशेला तो वायुपुत्र हनुमान् गेला आहे " १४.

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडांतील सत्तेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

तार आणि अंगद ह्यांसहवर्तमान हनूमान् वानर सुग्रीवाच्या आज्ञेप्रमाणें उद्दिष्ट प्रदेशाकडे एकदम जाण्यास निघाला. १ त्या वानरश्रेष्ठांसहवर्तमान दूर जाऊन विंध्यपर्वताच्या गुहा आणि वनें २ आणि त्याचप्रमाणें पर्वतावरील नद्यामुळे दुर्गम झालेले प्रदेश, मोठमोठ्या वृक्षांनीं भरलेलीं वनें, नानाप्रकारचे पर्वत आणि अरण्यातील वृक्षही त्यानें धुंडाळुन काढिले. ३

व रोश, हनुमान आणि त्याच्याबरोबर गेलेले ते सर्वही वानर नानाप्रकारचीं मुळें व फळें ह्यावर उपजीविका करून चोहोंकडून दक्षिण दिशा शोधीत होते;

ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधान्यपि।
निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ५
तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः।
स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ६
त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः।
देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ७
यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः।
निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ८
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः।
शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ९
न चात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्ल्यो नापि वीरुधः।
स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः १०
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः ११

तथापि, त्या वीरांना जनककन्या सीतेचा शोध लागला नाहीं. निर्जल, निर्जन आणि म्हणूनच शून्य व दिसण्यांतही भयंकर असें वन, ४ ५ आणि त्याच्याच सारखीं निर्जल व निर्जन असलेलीं शून्य अरण्येंही त्यांनीं शोधून काढिलीं. गुहा आणि अरण्यें ह्यांनीं युक्त असलेला जो जो मोठा प्रदेश शोधून काढण्याला कठिण असे तो तोही त्यांनीं शोधून काढिला ६ आणि शोधून काढिल्यानंतर त्या देशाचा त्याग करून ते सर्वही वानरसेनाधिपति कसल्याही प्रकारची भीति न बाळगितां प्रवेश होण्यास कठिण अशा दुसऱ्याच एका प्रदेशांत गेले. ७

त्या ठिकाणचे वृक्ष, फळें, पुष्पें व पानें ह्यांनीं रहित असून नद्याही निर्जल झालेल्या होत्या व मुळेंपाळेंही अत्यंत दुर्लभ होतीं. ८ महिष, मृग, गज, व्याघ्र, पक्षी अथवा दुसरेही वनामध्यें राहणारे प्राणी तेथें नव्हते; ९ वृक्ष, ओषधि, वृक्षांच्या, आश्रयानें राहणाऱ्या वेली आणि स्निग्ध पर्णांनीं युक्त अशा भूमीवरही पसरलेल्या वेली तेथें मुळींच नसून कमळें प्रफुल्लित झाल्यामुळें प्रेक्षणीय, सुगंधयुक्त आणि भ्रमरांनीं व्याप्त झालेलीं सरोवरेंही तेथें नव्हतीं. १० ११

कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः।
महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः १२
तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः।
प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः १३
तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम्।
अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् १४
तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कंदराणि च।
प्रभवाणि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः १५
तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम्।
हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः १६
ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम्।
ददृशुर्भीमकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् १७
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम्।
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् १८

अशा त्या वनप्रदेशामध्यें कंडु म्हणून एक महाभाग्यवान्, सत्यवादी तपोधन महर्षि रहात होते; ते फारच रागीट होते आणि तपश्चर्येसंबंधी नियमांमुळें त्यांच्यासमोर दुसऱ्यांनीं जाणेंही अशक्य झालें होतें. १२ त्या वनामध्यें त्यांचा एक दहा वर्षांचा मुलगा मृत्यु पावला होता आणि त्यामुळे ते महर्षि क्रुद्ध झाले होते. १३ इतकेंच नव्हे; परंतु त्या धर्मात्म्या महर्षीनीं तें सर्व प्रचंड वन मृग-रहित व पक्षिरहित होऊन कोणालाही आश्रय करण्याला उपयोगी पडणार नाहीं व त्यांत प्रवेश करणेंही अत्यंत कठिण होईल असा शापही देऊन टाकिला होता. १४

प्रदेशांतील ही वनें, पर्वतांच्या गुहा आणि नद्यांचे उगम त्यांनीं लक्ष्य लावून शोधिले. १५ तथापि सुग्रीवाच्या मर्जीप्रमाणें वागणाऱ्या महात्म्यांना तेथें सीतेचा अथवा तिचा अपहार करणाऱ्या रावणाचाही पत्ता लागला नाहीं. १६ नंतर लता व झाडें ह्यांनीं व्याप्त झालेल्या त्या भयंकर प्रदेशामध्यें प्रवेश केल्यावर उग्र कर्म करणाऱ्या आणि देवांची मुळींच भीति नसलेल्या एका असुराला त्यांनीं तेथें अवलोकन केलें. १७ पर्वताप्रमाणें असलेल्या त्या घोर असुराला वानरांनीं अवलोकन केलें. इतकेंच नव्हे; परंतु, त्या पर्वतप्राय असुराला अवलोकन करितां-

सोऽपि तान्वानरान्सर्वांस्तथा स्थेत्यब्रवीद्बली ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संगतम् १९
तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ।
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह २०
स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
असुरो न्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वत २१
ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिन ।
व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं ते गिरिगह्वरम् २२
विचितं तु ततः सर्वं सर्वे ते काननौकसः ।
अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् २३
ते विचित्य पुन खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ।
एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः २४

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किं० अष्टचत्वारिंश सर्ग ॥४८॥ [१९६९]

क्षणी सर्वही थांबल्या तथापि राहिल १८ व तो बलाढ्य असुरही " मेलात " असें त्या सर्व वानराना ह्मणाला आणि क्रुद्ध होऊन व मूठ वळकेला एक हात उगारून त्याच्या अंगावर धावला १९

परंतु, तो एकाएकीं धावून येत असताना हा रावण आहे असें समजून वालिपुत्र अंगदानें त्याला एक चपराक लगाविली २० तेव्हा वालिपुत्र अंगदाची चपराक बसताक्षणीं तोंडातून रक्ताच्या गुळण्या टाकीत टाकीत तो असुर फेंकून दिलेल्या पर्वताप्रमाणें भूमीवर पडला, २१ ह्याप्रमाणें तो निचेष्ट पडला असता ते सर्व विजयी वानर त्या देशातील बहुतेक पर्वत व गुहा शोधू लागले २२ तो सर्व प्रदेश शोधून निघाला असें समजून आल्यानंतर ते सर्वही वनवासी वानर दुसऱ्याच एका पर्वतावरील घोर अरण्यामध्यें शिरले २३ आणि तें शोधून काढि-ल्यावर पुनरपि सीतेचा शोध लागत नाहीं ह्मणून ते खिन्न झाले आणि उड्या टाकीत टाकीत एकांत प्रदेशामध्यें सर्व एकत्र जुळून एका वृक्षाखालीं मन खट्टू होऊन बसले. २४

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणधक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं अठ्ठेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत्।
परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः १
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च।
दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वमन्ततः २
तत्र तत्र सहाऽस्माभिर्जानकी न च दृश्यते।
तथा रक्षोपहर्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ३
कालश्च नो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः।
तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ४
विहाय तन्द्रां शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम्।
विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ५
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम्।
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ६
अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ७

नंतर शोधून शोधून थकून गेलेला महाबुद्धिमान् अंगद सर्व वानरांना धीर देऊन हलकें हलकें त्यांना म्हणाला १ " वनें, पर्वत, नद्या, दुर्गम प्रदेश, अरण्यें, दऱ्या आणि पर्वतावरील गुहा हें सर्व आपण चोहोंकडून शोधिलें; २ परंतु, ठिकठिकाणीं आपण एकत्र जुळून शोध केला तरी जानकीचा शोध लागत नाहीं आणि त्याचप्रमाणें त्या सीतेचा अपहार करणारा पापी राक्षसही दृष्टीं पडत नाहीं. ३ काळ तर आपला पुष्कळ गेला आणि सुग्रीवाची आज्ञा तर फारच कडक पडली. तेव्हां तुम्ही आतां एका जुटीनें चोहोंकडे शोध करा. ४ आळस, प्रवासामुळें होणारें दुःख आणि निद्रा यांची पर्वा न करितां जनककन्या सीता दृष्टीं पडेल अशा रीतीनें आतां आपण शोध करूं. ५ खेदराहित्य, दक्षता आणि मनाच्या उत्साहाचा भंग न होऊं देणें हीं कार्यसिद्धि करणारीं आहेत आणि म्हणूनच मी तुम्हांला हें सांगत आहें. ६ हें दुर्गम वन वानरांनीं अद्यापि शोधून काढिलें पाहिजे. सारांश, मनामध्यें खेद न बाळगितां सर्व वन तुम्हीं शोधून काढा. ७

अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम्।
परं निर्वेदमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम् ८
सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः।
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ९
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते।
उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः १०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः।
उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ११
सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह।
हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् १२
पुनर्मार्गामहे शैलान्कन्दरांश्च शिलास्तथा।
काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च १३
यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना।
विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः १४

वानर प्रयत्न करू लागले असता त्या प्रयत्नकर्माचें फल अवश्य दृष्टी पडणार; ह्याकरिता मनामध्यें खिन्न होऊन उद्योग सोडून देणें योग्य नाहीं ८ शिवाय, हे वानरहो, राजा सुग्रीव रागीट असून त्याचें शासन फार कडक आहे। तेव्हां त्याची व त्याचप्रमाणें महात्म्या रामाची आपणाला नेहमीं भीति बाळगिली पाहिजे. ९ मी हें हिताकरितां तुह्माला सांगितलें आहे; तुम्हाला रुचल्यास त्याप्रमाणें करा अथवा हें माझें सांगणें जर रुचत नसेल तर, हे वानरहो, ह्या प्रसंगीं सर्वांना काय योग्य आहे तें तरी एकदा कळूं द्या " १०. हें अंगदाचें भाषण श्रवण करून तृषा व श्रम ह्यांच्यामुळें स्वरानें हळू पण स्पष्ट अशा वाणीनें गंधमादन ह्मणाला ११ "अंगदानें सांगितलेलें करणें तुह्माला योग्य आहे. तें हितकारक आहे आणि अनुकूल आहे ह्यास्तव, ह्याचें ऐकिलें पाहिजे. १२ महात्म्या सुग्रीवानें सांगितल्याप्रमाणें पुनरपि पर्वत, गुहा, टेकड्यां, शून्य रानें आणि पर्वतावरील जलप्रवाह आपणाला शोधिले पाहिजेत. ह्याकरितां एकजूट होऊन सर्वांनीं वन आणि पर्वतसंबंधीं दुर्गम प्रदेश धुंडाळिले पाहिजेत " १३, १४.

ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः।
विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् १५
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम्।
शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च वानराः १६
तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च।
विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः १७
तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः।
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् १८
ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरम्।
अध्यारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः १९
अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः।
स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः २०
ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किञ्चिद्भग्नपरिश्रमाः।
पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् २१

असें गंधमादनानें सांगितल्यानंतर ते महाबलाढ्य वानर तेथून उठले आणि विंध्यपर्वतसंबंधी वनांनीं व्याप्त झालेल्या दक्षिण दिशेमध्यें हिंडूं लागले. १५

प्रथमतः शिखरें आणि दऱ्या ह्यांनीं युक्त आणि शरत्कालच्या मेघाप्रमाणें भासणाऱ्या शुभ्र रजतपर्वतावर ते वानर गेले १६ आणि सीतेचा शोध लावण्याची इच्छा धरणारे ते वानरश्रेष्ठ त्या पर्वतावरील रमणीय लोध्रवन व सप्तपर्ण वृक्षांचीं वनें शोधूं लागले. १७ त्या पर्वताच्या माथ्यावर चढलेले ते महापराक्रमी वानर शोधून शोधून जरी थकले तरी सुद्धां रामाची प्रिय पट्टराणी सीता त्यांच्या दृष्टीं पडली नाहीं. १८

अनेक गुहांनीं युक्त असलेला तो पर्वत जितका म्हणून त्यांना दृग्गोचर होता तितक्यावर आरूढ होऊन ते वानर चोहोंकडे शोधूं लागले १९ आणि नंतर खालीं उतरल्यावर भांबावून गेलेले व कांहीं एक सुचेनासें झालेले ते वानर एका वृक्षाजवळ येऊन मुहूर्तभर तेथें बसले २० व एक मुहूर्तभर विश्रांति घेतल्यानंतर किंचित् श्रमपरिहार झालेले ते वानर पुनरपि सर्व दक्षिण दिशा शोधून काढण्यास

हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ।
विन्ध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समन्ततः २२

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥ [१९९१]

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ।
विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १

सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ।
विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च २

आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ।
तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ३

स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ।
तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ४

तयार झाले २१ आणि हनुमान् आदिकरून शोध करण्याकरितां निघालेले ते सर्वही वानरश्रेष्ठ विंध्यपर्वतच शोधून काढण्याचें प्रथम मनामध्यें योजून त्या पर्वतावर चोहोंकडे संचार करूं लागले. २२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिवर्णीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं एकुणपन्नासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

तार व अंगद ह्यांच्याशीं मिळून हनुमान् वानर विंध्यपर्वताच्या गुहा व वनें धुंडाळूं लागला. १ सिंहव्याघ्रांनीं भरलेल्या अशाही त्या श्रेष्ठ पर्वतावरील गुहा तो शोधूं लागला आणि क्लेशदायक असलेल्या मोठमोठ्या ओढ्यांतूनही तो शोध करूं लागला. २ शेंवटीं त्या पर्वताच्या नैर्ऋत्य भागाला ते वानर गेले आणि तेथेंच वास्तव्य करीत असतांना त्यांची ती परत येण्याची मुदत सरून गेली. ३ तो प्रचंड प्रदेश गुहा व अरण्यें ह्यांनीं युक्त असल्यामुळे जरी धुंडाळण्यास फारच अशक्य होता तरी वायुपुत्र हनुमानानें तो सर्व पर्वत शोधून काढण्याचा क्रम सुरू ठेविलाच होता. ४

परस्परेणरहिता अन्योन्यस्याविदूरतः ।
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादन- ५
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवानपि ।
अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ६
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।
विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ७
दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ८
क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ।
अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ९
तत्र क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ।
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः १०
ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ।
विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ११
संजातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ।
अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः १२

एकमेकापासून विशेष दूर न रहाता वेगळे वेगळे होऊन गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, ५ मैंद, द्विविद, हनुमान्, जांबवान्, युवराज अंगद आणि वनामध्यें हिंडणारा तार ६ हे पर्वतसमुदायांनीं युक्त असलेले प्रदेश शोधून काढून दक्षिण दिशा ठिकठिकाणीं हुडकूं लागले असता एक आच्छादित विवर त्यांनीं अवलोकन केलें. ७ तें विवर आंत प्रवेश करण्याला कठिण असून ऋक्षबिल असें त्याचें नांव होतें आणि एका दानवानें त्याचें रक्षण केलेलें होतें. ८ असो. क्षुधा व तृषा यांनीं व्याप्त होऊन थकून गेलेल्या त्या उदकार्थी वानरांनीं लता व वृक्ष यांनीं गजबजून गेलेलें तें मोठें बीळ अवलोकन केलें. ९

त्या बिळांतून क्रौंच, हंस, सारस आणि कमलपुष्पांच्या परागामुळें शरीर रंगून गेलेले व उदकानें आर्द्र झालेले चक्रवाक पक्षी बाहेर पडत होते. १० अशा प्रकारें ओलांडून जाण्यास अशक्य असलेल्या त्या सुगंधी बिळाजवळ येऊन वानरश्रेष्ठ मनामध्यें विस्मयचकित झाले ११ आणि येथें उदक असेल अशी त्यांची अटकळ झाल्यामुळें तेजस्वी व महाबलाढ्य असे ते वानरश्रेष्ठ आनंदित

नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम्।
दुर्दर्शमिव घोरं च दुर्विगाह्यं च सर्वशः १३
ततः पर्वतकूटाभो हनूमान्मारुतात्मजः।
अब्रवीद्वानरान्घोरान्कान्तारवनकोविदः १४
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्।
वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलम् १५
अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः।
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः १६
नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः।
तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः १७
इत्युक्तास्तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम्।
अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् १८

होऊन अगदीं त्या बिळाजवळ गेले. १२ दैत्यराज बलीच्या निवासस्थानासारिखें (ह्मणजे अर्थात् पातालासारिखें) असलेलें तें विवर नानाप्रकारच्या प्राण्यांनीं भरलेलें होतें. त्या घोर विवराकडे पहाण्याची सोय नव्हती आणि त्यात प्रवेश करणें तर फार अशक्यच होतें. १३

तदनंतर आकृतीनें पर्वतशिखराप्रमाणें असलेला आणि अरण्यें व वनें ह्यांच्याविषयीं माहितगार, असलेला वायुपुत्र हनूमान् घोर वानरांना ह्मणाला १४ "पर्वतसमुदायांनीं व्याप्त झालेले देश धुंडाळीत धुंडाळीत सर्व दक्षिण दिशा हुडकून आपण सर्व अगदीं थकून गेलों, तथापि सीतेचा आपल्याला पत्ता लागत नाहीं. १५ ह्या विवरातून हंस, सारसपक्ष्यांसहवर्तमान क्रौंच आणि चक्रवाक असे पक्षी उदकानें आर्द्र होऊन सर्व बाजूंनीं बाहेर पडत आहेत. १६

ह्यावरून येथें उदकयुक्त कूप अथवा सरोवर हें खास असलेंच पाहिजे शिवाय, ह्या विवराच्या द्वाराशीं असलेले हे वृक्षही टवटवीत दिसत आहेत." १७ त्याप्रमाणें हनूमानानें सांगितलें असता ते सर्वही वानर त्या अंधकारानें व्याप्त झालेल्या विवरामध्यें प्रविष्ट झाले आणि चंद्रसूर्यप्रकाशरहित व ह्मणूनच अंगावर कांटा आणणारें असें तें विवर पाहूं लागले. १८ असो. त्या विवरांतून सिंह

निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः।
प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् १९
न तेषां सज्जते दृष्टिर्न तेजो न पराक्रमः।
वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते २०
ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः।
प्रकाशं चाभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् २१
ततस्तस्मिन्बिले भीमे नानापादपसंकुले।
अन्योऽन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् २२
ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः।
परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः २३
ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवंगमाः।
आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते यदा २४
ततस्तं देशमागम्य सौम्या वितिमिरं वनम्।
ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् २५

आणि नानाप्रकारचे पशुपक्षी बाहेर पडत असलेले अवलोकन केल्यावर अंधकारानें व्याप्त अशा त्या बिवरामध्यें ते श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर प्रविष्ट झाले असता १९ त्यांची दृष्टि, प्रभाव आणि पराक्रम ह्यांचें तेथें कांहींही चालेना. त्यामुळें त्यांची गति वायूप्रमाणें होती तरी दृष्टि अंधकारामध्यें कुंठित झाल्याकारणानें एकमेकांचे हात धरूनच त्या वानरश्रेष्ठांना वेगानें त्या बिवरामध्यें प्रवेश करणें भाग पडलें, तेव्हां पुढें थोड्याच वेळानें त्यांना प्रकाशयुक्त व रमणीय असा उत्कृष्ट देश दृष्टीं पडला. २०, २१

नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं व्याप्त झालेल्या त्या भयंकर बिवरामध्यें एकमेकांचे हात वगैरे घट्ट धरून सुमारें एक योजनभर ते गेले असतां २२ तृषाक्रांत आणि व्याकुळ झाल्यामुळें बनलेले ते वानर अतिशय गोंधळून गेले आणि त्यांना कांहीं एक सुचेनासें झालें. सारांश, कांहीं वेळपर्यंत सावध राहून त्या बिवरामध्यें चालत राहिले २३ परंतु, शेवटीं चालतां चालतां अतिशय थकून जाऊन दीनवदन व कृश झालेले ते वीर वानर जीविताविषयींही निराश झाले असतां

सालांस्तालांस्तमालांश्च पुंनागान्वञ्जुलान्धवान् । २६
चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्
स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा । २७
आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान्
तरुणादित्यसंकाशान्वैडुर्यमयवेदिकान् । २८
विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान्
नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगैर्वृताः । २९
महद्भिः काञ्चनैर्वृक्षैर्वृता बालार्कसंनिभैः
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पङ्कजैः । ३०
नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च । ३१
तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च

त्यांना प्रकाश दिसूं लागला. २४

तदनंतर तेथें अंधकाररहित वन आहे अशा त्या प्रदेशाला आल्यावर प्रदीप्त अग्नीसारिखे तेजस्वी असे सुवर्णवृक्ष त्या विनयसंपन्न वानरांनीं अवलोकन केले. २५ शाल, ताल, तमाल, पुन्नाग, वंजुल, धव, चंपक, नागवृक्ष आणि प्रफुल्लित कर्णिकार वृक्ष त्यांनीं अवलोकन केले; २६ सुवर्णमय आणि आश्चर्यकारक अशा गुच्छांनीं, आरक्तवर्ण नूतन पल्लवांनीं, पुष्पगुच्छरूप गजऱ्यांनीं आणि लतांनीं युक्त, सुवर्णालंकारांनीं भूषित, २७ बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी, वैडूर्यरत्नमय आधारप्रदेशांनीं युक्त व आकृतीनें देदीप्यमान असे सुवर्णमय वृक्ष त्यांनीं पाहिले. २८

नील आणि वैडूर्य ह्या रत्नाप्रमाणें ज्याचा वर्ण आहे, पक्षी आणि बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी असे मोठे मोठे सुवर्णवृक्ष ह्यांनीं जीं व्याप्त आहेत, २९ सुवर्णमय मत्स्यांनीं आणि त्याचप्रमाणें मोठमोठ्या कमलपुष्पांनीं जीं भरलेलीं आहेत आणि निर्मल उदकानें जीं युक्त आहेत अशीं कमलयुक्त सरोवरें त्यांनीं अवलोकन केलीं. ३० सुवर्णाच्या खिडक्यांनीं युक्त आणि मोत्यांच्या सरांनीं व्याप्त अशीं सोन्याचीं व रुप्याचीं विमानें त्यांच्या दृष्टीं पडलीं. ३१ सुवर्ण रजत आणि कृत्रिम

हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च ।
ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ३२
पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसंनिभान् ।
काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ३३
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ।
विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समन्ततः ३४
हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः ।
अगुरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च सचयान् ३५
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ।
महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवन्ति च ३६
दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् ।
कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ३७
तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाप्रभाः ।
ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरत ३८
तां च ते ददृशुस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ।

ह्याच्या योगानें तयार करून वैदूर्य मण्यांनीं भूषित केलेलीं श्रेष्ठ गृहें सर्व बाजूंनीं त्या वानरांच्या अवलोकनात येऊं लागलीं. ३२

फलांनीं व पुष्पांनीं भरलेला, सुवर्णवर्ण भ्रमरांनीं गजबजलेले आणि कांतीनें पोंवळ्याप्रमाणें असलेले, वृक्ष, मध ३३ रत्नें व सुवर्ण ह्यांच्या योगानें आश्चर्यकारक झालेलीं नानाप्रकारचीं मोठमोठीं आसनें व शय्याही त्यांनीं चोहोंकडे अवलोकन केलीं. ३४ सुवर्ण, रौप्य व कांस्य ह्या धातूंच्या राशी, दिव्य अगुरु आणि चंदन ह्यांचे ढीग, ३५ पवित्र व भक्षण करण्यास योग्य अशीं मुळें व फळें, मोठीं मूल्यवान पालख्या वगैरे यानें, माधुर्ययुक्त मद्य, ३६ मोठमोठ्या मूल्यवान् दिव्य वस्त्रांचे ढीग व अद्भुत ऊर्णावस्त्रांच्या आणि अजिनांच्या राशी हीं त्यांनीं अवलोकन केलीं. ३७

पुढें ठिकठिकाणीं धुंडाळितो धुंडाळितां त्या महातेजस्वी शूर वानरांनीं विवरामध्यें जवळच कोणी स्त्री अवलोकन केली ३८ आणि वल्कल व कृष्णाजिन

तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ३९
विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्वशः।
पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ४०
ततो हनूमान्गिरिसंनिकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम्।
पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ४१
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाश. सर्गः ॥५०॥ [२०१३]

एकपञ्चाशः सर्गः

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम्।
अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् १
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम्।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २
महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः।
इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ३

परिधान केलेली व शुद्ध आहार करून तेजानें झळकत असलेली ती तपस्विनी अवलोकन करिताक्षणीं ३९ ते वानर सर्वस्वी विस्मयचकित होऊन उभे राहिले व हनूमान् "तूं कोण व हें विवर कोणाचें?" म्हणून तिला प्रश्न करूं लागला. ४० असो. ती वृद्धा अवलोकन करिताक्षणीं शरीरानें पर्वतप्राय असलेल्या हनूमानानें हात जोडले आणि अभिवंदन करून "तूं कोण व हें घर, हीं रत्नें आणि हें विवर कोणाचें?" असें त्यानें तिला विचारिलें. ४१

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील पन्नासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५० ॥

वल्कल कृष्णाजिन परिधान केलेल्या त्या महाभाग्यवती तपस्वी स्त्रीला पू-र्वोक्त प्रमाणें विचारिल्यानंतर हनूमान् तिला म्हणाला १ "अंधकारानें व्याप्त झालेल्या विवरांत यें आम्ही विचार न करितां प्रविष्ट झालों असून क्षुधेनें व तृषेनें व्याकुळ झाल्यामुळें सर्वप्रकारें खिन्न झालों आहोंत. २

सारांश, तृषाक्रांत झाल्यामुळें आम्ही भूमीच्या ह्या प्रचंड विवरामध्यें प्रविष्ट झालों आहोंत आणि अशा रीतीनें ह्या नानाप्रकारच्या अद्भुत गोष्टी १ पाहून

दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ।
कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसंनिभाः ४
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ।
काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ५
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ।
पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धयः ६
इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ।
काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ७
कथं मत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यन्ते सह कच्छपैः ।
आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वै तत्तपोबलम् ८
अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ९
एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता १०
मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ।

...ही अगदी गोंधळून गेलों आहों व व्याकुल झाल्यामुळे आम्हाला भान ही राहिलेलें नाहीं. तेव्हां बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेले हे सुवर्णवृक्ष, ४ पवित्र व भक्षण करण्यास योग्य अशीं मुळें व फळें, सोन्याचीं विमानें, सुवर्णाच्या खिडक्यांनीं युक्त व रत्नसमुदायानीं व्याप्त असलेलीं रुप्याचीं घरें आणि पुष्पें, फळें व सुगंध यांनीं युक्त असलेले हे पवित्र सुवर्णमय वृक्ष कोणाचे आहेत, निर्मल उदकामध्यें सुवर्णकमलें कोणाच्या प्रभावानें उत्पन्न झालीं आहेत, ५, ६, ७ आणि सुवर्णमय कूर्म व मत्स्य कसे दृष्टीं पडत आहेत हें तूं आम्हाला सांग. तात्पर्य, हें तुझ्या स्वतःच्याच प्रभावामुळें झालेलें आहे किंवा हें दुसऱ्या कोणाच्या तपाचें बल आहे ८ हें कांहींच माहीत नसलेल्या आम्हा सर्वांना तूं सर्व कथन कर." ९

याप्रमाणें हनूमान् तिला म्हणाला असतां प्राणिमात्रांच्या हिताविषयीं तत्पर असलेली ती धर्मचारिणी तपस्विनी स्त्री त्याला म्हणाली १० "हे वानरश्रेष्ठा मय म्हणून एक महातेजस्वी मायावी आहे आणि त्यानें मायेच्या योगानें हें सर्व

तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ११
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ।
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् १२
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने ।
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् १३
विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ।
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने १४
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवम् ।
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः १५
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ।
शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् १६
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ।
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम १७
मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ।

सौवर्ण वन निर्माण केलें आहे. ११ पूर्वी श्रेष्ठ श्रेष्ठ दानवांचा तो शिल्पी होता हें प्रसिद्ध आहे आणि त्यानेंच दिव्य व सर्वोत्कृष्ट असें हें सुवर्णमय वसतिस्थान तयार केलें आहे. १२ मोठ्या अरण्यामध्यें हजारों वर्षे तपश्चर्या केल्यावर ब्रह्म-देवापासून त्याला वर प्राप्त झाला आणि त्यामुळे उशनमहर्षीनीं प्रथित केलेलें सर्व शिल्पशास्त्र त्याला मिळालें. १३ हवा तो भोग्य पदार्थ उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य असलेला तो बलाढ्य मय हें सर्व निर्माण करून त्या महावनामध्यें कांहीं वेळपर्यंत सुखानें राहिला होता. १४

तो दानवश्रेष्ठ मय हेमा नामक अप्सरेच्या ठिकाणीं आसक्त झाला असतांनाच देवराज इंद्रानें वज्र हातांत घेऊन युद्धामध्येंच त्याचा वध केला १५ आणि या-प्रमाणें त्याचा वध झाल्यावर ब्रह्मदेवानें हें उत्कृष्ट वन अशाश्वत भोग्य पदार्थ आणि हें सुवर्णमय वसतिस्थान त्या हेमानामक अप्सरेला दिलें. १६ असो. हे वानरश्रेष्ठा! मी मेरुसावर्णीची स्वयंप्रभा कन्या आहे आणि हें त्या हेमा अप्सरेचें वसतिस्थान संभाळीत आहे. १७ नृत्य आणि गायन ह्यांमध्यें निष्णात असलेली ती हेमा

तया दत्तवरा चाऽस्मि रक्षामि भवनं महत् १८
किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ।
कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् १९
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च।
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि २०

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥ [२०५२]

द्विपञ्चाश. सर्ग०।

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रान्तान्हरियूथपान्।
इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी १
वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात्।
यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् २
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः।
आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३

माझी प्रियसखी आहे आणि (रक्षणसामर्थ्याविषयीं) तिनें मला वर दिला असल्यामुळें मी या प्रचंड गुहाचें रक्षण करीत आहें. १८ असो. भक्षण करण्यास योग्य अशीं पवित्र मुळें व फळें भक्षण करून जलप्राशन केल्यावर तुमचें काय कार्य आहे, तुह्मी कशाकरितां अरण्यांतून हिंडत आहां आणि हें दुर्गम वन तुमच्या कसें दृष्टीं पडलें हें सर्व तुह्मी मला कथन करा. १९, २० ”

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं एकावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५१ ॥

(फळ व मुळें भक्षण केल्या) नंतर श्रमपरिहार झालेल्या त्या सर्व वानरश्रेष्ठांना ती सत्कार्यदक्ष धर्मचारिणी तपस्विनी ह्मणाली १ “ हे वानरहो, फलभक्षणानें तुमचा थकवा जर गेला असेल आणि हें जर मीं तुह्माला विचारिलेलें ऐकण्यासारिखें असेल तर तुमची सर्व हकीकत श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. ” २ हें तिचें भाषण श्रवण करून वायुपुत्र हनूमान् सरळपणानें तिला इत्थंभूत वर्तमान सांगू लागला. ३ (तो ह्मणाला) “ इंद्र

राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ।
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५
वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ।
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ।
सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७
रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ।
सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८
विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशम् ।
वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ।

व वरुण ह्याच्याच उपमेस पात्र असलेला सर्व लोकाचा राजा दशरथपुत्र वैभवशाली राम, भार्या सीता आणि भ्राता लक्ष्मण ह्यासहवर्तमान, दंडकारण्यामध्यें प्रविष्ट झाला असता त्याची भार्या रावणानें जनस्थानांतून बलात्कारानें हरण करून नेली ४, ५

वानरश्रेष्ठांचा राजा जो सुग्रीवनामक वीर वानर तो त्या राजाचा सखा असून त्यानें आम्हांला पाठविलें आहे ६ आणि म्हणूनच अगस्त्यमुनींनीं स्वीकारिलेल्या व यमानें रक्षण केलेल्या दक्षिण दिशेस ह्या अंगदप्रभृति श्रेष्ठ वानरांसहवर्तमान आम्ही आलों आहोंत. ७ सारांश, सर्वजण मिळून यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या रावण राक्षसाचा आणि विदेहराजकन्या सीतेचा तुम्ही शोध लावा अशी त्याची आम्हांला आज्ञा झाली आहे. ८

त्याप्रमाणें सर्व वनें व समुद्र ह्यासहवर्तमान दक्षिण दिशा धुंडाळिल्यावर आम्ही सर्व बुभुक्षित होऊन एका वृक्षाखालीं बसलों होतों. ९ आम्हां सर्वांचीं मुखें निस्तेज झालीं होतीं आणि चिंतारूप महासागरामध्यें आम्ही मग्न झालों असून ह्या महासागरांतून पार कसें पडावें हें कांहीं सुचत नसल्यामुळें

नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे १०
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद्बिलम् ।
लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ११
अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः ।
कुररा: सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥
साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवंगमाः १२
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ।
अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्यत्वरान्विताः १३
ततो गाढं निपातिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ।
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् १४
एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ।
त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः १५
आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ।
अस्माभिरुपयुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः १६

आम्ही सर्वजण विचार करीत बसलो होतों; १० तों इतक्यांत इकडे तिकडे दृष्टि फेकितां फेकितां अंधकारानें व्याप्त आणि लतावृक्षांनीं गजबजलेलें मोठें विवर आम्ही अवलोकन केलें. ११

ह्या विवरांतून जलबिंदूंनीं युक्त असे ज्यांचे पंख झालेले आहेत आणि ज्यांचें इतर शरीरही जलानें आर्द्र झालेलें आहे असे हंस, कुरर व सारसपक्षी बाहेर पडले. तेव्हां " येथें आपण खुशाल प्रवेश करावा. " असें मी वानरांना सांगितलें असतां १२ (उदकाच्या संभवाविषयीं) हें माझें अनुमान त्यांनाही सर्वांना पटलें आणि कार्याची त्वरा असल्यामुळें ह्याविषयीं सर्वांचें एक मत झालें. १३ नंतर एकमेकांचे हात घट्ट धरून गुहेमध्यें आल्यावर अंधकारानें व्याप्त झालेल्या त्या विवरामध्यें आम्ही एकदम प्रविष्ट झालों. १४

सारांश, सीतेचा शोध लावणें हें आमचें कार्य आहे आणि त्याच कार्याकरितां आम्ही अरण्यामध्यें आलों आहोंत. आम्ही सर्वजण बुभुक्षित व खिन्न होऊन तुझ्या समीप आलों आहोंत ह्याचें तरी कारण हेंच. १५ आम्ही असें समजून तूं आम्हांला दिलेलीं मुळें व फळें खाऊन व्याकुळ झाल्यामुळें आम्हीं

यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ।
ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः १७
एवमुक्ता तु सर्वज्ञो वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ।
प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् १८
सर्वेषां परितुष्टाऽस्मि वानराणां तरस्विनाम् ।
चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनाचित् १९
एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ।
उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितलोचनाम् २०
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणीम् ।
यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना २१
स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ।
सा त्वमस्माद्बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि २२
तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः ।
त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयशङ्कितान् २३

भक्षण केली. १६ तस्मात्, क्षुधेनें आम्ही मृत्युपंथाला लागलों असतांना ज्या-अर्थी तूं सर्व वानरांचें रक्षण केलें आहेस त्याअर्थी या उपकाराची फेड होण्या-करितां वानरांनीं तुझें काय काम करावें हें तूं सांग. " १७

त्याप्रमाणें (हनुमानाला पुढें करून) त्या सर्व वानरांनीं विचारलें असतां ती सर्वज्ञ स्वयंप्रभा त्या सर्व वानरसेनाधिपतींना म्हणाली १८ " सर्व बलाढ्य वानरांवर मी प्रसन्न झालें आहे. धर्मानें वागत असलेल्या मला कोणा-च्याही हातून कसलेंही कार्य करून घेण्याचें उरलें नाहीं. " १९ त्याप्रमाणें त्या तपस्विनीनें धर्माला अनुसरून असें शुभ भाषण हनुमानाशीं केलें असतां मनो-हर नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या तपस्विनीला हनुमान् म्हणाला २० " आम्ही सर्व तुज धर्मचारिणीला शरण आलों आहों. महात्म्या सुग्रीवानें जी आम्हांला मुदत दिली होती २१ ती विवरामध्यें असतांनाच संपून गेली. त्याकरितां, तूं या विवरांतून आम्हाला सुखरूप पार काढ. २२

सुग्रीवाच्या आज्ञेबाहेर गेलेल्या आणि म्हणूनच आयुष्याचे दिवस भरलेल्या आम्हा सर्वांचें तूं रक्षण कर. सुग्रीवाची आम्हांला भीति वाटून गेली आहे २३

महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ।
तथापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः १४
एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ।
जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् १५
तपसः सुप्रभावेण नियमोपार्जितेन च ।
सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान् १६
निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः ।
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः १७
ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ।
सहसा पिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया १८
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ।
निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया १९

हे धर्मचारिणि, आम्हांला मोठें काम कर्तव्य आहे परंतु, ह्या विवरामध्यें वास्तव्य झाल्यामुळें आमचे हातून तें कार्य झालें नाहीं." २४ ह्याप्रमाणें हनुमानानें प्रार्थना केली असता ती तपस्विनी म्हणाली " ह्या विवरामध्यें प्रविष्ट झालला प्राणी जिवंत बाहेर पडणें फार कठीण आहे असें मला वाटतें २५ तथापि, नियमाच्या योगानें संपादन केलेला जो तपाचा महाप्रभाव त्याच्या योगानें मी तुम्हा सर्व वानरांना ह्या विवरातून पार पाडून नेईन २६ हे वानरश्रेष्ठहो, तुम्ही सर्वजण डोळे मिटा कारण, डोळे मिटल्यावांचून ह्या विवरातून पार पडणें शक्य नाहीं." २७

ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यावर बाहेर जाण्याची उत्कंठा असल्यामुळें त्या सर्व वानरांनीं आनंदित होऊन डोळे मिटून आणि सुकुमार बोटांनीं युक्त असलेल्या हातांनीं ते भरभर मग आवळूनही धरिले. २८ ह्याप्रमाणें महात्म्या वानरांनीं हातांच्या योगानें आपआपलीं तोंडें झाकिलीं असता त्या तपस्विनी स्त्रीनें डोळ्याचें पातें लवलें नाहीं तोंच त्या विवरातून त्यांना पार पाडिलें २९ आणि विवरा-

उवाच सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी।
निःसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ३०
एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः।
एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ३१
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः।
इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ३२

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० द्विपञ्चाश सर्ग ॥५२॥[२०८४]

त्रिपञ्चाशः सर्गः

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम्।
अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम् १
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम्।
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः २
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे सम्प्रपुष्पितपादपे।
उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ३

त्या बाहेर आल्यावर ती धर्मचारिणी तपस्विनी त्या भयंकर विवरांतून पार पडलेल्या त्या सर्व वानरांना धीर देऊन म्हणाली ३० "नानाप्रकारच्या वृक्षांनी व लतांनी सुशोभित व सौंदर्याने युक्त असा हा विंध्य पर्वत आहे, हा प्रस्रवण पर्वत आहे आणि विपुल उदकाचें भांडार असलेला हा सागर आहे. ३१ हे वानरश्रेष्ठहो, तुमचें कल्याण असो; मी आता स्वस्थानीं परत जातें " असें म्हणून ती स्वयंप्रभा त्या भव्य विवरामध्यें प्रविष्ट झाली ३२

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणरूप आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं बावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५२ ॥

तदनंतर भयंकर लाटांनीं व्याप्त होऊन गर्जना करीत असलेला असा तो अपार व घोर वरुणनिवासस्थानरूप सागर तो त्यांनीं अवलोकन केला १ मयासुरानें मायेच्या योगानें निर्माण केलेलें तें ऋक्षबिलसंज्ञक पर्वतसंधींतील गहन स्थान धुंडाळण्यामध्येंच राजा सुग्रीवानें नेमून दिलेला त्यांचा महिना निघून गेला. २ तेव्हां प्रफुल्लित वृक्षांनीं युक्त असलेल्या विंध्याद्रीच्या पायथ्याशीं बसून ते महात्मे वानर चिंताक्रांत झाले ३

ततः पुष्पातिभाराग्राँल्लताशतसमावृतान् ।
द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ४
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम् ।
नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ५
ततस्तान्कपिवृद्धांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः ।
वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ६
स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ।
युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् [redacted]
शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ।
मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यत ८
वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ।
प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ९
भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ।
हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु १०

नंतर पुष्पांच्या अतिशय भारानें युक्त अशी ज्यांचीं अग्रें झालेलीं आहेत आणि शेंकडों लतांनीं जे व्याप्त झालेले आहेत असे वसंतऋतूच्या सुमाराला प्रफुल्लित होणारे वृक्ष अवलोकन केल्यावर तर ते भयभीत झाले ४ आणि वसंतसमय जवळ आला असें एकमेकाला सांगून वेळेवर होण्याला योग्य असलेलें राजकार्य शेवटास न गेल्यामुळे ते भूतलावर निश्चेष्ट पडले ५ तेव्हां त्यांतील वृद्ध वानरांना आणि इतरांनाही मधुर वाणीनें मानमान्यतापूर्वक हाक मारून ६ सिंह अथवा वृषभ ह्यांच्या सारख्या स्कंधांनीं आणि पुष्ट व दीर्घ हातांनीं युक्त असलेला महाबुद्धिमान युवराज अंगद म्हणाला ७ " वानरराजाच्या आज्ञेवरून आपण सर्व बाहेर पडलों, परंतु, आपण बिळामध्यें असतांनाच मुदतीचा महिना पूर्ण होऊन गेला, हें, हे वानरहो, तुमच्या गांवीं देखील नाहीं की काय? ८

आश्विन महिना संपल्यावर जी मुदत ठरवून आपण बाहेर पडलों ती ही मुदत निघून गेली. ह्यास्तव आता पुढें काय करावें? ९ राजाची आज्ञा समजून घेऊन नीतिमार्गामध्यें निष्णात व स्वामीला हितावह असें कोणतेंही कृत्य करण्याविषयीं दक्ष असलेल्या तुम्हाला राजानें पाठविलें १० व चोहोंकडे पराक्रमा-

कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ।
मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ११
इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ।
हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् १२
अस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ।
प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् १३
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः
न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् १४
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति १५
तस्मात्क्षममिहाद्यैव गन्तुं प्रायोपवेशनम् ।
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च १६
ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्वान्प्रतिगतानितः ।
वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः १७
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ।

संबंधानें प्रख्यात आणि अप्रतिम कर्म करणारे असे तुम्ही सर्वही सुग्रीवाच्या आज्ञे-प्रमाणें मला पुढें घालून बाहेरही निघालां. ११ परंतु, सांप्रत कार्यसिद्धि न झाले-ल्या आपणांला निःसंशय मरणेंच अवश्य आहे; कारण, वानरराजाच्या आज्ञे-प्रमाणें न वागून कोणाला बरें सुख होणार आहे ? १२

सुग्रीवानें स्वतः ठरविलेली ही मुदत जर निघून गेली आहे तर सर्व वानरांनी अन्नपाणी न घेतां प्राणत्याग करणेंच योग्य आहे. १३ सुग्रीव हा आशीविष क्रूर आहे व त्यातूनही तो सांप्रत राजा झालेला आहे. त्यास्तव, अपराध करून आपण त्याच्याकडे गेलों असतां तो आपणांपैकीं कोणालाही क्षमा करणार नाहीं.

नरेन्द्रेणाभिषिक्तोसि रामेणाक्लिष्टकर्मणा १८
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम्।
घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः १९
किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे।
इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि २०
एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम्।
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् २१
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः।
समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते २२
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान्।
राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम्। २३
न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः।

नाहीं. महापराक्रमी रामराजानें मला अभिषेक केला आहे. १८

तस्मात्, पूर्वीपासूनच माझ्याशीं वैर बांधून असलेला राजा सुग्रीव आज्ञेचें उल्लंघन माझ्या हातून झालें आहे असें अवलोकन करितांक्षणीं मनाचा पक्का निश्चय करून भयंकर शासनानें माझा घात करील; १९ यास्तव, राजाज्ञेमुळें जीव जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला असता माझें संकट अवलोकन करणाऱ्या सुहृदांशीं तरी मला काय कर्तव्य आहे ? तस्मात्, येथेंच मी पवित्र अशा समुद्रतीरीं प्राणत्यागाकरितां अन्नपाणी सोडून बसतों." २० हें युवराज राजकुमार अंगदाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते सर्व वानरश्रेष्ठ करुण स्वरानें त्याला, ह्मणाले २१ " सुग्रीव जातीचाच उग्र असून राम आपल्या प्रियेविषयीं अनुरक्त आहे. यास्तव, ती मुदत टळून गेली असूनही सीतेचा पत्ता न लावितां परत गेलेल्या आपणाला अवलोकन करितांक्षणीं आपल्या हातून कार्य झालें नाहीं हें लक्ष्यांत आणून रामाचें प्रिय करण्याकरितां तो निःसंशय आपला वध करील. २२, २३

तस्मात्, हातून अपराध झालेल्यानीं मालकाच्या सन्निध जाणें योग्य नव्हे

प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः २४
इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ।
नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् २५
प्लवंगमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे।
अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते नः २६
इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयम् ।
इहास्ति नो नैव भयं पुरंदराच्च राघवाद्वानरराजतोपि वा २७
श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ।
यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः २८

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥ [२११२]

आणि त्यातूनही येथें आलेले आपण सुग्रीवाचे मुख्य सेवक पडलों २४ म्हणून, येथेंच सीतेला अवलोकन करून अथवा तिची बातमी तरी काढून आपण त्या वीराकडे परत जाऊ आणि असें जर न झालें तर येथेंच यमसदनाच्या मार्गाला लागूं." भयभीत झालेल्या वानरांचें हें भाषण श्रवण करून, तार म्हणाला "आता खेद करण्यात कांहीं अर्थ नाहीं. तुम्हाला रुचत असेल तर स्वयंप्रभेच्या विवरामध्यें जाऊन आपण वास्तव्य करूं. २६

कारण, मायेच्या योगानें निर्माण केलेल्या विवरामध्यें पुष्कळ वृक्ष, उदक आणि भोज्य व पेय पदार्थ ह्यांची समृद्धि आहे आणि त्या विवरामध्यें दुसऱ्याचा प्रवेश होणेंही अत्यंत कठिण आहे. ह्याकरितां, आपण त्या विवरांत राहिलों म्हणजे आपणाला इंद्रापासून, रामापासून अथवा वानरराज सुग्रीवापासून मुळींच भय नाहीं. २७" ह्याप्रमाणें अंगदाचें व विशेषतः ताराचें अनुकूल भाषण श्रवण केल्यावर सर्व वानरांना कांहींसा धीर आला आणि ते सर्वही त्याला म्हणाले "ज्या रीतीनें आपला वध न होईल अशी कांहीं तरी आपणासंबंधानें तजवीज विलंब न होतां आजच्या आजच होऊं द्या" २८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं त्रेपन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ।

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ।
अथ मेने हृतं राज्यं हनूमानङ्गदेन तत् १
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ।
चतुर्दशगुणं मेने हनूमान्वालिनः सुतम् २
आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः ।
शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ३
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ।
शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरम् ४
भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदः ।
अभिसंधातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः ५

चंद्राप्रमाणें तेजस्वी असलेला तार त्याप्रमाणें बोलूं लागला असतां अंगदाला राज्य प्राप्त झालें असें हनूमानाला खात्रीनें वाटूं लागलें. १ वालिपुत्र अंगद (शुश्रूषा, श्रवण, ग्रहण, धारण, ऊह, अपोह, अर्थज्ञान आणि तत्त्वज्ञान ह्या) आठ गुणांनीं युक्त असलेल्या बुद्धीनें (साम, दान, भेद व दंड ह्या) चार उपायांनीं प्राप्त होणाऱ्या बलानें आणि (देशकालज्ञता, दार्ढ्य, सर्वक्लेशसहिष्णुता, सर्वज्ञता, दक्षता, बल, गुप्त मसलत, मागच्या पुढच्या स्वतःच्या वचनाचा मेळ, शौर्य, भक्तिज्ञत्व, कृतज्ञता, शरण आलेल्याविषयीं दया, कोपराहित्य व स्थैर्य ह्या) चवदा गुणांनीं युक्त आहे असें हनूमानाला वाटलें. २

नंतर शुक्लपक्षाचे आरंभीं शोभेनें वृद्धिंगत होणाऱ्या चंद्राप्रमाणें तेज, बल व पराक्रम ह्यांच्या योगानें एकसारखा जो वृद्धिंगत होत आहे, ३ बुद्धीनें बृहस्पतीची बरोबरी करणारा असून पराक्रमामध्यें जो पित्याची बरोबरी करणारा आहे, बृहस्पतीची शुश्रूषा करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें जो ताराची शुश्रूषा करीत आहे ४ आणि स्वामिकार्याकरितां जो सर्वप्रकारें श्रांत झाला आहे अशा त्या अंगदाला हनुमानानें तारप्रभृतींपासून वेगळा काढण्याचा उपक्रम केला. ५

स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन्।
भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ६
तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम्।
भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७
त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवम्।
दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ८
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव।
नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारं विना त्वया ९
त्वां नैते ह्यनुरज्येयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते।
यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः १०
नह्यहं ते इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः।
दण्डेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ११

प्रथमतः (साम, दान, भेद व दंड या) चार उपायांपैकीं दोहोंतून दुसऱ्या उपायाची प्रशंसा करण्याकरितां त्या हनुमानानें आपल्या भाषणाच्या जोरावर त्या सर्व वानरांना विचारदृष्ट्या अंगदापासून फोडिलें ६ आणि त्याप्रमाणें त्या सर्वांचें मत अंगदाहून भिन्न केल्यावर चौथा उपाय जो दंड त्यानें युक्त अशा नानाप्रकारच्या भीतिजनक भाषणांनीं अंगदाला तो भय उत्पन्न करूं लागला. ७ (तो म्हणाला) "हे तारापुत्रा अंगदा, तूं पित्याची बरोबरी करणारा असल्यामुळें युद्धामध्यें सुग्रीवापेक्षां निःसंशय जास्त आहेस आणि म्हणूनच (सर्व वानर जर तुझ्या अनुरोधानें वागूं लागतील तर) पित्याप्रमाणें वानरांचें राज्य चांगल्या रीतीनें चालविण्यास तूं समर्थ आहेस. ८ परंतु, हे वानरश्रेष्ठा, नेहमीं अस्थिर मनाचे असलेले वानर (तूं स्वपक्षभेदाचा विचार जर राहूं लागलास तर) बायकामुलांचा अवश्य वियोग होणार असल्यामुळें तुझी आज्ञा मान्य करणार नाहींत. ९

सारांश, बायकामुलांना सोडून हे तुझ्या मर्जीप्रमाणें वागण्यास तयार होणार नाहींत हें मी तुला हवें तर अगदीं प्रत्यक्ष स्पष्ट करून सांगतों. उदाहरणार्थः– हा जांबवान, नील, महाकपि सुहोत्र १० व मी हा सर्वांना साम, दान, भेद आणि दंड यांपैकीं कोणत्याही उपायानें सुग्रीवापासून परावृत्त करण्यास तूं समर्थ

विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा ।
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः १२
यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् ।
एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणम् १३
स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ।
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा १४
लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ।
वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारकाः १५
अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ।
तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः १६
स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ।
खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः १७

नाहींस. ११ दुर्बलाशीं वाद उपस्थित करून बलाढ्य पुरुषानें रहाणें शक्य आहे, परंतु, बलाढ्याशीं स्पर्धा करून दुर्बलाला राहतां येणें शक्य नाहीं असें म्हणतात. ह्यास्तव, स्वतःच्या रक्षणाची इच्छा असणाऱ्या दुर्बल पुरुषानें बलाढ्याशीं स्पर्धा करूं नये. १२

ह्या गुहेमध्यें रक्षण होईल असें जें तुझें म्हणणें आहे हेंही बरोबर नाहीं. कारण, हें जें रक्षाबिल निर्भय म्हणून तूं तारवानरापासून ऐकिलें आहेस त्याचें विदारण करणें हें कार्य लक्ष्मणाच्या बाणासंबंधानें पाहूं गेलें असतां अगदीं क्षुल्लक आहे. १३ पूर्वी इंद्रानें वज्र फेंकून त्या विवरामध्यें मयासुराचा वध केला त्यांत काहींच नाहीं. लक्ष्मण आपल्या तीक्ष्ण बाणाच्या योगानें हें विवरच पानाच्या द्रोणासारिखें फोडून टाकील १४ लक्ष्मणाशीं तशा प्रकारचे, म्हणजे इंद्राच्या वज्रासारिखे अथवा मेघांतील विद्युल्लतेसारिखे, तीक्ष्ण व पर्वताचाही भेद करणारे, नाराच बाण पुष्कळ आहेत. १५

तस्मात्, हे शत्रुतापना, ज्या वेळेला तूं विवरामध्यें राहूं लागशील त्याच वेळेला सर्व वानर पक्का निश्चय करून तुला सोडून जातील. १६ बायकामुलांचा वियोग होऊन दुःखामध्यें रात्रींच्या रात्रीं काढण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते

स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः।
तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८
न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः।
अपावृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९
अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम्।
आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २०
धर्मराजः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः।
शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१
प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम्।
तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २२

इत्या० श्रीमद्वा० वाल्मी० आदि० किष्कि० चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ [२११४]

घासून जातील आणि नेहमी उद्विग्न झालेल्या त्या वानरांना बायकामुलांचें स्मरण झालें असता ते उत्सुक होऊन तुझा त्याग करतीलच १७ आणि ह्याप्रमाणें सुहृद् आणि हित इच्छिणारे बंधु ह्यांचा तुला वियोग झाला म्हणजे जरा कोठें काही हालली तरी सुद्धां राम आला की काय अशी शंका येऊन तूं फारच भयभीत होशील. १८

अत्यंत उग्र वेगानें व प्रचंड सामर्थ्यानें युक्त आणि सहन होण्यास अत्यंत अशक्य असे लक्ष्मणाचे घोर व तीक्ष्ण बाण रामकार्यापासून परावृत्त झालेल्या तुझा वध करतील. १९ परंतु, आम्हांबरोबर येऊन जर तू नम्रपणानें सुग्रीवापाशीं उभा राहिलास तर तुला तो रीतीप्रमाणें राज्यावर बसवील २० तुझा चुलता तुझ्याशीं प्रेमानें वागण्याची इच्छा धरणारा आहे, स्वीकारिलेलें व्रत नेटानें चालविणारा आहे, आचरणानें शुद्ध आहे, प्रतिज्ञा खरी करणारा आहे आणि धर्मानें चालणारा राजा आहे; तो तुझा घात कधींही करणार नाहीं. २१ इतकेंच नव्हे; परंतु, तुझ्या मातेच्या मर्जीप्रमाणें वागणारा असून त्याचें जीवितही तिची प्रीति संपादन करण्याकरितांच आहे आणि त्याला स्वतःला दुसरें अपत्य नाहीं. तस्मात्, हे अंगदा, तूं आमच्याबरोबर तिकडे चल.२२

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं चौपन्नावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।
स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् ।
विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवितो महिषीं प्रियाम् ।
धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ।
युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ।
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५
लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा ।
आदिष्टा मार्गितुं सीता धर्मस्तस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६
तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि ।

विनय, धर्म आणि राजाविषयीं आदरबुद्धि यांनीं युक्त असें हनुमानाचें भाषण श्रवण करून अंगद म्हणाला १ "स्थैर्य, स्वतःच्या मनाची शुद्धता, सज्जनता, सरळपणा, पराक्रम आणि धैर्य हीं सुग्रीवाचे ठिकाणीं असण्याचा संभवच नाहीं २ अहो, ज्येष्ठ भ्रात्याची प्रिय भार्या की पट्टराणी ती धर्मानें माता असूनही ती जिवंत असतानाच जो पापी स्वीकारितो ३, तो धर्माचा पत्ता कोठून ठेवणार? युद्धाकरिता बिलामध्यें प्रवेश करणाऱ्या भ्रात्यानें बिलाच्या रक्षणार्थ नेमिलें असतांना ज्या दुष्टानें त्या बिलाचें तोंड बंद केलें, ४ इतकेंच नव्हे, परंतु हातावर हात मारून प्रतिज्ञापूर्वक ज्यानें त्याला मित्र म्हटलें व ज्यानें त्याचें कार्य केलें त्या महाकीर्तिमान् राघवालाच जो विसरला तो कोणाचा उपकार स्मरणार आहे? ५

अधर्माचें भय यत्किंचितही न बाळगितां केवळ लक्ष्मणाच्या भीतीनेंच ज्यानें ह्या भूतलावर सीतेचा शोध लावण्याविषयीं आह्माला आज्ञा केली त्याचे ठिकाणीं धर्म असणार कसा? ६ पापी, कृतघ्न, उपकाराचें स्मरणही नसलेल्या आणि चंचल

आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषत ७
राज्ये पुत्र प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा।
कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्याति ८
भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथ ह्यहम्।
किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ९
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत्।
शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् १०
बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम्।
अनुजानन्तु मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ११
अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे १२

अशा त्या सुग्रीवावर कोण सज्जन पुरुष आणि विशेषत त्याच्या कुळातील पुरुष कधीं विश्वास ठेवण्यास तयार होणार आहे? ७ सुग्रीव सद्गुणी असो अथवा दुर्गुणी असो, तो कसाही असला तरी शत्रुकुलामध्यें उत्पन्न झालेल्या मला पुत्र म्हणून राज्यावर बसवून तो कधींही जगविणार नाहीं ८

बिळामध्यें प्रवेश करण्यास जर मी त्याच्या आज्ञेचा भंग केला आहे आणि म्हणूनच जर मी त्याचा अपराधी बनलों आहें व हनूमानाच्या सांगण्याप्रमाणें सुग्रीवापेक्षा ज्याला वानरांचें साहाय्यही अगदीं कमी मिळणारें आहे असा तो मी अनाथ व दुर्बल किष्किंधानगरीमध्यें गेलों असता जगणार कसा? ९ सारांश सुग्रीव हा शठ, क्रूर आणि दुष्ट असल्यामुळे राज्याकरिता बंधनरूप गुपचुप दडानें माझी व्यवस्था लावून टाकील १०

तस्मात्, बंधनापासून जें मला दुःख होणार त्यापेक्षा अन्नपाणी सोडून देऊन येथें प्राणत्याग करणें फार चांगलें ह्यास्तव, मला तसें करण्याची अनुज्ञा देऊन, हे वानरहो, तुम्ही सर्व आपआपल्या घरीं जा. ११ मी तुम्हाला प्रतिज्ञेनें सांगतों कीं, मी किष्किंधा नगरीला परत जाणार नाहीं; मी येथेंच उपवास करीत बसणार. कारण, मरणच मला श्रेयस्कर आहे. १२ असो. तुम्ही अभिवंदनपूर्वक

अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च।
अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ।
वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वर १३
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे।
मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ १४
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी।
विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् १५
एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च।
विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मुखः १६
तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः।
नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः १७
सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तः वालिनम्।
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् १८
तद्वाक्यं वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः।

राजाला माझें कुशल वर्तमान सांगा आणि बलाढ्य रामलक्ष्मणानाही अभिनंदनपूर्वक तसेच कळवा १३ माझा धाकटा चुलता जो वानराधिपति सुग्रीव त्याला सर विशेषतः आरोग्यपूर्वक वर्तमान कळवून मला मातेसमान असलेली जी रुमा तिलाही तुम्ही तसेंच कळवा आणि माझी माता जी तारा तिचेंही तुम्ही सांत्वन करा. १४ कारण, स्वभावतःच तिला मी प्रिय पुत्र असून ती बिचारी दयाळू असल्यामुळे माझा येथें नाश झाल्याचें ऐकेताक्षणीं नि सशय जीविताचा त्याग करील १५

इतकें बोलून आणि त्या वृद्ध कपींना अभिवंदन करून दुर्मुखलेला अंगद दर्भांमध्यें शिरून भूमीवर पडला १६ व ह्याप्रमाणें तो तेथें पडला असतां श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर रडूं लागले आणि दुःखी होऊन नेत्रांतून उष्ण अश्रु टाकूं लागले.१७ सारांश, सर्वही वानर सुग्रीवाची निंदा सुरू करून वालीची प्रशंसा करूं लागले आणि अंगदाभोंवतीं जमून सर्वांनीं प्रायोपवेशनाविषयीं निश्चय केला. १८ तात्पर्य, वालिपुत्र अंगदाचें तें भाषण श्रवण करितांक्षणीं सर्वही वानरश्रेष्ठांनीं स्नान

उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् १९
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः।
मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह २०
रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च।
जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः २१
हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा।
रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् २२
स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः।
बभूव संनादितनिर्झरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम् २३

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥ [२९५५]

षट्पञ्चाशः सर्गः।

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले।
हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे
संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः।

बैसे आणि पूर्वेकडे तोंड करून बसले १९ व दक्षिणेकडे अग्रें करून पसरलेल्या दर्भांवर उत्तर तीराचें अवलंबन करून व मरणाचा निश्चय करून बसलेले ते वानर हें अंगदाबरोबर आम्हांस योग्य आहे असें म्हणूं लागले २०

कारण, रामाचा वनवास, दशरथाचा मृत्यु, जनस्थानातील राक्षसांचा वध, जटायूचा वध, २१ सीतेचा अपहार, वालीचा वध आणि रामाचा कोप ह्या सर्वांचें गोष्टी चालता चालता वानरांना दुसरेंच एक भय प्राप्त झालें. २२ असो. मोठमोठे व पर्वतशिखरप्रमाणें धिप्पाड असलेले ते असंख्य वानर तेथें बसून अतिशय गर्जना करूं लागले असतां मेघांच्या योगानें नादित होणाऱ्या आकाशाप्रमाणें त्या पर्वतावरील जलप्रवाहांचीं तीरें नादित होऊं लागलीं. २३

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं पंचावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५५ ॥

ज्या पर्वतप्रदेशावर ते सर्व वानर प्रायोपवेशन करण्याकरितां बसले होते तिकडे गृध्रराज येऊं लागला. १ तो संपाति ह्या नावाचा एक चिरंजीवी पक्षी

भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः २
कंदरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।
उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ।
यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ४
परम्पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ।
उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ।
अङ्गदः परमायस्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ६
पश्य सीतोपदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ।
इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७
रामस्य न कृतं कार्यं न कृतं राजशासनम् ।
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ८

असून जटायुचा भ्राता होता आणि तो उदार असून बल व पराक्रम ह्यासंबंधानें प्रख्यात होता. २ विंध्यनामक महापर्वताच्या गुहेतून निघाल्यानंतर बाहेरच्या बाजूला बसलेल्या वानरांना अवलोकन करिताक्षणीं मनामध्यें आनंदित होऊन तो म्हणाला ३ " खरोखर ह्या जगतामध्यें कर्माचें फल पुरुषाला प्राक्तनानुसार येत असतें असें जें म्हणतात तें अगदीं खरें आहे. कारण, प्राक्तनानें ठरलेलें हें भक्ष्य आज मला पुष्कळ दिवसांनीं आपोआप प्राप्त झालें आहे. ४

प्रायोपवेशनाकरितां ओळी मांडून बसलेल्या ह्या वानरांमध्यें जो जो मरेल तो तो मी भक्षण करून टाकीन." ह्याप्रमाणें तो गृध्रपक्षी त्या वानरांना अवलोकन करून आपल्याशीं बोलूं लागला असतां ५ त्या भक्ष्यलुब्ध पक्ष्याचें तें भाषण श्रवण करून अंगद अतिशय खिन्न झाला आणि हनुमानाला म्हणाला ६ " पहा, सीतेच्या निमित्तानें हा प्रत्यक्ष वैवस्वत यमच वानरांच्या नाशाकरितां येथें प्राप्त झाला आहे. ७

रामाचेंही कार्य आपल्या हातून झालें नाहीं आणि राजा सुग्रीवाची आज्ञाही आपल्या हातून शेवटास गेली नाहीं- अशा प्रकारें कोणतीही गोष्ट सिद्धीस न जातां वानरांच्या कधीं मनातही नसलेली ही विपत्ति एकाएकीं प्राप्त झाली आहे. ८

वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा।
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ९
तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि।
प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् १०
अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः।
ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ११
प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा।
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं सन्त्यक्तजीविताः १२
कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम्।
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे १३
मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् १४

अहा, विदेहराजकन्या सीतेचें प्रिय करण्याची इच्छा धरून गृध्रराज जटायूनें जें कर्म तिकडे मार्गामध्यें केलें तें सर्व तुम्ही ऐकिलेंच आहे ९ सारांश, आपल्याप्रमाणेंच सर्व तिर्यग्योनींतील प्राणी सुद्धा प्राणत्याग करून रामाचें प्रिय करीत असतात. १० प्रेम आणि दया ह्यांनीं व्याप्त झालेले प्राणी एकमेकांवर उपकार करीत असतात. ह्यास्तव, त्या रामावर उपकार करण्याकरितां ज्याअर्थी आपण प्रवृत्त झालों आहों त्याअर्थी आतां मनापासून जीवाची आशा सोडा (पूर्वी गृध्रराज जटायूनें जर रामावर उपकार करण्याकरितां आपले प्राण खर्ची घालण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं तर ह्या प्रसंगीं आपणांला ह्या पशूंच्या हातून मरण येत आहे हेंही योग्यच आहे) ११ धर्मवेत्त्या जटायूनें (प्राणत्याग करून) रामाचें प्रिय केलें आणि आपणही त्या रामाकरितां सर्वस्वी थकून जाऊन प्राणत्याग करण्यास उद्युक्त झालों आहों १२

आपण अरण्यें हिंडलों, परंतु, मिथिलराजकन्या सीता आपण अवलोकन केली नाहीं तेव्हां (सीतेला अवलोकन करून) संग्रामामध्यें रावणाच्या हातून वध पावलेला तो गृध्रराज जटायु सुखी खरा १३ कारण, तो सुग्रीवाच्या भयापासून मुक्त होऊन रामाच्या अनुग्रहामुळें उत्तम गतीला तरी गेला असेल १४

जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च।
हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः १५
रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया।
राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधम् १६
रामकोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधम्।
कैकेय्या वरदानेन इदं च विकृतं कृतम् १७
तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान्।
भृशचकितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः १८
तत्तु श्रुत्वा तथा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम्।
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः १९
कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे।
जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः २०
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं रक्षसगृध्रयोः।
नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥

जटायूला व त्याचप्रमाणें दशरथराजाला मृत्यु आल्यामुळें आणि वैदेहीचा अपहार झाल्यामुळें वानरावर आज संकट आलें आहे (त्यापैकीं एखादी गोष्ट जर न होती तर आपणावर हें संकट येण्याचें कारणच नव्हतें.) १५

सीतेसहवर्तमान रामलक्ष्मणाचें वास्तव्य, त्याचप्रमाणें रामाच्या बाणानें वालीचा वध १६ आणि तसाच रामाच्या कोपामुळें सर्व राक्षसांचा वध हा सर्व अनर्थ कैकेयीला दशरथराजानें वर दिल्यामुळें झाला आहे." १७ अंगदानें केलेलें तें दुःखकारक भाषण श्रवण करून आणि भूमीवर पडलेले ते वानर अवलोकन करून महाबुद्धिमान गृध्रराज संपाति मनामध्यें एकदम चकित झाला आणि दीन वाणीनें बोलूं लागला. १८ सारांश अंगदाच्या मुखांतून निघालेलें तें भाषण श्रवण करून उच्च स्वरानें व तीक्ष्ण चंचूनें युक्त असलेला तो गृध्रराज संपाति म्हणाला १९ "अरे, प्राणापेक्षाही प्रिय असलेला जो माझा भ्राता जटायु त्याच्या वधाची वार्ता-आपल्या वाणीनें कोण बरें माझें मन कंपित करीत करीत-कथन करीत आहे? २०

अरे, जनस्थानामध्यें राक्षस रावण आणि गृध्र जटायु त्यांचें युद्ध झालें तरी

इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् २१
यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ।
अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात् २२
तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ।
भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः २३
तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ।
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः २४
सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम् ।
इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः २५

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किं० षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥ [२१८०]

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः ।
श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः १

वर्गे ! आज बऱ्याच दिवसांनीं हें भ्रात्याचें नाव माझ्या कानीं आलें आहे. २१ पर्वतावरील ह्या दुर्गम प्रदेशापासून तुम्ही मला खालीं उतरावें अशी माझी इच्छा आहे गुणग्राही व पराक्रमामुळें प्रशंसेस पात्र असा जो माझा कनिष्ठ भ्राता त्याचा वृत्तांत पुष्कळ दिवसांनीं ऐकावयाला सांपडल्यामुळें मी संतुष्ट झालों आहें. २२ तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठहो, त्या जनस्थाननिवासी भ्रात्या जटायुचा नाश कसा झाला हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे २३ व त्याचप्रमाणें गुरुजनांना प्रिय असलेला श्रेष्ठ राम ज्याचा प्रियपुत्र तो दशरथ त्या माझ्या भ्रात्याचा सखा कसा हेंही समजून घेण्याची माझी मनीषा आहे. २४ हे शत्रुदमन करणारे वानरहो, सूर्यकिरणांनीं माझे पंख दग्ध होऊन गेले असल्यामुळें मला उड्डाण करितां येत नाहीं; यास्तव, ह्या पर्वतापासून तुम्ही मला खालीं उतरावें अशी माझी इच्छा आहे. २५ "

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील छपन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५६ ॥

शोकाच्या योगानें त्या गृध्रराज संपातीचा शब्द जरी खोल गेला होता तरी (आपास न पडतां वानरमांस भक्षण करितां यावें एतदर्थ हा योजनापूर्वक शब्द चें

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया। ८
पितुर्निदेशनिरतो धर्मं पन्थानमाश्रितः ९
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात्
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट्। १०
ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम्। ११
परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा। १२
संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम्
ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना। १३
चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम
मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह। १४
निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत्
स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः।

भ्राता लक्ष्मण आणि भार्या वैदेही, ह्यासहवर्तमान दंडकारण्यामध्यें प्रविष्ट झाला असतां ७,८ रावणानें त्याची भार्या जनस्थानापासून बलात्कारानें हरण करून नेली. ९ विदेहराजकन्या सीतेला रावण आकाशमार्गानें घेऊन जात आहे असें रामाच्या पित्याचा मित्र जो गृध्रराज जटायु त्यानें अवलोकन केलें, १० तेव्हा रावणाला विरथ करून त्या गृध्रराजानें मैथिलीलाही भूमीवर ठेवविलें, परंतु युद्ध करितां करितां श्रांत झाल्यामुळें त्या वृद्धाचा संग्रामामध्यें रावणानें वध केला. ११

ह्याप्रमाणें त्या बलाढ्य रावणानें गृध्राचा वध केला असतां रामानें त्याचा और्ध्वदेहिक संस्कारही केला व त्यामुळें तो गृध्र उत्तम गतीला गेला. १२ तदनंतर माझ्या सुग्रीवनामक महात्म्या पितृव्यानें रामाशीं सख्य केलें असतां रामानें माझ्या पित्याचा वध केला. १३ सारांश, माझ्या पित्यानें सचिवांसह-वर्तमान सुग्रीवाला राज्यांत येण्याची बंदी केली होती, म्हणुन रामानें वालीचा वध करून त्याला राज्याभिषेक केला. १४ ह्याप्रमाणें वानराधिपति सुग्रीवाला राज्यावर बसवून त्या रामानें त्याला सर्व वानरश्रेष्ठांचा राजा बनविलें; आणि

राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम् १५
एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ।
वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव १६
ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ।
अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धारण्या विवृतं बिलम् १७
मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् ।
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः १८
ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ।
कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासिताः १९
क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे ।
गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् २०

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥ [२२०२]

त्यानें आम्हाला सीतेचा शोध लावण्याकरितां बाहेर पाठविलें. १५

त्याप्रमाणें रामाची आज्ञा आम्हाला झाली असतां आम्ही ठिकठिकाणीं विदेह-राजकन्या सीतेचा शोध करूं लागलों; परंतु, रात्रीं ज्याप्रमाणें कितीही शोध केला असतां सूर्याची प्रभा सांपडत नाहीं त्याचप्रमाणें विदेहराजकन्या सीतेचा आम्हाला शोध लागत नाहीं. १६ प्रथमतः मोठ्या दक्षतेनें राहून आम्हीं दंडकारण्य शोधिलें आणि गैरमाहितीमुळें आम्ही पृथ्वीच्या एका आच्छादित असलेल्या विवरामध्यें प्रविष्ट झालों. १७ मायेच्या योगानें निर्माण केलेलें तें मयासुराचें विवर होतें आणि तें शोधितां शोधितांच राजानें आम्हाला दिलेली महिन्याची मुदत तेथें संपून गेली. १८

तात्पर्य, वानरराज सुग्रीवाच्या वचनाप्रमाणें वागणाऱ्या आम्हां वानरांस त्यानें केलेली मुदत टळून गेल्याकारणानें आम्हीं सर्वही त्याच्या भीतीमुळें प्रायोपवेशन करण्याचा निश्चय करून येथें बसलों आहों. १९ कारण, तो सुग्रीव आणि लक्ष्मणसहवर्तमान ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम (मुदत टळल्यामुळें) क्रुद्ध झाले असतां तेथें जरी आम्ही गेलों तरी आमच्यापैकीं कोणीही जिवंत राहणार नाहीं. २०

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत चतुर्विंशतिसहस्र आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांतील सत्तावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाश सर्ग ।

इत्युक्त करुण वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितै ।
सबाष्पो वानरान्गृध्र प्रत्युवाच महास्वन १
यवीयान्स मम भ्राता जटायुर्नाम वानरा ।
यमाख्यात हत युद्धे रावणेन बलीयसा २
वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वस्तदपि मर्षये ।
न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ३
पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ ।
आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्त रश्मिमालिनम् ४
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् ।
मध्य प्राप्ते तु सूर्ये तु जटायुरवसीदति ५
तमह भ्रातर दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् ।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलम् ६

त्याप्रमाणें जीविताची आशा सोडून वानरांनीं दीन वाणीनें भाषण केलें असतां प्रचंड स्वरानें असलेला तो गृध्र डोळ्यांत अश्रु आणून म्हणाला १ " हे वानरहो, बलाढ्य रावणानें युद्धामध्यें ज्याचा वध केला म्हणून तुम्ही सांगत आहां तो माझा जटायुनामक कनिष्ठ भ्राता होय २ मी वृद्ध व पक्षहीन झाल्यामुळें हें दु सह वृत्त कानावर येत असूनही मला तें सहन करणें भाग पडत आहे, कारण, भ्रात्याच्या वैराची फेड करण्याला आज माझी शक्ति नाहीं पूर्वी वृत्रासुराचा इंद्रानें वध केला असतां आम्ही उभयतां त्याला जिंकण्याची इच्छा धरून किरण-समुदायानीं युक्त असलेल्या देदीप्यमान सूर्याचे समीप गेलों. ४

आकाशमार्गानें वेगावेगानें आम्ही वर जाऊन इंद्राला अगदीं घेरून टाकिलें परंतु, उड्डाण करितां करितां सूर्य मध्यान्हीं आल्यामुळें जटायूचा धीर सुटूं लागला ५ तेव्हां सूर्यकिरणांनीं दग्ध होऊन आपधार्चा पाळी आल्यामुळें मलन ।विव्हल झालेल्या त्या भ्रात्याला अवलोकन करून मीं आपल्या पक्षांनीं त्याच्यावर छाया केली ६

निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः ।
अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये　७
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ।
युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा　८
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ।
आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः　९
अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधमम् ।
अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः　१०
ततोऽब्रवीन्महातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः ।
आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन्　११
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्यः प्लवंगमाः ।
वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम्　१२
जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ।

त्यामुळें, हे वानरश्रेष्ठहो, माझे पंख जळून जाऊन मी विंध्यपर्वतावर पडलों; तेव्हांपासून मी ह्या पर्वतावर वास्तव्य करीत आहें आणि तेव्हांपासून माझ्या जटायु भ्रात्याची हकीकत मला कांहीं एक समजली नाहीं. ७ याप्रमाणें जटायूच्या संपाति नामक भ्रात्यानें सांगितलें असतां महाबुद्धिमान् युवराज अंगद त्याला म्हणाला ८ "तूं जर जटायूचा भ्राता आहेस तर मी जें कांहीं बोललों हे तूं ऐकिलेंच आहेस. याकरितां त्या राक्षसाचें वसतिस्थान तुला विदित असेल तर तूं आम्हांला सांग. ९ अदूरदर्शी राक्षसाधम रावण जवळ अथवा दूर असऱ्याचें जर तूं जाणीत असशील तर आम्हांला सांग." १० त्यानंतर तो जटायूचा महातेजस्वी ज्येष्ठ भ्राता वानरांना आनंदित करीत करीत स्वतःला साजेल असें भाषण त्यांच्याशीं करूं लागला. ११ (तो म्हणाला) "हे वानरहो, माझे पंख जळून गेल्याकारणानें मी आतां वीर्यहीन झालों आहें. तथापि, वाणीनेंही मी रामाला उत्कृष्ट साहाय्य करीन. १२

वारुणलोक, विष्णूनें त्रिविक्रमावतारीं व्याप्त केलेले पृथ्वीप्रभृति लोक, देव-

देवासुरविमर्दांश्च ह्यमृतस्य विमन्थनम् १३
रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया।
जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम १४
तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना १५
क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी।
भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती १६
सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम्।
असिते राक्षसे भाति यथा विद्युदिवाम्बरे १७
तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात्।
श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः १८
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च।
अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः १९

देवदैत्यांचीं युद्धें आणि अमृताकरितां झालेलें समुद्रमंथन हें सर्व मी जाणीत आहें. १३ रामाचें जर हें कार्य असेल तर तें मी प्रथमच करणें अवश्य आहे, परंतु, जरेच्या योगानें माझें तेज नाहीसें झालें असून सांप्रत माझे प्राणही व्याकुल झाले आहेत. १४ सर्वालंकारानें भूषित व सौंदर्यसंपन्न अशी एक तरुण स्त्री दुरात्मा रावण घेऊन जात असतांना मी पाहिली आहे. १५ ती स्त्री रामा, रामा, लक्ष्मणा, असा आक्रोश करीत होती आणि सुटण्याकरितां तडफड करीत असून आपल्या शरीरावरील भूषणें खालीं टाकीत होती. १६

पर्वताच्या शिखरावर ज्याप्रमाणें सूर्याची प्रभा दिसत असते अथवा आकाशामध्यें मेघपटलाचे ठिकाणीं ज्याप्रमाणें विद्युल्लता झळकत असते त्याप्रमाणें कृष्णवर्ण राक्षसाचे ठिकाणीं तिचें उत्कृष्ट (पिवळी) पैठणी झळकत होती १७ रामनामाचा उच्चार तिच्या मुखांतून चालला असल्यामुळें ती सीता असावी असें मला वाटतें. असो. आतां त्या राक्षसाचें वसतिस्थान मी सांगत आहें तें श्रवण करा. १८ विश्रवसमुनींचा प्रत्यक्ष पुत्र आणि कुबेराचा भ्राता रावणनामक राक्षस लंकानगरीमध्यें राहत आहे. १९ येथून तब्बल शंभर योजनांवर

इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने।
तस्मिँल्लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २०
जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः।
प्रासादैर्हेमवर्णैश्च महद्भिः सुसमाकृता २१
प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता।
तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी २२
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता।
जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् २३
ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ।
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः २४
द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशनाः।
भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह २५

समुद्रातील बेटामध्यें विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेली लंकानामक रम्य नगरी आहे. २०

सुवर्णाचीं द्वारें आणि सुवर्णाच्या ओट्यांनीं युक्त असलेले मोठमोठे सुवर्णाचे अद्भुत वाडे ह्यांच्या योगानें तिला चांगली शोभा आणिलेली आहे २१ आणि सूर्यासारिख्या तेजस्वी प्रचंड कोटानें ती युक्त आहे. त्या लंकेमध्यें पेठणीं नेसलेली विदेहराजकन्या सीता दीन होऊन वास्तव्य करीत आहे. २२ रावणाच्या अंतःपुरामध्यें तिला अडकवून ठेविली असून राक्षसींनीं तिचें चांगल्या प्रकारें रक्षण केलें आहे. तस्मात्, राजा जनकाची कन्या जी मैथिली ती त्या लंकानगरीमध्यें तुम्हाला दृष्टी पडेल. २३ ज्ञानाच्याच योगानें मी तिला अवलोकन करीत आहें व तुम्हीही तिला पाहून परत या. असो. आकाशामध्यें चिमण्या व इतरही जे कांहीं धान्यावर उपजीविका करणारे पक्षी आहेत ते पहिल्या मार्गानें संचार करीत असतात, २४ कावळे आणि वृक्षांच्या फळांवर उपजीविका करणारे पक्षी दुसऱ्या मार्गामध्यें हिंडत असतात, क्रौंच कुरर आणि भासपक्षी तिसऱ्या मार्गामध्यें उड्डाण करीत असतात. २५

*

श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम्।
बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् २६
षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेय गतिः परा।
वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः २७
गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिनः।
प्रतिकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् २८
इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा।
अस्माकमपि सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा २९
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः।
आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ३०
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरत.।
विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ३१
उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः।

श्येन पक्षी चवथ्या मार्गाचें अवलंबन करीत असतात, गृध्र पक्षी पाचव्या मार्गामध्यें गमन करीत असतात, बल, वीर्य, रूप आणि यौवन यांनीं संपन्न असलेल्या २६ हंसांचा सहावा मार्ग होय. विनतापुत्र गरुडाची गति त्याच्याही पैक्षां पलीकडे आहे आणि, हे वानरश्रेष्ठहो, विनतापुत्र अरुणापासूनच आम्हा सर्वांची उत्पत्ति झाली आहे २७ असो. ज्या रावणानें हें निंद्य कर्म करून माझ्या भ्राताचा वध केला त्या रावण राक्षसाचा प्रायश्चित्ताकरितां मी आपला सूड तुमच्या द्वारानें लवकरच उगवून घेईन. २८ मला येथून रावण व जनककन्या सीता दिसत आहे. आम्हाला चक्षुष्मती विद्येनें प्राप्त होणारें दिव्य दृष्टिसामर्थ्य आहे २९ आणि त्यामुळें आहाराच्या सामर्थ्यानें व जातिधर्मानें आम्हांला नेहमीं शभर योजनापेक्षांही लांबची वस्तु दृष्टीं पडत असते. ३०

जातिधर्मानेंच आमची उपजीविका लांब दिसणाऱ्या भक्ष्यावर ठरलेली आहे आणि कुक्कुटादिकांची उपजीविका वसतिस्थानभूत वृक्षाचे समीपच विधात्यानें ठरवून ठेविलेली आहे. ३१ असो. [illegible]रजलानें युक्त असलेल्या समुद्राच्या उल्लं-

अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ   ३२
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ।
प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः   ३३
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः ।
निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः   ३४
तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ।
बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते   ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धाकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥[२२३७]

एकोनषष्टितमः सर्गः

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ।
निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः
जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवंगमैः ।
भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत्   १

घनाविषयीं कांहीं उपाय योजून त्या आणि सीतेची भेट झाल्यावर कृतकृत्य होऊन तुम्ही परत चालते व्हा. ३२ तुम्ही मला वरुणालय समुद्राकडे घेऊन जावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण, स्वर्गाला गेलेल्या महात्म्या भ्रात्याला उद्देशून तर्पण करण्याचा माझा विचार आहे " ३३. याप्रमाणें संपातीनें सांगितलें असता त्या महा बलाढ्य वानरांनीं पंख जळून गेलेल्या संपातीला समुद्रतीरीं त्यानें सांगितलेल्या प्रदेशावर नेऊन ठेविलें ३४ आणि त्या पक्षिराजाला त्या प्रदेशावर नेऊन ठेवल्यानंतर सीतेची बातमी लागल्यामुळें ते वानर आनंदित झाले. ३५

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडांपैकीं अठ्ठावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५८ ॥

तदनंतर अमृताप्रमाणें मधुर असलेलें तें गृध्रराजाचें भाषण श्रवण करून ते वानरश्रेष्ठ आनंदित झाले आणि तेच बोलू लागले. १ वानरश्रेष्ठ जांबवान् इतर सर्व वानरांसहवर्तमान भूतलावरून एकदम उडी मारून गृध्रपक्षाला म्हणाला २

क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।
तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ३
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ।
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ४
स हरीन्प्रीति समुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् ।
पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ५
श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ।
येन चापि ममाख्यातं यत्र चाऽऽयतलोचना ६
अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ।
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ७
तं मामेवंगतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ।
आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः

" सीता कोठें आहे, तिला कोणी पाहिलें आहे व तिला कोण हरण करून नेत आहे हें सर्व तू आम्हाला सांग आणि आम्हा वानरांना आधारभूत हो (म्हणजे आम्हा वानरांना जीवदान दे) ३. अरे, वज्राप्रमाणें वेगावेगानें पडणाऱ्या दशरथ-पुत्र रामाच्या बाणाचें आणि त्याचप्रमाणें स्वतः लक्ष्मणानें सोडिलेल्या बाणाचें सामर्थ्य कोण बरें लक्ष्यांत आणीत नाहीं ? " ४

त्यानंतर प्रायोपवेशनाचा बेत रहित केलेल्या आणि सीतेची वार्ता कानीं पडल्यामुळें मनामध्यें स्वस्थ झालेल्या वानरांना पुनरपि धीर देण्याकरितां तो पक्षि-राज संतुष्ट होऊन म्हणाला ५ "विदेहराजकन्या सीता रावणानें हरण करून नेल्याचें मी कसें ऐकिलें, मला ने कोणी सांगितलें आणि दीर्घ नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सीता कोठें आहे हें तुम्ही श्रवण करा ६ अनेक योजनें लांब असलेल्या या दुर्गम पर्वतावर शक्तीचा व पराक्रमाचा ऱ्हास होऊन मी वृद्ध पडल्याला पुष्कळ दिवस झाले. ७ याप्रमाणें अवस्था मला प्राप्त झाली असतांना सुपार्श्व म्हणून प्रसिद्ध असलेला एक श्रेष्ठ पक्षी वेळोवेळीं आहाराच्या योगानें माझें पोषण करीत असे ८ गंधर्वांचा कामवासना, सर्पांचा कोप आणि मृगांचें भय ज्याप्रमाणें तीक्ष्ण

मृगाणां तु मयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ९
स कदाचित्क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ।
गतः सूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः १०
स मयाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः ।
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ११
अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः ।
महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुसमाश्रितः १२
तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ।
पन्थानमेकोऽध्यवसं संनिरोद्धुमवाङ्मुखः १३
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ।
स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयोपमः १४
सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ।
तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमनुयाचितः १५

असतें त्याचप्रमाणें आम्हा गृध्र पक्ष्यांची क्षुधा तीक्ष्ण असते. ९

एकदा क्षुधेनें व्याकुल होऊन या आहाराची वाट पहात असतां दिवसा सूर्योदयसमयीं मत्स्य आणण्याकरितां गेलेला तो माझा पुत्र सायंकाळीं मांस न आणितां (रिक्तहस्तांच) परत आला. १० तेव्हां मत्स्य न मिळाल्यामुळें मीं त्याला बोलून बोलून फार दुःख दिलें. तेव्हां तो आनंदवर्धक माझी क्षमा मागून खरें खरें माझ्याशीं बोलूं लागला. ११ (तो म्हणाला) " तातांनो, मांसाकरितां मी वेळेवर आकाशामध्यें उड्डाण केलें होतें आणि महेंद्रपर्वताचें द्वार रोखून मी स्वस्थ राहिलों होतों. १२ सागरा समीप संचार करणाऱ्या हजारों प्राण्यांचा मार्ग रोखण्याचा निश्चय करून मी एकटा अधोमुख होऊन बसलों होतों; १३ तों इतक्यांत उदयकालच्या सूर्याप्रमाणें जिची प्रभा आहे अशी एक स्त्री घेऊन कज्जलपर्वताप्रमाणें दिसणारा कोणी एक पुरुष जातांना माझ्या दृष्टीं पडला. १४

तेव्हां त्या उभयतांना अवलोकन करितांक्षणीं त्यांनाच पित्याच्या आहाराकरितां घेऊन जावें असा मीं निश्चय केला; परंतु, त्यानें नम्र होऊन दीन वाणीनें 'मार्ग दे' म्हणून माझी प्रार्थना केल्यामुळें मीं त्याला सोडून दिलें. १५ कारण, गरीबीनें

न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित् ।
नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग बत मद्विधः १६
स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगितः ।
अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः १७
दिष्ट्या जीवति सीतेति ह्यब्रुवन्मां महर्षयः ।
कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् १८
एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ।
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः १९
पश्यन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ।
भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् २०
रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम् ।
एष कालात्ययस्तात इति वाक्यविदां वरः २१

वागणाऱ्याचा घात करणारा नीचामध्येंही कोणी ह्या जगतांत सापडणार नाहीं; मग माझ्यासारिख्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ? १६ असो. मी सोडून दिल्यावर तेजानें आकाश व्याप्त करीतच की काय तो पुरुष सत्वर चालता झाला. तो गेल्यानंतर आकाशामध्यें संचार करणाऱ्या सिद्धचारणादिकांनीं माझ्यासमीप येऊन त्या समयतांना जीवदान दिल्याबद्दल माझी प्रशंसा केली. १७ आणि " सीता तुझ्या हातून जिवंत राहिली हें फारच चांगलें झालें आणि कसा तरी रावण रामभार्येसहवर्तमान जिवंत निघून गेला ह्याबद्दल तुझें निःसंशय कल्याण होईल. " १८

ह्याप्रमाणें त्या परमश्रेष्ठ सिद्धांनीं मला सांगितलें आणि स्त्रीला घेऊन जाणारा तो राक्षसांचा राजा रावण होता असें मला कळविलें. १९ सारांश, दशरथपुत्र रामाची भार्या सीता शोकावेगानें व्याकुल झालेली होती, तिच्या शरीरावरील भूषणें वस्त्रांसहवर्तमान अस्ताव्यस्त झालेलीं होतीं २० आणि तिचे केंस मोकळे सुटले असून रामलक्ष्मणाच्या नावानें ती आक्रोश करीत चालली होती. हें पहाण्यांत गुंतल्यामुळें, हे तात, मला येण्याला इतका उशीर झाला (आणि रिकहस्तीं परत येण्याचें कारण तरी हेंच). ह्याप्रमाणें वक्त्यामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या २१

एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ।
तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे २२
अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ।
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना २३
श्रूयतां तत्र वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।
वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः २४
यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः।
तद्भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः २५
प्रहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः २६
रामलक्ष्मणबाणाश्च विहिताः कङ्कपत्रिणः ।
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे २७
कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ।
भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् २८

सुपार्श्वानें हा सर्व वृत्तांत मला निवेदन केला. परंतु, तो ऐकून घेऊनही पराक्रम गाजविण्याविषयीं माझ्या मनांत कांहीं एक विचार आला नाहीं २२

कारण, पंख नाहींसे झालेला पक्षी कांहीं पराक्रमाचें कृत्य करण्यास प्रवृत्त होणार कसा ? वाणी आणि बुद्धि ह्यांच्या गुणावर अवलंबून असलेल्या माझ्या हातून जें होणें शक्य आहे २३ तें तुम्ही श्रवण करा. तें होणें तुमच्या पराक्रमावर अवलंबून आहे. मी फक्त वाणी व मती ह्यांच्या योगानें तुम्हां सर्वांचें प्रिय करीन २४ दशरथपुत्र रामाचें जें कार्य आहे तें माझेंच आहे ह्याबद्दल संशय नाहीं. शिवाय, वानरराज सुग्रीवानें पाठविलेले तुम्ही बुद्धीनें श्रेष्ठ, बलाढ्य व विचारी असून देवांनाही अजिंक्य आहांत, २५-२६ आणि कंकपक्ष्यांच्या पंखांनीं युक्त असलेले रामलक्ष्मणांचे धनुष्यापासून सुटलेले बाण त्रैलोक्याचें रक्षण व निग्रह करण्यास समर्थ आहेत. २७ तेव्हां दशकंठ रावण जरी तेजस्वी व बलाढ्य आहे तरी तुम्हां समर्थांना कांहींच कठिण नाहीं. २८ तस्मात्, आतां कालविलंब

तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः।
न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः २९

-इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किं० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥[२२६६]

षष्टितमः सर्गः ।

ततः कृतोदकं स्नातं ते गृध्रं हरियूथपाः।
उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समन्ततः १
तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम्।
जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् २
कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम।
तथ्यं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ३
अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरानघ।
सूर्यतापपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ४
लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव।
वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ५

-पुरे; (सीतेचा शोध लावण्याविषयीं) तुह्मी आपल्या मनाचा निश्चय करा. कारे, -तुमच्यासारिखे बुद्धिमान् पुरुष योग्य कृत्याला आळस करीत नाहींत. २९

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं एकुणसाठावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५९ ॥

तदनंतर स्नान करून व भ्रात्याच्या नांवानें पाणी सोडून तो संपाति गृध्र रमणीय पर्वतावर बसला असतां वानरसेनाधिपति त्याच्या सभोंवतीं गराडा देऊन बसले. १ तेव्हां त्या सर्व वानरांनीं परिवेष्टित असलेला अंगद तेथें बसला असतांना विश्वास आल्यामुळें संपाति आनंदानें पुनरपि त्याला म्हणाला २ " कांहीं एक गडबड न करितां वानरांनीं माझें ह्मणणें ऐकून घ्यावें. मिथिलराजकन्या सीतेचा पत्ता मला कसा लागला हें मी खरें खरें सांगतों. ३

हे निष्पापा अंगदा, सूर्याच्या तापानें व्याकुल होऊन सूर्यकिरणांनीं दग्ध -झाल्यामुळें पूर्वी मी ह्या विंध्यपर्वताच्या शिखरावर पडलों. ४ अगदीं मूर्छित होऊन मी विव्हळ पडलों असतां सहा दिवसा नंतर मी शुद्धीवर आलों आणि -चोहोंकडे पाहू लागलों तों माझ्या कांहींच ओळखीचें दिसेना. ५ तदनंतर सागर,

ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च।
वनानि च प्रदेशांश्च निरीक्ष्य मतिरागता ६
हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कंदरोदरकूटवान्।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः ७
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम्।
ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ८
अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ।
वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ९
अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः।
तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः १०
तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम्।
जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ११
तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः।
वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते १२

पर्वत, सर्व नद्या, सरोवरें, वनें आणि प्रदेश अवलोकन केल्यावर माझी मति स्थिर होऊं लागली ६ आणि आनंदित पक्षिसमुदायानीं व्याप्त, गुहा व शिखरें यांनीं युक्त आणि दक्षिण समुद्राच्या तीरीं असलेला हा विंध्याद्रि अशी माझी खात्री झाली. ७

त्या ठिकाणीं देवानाही अत्यंत पूज्य असा एक पवित्र आश्रम होता व त्या आश्रमामध्यें उग्र तपश्चर्या करणारा एक निशाकर नामक ऋषि रहात असे. ८ तो धर्मज्ञ निशाकर स्वर्गाला गेल्यानंतर त्या ऋषीवाचून ह्या पर्वतावर वास्तव्य करीत असतांना माझीं आठ हजार वर्षें लोटलीं. ९ मी येथें येऊन पडल्यानंतर मोठ्या संकटानें व दुःखानें हळूं हळूं विंध्यशिखरापासून खालीं उतरून तीक्ष्णाग्र दर्भानीं युक्त असलेल्या पृथ्वीवर पुनरपि येऊन पोंचलों. १० अत्यंत दुःखित झालेल्या मला त्या ऋषींचें दर्शन घेण्याची इच्छा प्राप्त झाली होती. कारण, जटायूनें व मीं त्यांची पुष्कळ वेळां सेवा केलेली होती. ११

त्यांच्या आश्रमस्थानासमीपच सुगंधि वायु वहात असत आणि पुष्परहित अथवा फलरहित असा एकही वृक्ष तेथें दृष्टीं पडत नसे. १२ अहो. त्या पवित्र

उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः।
द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवन्तं निशाकरम् १३
अथ पश्यामि दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम्।
कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् १४
तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नानासरीसृपाः।
परिवार्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा १५
ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः।
प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् १६
ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः।
मुहूर्तमात्रान्निर्गम्य ततः कार्यमपृच्छत १७
सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते।
अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव १८

आश्रमासमीप येऊन मी एका वृक्षाखाली भगवान् निशाकरमुनींच्या दर्शनाची वाट पहात बसलों. १३

तेव्हां उज्ज्वल तेजानें युक्त असे ते ऋषि स्नान करून व उत्तरेकडे तोंड करून वळलेले मीं दूर अवलोकन केले. ते ऋषि फारच तेजस्वी असल्यामुळें अनोळखी प्राण्यानें त्याच्यासमोर जाणेंही अशक्य होतें. १४ तथापि, उदार पुरुषाचे भोंवतीं गराडा देऊन ज्याप्रमाणें याचक लोक जात असतात त्याचप्रमाणें ऋक्ष, सृमर, व्याघ्र, सिंह आणि नाना प्रकारचे सर्प त्याला गराडा देऊन चाललें होते. १५ तदनंतर राजा राजवाड्यामध्यें प्रविष्ट झाला असतां ज्याप्रमाणें अमात्यासहवर्तमान सर्व सैन्य परत फिरतें त्याप्रमाणें ते निशाकरऋषि आश्रमांत प्रविष्ट झाल्याचें समजून आल्यावर सर्वही प्राणी परत गेले. १६

येतां येतां मला अवलोकन करितांक्षणीं ते ऋषि संतुष्ट होऊन आश्रमामध्यें गेले; परंतु, एका क्षणांत पुनरपि बाहेर येऊन मला त्यांनीं कार्याविषयीं प्रश्न केला. १७ (ते म्हणाले) " हे विनयसंपन्न गृध्रा, केंस विकल झालेले पाहिल्यावर तुझी एकाएकीं ओळख पटत नाहीं. हे तुझे पंख अग्नीनें दग्ध झालेले असून शरीरांतील प्राणही दग्ध झाल्यासारिखेच झाले आहेत. १८ वेगामध्यें

गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे।
गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ १९
ज्येष्ठोऽवितस्त्वं संपाते जटायुरनुजस्तव।
मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम २०
किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम्।
दण्डो वाऽयं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः २१

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० षष्टितमः सर्गः ॥६०॥ [२२८७]

एकषष्टितमः सर्गः।

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं सहसा कृतम्।
आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा १
भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः।
परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् २

-वायूची बरोबरी करणारे असे दोन सामान्य गृध्रच नव्हे परंतु, यथेष्ट रूप धारण करणारे व उभयता भ्राते असलेले गृध्रांचे राजे पूर्वी माझ्या अवलोकनांत होते. १९ हे संपाते, त्यांतील तूं ज्येष्ठ भ्राता आहेस हें मी ओळखिलें. जटायु हा तुझा कनिष्ठ भ्राता होय. तुम्ही मनुष्यरूप धारण करून माझे पाय धरीत होतां. २० तुला काय व्याधि उत्पन्न झाली आहे, तुझे पंख कशाने झडले आहेत अथवा हा कोणीं प्रहारच तुझ्यावर केला आहे की काय, हें सर्व मी विचारीत आहें तें तूं मला कथन कर. २१ "

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडापैकीं साठावा सर्ग समाप्त झाला. ॥ ६० ॥

तदनंतर इंद्रासहवर्तमान युद्ध करणें हें जें दुष्कर व भयंकर कर्म अविचारामुळें झालें होतें तें आणि त्याचप्रमाणें सूर्यासमीप जाणें हें सर्व कृत्य संपातीनें त्या मुनींना कथन केलें. १ (तो म्हणाला) " हे भगवन्, इंद्राशीं झालेल्या युद्धामध्यें वज्रप्रहारानें मला जखमा झाल्यामुळें मी थकून गेलों आहें आणि पंख नाहींसे होण्यासारिखें अनुचित कर्म केल्याची लाज वाटत असल्यामुळें माझ्या मनाला काहीं सुचेनासें झालें. ह्या कारणामुळें जरी मी काहीं भाषण करण्यास समर्थ नाहीं तथापि काहीं काहीं सांगतों. २ मी व जटायु गर्वानें मोहित होऊन

अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहितौ ।
आकाशं पतितौ दूराज्जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ३
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ।
रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ४
अप्यावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ।
रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ५
क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिःस्वनः ।
गायन्तीः स्माङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ६
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमास्थितौ ।
आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंस्थितम् [illegible]
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ।
आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुंधरा ८

स्पर्धेनें आकाशामध्यें गेलों आणि ' जो लांब उडून जाईल तो श्रेष्ठ. ' असा पण लावून आपलें सामर्थ्य किती आहे हें पाहूं लागलों. ३

कैलासपर्वताच्या शिखरावर ' सूर्य अस्ताचलाला जाण्याचें पूर्वीच त्याला गाठावयाचा. ' असा मुनींच्या समक्ष पण करून ४ आम्हीं एकदम आकाशामध्यें उड्डाण केलें असता भूतलावरील वेगळीं वेगळीं नगरें रथाच्या चाकाप्रमाणें आम्हाला दिसूं लागलीं ५ आणि वर वर जाताना कोठें वाद्याचा घोष व कोठें भूषणाचा ध्वनि कानीं पडूं लागला असून कोठें कोठें रक्त वस्त्र परिधान केलेल्या पुष्कळच स्त्रिया गात असताना आम्हीं अवलोकन केल्या. ६ एकदम आकाशामध्यें उडून सूर्यमंडळासमीप आम्ही जाऊं लागलों असतां गवतानें भरलेलें वन जसें दिसतें तसें देशानीं भरलेलें भूतल आम्हाला दिसूं लागलें. सारांश, भूतलावरील प्रदेश तृणासारिखे आम्हाला सूक्ष्म दिसूं लागले. ७

पर्वतानीं आच्छादित असलेली ही भूमि लहान लहान धोंड्यानीं आच्छादित झाल्यासारिखी दिसूं लागली आणि त्याचप्रमाणें पृथ्वी वास्तविक नद्यानीं व्याप्त झाली असताना ती सुतानीं व्याप्त झाल्यासारखी दिसूं लागली. ८ हिमालय,

हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः।
भूतले सम्प्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ९
तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः।
समाविशत मोहश्च ततो मूर्छा च दारुणा १०
न च दिग्ज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी।
युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ११
मनश्च मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम्।
यत्नेन महता ह्यस्मिन्मनः संधाय चक्षुषी।
यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः १२
तुल्यपृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ १३
जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः।

विंध्य आणि सर्वांत मोठा असा मेरुपर्वत हे सर्व जलाशयामध्यें क्रीडा करीत असलेल्या गजाप्रमाणें दिसूं लागले ९ वर जाता जाता मध्याह्नसमय झाला असतां आम्हांला फारच उष्मा भासूं लागला, आम्ही अतिशय थकून गेलों. मग हा अतिच वाटूं लागलें, पूर्व कोणती व पश्चिम कोणती हें कांहीं एक समजेनासें झालें आणि नंतर मूर्छाही आली. १० दक्षिण दिशा कोणती तें समजेना, आग्नेय कोणती हें ओळखूं येईना आणि पश्चिम कोणती त्याचीही अटकळ होईना, सारांश, जगताचा दाह प्रलयकालीं व्हावयाचा हें जरी ठरलेलें आहे तरी जगत् अग्नीनें दग्ध झाल्याचा आम्हाला तेव्हां अनुभव येऊं लागला. ११

माझ्या मनाला तर कांहींच सुचेनासें झालें आणि मनाचाच आधार असा डळमळीत झाल्यावर दृष्टीचीही गति कुंठली, १२ तथापि मोठ्या यत्नानें आम्ही त्या सूर्यासंबंधानें मन व दृष्टि स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला आणि मोठ्या प्रयत्नानें आम्हीं आणखी एकदां सूर्याकडे पाहिलें, तों सूर्य आम्हाला पृथ्वीएवढा × मोठा दिसूं लागला. १३ जटायु मला कांहीं एक न सांगतां भूमीवर पडला आणि तो

× वर जाता जाता सूर्य पृथ्वीएवढा दिसूं लागला असें जें म्हटलें आहे तें विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् १४
पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत।
प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् १५
आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम्।
अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः १६
राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च।
सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः १७

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किं० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ [२२०४]

द्विषष्टितमः सर्गः।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं भृशदुःखितः।
अथ ध्यात्वा मुहूर्तं च भगवानिदमब्रवीत् १
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः।
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलं च ते २

पडल्याचें अवलोकन करितांक्षणीं मीही (त्याच्या रक्षणाकरितां पंख पसरून) आपलें अंग सोडून दिलें. १४ जटायूचें मी पंखांनीं रक्षण केलें असल्यामुळें तो दग्ध झाला नाहीं; परंतु, आकाशांतून पडतां पडतां निष्काळजीपणामुळें मी मात्र दग्ध होऊन गेलों, १५ जटायु जनस्थानामध्यें पडला असावा असा माझा अदमास आहे. मी तर पंख जळून गेल्यामुळें ह्या विंध्यपर्वतावर जड गोळा होऊन पडलों. १६ सांप्रत मी राज्यांतून भ्रष्ट झालों असून भ्रात्याचा मला वियोग झाला आणि पंख नाहींसे झाले असून माझे ठिकाणीं पराक्रमही राहिलेला नाहीं. सारांश, सर्वथा मरणाचीच इच्छा धरून मी ह्या पर्वतशिखरावरून खालीं उडी घेतों." १७

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं एकसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६१ ॥

ह्याप्रमाणें अत्यंत दुःखित झालेल्या संपातीनें मुनिश्रेष्ठ निशाकरांना सांगितलें व तो रोदन करूं लागला. तेव्हां क्षणभर विचार करून भगवान् निशाकरांनीं त्याला म्हटलें १ " तुला मुख्य पक्ष व उपपक्ष पुनरपि दुसरे फुटतील आणि त्याचप्रमाणें चक्षू, प्राण, पराक्रम व बल हीं तुझीं उत्कृष्ट होतील. २

पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम्।
दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ३
राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुवर्धनः।
तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ४
अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति।
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ५
नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति।
राक्षसेन्द्रो जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ६
सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली।
न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ७
परमान्नं च वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः।
यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ८
तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति।

पुराणामध्यें पुढें होणारें एक फारच मोठें कार्य मी श्रवण केलें आहे आणि त्याप्रमाणें पुराणांत श्रवण करून तें कार्य मला विदित झालें आहे त्याप्रमाणें तपश्चर्येच्या योगानेंही तें मी अवलोकन केलें आहे. ३ इक्ष्वाकुकुळाची कीर्ति वर्धिंगत करणारा कोणी दशरथ म्हणून राजा होईल आणि त्याला राम ह्या नावाचा महातेजस्वी पुत्र होईल. ४

तो अमोघपराक्रमी पित्याची आज्ञा झाल्यावरून भ्राता लक्ष्मणासहवर्तमान अरण्यामध्यें जाईल. ५ देवदानवांना अवध्य आणि राक्षसांचा अधिपति असा रावणनामक राक्षस त्याची भार्या जनस्थानांतून हरण करून नेईल ६ व हरण करून नेल्यानंतर भोग्य वस्तु, भक्ष्य आणि भोज्य पदार्थ ह्यांच्या योगानें तो तिचें मन वळविण्याचाही प्रयत्न करील. तथापि, दुःखामध्यें मग्न झालेली ती महाभाग्यवती यशस्विनी रामपत्नी कांहीं एक खाणार नाहीं. ७

तदनंतर विदेहराजकन्या सीता क्षुधित आहे हें जाणून अमृततुल्य आणि देवांनाही दुर्लभ असें परमान्नसंज्ञक अन्न इंद्र तिला देईल. ८ तें अन्न "इंद्रापासून हें प्राप्त झालें आहे" असें समजून सीता स्वीकारील आणि प्रथमतः

अन्नमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ९
यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवरः ।
देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति १०
द्रक्ष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः ।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ११
सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ।
देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे १२
उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ।
इहस्थस्त्वं हि लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि १३
त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ।
ब्राह्मणानां गुरूणां च मुनीनां वासवस्य च १४
इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

त्यांतील कांहीं अन्न काढून रामाच्या उद्देशानें ती भूतलावर अर्पण करील ९ व तें भूतलावर अर्पण करितांना " माझा भर्ता आणि देवर लक्ष्मण जर जिवंत असतील किंवा देवत्व पावले असतील तर त्यांना हें अन्न प्राप्त होवो. " असें ती म्हणेल १० तेथें सीतेच्या शोधाकरितां पाठविलेले रामदूत वानर येतील. त्यांना, हे पक्ष्या, रामपत्नी सीता कोठें आहे तें तूं निवेदन कर. ११

सारांश, कांहीं जरी झालें तरी तुला येथून जाता उपयोगी नाहीं तूं अशा प्रकारचा असतांना कोठें जाशील ? देश आणि काल ह्यांची तूं वाट पहा म्हणजे आपोआप तुला पक्ष प्राप्त होतील. १२ तुला आजच्या आजच पक्षयुक्त करण्याचा माझा उद्देश आहे (परंतु पक्ष प्राप्त झाल्यावर तूं हें स्थान सोडून जाण्याचा संभव असल्यामुळें कदाचित् देवकार्य तुझ्या हातून होणार नाहीं. म्हणून मी तसें करीत नाहीं) तूं येथें राहूनच लोकांना हितप्रद असें कृत्य करशील. १३ तें कार्य साधारण लोकांचेंच नसून श्रेष्ठ ब्राह्मण मुनि, इंद्र आणि ते राजकुमार रामलक्ष्मण ह्यांचेंही आहे आणि तें तुझ्या हातून होणार होणार आहे. १४

म्हणून रामलक्ष्मणांना अवलोकन करण्याची माझीही इच्छा आहे, परंतु,

नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् १५
महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः १६
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥ [२३२०]

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः ।
मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम् १
कंदरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ।
अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये २
अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं साग्रशतं गतम् ।
देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ३
महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ।
मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ४

इतका दीर्घकाल कोठेपर्यंत प्राण धारण करून राहण्याची माझी इच्छा नाही;
म्हणून मी आता लवकरच ह्या देहाचा त्याग करीन." १५ याप्रमाणे तत्त्व-
ज्ञानसंपन्न झालेल्या त्या निशाकरमहर्षींनी त्याला सांगितलें. १६

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणरूप आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडांतील बासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

ह्या व अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या पुष्कळ वाक्यांनी माझी प्रशंसा करून आणि मला
निरोप देऊन तें संभाषण करण्यामध्ये श्रेष्ठ असलेले निशाकरमुनि आपल्या
निवासस्थानामध्ये प्रविष्ट झाले. १ नंतर मी हळू हळू पर्वताच्या गुहेपासून बाहेर
निघालों आणि विंध्याचलाच्या शिखरावर आरूढ होऊन तुमची वाट पाहत
बसलों. २ आज ह्या गोष्टीला पुरीं पुरीं शेंकडों वर्षे लोटून गेलीं आहेत आणि
तेव्हापासून मी ह्या मुनींचें वचन मनांत धरून तुम्हीं केव्हां व कोठें दृष्टीस पडतां
ह्याची वाट पहात बसलों आहें. ३ महाप्रस्थानाचें अवलंबन करून निशाकरमुनि
स्वर्गाला गेल्यानंतर अनेक विचारांनी व्याप्त झालेल्या माझ्या अंगाचा एक-
सारख्या संतापामुळें दाह होत आहे आणि प्राण देण्याचा जो विचार माझ्या मनात
आला होता तो ह्या मुनींच्या शब्दावरून मी रहित करून बसलों आहें. ४

उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ।
बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणे मम ।
सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ५
बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ।
पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ६
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीतावियोजितौ ।
न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ७
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संहतैर्वानरैः सह ।
उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ८
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ९
निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ।
आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ १०

अग्नीची उज्ज्वल ज्वाला ज्याप्रमाणें अंधकाराचा नाश करिते त्याप्रमाणें माझ्या प्राणरक्षणाकरितां त्या महर्षींनीं जी मला बुद्धि दिली ती माझ्या दुःखाचा परिहार करीत आहे. ५ दुरात्म्या रावणाचें वीर्य (माझ्या पुत्राच्या वीर्यापेक्षां कमी आहे हें) मला ठाऊक असल्यामुळें "तूं मैथिलीचें रक्षण कसें केलें नाहींस ?" म्हणून मी पुत्राची शब्दांच्या योगानें चांगलीच खरडपट्टी काढिली. ६ ('हे राम, हे लक्ष्मणा,' अशा प्रकारचा) तिचा विलाप श्रवण करून आणि अर्थात्च सीतेचा त्यांना वियोग झाला आहे असे ऐकून दशरथाचे ठिकाणीं असलेल्या प्रेमामुळें मला प्रिय अशी जी अवश्य कर्तव्य गोष्ट ती माझ्या पुत्रानें केली नाहीं. ७

याप्रमाणें एकत्र जमलेल्या वानरांसहवर्तमान तो संपाति भाषण करीत असतांना त्या वनचर वानरांसमक्ष त्याला पंख फुटले. ८ तेव्हां आपलें शरीर नूतन फुटलेल्या अरुणवर्ण पक्षांनीं युक्त झालें आहे असें अवलोकन करून त्या संपातीला अनुपम हर्ष झाला आणि तो वानरांना म्हणाला ९ "अपरिमित सामर्थ्यवान् निशाकरराजर्षींच्या प्रसादानें सूर्यकिरणांनीं दग्ध झालेले पंख मला

यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ।
तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ।
पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२
इत्युक्त्वा तान्हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्तमः ।
उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः ।
बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४
अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ।
अभिजिदभिमुखां दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ [२३३५]

पुनरपि फुटले, १० त्यामुळें यौवनावस्थेमध्यें असतांना माझ्या ठिकाणीं जो पराक्रम वसत होता तोच पराक्रम व सामर्थ्य आज मला प्राप्त झालें आहे असें मला वाटतें, ११ त्यास्तव, तुम्ही सर्वप्रकारें यत्न करा म्हणजे सीतेचा शोध लागेल. कारण, (ज्या गोष्टी निशाकरमहर्षीनीं सांगितल्या त्यापेक्षां) मला, पंखाचा लाभ झाला ही गोष्ट तुमचा प्रयत्न सिद्धीस जाईल असा विश्वास तुमचे ठिकाणीं उत्पन्न करण्यासारखी झाली आहे. १२

त्याप्रमाणें त्या सर्व वानरांना सांगून तो आकाशामध्यें संचार करणारा पक्षिश्रेष्ठ संपाति आपणाला पूर्वीप्रमाणें गति प्राप्त झाली आहे किंवा नाहीं हें पाहण्याकरितां विंध्याचलाच्या शिखरापासून उडून गेला. १३ तेव्हां त्याचें भाषण श्रवण करून मनामध्यें संतुष्ट झालेले वानरश्रेष्ठ प्रयत्नसाध्य जो सीताप्राप्तिरूप अभ्युदय तो करून घेण्याविषयीं उत्सुक झाले. १४ सारांश, (संपातीचें भाषण श्रवण केल्या) नंतर गतीनें वायूची बरोबरी करणारे आणि त्याच्या भाषणामुळें धैर्य आलेले ते वानरश्रेष्ठ जनककन्येचा शोध लावण्याविषयीं उत्सुक होऊन अभिजित् नक्षत्राचें संमुख असलेल्या (दक्षिण) दिशेकडे चालते झाले. १५

त्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं त्रेसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ।

आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवंगमाः ।
संगताः प्रतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः १
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः २
अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ।
कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमवस्थितम् ३
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ।
संनिवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ४
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ।
क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ५
संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ।
रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ६

गृध्रराज संपातीनें सीतेचा वृत्तांत सांगितला असतां आनंदित झालेले ते सिंहासारखे पराक्रमी वानर उड्या मारून एकत्र जुळले आणि गर्जना करूं लागले. १ संपातीचें भाषण श्रवण करितांक्षणीं रावणक्षयाचा उद्देश मनांत धरून सीतेच्या दर्शनाची इच्छा करणारे वानर आनंदित होऊन समुद्राकडे गेले. २ आणि त्या सागरतीररूप प्रदेशाप्रत जाऊन पोंचल्यानंतर ज्या ठिकाणीं चन्द्रसूर्यप्रभृति महांसहवर्तमान सर्व द्युलोकाचें पूर्णपणें प्रतिबिंब पडलेलें असतें तो समुद्र त्या भयंकरपराक्रमी वानरांनीं अवलोकन केला. ३

नंतर त्या महाबलाढ्य वानरवीरांनीं दक्षिण समुद्राच्या उत्तर तीरावर तळ दिला. ४ कोठें कोठें लाटा मुळींच नसल्यामुळें तो समुद्र गाढ निद्रिस्थ प्राण्यासारखा भासत होता, कोठें कोठें लाटा उसळत असल्यामुळें क्रीडा करीत आहे असा दिसत होता, कोठें कोठें पर्वतप्राय जलतरंगांनीं व्याप्त झालेला दिसत होता ५ आणि कोठें कोठें पातालनिवासी दानवाधिपतींनीं तो गजबजून गेलेला होता. अशाप्रकारें शरीरावर रोमांच उठविणारा तो समुद्र अवलोकन करितांच्या

आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ७
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ।
आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ८
न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ।
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ९
यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिद्ध्यति १०
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह ।
हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ११
सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ।
वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनीस्थितम् १२
कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ।

वानरश्रेष्ठ मनामध्यें खिन्न झाले. ६ सारांश आकाशाप्रमाणें तो दुस्तर सागर अवलोकन करून सर्व वानर खिन्न झाले आणि एकत्र जुळून " पुढें काय करावें " म्हणून एकमेकांशीं बोलूं लागले. ७

तेव्हां समुद्र अवलोकन करितांक्षणीं वानरसेना खिन्न झालेली पाहून भयभीत झालेल्या वानरांना वानरश्रेष्ठ अंगद धीर देऊं लागला. ८ (तो म्हणाला) " तुम्ही मनामध्यें खेद करूं नका; खेद हा फार वाईट आहे. कारण, क्रुद्ध झालेला सर्प ज्याप्रमाणें बालकाचा घात करितो त्याप्रमाणें खेद पुरुषाचा घात करितो. ९ पराक्रम करण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां जो पुरुष विचार न करितां खिन्न होऊन बसतो त्या तेजोहीन पुरुषाचा मनोरथ कधींही सिद्धीस जात नाहीं. " १० असो. ती रात्र निघून गेल्यानंतर वृद्ध वृद्ध वानरांसहवर्तमान अंगद पुनरपि मसलत करूं लागला. ११ सारांश, मरुद्गणांच्या सैन्यामध्यें बसलेला इंद्रच की काय अशा रीतीनें शोभत असलेल्या अंगदाचे भोंवतीं गराडा देऊन वानरांची ती सर्व सेना बसली १२ कारण, वालिपुत्र अंगद आणि हनुमान्

अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १३
ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः।
अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४
क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम्।
कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १५
को वीरो योजनशतं लङ्घयेत प्लवंगमः।
इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेत्को महाभयात् ॥ १६
कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च।
इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७
कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम्।
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च वनौकसम् ॥ १८
यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः।
स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ १९
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत्।

ह्यावाचून ती वानरी सेना धारण करण्याला दुसरा कोण बरें समर्थ झाला असता? १३ असो. तदनंतर त्या वृद्ध वृद्ध कपींचें आणि त्या सैन्याचें अनुमोदन घेऊन शत्रूला जेरीस आणणारा वैभवशाली अंगद सुरेखसा भाषण करूं लागला. १४ (तो म्हणाला) "ह्या वेळेस कोण महातेजस्वी वानर समुद्राचें उल्लंघन करील आणि शत्रुदमन करणाऱ्या सुग्रीवाला सत्यप्रतिज्ञ कोण करील? १५ कोणता बरें वीर वानर शंभर योजनें समुद्र ओलांडून जाईल आणि ह्या सर्व वानरसेनाधिपतींना मोठ्या भयापासून कोण बरें मुक्त करील? १६ कोणाच्या बरें प्रसादामुळें भार्या, पुत्र व गृहें आपण, येथून मनोरथ परिपूर्ण होऊन परत गेल्यावर, सुखानें अवलोकन करूं? १७ कोणाच्या बरें प्रसादामुळें आम्हाला आनंदानें महाबलाढ्य राम, लक्ष्मण आणि वनचर सुग्रीव यांचे समीप जाता येईल? १८ तुम्हांपैकीं जर कोणी वानर समुद्राचें उल्लंघन करून जाण्याविषयीं समर्थ असेल तर त्यानें येथें या वेळीं आम्हाला सत्वरच पवित्र अशी अभयदक्षिणा द्यावी." १९
हें अंगदाचें भाषण श्रवण केल्यावर कोणीही वानर कांहीं एक बोलेना. ती सर्वही

स्तिमितेवाभवत्सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी २०
पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः २१
सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः।
व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः २२
न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचिद्भवेत्।
ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः २३

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्कि० चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥ [१३५८]

पञ्चषष्टितमः सर्गः।

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः।
स्वं स्वं गतौ समुत्साहमूचुस्तत्र यथाक्रमम् १
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव अङ्गदो जाम्बवांस्तथा २
आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्।
गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ३

वानरसेना तेथें जशी कांहीं स्तिमित होऊन राहिली. २० तेव्हां पुनरपि वानरश्रेष्ठ अंगद त्या वानरांना म्हणाला २१ "तुम्ही सर्वही बलवानांमध्यें श्रेष्ठ असून सर्वही महापराक्रमी आहांत. इतकेंच नव्हे; परंतु, सर्वही निष्कलंक कुलामध्यें उत्पन्न झालेले असून पराक्रमासंबंधानें तुम्ही सर्व वारंवार प्रशंसेसही पात्र झाला आहांत. २२ तात्पर्य, तुम्हांपैकीं कोणाचीही गति कधींही कुंठित होत नाहीं. यास्तव, हे वानरश्रेष्ठहो, मार्ग उल्लंघन करून जाण्याविषयीं आपआपल्या सामर्थ्याला अनुसरून तुम्ही काय तें सांगा." २३

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडांपैकीं चौसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६४ ॥

नंतर अंगदाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते सर्वही वानरश्रेष्ठ गतीसंबंधानें अनुक्रमें आपआपलें सामर्थ्य कथन करूं लागले. १ गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, मैंद, द्विविद, अंगद आणि जांबवान् ह्यांनीं आपआपलें सामर्थ्य कथन केलें. २ पैकीं गज म्हणाला "मी दहा योजनें उडी मारीन." गवाक्ष म्हणाला "मी

शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमाः ॥ ४
चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः ॥ ५
वानरांस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः ।
योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७
ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ।
गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८
सुषेणस्तु महातेजाः सत्त्ववान्कपिसत्तमः ।
अशीतिं प्रतिजानेऽहं योजनानां पराक्रमे ॥ ९
तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ।
ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १०
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ।
ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११

वीस योजनें मारीन " ३ हें ऐकून शरभवानर तेथें जुळलेल्या वानरांना म्हणाला "मी तीस योजनें उड्डाण करीन " ४ तदनंतर ऋषभवानर त्या वानरांना म्हणाला "मी एका उडीसरसा चाळीस योजनें निःसंशय जाईन " ५

नंतर महातेजस्वी गंधमादन वानरांना म्हणाला " मी पन्नास योजनें उडी मारीन ह्यांत संशय नाहीं " ६ तदनंतर मैंदवानर तेथें जुळलेल्या वानरांना म्हणाला " माझ्या अंगीं साठ योजनें उल्लंघून जाण्याचें सामर्थ्य आहे " ७ तें ऐकून महातेजस्वी द्विविद म्हणाला " मी सत्तर योजनें उडी मारीन ह्यांत संदेह नाहीं " ८ तेव्हा महातेजस्वी व धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ सुषेण म्हणाला " गमनाविषयीं ऐंशीं योजनांची टर मी प्रतिज्ञाच करितों " ९ ह्याप्रमाणें ते वानर सांगत असतांना त्या सर्वांना अनुमोदन देऊन त्यांतील सर्वांत श्रेष्ठ जांबवान् म्हणाला १० " पूर्वी आमच्याही अंगांत बरीच लांब उडी मारण्याचा कांहीं पराक्रम होता, परंतु, सांप्रत आमच्या वयाची अगदीं पराकाष्ठा झालेली आहे ११

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ।
यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ १२
सांप्रतं कालमस्माकं या गतिस्तां निबोधत ।
नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः १३
तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवानिदमब्रवीत् ।
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः १४
मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः सनातनः ।
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रम १५
स इदानीमहं वृद्धः प्लवेन मन्दविक्रमः ।
यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परम् १६
संप्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः ।
नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति १७
अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ।
अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिम् १८

तथापि, असा जरी प्रकार आहे तरी ज्या कार्याकरिता वानरराज सुग्रीव आणि राम ह्यांचा निश्चय झालेला आहे त्या ह्या कार्याची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं. १२ तस्मात्, सांप्रतकालीं गमनाविषयीं आमचें काय सामर्थ्य आहे हें तुम्ही ऐकून घ्या. मी अद्यापिही नव्वद योजनें उडी मारीन ह्यांत संशय नाहीं." १३ ह्यानंतर त्या सर्व वानरश्रेष्ठांना जांबवान पुनरपि म्हणाला "गमनाविषयीं माझें सामर्थ्य कांहीं येवढेंच नव्हतें. १४ विरोचनपुत्र बलि यज्ञ करण्यास उद्युक्त झाला असतांना अक्षीण असा जो विष्णु तो पूर्वी जेव्हां तीन पायांनी त्रैलोक्य व्याप्त करूं लागला तेव्हां मी त्याला प्रदक्षिणा केलेली आहे. १५

परंतु, सांप्रत मी वृद्ध झालों असल्यामुळें गमनाविषयीं माझें सामर्थ्य कमी झालें आहे. त्या वेळीं यौवनावस्थेमध्यें माझे ठिकाणीं मोठें अप्रतिम सामर्थ्य होतें. १६ सांप्रत एका उडीसरसें काय तें नव्वद योजनेंच उल्लंघून जाण्याचें माझें सामर्थ्य आहे, परंतु, येवढ्यानें ह्या कार्याची सिद्धि होणार नाहीं." १७ ह्यानंतर जांबवानाला अनुमोदन देऊन अंगदानें उदार अर्थानें भरलेलें असें भाषण केलें. सारांश, ज्ञानी अंगद महाकपि जांबवानाचें म्हणणें मान्य करून म्हणाला १८

अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत्।
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् १९
तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः।
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम २०
कामं शतसहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते।
योजनानां भवाञ्छक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् २१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन।
भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम २२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप २३
अपि वै तस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम।
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान्

मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिद्ध्यन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः २५
तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्यविक्रम ।
बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप २६
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ।
भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने २७
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः २८
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ।
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् २९
न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ।
तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ३०
स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ।

गोष्टीचें मूळ रक्षण करून ठेविलें पाहिजे, असा कार्यवेत्त्या पुरुषाचा न्याय आहे कारण, मूळ जर कायम असेल तर इतर सर्व फिरफोळ गोष्टी सिद्धीस जातात. २५ तस्मात्, हे अमोघपराक्रमी शत्रुतापना अंगदा, बुद्धि आणि पराक्रम ह्यांनीं संपन्न असलेला तूंच ह्या कार्यसिद्धीचें साधन व मूळ आहेस. २६ हे वानरश्रेष्ठा, तूं आमचा गुरु असून गुरुपुत्रही आहेस आणि म्हणूनच तुझा आश्रय धरून आम्ही कोणतीही गोष्ट सिद्धीस नेण्यास समर्थ आहोत " २७

त्याप्रमाणें महाबुद्धिमान् जांबवान् अंगदाशीं भाषण करून स्वस्थ बसला असता महाकपि वालिपुत्र अंगदानें त्यास उत्तर केलें कीं, २८ मी जर गेलों नाहीं तर समुद्र उल्लंघून जाण्यास समर्थ असा दुसरा कोणीही वानरश्रेष्ठ नाहीं तेव्हा, पुनरपि हें प्रायोपवेशनच आम्हाला करणें भाग येईल. २९ कारण, त्या विचारी वानरराज सुग्रीवाची आज्ञा आपल्या हातून शेवटास गेली नाहीं तर प्राणाचें रक्षण होण्याचा संभव मला दिसत नाहीं आणि लंकेमध्यें जरी मी गेलों तरी पुनरपि परत येण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें प्राणरक्षण होईल असें मला वाटत नाहीं. ३० साराश, एकाद्यावर कृपा करण्याविषयीं आणि एकाद्यावर अत्यंत क्रुद्ध

अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत्।
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् १९
तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः।
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम २०
कामं शतसहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते।
योजनानां भवाञ्छक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् २१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन।
भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम २२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप २३
अपि चैव तस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम।
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् २४

"मीही प्रचंड शंभर योजनें उडून जाईन; परंतु, फिरून परत येण्याला माझे अंगीं सामर्थ्य राहील किंवा नाहीं ह्याची खात्री वाटत नाहीं." १९

ह्यावर वानरश्रेष्ठ अंगदाला समाधान करण्यामध्यें निपुण असलेला जांबवान् म्हणाला "हे ऋक्षवानरश्रेष्ठा, गमनाविषयीं तुझें सामर्थ्य किती आहे हें मी जाणीत आहे. २० तूं शंभर अथवा हजार योजनेंही जाऊन परत येण्यास समर्थ आहेस; परंतु, असें करणें योग्य नाहीं २१ कारण, बा अंगदा, दुसऱ्याना पाठविणारा जो स्वामी त्यालाच इतरानीं पाठविणें योग्य नाहीं हे वानरश्रेष्ठा, हा सर्वही वानरसमुदाय, तुझा सेवक आहे. २२ स्वामी ह्या नात्यानें असलेला तू आम्हाला भार्येसारखा आहेस (म्हणजे जिवात जीव आहे तोंपर्यंत पतीनें ज्याप्रमाणें भार्येचें रक्षण करणें योग्य आहे त्याप्रमाणें आम्ही सर्व वानरानीं जिवात जीव आहे तोंपर्यंत तुझें रक्षण करणें योग्य आहे.) तात्पर्य, हे शत्रुतापना, स्वामी हीच सैन्याची भार्या होय. तीच सैन्याचा आधार आहे. २३

हे शत्रुदमना, तें कार्य सिद्धीस जाण्याला मुख्य आधार तूंच आहेस. तस्मात्, बा अंगदा, भार्येप्रमाणें आम्हाला तुझें सर्वदा रक्षण केलें पाहिजे. २४ कोणत्याही

मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिद्ध्यन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः २५
तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्यविक्रम ।
बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप २६
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ।
भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने २७
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः २८
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः ।
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् २९
न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ।
तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ३०
स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ।

गोष्टीचें मूळ रक्षण करून ठेविलें पाहिजे, असा कार्यवेत्त्या पुरुषाचा न्याय आहे. कारण, मूळ जर कायम असेल तर इतर सर्व फिरतोळ गोष्टी सिद्धीस जातात. २५ तस्मात्, हे अमोघपराक्रमी शत्रुतापना अंगदा, बुद्धि आणि पराक्रम ह्यांनीं संपन्न असलेला तूंच ह्या कार्यसिद्धीचें साधन व मूळ आहेस. २६ हे वानरश्रेष्ठा, तूं आमचा गुरु असून गुरुपुत्रही आहेस आणि म्हणूनच तुझा आश्रय धरून आम्ही कोणतीही गोष्ट सिद्धीस नेण्यास समर्थ आहोत " २७

त्याप्रमाणें महाबुद्धिमान् जाम्बवान् अंगदाशीं भाषण करून स्वस्थ बसला असतां महाकपि वालिपुत्र अंगदानें त्याला उत्तर केलें कीं, २८ मी जर गेलों नाहीं तर समुद्र उल्लंघून जाण्यास समर्थ असा दुसरा कोणीही वानरश्रेष्ठ नाहीं. तेव्हां पुनरपि हें प्रायोपवेशनच आम्हाला करणें भाग येईल. २९ कारण, त्या विचारी वानरराज सुग्रीवाची आज्ञा आपल्या हातून शेवटास गेली नाहीं तर प्राणाचें रक्षण होण्याचा संभव मला दिसत नाहीं आणि लंकेमध्यें जरी मी गेलों तरी पुनरपि परत येण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें प्राणरक्षण होईल असें मला वाटत नाहीं. ३० सारांश, एकाद्यावर कृपा करण्याविषयीं आणि एकाद्यावर अत्यंत क्रुद्ध

अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३१
तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः।
भद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ३२
सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः।
जाम्बवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ३३
तस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहास्यते।
एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ३४
ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम्।
संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ३५

इत्यार्षे श्रीमद्रा॰ वाल्मी॰ आदि॰ किष्किन्धा॰ पञ्चषष्टितमः सर्गः॥६५॥[३३९१]

षट्षष्टितमः सर्गः।

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम्।
जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत् १

होण्याविषयीं तो सुग्रीववानर समर्थ आहे. तेव्हा त्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करून व पण किष्किंधानगरींत गेलों असता आपला घात हा होणारच. ३१

तात्पर्य, हें समुद्रलंघनरूप कार्य सिद्धीस जाईल अशा रीतीनें तूच अनुभवी असल्यामुळें कांहीं उपाय शोधून काढावास हें योग्य आहे." ३२ याप्रमाणें अंगदानें त्या वीर वानरश्रेष्ठ जाम्बवानाला सांगितलें असता जाम्बवानानें अशा रीतीनें अंगदाशीं उत्कृष्ट भाषण केलें. ३३ (तो म्हणाला) "हे वीरा, तुझ्या ह्या कार्यांत कांहीं कमी पडणार नाहीं. हें कार्य जो सिद्धीस नेणारा आहे त्याला हा मी आताच सांगतों." ३४ याप्रमाणें अंगदाला सांगितल्यानंतर उडी मारणाऱ्यामध्यें श्रेष्ठ म्हणून कसोटीला उतरलेल्या आणि एकांत स्थलाचा आश्रय करून स्वस्थ बसलेल्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाशीं वानरवीर जाम्बवान् भाषण करूं लागला.३५

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यातील किष्किंधाकांडांतील पासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६५ ॥

अनेक लक्ष वीरांनीं युक्त असलेली ती वानरसेना खिन्न झालेली अवलोकन करून जाम्बवान् हनुमानाला म्हणाला १ "हे वीरा हनुमाना, तूं सर्व शास्त्रवेत्या-

वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर ।
तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन्किं न जल्पसि ॥ २
हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ।
गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४
बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ।
भुजगानुद्धरन्पक्षी महाबाहुर्महाबलः ॥ ५
पक्षयोर्यद्बलं तस्य भुजवीर्यबलं तव ।
विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६
बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुंगव ।
विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥ ७
अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला ।
अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८

मध्ये येथे असताना एकांताचा आश्रय करून स्वस्थ बसला आहेस आणि वानराच्या कर्तव्यासंबंधानें काहींच भाषण करीत नाहींस हें काय? २ हे हनुमाना, तेज आणि बल ह्यांच्या योगानें तू वानरराज सुग्रीव आणि रामलक्ष्मण ह्यांची बरोबरी करणारा आहेस ३ कश्यपाचा पुत्र जो महाबलाढ्य वैनतेय गरुड सर्व पक्ष्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे त्याप्रमाणें तू सर्वोत्तम म्हणून विख्यात आहेस ४

तो महापराक्रमी व महाबाहु गरुडपक्षी भुजगांना उचलून सागर ओलांडून जात असताना मीं अनेक वेळा पाहिला आहे ५ आणि त्याच्या पंखांच्या ठिकाणीं जें सामर्थ्य आहे तेंच सामर्थ्य तुझ्या या हातांच्या ठिकाणीं आहे. तस्मात्, पराक्रम आणि तेज ह्यांसंबंधानें तू त्या गरुडापेक्षां कमी नाहींस ६ हे वानरश्रेष्ठा! बल, बुद्धि तेज आणि धैर्य हीं तुझ्या ठिकाणीं सर्व प्राण्यांमध्यें श्रेष्ठ असतांना स्वतःला तू समुद्रलंघनाविषयीं का बरें सज्ज करीत नाहींस? ७

अप्सरांमध्ये श्रेष्ठ आणि पुंजिकस्थला ह्या नांवानें विख्यात असलेली जी अप्सरा, तीच केसरीनामक वानराची पत्नी अंजना ह्या नांवाची प्रसिद्ध होती ८ ती रूपानें

विख्याता त्रिपु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणा ९
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ।
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी १०
विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी ।
अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसंनिभे ११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ।
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः १२
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहितौ ।
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् १३
तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः १४

सर्व पृथ्वीत अप्रतिम असून त्रैलोक्यामध्यें विख्यात होती. बा हनुमाना, ऋषीच्या शापामुळें तिला जरी वानरीचा जन्म प्राप्त झाला होता तरी त्या वानरजन्मामध्येंही तिला स्वेच्छेप्रमाणें रूप धारण करण्याचें सामर्थ्य होतें ९ महात्म्या कुंजरनामक वानराधिपतीची ती कन्या एकदा मनुष्यरूप धारण करून पर्जन्यकालच्या मेघाप्रमाणें दिसत असलेल्या पर्वतशिखरावर संचार करीत होती, रूप आणि यौवन ह्यांच्या योगानें ती झळकत होती. अद्भुत पुष्पें आणि भूषणें तिनें धारण केलीं होतीं आणि ती पैठणी नेसली होती. १०-११

ह्याप्रमाणें ती विशालनयना स्त्री पर्वतशिखरावर असताना आरक्तवर्ण दिशांनीं युक्त व शुभ असें तिचें पीत वस्त्र हळू हळू वायूनें उडविलें १२ आणि नंतर तिच्या वाटोळ्या सट्ट व गरगरीत मांड्या, पुष्ट आणि एकमेकांस लागलेले स्तन व आकृतीनें उत्कृष्ट आणि दिसण्यांतही सुन्दर असें मुख त्यानें अवलोकन केलें १३ व जिचा जघनप्रदेश विस्तृत आहे, जिचा मध्यभाग कृश आहे आणि जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट आहेत अशा त्या स्त्रीला अवलोकन करितांक्षणीं वायु मदनानें अतिशयच मोहित झाला १४ इतकेंच नव्हे; परंतु, आपल्या दीर्घ

स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः।
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् १५
सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुव्रता वाक्यमब्रवीत्।
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति १६
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत।
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते मनसो भयम् १७
मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि।
वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति १८
महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः।
लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः १९
एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे।
गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ २०

बाहूनीं त्यानें तिला आलिंगनही दिलें आणि मदनानें ज्याचें सर्व शरीर व्याप्त झालें आहे अशा वायूनें त्या निर्दोष स्त्रीच्या गर्भाशयामध्यें आपलें तेज प्रविष्ट केलें १५

तेव्हां तेथल्या तेथेंच ती पतिव्रता स्त्री गोंधळून गेली आणि म्हणाली " माझें हें पातिव्रत्य भ्रष्ट करण्याची कोण इच्छा करीत आहे ? " १६ हें अंजनेचें भाषण श्रवण करून वायु म्हणाला " हे सुंदरी, मी तुझा घात करीत नाहीं, तूं मनामध्यें भय बाळगूं नकोस १७ हे यशस्विनि, तुला आलिंगन देऊन ज्याअर्थी मी मानसिक भोगाच्याच योगानें तुझ्या गर्भाशयामध्यें आपलें तेज ठेविलें आहे त्याअर्थी तुला वीर्यवान् आणि बुद्धिमान् पुत्र होईल १८ तो पुत्र महाधैर्यवान्, महातेजस्वी, महाबलाढ्य [illegible] महापराक्रमी होऊन मार्ग उल्लंघून जाण्यांत आणि उडी मारण्यांत माझी बरोबरी करील. " १९ हे महाकपे, याप्रमाणें वायूनें तुझ्या मातेला सांगितलें असतां ती संतुष्ट झाली आणि हे महापराक्रमी व नरश्रेष्ठा, गुहेमध्यें ती तुला प्रसवली २०

विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि।
अभिशापादभूत्तात कपित्वे कामरूपिणा ९
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः।
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी १०
विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी।
अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसंनिभे ११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम्।
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः १२
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहितौ।
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् १३
तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम्।
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः १४

सर्व पृथ्वींत अप्रतिम असून त्रैलोक्यामध्यें विख्यात होती बा हनुमाना, ऋषीच्या शापामुळें तिला जरी वानरीचा जन्म प्राप्त झाला होता तरी त्या वानरजन्मामध्येंही तिला स्वेच्छेप्रमाणें रूप धारण करण्याचें सामर्थ्य होतें. ९ महात्म्या कुंजरनामक वानराधिपतीची ती कन्या एकदा मनुष्यरूप धारण करून पर्जन्यकालच्या मेघाप्रमाणें दिसत असलेल्या पर्वतशिखरावर संचार करीत होती, रूप आणि यौवन ह्याच्या योगानें ती झळकत होती. अद्भुत पुष्पें आणि भूषणें तिनें धारण केलीं होतीं आणि ती पैठणी नेसली होती. १०-११

ह्याप्रमाणें ती विशालनयना स्त्री पर्वतशिखरावर असतांना आरक्तवर्ण दिशांनीं युक्त व शुभ असें तिचें पीत वस्त्र हळूहळू वायूनें उडविलें १२ आणि नंतर तिच्या वाटोळ्या घट्ट व परस्परांत मिळालेल्या मांड्या, पुष्ट आणि एकमेकांस लागलेले स्तन व आकृतीनें उत्कृष्ट आणि दिसण्यांतही सुन्दर असें मुख ह्यांचें अवलोकन केलें १३ व जिचा जघनप्रदेश विस्तृत आहे, जिचा मध्यभाग कृश आहे आणि जिचे सर्व अवयव उत्कृष्ट आहेत अशा त्या स्त्रीला अवलोकन करितांक्षणीं वायु मदनानें अतिशयच मोहित झाला. १४ इतकेंच नव्हे; परंतु, आपल्या दीर्घ

स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ।
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् १५
सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् ।
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति १६
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ।
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते मनसो भयम् १७
मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि ।
धैर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति १८
महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ।
लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः १९
एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ।
गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभ २०

बाहूंनी त्यानें तिला आलिंगनही दिलें आणि मदनानें ज्याचें सर्व शरीर व्याप्त झालें आहे अशा वायूनें त्या निर्दोष स्त्रीच्या गर्भाशयामध्यें आपलें तेज प्रविष्ट केलें. १५

तेव्हां तेथल्या तेथेंच ती पतिव्रता स्त्री गोंधळून गेली आणि म्हणाली " माझें हें पातिव्रत्य भ्रष्ट करण्याची कोण इच्छा करीत आहे ? " १६ हें अंजनेचें भाषण श्रवण करून वायु म्हणाला " हे सुंदरी, मी तुझा घात करीत नाहीं; तूं मनामध्यें भय बाळगूं नकोस १७ हे यशस्विनि, तुला आलिंगन देऊन ज्याअर्थी मी मानसिक भोगाच्याच योगानें तुझ्या गर्भाशयामध्यें आपलें तेज ठेविलें आहे त्याअर्थी तुला धैर्यवान् आणि बुद्धिमान् पुत्र होईल १८ तो पुत्र महाधैर्यवान्, महातेजस्वी, महाबलाढ्य व महापराक्रमी होऊन मार्ग उल्लंघून जाण्यांत आणि उडी मारण्यांत माझी बरोबरी करील. " १९ हे महाकपे, त्याप्रमाणें वायूनें तुझ्या मातेला सांगितलें असतां ती संतुष्ट झाली आणि हे महापराक्रमी वानरश्रेष्ठा, गुहेमध्यें ती तुला प्रसवली २०

अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने।
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्पत्याभ्युत्पतो दिवम् २१
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः २२
त्वामप्युपगतं तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे।
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा २३
तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत।
ततोऽभिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितम् २४
ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम्।
त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः २५
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति।
प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः २६
प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ।

नंतर महावनामध्यें सूर्य उदयाचलास आलेला पाहतांक्षणीं हें फळ आहे असें समजून तें तुज बालाला घेण्याची इच्छा झाली आणि उडी मारून तूं तें घेण्याकरितां स्वर्गामध्यें गेलास २१ हे महाकपे, तीनशें योजनें जरी तूं उडी मारून अंतरिक्षांत गेला होतास आणि त्याच्या तेजानें जरी ग्रस्त झाला होतास तरी वायूच्या सामर्थ्यामुळें तुला ग्लानि आली नाहीं २२ हे महाकपे, तूं अंतरिक्षामध्यें प्राप्त झाला आहेस असें अवलोकन करून तुझ्या तेजानें क्रुद्ध झालेल्या इंद्रानें तुझ्या शरीरावर वज्र फेंकिलें २३ तेव्हां पर्वताच्या उंच शिखरावर तुझी डावी हनु मोडली आणि म्हणूनच तेव्हांपासून हनुमान् असें तुझें नाव लोकांनीं ठेविलें २४

तदनंतर तुला वज्रप्रहार झाल्याचें पाहून गंध वहाणारा वायु स्वतः अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि त्रैलोक्यामध्यें संचार करीनासा झाला २५ तेव्हां त्रैलोक्य क्षुब्ध झालें असतां भुवनाधिपति सर्व देव आपल्या घाबरून गेले आणि क्रुद्ध झालेल्या वायूला प्रसन्न करून घेऊं लागले २६ ह्याप्रमाणें देवांनीं वायूला प्रसन्न करून घेतलें असतां, त्या अमितपराक्रमी हनुमाना ' समरांगणामध्यें शस्त्राच्या योगानें

अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम २७
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ।
सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् २८
स्वच्छन्दतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभो ।
स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः २९
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ।
त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ३०
वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् ।
दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः कपिराज इवापरः ३१
त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ३२
तदा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ।
निर्मथ्यममृतं याभिस्तदानीं नो महद्बलम् ३३

तुझा वध होणार नाही." असा ब्रह्मदेवानें तुला वर दिला २७ आणि वज्र-प्रहार झाला असतांही तुला काहीं एक इजा झाली नाहीं असें अवलोकन करून इंद्राचें मन प्रसन्न झालें आणि, हे प्रभो, ' तू इच्छामरणी होशील." असा त्यानें तुला उत्कृष्ट वर दिला. सारांश, भयंकर पराक्रम करणारा तूं केसरीचा क्षेत्रज पुत्र असून, २८, २९ वायूचा औरस पुत्र आहेस व तेजानेंही त्याची बरोबरी करणारा आहेस. हे वत्सा, तूं वायुपुत्र आहेस आणि उडी मारण्यामध्यें त्याची बरोबरी करणारा आहेस. ३०

आम्ही आज मेल्यासारखेच आहोंत आणि सांप्रत आम्हांमध्यें दक्षता व पराक्रम ह्यांनीं संपन्न असलेला दुसरा वानरराज सुग्रीवच की काय असा तूं आहेस. ३१ बा हनुमाना, त्रिविक्रमावतारसमयीं मी पर्वत, वनें व अरण्यें ह्यांसहवर्तमान पृथ्वीला (एका सप्ताह्यमध्ये) एकवीस प्रदक्षिणा केल्या होत्या, ३२ त्या वेळेला देवाच्या आज्ञेवरून आम्हीं पुष्कळ औषधि जमा केल्या होत्या व त्यांच्याच योगानें समुद्रमंथन करून देवांना अमृत प्राप्त झालें सारांश, त्या वेळीं आमचें

५

स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः।
सांप्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ३४
तद्विजृम्भस्व विक्रान्त प्लवतामुत्तमो ह्यसि।
त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामा हि सर्वा वानरवाहिनी ३५
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम्।
परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ३६
विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन्किमुपेक्षसे।
विक्रमस्व महावेग विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ३७
ततः कपीनामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः।
प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ३८

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किं० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ [२७३१]

सामर्थ्य मोठें होतें. ३३ परंतु, सध्या मी आतां वृद्ध झालों असून माझ्या अंगीं पराक्रम मुळींच राहिला नाहीं. सांप्रत काळीं आह्मामध्यें तूंच सर्वगुणसंपन्न आहेस. ३४

तस्मात्, हे पराक्रमी हनुमाना, स्वतःचे अंगीं जें काय बल असेल तें तूं प्रकट कर. उड्डाण मारण्याच्या सामर्थ्यांत श्रेष्ठ तूंच आहेस आणि सर्व वानरसेना तुझें सामर्थ्य अवलोकन करण्यास उत्सुक झाली आहे. ३५ तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठा ऊठ आणि महासागर उल्लंघन कर. हे हनुमाना, सर्व प्राण्यांपेक्षा तुझी गति अधिक आहे. ३६ हे हनुमाना, सर्व वानर खिन्न होऊन बसले आहेत आतां तूं का बरें याचा अंत पहात आहेस? हे महावेगवान् हनुमाना, विष्णूनें ज्याप्रमाणें तीन पावलें टाकिलीं त्याप्रमाणें तूं आतां मजीचें अवलंबन कर." ३७ ह्याप्रमाणें वानरश्रेष्ठ जांबवानानें हनुमानाला प्रेरणा केली असतां स्वतःच्या वेगासंबंधानें खात्री असलेल्या त्या वानरवीराच्या सेनेला हर्ष उत्पन्न करीत करीत प्रचंड रूप धारण केलें. ३८

ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील किष्किंधाकांडापैकीं सहासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६६ ॥

अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ७
हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अभिवाद्य हरीन्वृद्धान्हनूमानिदमब्रवीत् ८
आरुजन्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ।
बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ९
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ।
मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवेनेनास्ति तत्समः १०
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ।
मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ११
वेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ।
समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् १२
ममोरुजङ्घावेगेन भविष्यति समुत्थितः ।
समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः १३
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम् ।
वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः १४

भट्टीप्रमाणें शोभूं लागलें आणि तो स्वतः धूमरहित अग्नीप्रमाणें दिसू लागला ७ नंतर शरीरावर रोमांच उठलेला तो हनूमान् वानरांमधून उठला आणि वृद्ध वानरांना अभिवंदन करून म्हणाला ८ " आकाशामध्यें संचार करणारा वायु अतर्क्य, बलाढ्य, गमनशील व पर्वतशिखरें फोडून टाकणारा असून अग्नीचा सखा आहे ९ आणि त्या शीघ्र वेगानें युक्त व शीघ्रगामी महात्म्या वायूचा मी औरस पुत्र असून उडी मारण्यांत त्याची बरोबरी करणारा आहें. १० गगनचुंबित विस्तीर्ण मेरुपर्वताला मध्यें कोठेंही न थांबता एकदम हजारों प्रदक्षिणा करण्यास मी समर्थ आहें. ११ बाहूंच्या वेगामुळें सागर क्षुब्ध करून टाकून त्याच्या योगानें पर्वत, नद्या व सरोवरें ह्यांसहवर्तमान सर्व जगत् बुडवून टाकण्याचें माझ्या अंगीं सामर्थ्य आहे १२

माझ्या मांड्यांच्या व पोटऱ्यांच्या वेगानें वरुणालय असलेला समुद्र मर्यादेचें अतिक्रमण करून जाईल आणि त्यांतील मोठमोठे मकर क्षुब्ध होऊन जातील. १३ आकाशामध्यें उड्डाण करणाऱ्या सर्पभक्षक पक्षिराज गरुडापेक्षा एकदम हजारों-

उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ।
अनस्तमितमादित्यमहं गन्तुं समुत्सहे १५
ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे ।
प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः १६
उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ।
सागरान्क्षोभयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् १७
पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमः ।
हरिष्याम्युरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् १८
लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ।
अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ।
भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे १९
चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव च ।
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः २०

पर्यंत गमन करण्यास मी समर्थ आहें. १४ किरणसमुदायांनीं युक्त असलेला उज्ज्वल सूर्य उदयाचलापासून निघाल्यानंतर अस्ताचलाला जाण्याचें पूर्वींच मी येथून जाऊन त्याला स्पर्श करण्यास समर्थ आहें. १५ इतकेंच नव्हे; परंतु, हे वानरश्रेष्ठहो, सूर्याला स्पर्श केल्यानंतर पुनरपि भूमीपर्यंत येऊन तिला स्पर्श न करितां माझ्या प्रचंड वेगानें मी पुनरपि सूर्याला स्पर्श करण्यास समर्थ आहें. १६

आकाशामध्यें दिसणाऱ्या सर्व ग्रहनक्षत्रादिकांचें उल्लंघन करण्यास मी समर्थ आहें आणि वेळ पडली असतां सागर शुष्क करून पृथ्वीही विदीर्ण करणारा आहें. १७ मी वानर उड्या मारूं लागलों असतां पर्वतांचें चूर्ण करून टाकीन आणि उड्या मारितां मारितां आपल्या मांड्यांच्या वेगानें महासागरालाही मागोमाग ओढून नेईन. १८ मी आज आकाशमार्गानें उड्डाण करूं लागलों असतां लता व वृक्ष यांचीं नाना प्रकारचीं पुष्पें माझ्या मागोमाग येऊं लागतील आणि असें होऊं लागलें असतां आकाशामध्यें असलेल्या स्वातीच्या मार्गाप्रमाणें माझा मार्ग दिसूं लागेल. १९ हे वानरहो, सर्व प्राणी भयंकर रूप धारण करणाऱ्या मला आज मार्गामध्यें संचार करीत असतांना, आकाशामध्यें उड्डाण करीत असतांना आणि समुद्राच्या पैलतीरावर उतरीत असतांना अवलोकन करितील. २०

महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः ।
दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् २१
विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ।
सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः २२
वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ।
ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम् २३
न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् २४
निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ।
सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता २५
भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम् ।
विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव २६
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ।
अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः २७
मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ।

हे वानरहो, मी आज आकाश व्याप्त करून जाऊं लागलों असतां आकाश ग्रस्त करणारा प्रचंड मेरुपर्वतच की काय असा तुम्ही मला अवलोकन कराल. २१ मी मन स्वस्थ करून उड्डाण करूं लागलों असतां मेघ उडवून देईन, पर्वत कंपित करीन आणि सागर शुष्क करून टाकीन २२ हें सामर्थ्य गरुडाचे ठिकाणीं, माझ्या अंगीं अथवा वायूपाशींच आहे मी उडी मारिली असतां माझ्या मागोमाग येणारा गरुडाशिवाय अथवा महाबलाढ्य वायूशिवाय दुसरा कोणताही प्राणी मला दिसत नाहीं. २३, २४ मेघापासून निघालेल्या विद्युल्लतेप्रमाणें एका निमेषामध्यें मी निराधार आकाशांत एकदम उडून जाईन २५ आणि मी सागराचें उल्लंघन करूं लागलों असतां तीन पावलांनीं त्रैलोक्य व्याप्त करण्यास उद्युक्त झालेल्या विष्णूप्रमाणें माझें रूप होईल. २६

हे वानरहो, तुम्ही आनंदित व्हा, मी सीतेचा शोध लावीन कारण, माझ्या बुद्धीला तसें वाटत असून माझ्या मनाचाही कल तसाच दिसत आहे २७ वेगामध्यें वायूची व गरुडाची बरोबरी करणारी मी एकदम दहा हजार योजनेंही

अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः २८
वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ।
विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानय ।
लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः २९
तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितप्रभम् ।
प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ३०
तथास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ।
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्प्लवगेश्वरः ३१
वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मज ।
ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः ३२
तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ।
मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ३३
ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ।
गुरूणां च प्रसादेन संप्लुप त्वं महार्णवम् ३४

उडीमरता निघून जाईन असें मला वाटतें. २८ वज्रपाणि इंद्राच्या अथवा स्वयंभू महादेवाच्या हातांत जर अमृत असेल तर मी आपला पराक्रम गाजवून तें एकाएकीं येथे घेऊन येईन आणि कदाचित् लंकाही उपटून चालता होईन असें मला वाटतें. " २९

याप्रमाणें तो अतुल तेजस्वी वानरश्रेष्ठ हनुमान् गर्जना करीत असतांना तेथें असलेले सर्वही वानर आनंदित व विस्मित होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागले ३० आणि जातभाईंच्या दु:खाचा परिहार करणारें तें त्याचें भाषण श्रवण करून वानराधिपति जांबवानाला फारच हर्ष झाला व तो म्हणाला ३१ " हे वेगयुक्त वीरा, हे वायुनंदना केसरीपुत्रा, जातभाईंचें प्रचंड दु:ख तूं नाहींसें केलेंस. ३२ तुझा मनोरथ सिद्धीस जाण्याकरितां येथें जुळलेले मुख्य मुख्य मंगलप्रिय वानर तुझें मंगल करितील. ३३ ऋषींचा प्रसाद, वानरवृद्धांचा आशीर्वाद आणि गुरुजनांची कृपा यांच्या योगानें तूं महासागर उल्लंघून जाशील. ३४ तूं परत येईपर्यंत

स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ।
त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि वनौकसाम् ३५
ततश्च हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ।
कोपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्यति ३६
एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ।
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ३७
येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ।
नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्पन्दशोभिषु ३८
एतानि मम वेगं हि शिखराणि महान्ति च ।
प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ३९
ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ।
आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ४०
वृतं नानाविधैः पुष्पैर्मृगसेवितशाद्वलम् ।
लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ४१

आम्ही अगदीं एका पायावर (तुझी वाट पहात) उभे राहूं सर्व वानरांचे प्राण तुझ्यावर अवलंबून आहेत " ३५

तदनंतर-वानरश्रेष्ठ हनुमान् त्या वनवासी वानरांना म्हणाला " उड्डाण करीत असताना वेगानें माझी बरोबरी करणारा जगतामध्यें कोणीही नाहीं ३६ शिलासमुदायानीं युक्त असलेल्या ह्या महेंद्रपर्वताचीं हीं शिखरं मोठीं मोठीं असून अचल आहेत. ३७ नाना प्रकारच्या वृक्षांनीं व्याप्त आणि धातुसमुदायानीं सुशोभित असलेल्या ह्या महेंद्रपर्वताच्या शिखरावर मी वेगानें गमन करीन. ३८ कारण, येथून शंभर योजनें जरी उडी मारिली तरी हीं प्रचंड शिखरें मी उडी मारीत असताना माझा वेग सहन करितील " ३९. असें सांगितल्यानंतर तो वायुतुल्य व वायुपुत्र शत्रुनाशक हनुमान् महेंद्रनामक श्रेष्ठ पर्वतावर आरूढ झाला. ४०

तो पर्वत नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं व्याप्त झालेला होता, तेथील तृणयुक्त प्रदेशावर मृगानीं वास्तव्य केलेलें होतें, लता व पुष्पें ह्यांनीं तो गजबजलेला होता आणि ते मीं प्रफुल्लित व फलयुक्त असणाऱ्या वृक्षांनीं तो भरून गेलेला होता. ४१

सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातङ्गसेवितम् ।
मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ४२
महाद्रिरुच्छ्रितैः शृङ्गैर्महेन्द्रस्य महाबलः ।
विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ४३
बाहुभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ।
ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ४४
मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ।
वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ४५
नानागन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ।
उत्पतद्भिर्विहङ्गैश्च विद्याधरगणैरपि ४६
त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ।
शैलशृङ्गशिलोत्पातस्तदाभूत्स महागिरिः ४७

सिंह व व्याघ्र प्राणी तो युक्त होता, मत्त गजांनीं त्याचा आश्रय केलेला होता, मदमत्त पक्षिगणांनीं तो नादित करून टाकिलेला होता आणि झऱ्यांच्या योगानें तो गजबजून गेलेला होता. ४२ असा तो इंद्रतुल्यपराक्रमी, महाबलाढ्य व उन्नत वानरश्रेष्ठ हनुमान् महेंद्रपर्वताच्या मोठमोठ्या शिखरांवरून संचार करूं लागला. ४३ सिंहाचा तडाका बसला असतां मोठा मत्त गज ज्याप्रमाणें गर्जना करितो त्याप्रमाणें त्या महात्म्यानें आपल्या बाहूंनीं तो महापर्वत आवळून धरिला असतां (प्राण्यांच्या द्वारानें) तो आक्रोश करूं लागला. ४४ इतकेंच नव्हे; परंतु, हनुमानानें तो पर्वत आवळून धरिल्यामुळें त्याच्यावरील पाषाण-समुदाय अस्ताव्यस्त पडले, मृग व गज अगदीं त्रस्त होऊन गेले, मोठमोठे वृक्ष कंपित होऊं लागले आणि शेवटीं त्या पर्वतापासून जलप्रवाहही वाहूं लागले. ४५

पान आणि विषयोपभोग ह्यांविषयीं अत्यंत आसक्त असलेलीं गंधर्वांचीं अनेक जोडपीं, उड्डाण करणारे पक्षी आणि विद्याधरांचेही समुदाय ४६ त्या पर्वतावरील मोठमोठीं शिखरें सोडून जाऊं लागले, मोठमोठे भुजंग दडून बसूं लागले आणि त्या महापर्वतावरील शिखरें व शिला ह्यांचेंही पतन होऊं लागलें. ४७ चित्रांतून

नि श्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्धनिःसृतैः ।
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ४८

ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ।
सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ४९

स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ५०

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० किष्किन्धा० सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥ [२४८१]

॥ समाप्तमिदं किष्किंधाकाण्डम् ॥

अर्धवट बाहेर निघून फुसकारे टाकू लागलेल्या भुजगांच्या योगानें तो पर्वत पताकांनीं युक्त असल्यासारिखा दिसू लागला ४८ आणि त्रासानें गोंधळून गेलेले ऋषि त्या पर्वताला सोडून जाऊं लागले असतां तो पर्वत प्रचंड अरण्यामध्यें साथ्यांतून चुकलेल्या मार्गस्थाप्रमाणें खिन्न दिसूं लागला. ४९ असो. चलाख आकृतीनें युक्त आणि शत्रुपक्षीय वीरनाशक असा जो महापराक्रमी, विचारी, वेगवान् आणि वानरश्रेष्ठ हनुमान् त्यानें मन स्वस्थ ठेवून लंकेचें स्मरण केलें ५०

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणरूपक आदिकाव्यांतील
किष्किंधाकांडांतील सदुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६७ ॥

॥ येथें किष्किंधाकांड संपूर्ण झालें ॥

श्री वाल्मीकि रामायणांतर्गत

किष्किन्धा काण्डाची समालोचना

या किष्किन्धाकाण्डामध्यें कांहीं अत्यंत महत्वाच्या अशा राजकीय घडामोडी झालेल्या आहेत. त्याचें महत्त्व समजलें पाहिजे व त्याचे मागचे पुढचे धागेदोरेही समजणें आवश्यक आहे. यासाठीं या घडामोडींसंबंधानें चार शब्द येथें लिहिणें योग्य आहेत त्यात राजकीय सावधपणाला प्रथम स्थान देणें योग्य आहे. तो सावधपणा कसा असावा तें पहा—

सुग्रीवाचा सावधपणा.
परकीयांवर अविश्वास

सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वतावर आपल्या मंत्र्यांसह सुरक्षित ठिकाणीं होता. रामलक्ष्मण हिंडता हिंडता त्या पर्वताजवळ आले. त्यांना सुग्रीवानें पाहिलें, धिप्पाड शरीर, सुन्दर देहकान्ती, तेजस्वी व ओजस्वी चेहरा, शौर्यवीर्य धैर्याचा जणूं पुतळाच, अशा त्या रामलक्ष्मणांना पाहून सुग्रीवाला प्रथम शंका आली, ती ही कीं " याना आपला शत्रु जो वाली त्यानें आपणास मारण्यासाठीं पाठवलें आहे."

वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोऽभवत् ॥ १ ॥
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ ६ ॥ कि० स० २

'हे वीर निःसशय वालीनें पाठवले आहेत 'विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत्।' अगदीं विश्वासातील माणसावरही विश्वास ठेऊं नये, मग एकदम बाहेरचा जो

माणूस आला असेल त्यावर विश्वास ठेऊं नये हें काय सांगितलें पाहिजे ? राजकारणामध्यें हा असा सावधपणा ठेवणें योग्य आहे.

भारतवर्षामध्यें अनादि कालापासून बाहेरचे असुर, दानव व राक्षस येथें येत व भारतीय आर्य त्यावर विश्वास ठेवीत व शेवटीं फसत असत. तसें न करता या सुग्रीवानें येथें आपला सावधपणा दाखवला आहे. राजकारणामध्यें असा सावधपणा दाखवला पाहिजे.नवा माणूस दिसला तर त्यावर प्रथम कधींहि विश्वास ठेऊं नये. त्या संबंधानें सावध रहावें, आपलें सरक्षण होईल असें करावें. मग तो आलेला परका माणूस हितकारक ठरला तरीसुद्धा उत्तम रीतीनें त्याची परीक्षा करून मग त्यावर विश्वास ठेवावा.

न ह्यबुद्धिगतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८॥ कि० स० २

'बुद्धिचें अवलंबन न करणारा कोणताही राजा आपल्या प्रजेवर नीट रीतीनें राज्य करूं शकत नाहीं.' म्हणून नेहमीं बुद्धीचा उपयोग करून वागावें.सुग्रीवाचा मंत्री हनुमान यानें सुग्रीवाला सांगितलें कीं, या ऋष्यमूक पर्वतावर वाली येऊं शकत नाहीं, तेव्हां भिण्याचें कारण नाहीं. यावर वाली पुन सावधपणानें म्हणतो–

वालिप्रणिहितावेव शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ।
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाः छन्नचारिणः ।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥ २२ ॥
कृत्येषु वाली मेधावी राजा नो बहुदर्शिनः ।
भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ कि० स० २

"वालीनेंच याना पाठवलें आहे असा मला संशय येत आहे राजे लोकांना पुष्कळ मित्र असतात म्हणून हेहीं वालीचे मित्र असतील. यासाठीं यांच्याविषयीं सावध राहणेंच योग्य आहे कपटानें हिंडत असणारे शत्रु मनुष्यानें ओळखले पाहिजेत. जर आपण यावर परीक्षा न करिता विश्वास ठेवला, तर हे केव्हां घात करतील तें समजण्यासुद्धा नाहीं. राजा वाली या कामामध्यें फार

बुद्धिमान आहे. तो प्रतिपक्षाला फसवून त्याचा घात करण्यामध्यें अत्यंत कुशल आहे." यासाठी आपण या वीरांबद्दल सावध असलें पाहिजे.

असें म्हणून सुग्रीवानें हनुमानाला रामलक्ष्मणांजवळ पाठवलें व त्यास त्यांची उत्तम परीक्षा करून ये असें सांगितलें.

राजकारणांत हा सावधपणा राखणें फारच आवश्यक आहे. हा बोध या ठिकाणीं आपणांस मिळतो.

कामवश झालेला तरुण

सीतेला रावणानें हरण करून नेल्यानंतर स्वाभाविकपणेंच सीतेची आठवण होऊन रामाला दुःख होत राहणें स्वाभाविकच होतें. अपहृत स्त्रियांच्या पतींचीं दुःखें कशीं असतात, तें अपहृतांचें पतिच जाणूं शकतील. येथें श्रीरामाची स्थिति अशीच झालेली दिसत आहे. पहा–

स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः ॥ ११ ॥
प्रवदन् मन्मथाविष्ट शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ १४ ॥
स्यन्दन्ति पादपाश्चेमे मम अनंगप्रदीपकाः ॥ १९ ॥
मन्मथायास संभूतो वसन्तगुणवर्धितः।
अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ॥ ३३ ॥
मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः।
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥ ३८ ॥
ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा।
मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥
नंदन्ति कामं शकुना मुदिता· संघशः कलम्।
आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥
पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम्।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥

शक्यो धारयितु कामो भवेदभ्यागतो मया।
यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात् पुष्पितद्रुमः ॥ ६९॥
प्राप्य दु खं वने श्यामा मां मन्मथविकार्शितम्।
नष्टदु खेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११२॥

वा० रा० किष्किंधा० १

' या वनामध्यें नाचत असलेले मोर पाहून, प्रफुल्लित झालेले वृक्ष पाहून, पक्ष्यांची जोडपीं पाहून, आरवत असलेले कोंबडे पाहून, वृक्षावर चढलेल्या वेली पाहून, वसन्ताचा बहार पाहून रामाला सीतेचें स्मरण होई व त्यामुळें रामाचा शोक वाढत असे " स्वाभाविकच आहे. बलवान्, सामर्थ्यशाली, पराक्रमी, युद्धामध्यें विजयी, ज्ञानी, शूर असा राम होता कोणत्याही उत्तम गुणाची न्यूनता ज्याच्यामध्यें नव्हती अशा रामाची प्रिय पत्नी दुष्टानीं पळवून नेली. कोणी नेली हें समजेना, कोठें ठेवली आहे तें कळेना, तिची व्यवस्था काय होत आहे तें ध्यानीं येईना. अशा स्थितींत तरुण पतिव्या मनाला ज्या वेदना होत असतील त्या वेदना रामाच्या अन्तःकरणाला या वेळीं होत आहेत व त्या वेदनानीं त्याचें मन होरपळून जात आहे. या ठिकाणचा ' काम ' हा नेहमींचा काम नव्हे. प्रिय पत्नीचा वियोग तर यात आहेच. पण त्या बरोबर शत्रूच्या घरात आपल्या प्राणाहून प्रिय पत्नीच्या होत असलेल्या हालाचें स्मरण होऊन जे क्लेश होत असतात, ते क्लेशही येथें रामाला त्रास देत आहेत.

ज्याच्या ज्याच्या स्त्रिया, बहिणी, आया व मुली अपहृत झाल्या असतील, त्याचेही असेच क्लेश आहेत. गत २१४ वर्षांत आपल्या हजारों आयाबहिणी, मुली अपहृत झालेल्या आहेत व यांचे क्लेशही असेच आहेत. या ठिकाणचे रामाचे शब्द आजच्या अपहृत स्त्रियांच्या संबंधीवाल्या शब्दासारखेच आहेत. अपहृत स्त्रियांच्या संबंधीयांची दुःखें हिंदूराष्ट्र कां बरें घेत आहेत याचा विचार आपण केला पाहिजे. हिंदूंनी कोणत्याही स्त्रिया आपल्या घरात घेतलेल्या नाहींत. इतकेंच काय पण हिंदु गृहव्यवस्था व जातिव्यवस्था अशी आहे कीं त्या जातिव्यवस्थेमुळें दुसऱ्या जातींची स्त्री हिंदूंच्या घरात राहणेंच शक्य नाहीं.

त्यामुळें हिंदुस्थानांत आजपर्यंत अपहृत स्त्री आलेली नाहीं असें म्हणता येईल. पण हिंदु स्त्रियांचें अपहरण मात्र राक्षस करीत आले आहेत. रामायणांतहि रावणानें अनेक आर्य स्त्रियांचें अपहरण केलेलें होतें व कृष्णायनांतहि अनेक स्त्रियांचें सामुदायिक अपहरण झालेलें होतें. यानंतरच्या काळामध्यें विशेषतः यावनी आक्रमणाच्या काळामध्यें पुष्कळ हिंदु स्त्रियांचें अपहरण झालेलें आहे असें कां होतें याचा विचार केला पाहिजे.

लक्ष्मणाची अक्षम्य चूक

सीतेचें अपहरण जर लक्ष्मणानें आज्ञाभंग केला नसता तर झालें नसतें. रामानें सीतेचें संरक्षण करण्याचें काम करण्यासाठीं लक्ष्मणाला येथें रहा अशी आज्ञा केलेली होती. ही लष्करी-सैनिकीय आज्ञा होती. ती त्यानें पाळली असती तर सीतेचें अपहरण झालेंच नसतें ही गोष्ट खरी आहे कीं मारीचानें कपटानें आरोळ्या मारल्या. त्यामुळें सीतेला भ्रम झाला व ती लक्ष्मणाला अपशब्द बोलली व ते लक्ष्मणाला सहन झाले नाहींत व लक्ष्मण निघून गेला. पण रामलक्ष्मण सीता वनांत होते घरांत नव्हते. म्हणून नागरिक नियम येथें लागू होणार नाहींत

हे वनामध्यें होते. चारही बाजूंना राक्षसांचें भय होतें हें मत आहे हें या लक्ष्मणाला माहीत होतें. रामानें या भयाचा उच्चार करून येथें राहून सीतेचें संरक्षण कर असें सांगितलें होतें. ऋषींचा संहार राक्षस करीत आहेत, हें लक्ष्मणानें पाहिलें होतें. आपण येथून निघून गेलों तर सीतेचें संरक्षण होणार नाहीं हें लक्ष्मणाला माहीत होतें. अशी ही युद्धजन्य परिस्थितिप्रमाणें युद्ध परिस्थिति येथें होती. अशा वेळीं सीता अविचारानें अपशब्द बोलली, बोलूं नये तें बोलली, तरी तेवढ्यामुळें आपण आपल्या जागेवरून निघून जाणें हें सैनिकीय आज्ञेचा भंग करण्याप्रमाणें होतें. लक्ष्मणानें रामाची आज्ञा पालन केली नाहीं म्हणून सीतेचें अपहरण झालें ही गोष्ट सत्य आहे. सीतेच्या अपशब्दांनी जे मन लक्ष्मणाच्या अन्तःकरणास झाले असतील ते त्यानें सहन करून तेथें राहिलें पाहिजे होतें.

स्त्रियांचीं अपहरणें पुरुषांच्या निर्बलतेमुळें होत असतात. आपल्यामधील

दोषामुळें होत असतात हें हिंदूंनीं जाणलें पाहिजे. श्रीरामाच्या व श्रीकृष्णाच्या वेळेपासून आर्य स्त्रियांचें अपहरण होत आलें आहे. राक्षस, असुर, दानव हे कांहीं भारत वर्षांतील रहाणारे नव्हते. ते दुसऱ्या देशांतील होते. त्यांनी येथें यावें, येथें सुखानें व निर्भयतेनें रहावें व येथील स्त्रियांचें अपहरणही करावें व आम्ही हें काय चाललें आहे त्याकडे पाहूंही नये. स्त्री अपहृत झाली म्हणजे ती आपल्या समाजास मुकली म्हणून ती असुरास अर्पण करावी. अशी स्थिति फार प्राचीन कालापासून या भारत देशांत चालत आलेली आहे याचा विचार झाला पाहिजे

श्री भगवान् राम कृष्णांनी अपहरण करणाराचीं पाळेंमुळें खणून काढलीं, हें उत्तमच झालें. पण तो बोध या देवांच्या उपासकांनीं आपलासा केलेला नाहीं हीच दुःखाची गोष्ट आहे.

हनुमानाची विद्वत्ता

सुग्रीव चा मंत्री हनुमान रामलक्ष्मणाकडे आला व त्यांच्याशीं बराच वेळ गोष्टी बोलत होता. यांच्या भाषणाचा श्रीरामचन्द्रावर किती उत्तम परिणाम झाला तें पहा—

सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ २६ ॥
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥ २८ ॥
नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहुव्याहरतानेन न किंचिदपभाषितम् ॥ २९ ॥
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३० ॥
अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्ययम् ।
उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ।
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्थया ॥ ३२ ॥

कस्य नाराध्यते चित्तं उद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत् पार्थिवस्य तु ।
सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३४ ॥
किं० स० ३

' हे लक्ष्मणा ! हा वानरराज सुग्रीवाचा मंत्री माझ्याजवळ आला आहे. ज्यानें ऋग्वेदाचें अध्ययन केलेलें नाहीं, जो यजुर्वेद धारण करीत नाहीं, जो सामवेद जाणत नाहीं त्याला असें भाषण करता येणें शक्य नाहीं यानें संपूर्ण व्याकरणाचें अध्ययन केलेलें आहे. इतका वेळ हा भाषण करीत असतांही एक-सुद्धा अशुद्ध याच्या तोंडांतून निघालेलें नाहीं याच्या मुख, ललाट, भिवया, तोंड व इतर अवयव यात कोठेंही दोष नाहीं. याचें भाषण फारच लांबलचक नाहीं, संदिग्ध नाहीं, अस्खलित असून ऐकणाऱ्यांना याचा कंटाळा येत नाहीं. हा मध्यम स्वरानें बोलत आहे. उगीच मोठ्या ओरडा नाहीं किंवा ऐकूं न येईल असेंही अस्पष्ट नाहीं असा हा दूत कोणाचें चित्त आकर्षण करून घेणार नाहीं ? तलवार उगारून शत्रु जरी आला तरी तो याचें भाषण ऐकतांच स्तब्ध होईल ! ! असा योग्य दूत ज्या राजाजवळ असेल त्याची इतें निःसंशय सिद्धीस जाणारच ' दूत असावा तर हा असा असावा

या रामचंद्राचर हनुमानाच्या बोलण्याचा असा परिणाम झाला. हनुमानाची विद्वत्ता यावरून फार मोठी होती असें दिसतें. वानर राज्यांतील मंत्र्याची विद्वत्तेची पातळी यावरून किती उच्च होती तें समजून येतें.

या देशचे सभ्य लोक मध्यम स्वरात बोलत असत व उगाच हातवारे करणें, भिवया उडवणें, डोळे मिचकावणें असल्या वाईट सवयी यामध्यें नसत राज्यशासनामधील अधिकार व राजदूताच्या स्थानावर वानरराज्यातही फार विद्वान माणसांची नेमणूक होत असे हे यावरून दिसून येत आहे.

रामाची दीनता

हनुमान सुग्रीवाचा मंत्री रामाकडे आला व त्यानें रामाशीं भाषण केलें व सुग्रीवाचा परिचय करून दिला तेव्हां लक्ष्मण त्याला म्हणाला कीं हा राम वास्त-

विक राजा असताही सुग्रीवाला मित्र बनवण्याच्या इच्छेनें त्याला शरण येत आहे-

> अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७॥
> एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
> लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥
> सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो भक्तवत्सलः ।
> तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥
> सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ।
> गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥
> यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ।
> स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥
> सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २३ ॥
> शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ।
> कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः ॥ २४ ॥ किं० स० ४

'मी लक्ष्मण व राम असे दोघेही आम्ही सुग्रीवाला शरण आलों आहोंत. रामानें पूर्वी ब्राह्मणांना अगणित द्रव्याचें दान केलेलें आहे व त्यामुळें त्याची उत्तम कीर्तिही झालेली होती, तसेंच हा राजाही सर्व त्रैलोक्याचा नाथ होता. पण दैवगति अशी विलक्षण फिरली कीं, त्या रामाला सुग्रीव आपला नाथ व्हावा अशी प्रार्थना करावी लागत आहे! दशरथासारख्या सम्राटाची सून सीता व त्या दशरथाचा पुत्र युवराज राम आज सुग्रीवाला शरण जात आहे. हा राम माझा ज्येष्ठ बंधु सर्व लोकांनीं शरण जाण्यास योग्य असताही सध्या दैवगति फिरल्यामुळें सुग्रीवाला शरण येत आहे. ज्याच्या प्रसादानें सर्व प्रजा आनंदित होत असत तो राम आज वानरराज सुग्रीवाच्या कृपेची इच्छा करीत आहे. शोकग्रस्त झालेला राम जर वानरराज सुग्रीवाला शरण आला आहे तर त्या दीन रामावर आपल्या सर्व सैन्यासहवर्तमान सुग्रीवानें कृपा करणेंच योग्य आहे.'

दैवगति फिरल्यामुळें प्रतापी वीरांना ही अशी शरणागति स्वीकारावी लागते. या वेळीं राम व लक्ष्मण या प्रतापी वीरांच्या अन्तःकरणांत किती असह्य वेदना होत असतील त्याचा ठसा या लक्ष्मणाच्या भाषणातील प्रत्येक शब्दात उठलेला आहे. रामाची स्त्री अपहृत झाली, तिचें स्मरण होताच रामाच्या अन्तःकरणात काय वेदना होत असतील बरें ? आपण या अरण्यात असहाय्य, सीतेला येथें शोधावयाची कोठें व कशी ? अशा वेळीं सुग्रीवासारखा वनाचा राजा जर मित्र झाला तर त्याच्या व त्याच्या सैन्याच्या सहाय्यानें सीतेला शोधणें व अपहरण करणाऱ्याचीं पाळेंमुळें खणून काढणें शक्य आहे. एकट्या रामलक्ष्मणाकडून या निबिड अरण्यात तें होणे शक्य नाहीं. या कारणामुळें ही दीनता या वेळी या समर्थ वीरांना सहन करावी लागली आहे

समदुःखी वीरांची मैत्री

सुग्रीव हा वानरांचा राजा व राम हा आर्यांचा राजा. या दोघांचें सख्य समदुःखी झाल्यामुळें होत आहे. सुग्रीवाची बायको वालीनें त्याच्या भावानें हरपली होती व रामाची पत्नी सीता रावणानें चोरून नेली होती. दोघेही बायकोंचें अपहरण झाल्यामुळें समदुःखी होते. सुग्रीवाला राज्य नव्हतें. पण जें थोडासा वेळ मिळालें होतें तेंही त्याच्या भावानें बळकावलें होतें. रामाचा राज्याभिषेक व्हावयाचा त्याच दिवशीं त्याचा वनवास सुरू झाल्यानें रामाचेंही हातात आलेलें राज्य निघून गेलें होतें. मिळून दोघेही राज्यभ्रष्टतेच्या कारणानें समदुःखीच होते. रामही वनवासात आला होता व सुग्रीवही घरादारातून बाहेर हाकलला गेल्यामुळें वनवासातच होता. हेंही दोघांचें दुःख सारखेंच होतें. समदुःखी या ठिकाणीं एकत्र झाले. समदुःखी असलेल्यामध्यें लवकर मैत्री होते. त्याप्रमाणेंच या दोघांची मैत्री येथें ऋष्यमूक पर्वतावर झालेली आहे.

सुग्रीवाच्या पत्नीचें अपहरण त्याचा भाऊ वाली यानें केलें राज्यभ्रष्ट करून त्यानेंच त्याला वनवासात आश्रयास भाग पाडलें. यासाठीं रामानें सहाय्य करून वालीला मारून सुग्रीवाचें राज्य सुग्रीवाला द्यावें असें बोलणें हनुमानानें रामाशीं केलें. हनुमानानें सुग्रीव हा (राज्याच्च विभ्रष्टः । कि. स. ४।२७) राज्या-

पासून भ्रष्ट झालेला आहे. हा या सुग्रीवावर वालीनें फार मोठा अन्याय केला आहे. असें जें भासविलें आहे तें केवळ राजकीय सत्य आहे. वास्तविक वाली वडील भाऊ असल्यानें राज्यावर अधिकार वालीचाच होता. सुग्रीव कांहीं कारणानें थोडा वेळ गादीवर आला होता इतकेंच. वास्तविक सुग्रीवाला गादी मिळणें शक्य नव्हतें. सुग्रीवही तसें म्हणत नाहीं. पण हा सुग्रीवाचा मंत्री रामाला वालीचा दोष रंगवून भडक करून सांगत आहे ! राजकीय डावपेंचाच्या दृष्टीनें हें योग्यच आहे. पण हें सत्य नव्हे. राजकारणांत इतकेंच सत्य असतें.

असो. या प्रमाणें समदुःखी राम व सुग्रीव याचें सख्य येथें घडत आहे. रामायणांतील ही फार मोठी घडामोड घडत आहे. या सख्यानें रामाला एका मोठ्या ससैन्य राजाची सहायता मिळत आहे. एकाकी व असहाय्य असलेला राम यावेळीं ससहाय्य व अधिक समर्थ होत आहे.

हस्तपीडनानें सख्य

सख्य ज्यांच्यामध्यें व्हावयाचें असतें, ते प्रीतिनें दोघेही एकत्र येतात, हस्तान्दोलन करतात व मग त्या दोघांची प्रदीप्त अग्निपुढें मित्रत्वाची प्रतिज्ञा होते. अशी ही या कालांतील पद्धति येथें दिसत आहे. सुग्रीव म्हणत आहे .

यत् त्वं इच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ १० ॥
रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥
गृह्यतां पाणिना पाणिः मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ ११ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १२ ॥
हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् । कि० स० ५

' हे रामा ! माझ्याशीं सख्य करणें जर तुम्हांस बरें वाटत असेल, तर हा हात मी पुढें करीत आहें आपल्या हातानें हा माझा हात पकडा व एकमेकांचें कार्य शेवटास नेण्यासाठीं कधींही न बदलणाऱ्या अशा निश्चयाची प्रतिज्ञा विचारपूर्वक करावी ' हें सुग्रीवाचें भाषण रामानें ऐकलें, त्यामुळें रामाला फार आनंद

झाला, रामानें आपल्या हातानें सुग्रीवाचा हात पकडला व नंतर या आनंदाच्या भरात रामानें सुग्रीवाला प्रेमानें आलिंगन दिलें.

यानंतर हनुमानानें भिक्षुरूप टाकून वानररूप घेतलें व त्यानें दोन लाकडांचें घर्षण करून अग्नि उत्पन्न केला व—

ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १६ ॥ कि० स० ५

नंतर सुग्रीव व राम यांनीं त्या प्रदीप्त अग्नीला प्रदक्षिणा केली व आपण दोघे आजपासून मित्र झाल्याचा आनंद त्यावेळीं त्यांना झाला. अग्नि साक्षीनें होणारें सख्य दोघांनाही हितकारक असतें व तें कधींही मोडलें जात नाहीं. अग्नि पेटवून त्या अग्नीची त्या दोघांनीं पूजा केली आहे

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् । कि० स० ५।१५

प्रदीप्त अग्नीची फुलांनीं पूजा केली व त्या दोघांमध्यें त्या अग्नीला हनुमानानें ठेवलें. येथें फुलांनीं अग्नीची पूजा केल्याचा उल्लेख आहे व त्यांत कशाचीहि हवन केलें असा उल्लेख नाहीं. ज्या परिस्थितींत राम व सुग्रीव होते त्या परिस्थितीमध्यें हवनासाठीं घृत व हविष्यान्न मिळण्याचा संभव नव्हता. म्हणून यांनीं अग्निमध्यें घृतादिच हवन केलें नाहीं असें म्हणता येईल. पण पुष्पांनीं अग्नीची पूजा केल्याचा उल्लेख मात्र स्पष्ट आहे. कित्येक आधुनिक टीकाकार रामायण कालीं वा वैदिक कालीं पुष्पांनीं पूजा करण्याचा प्रघात नव्हता असें म्हणत असतात, त्यांनीं या वचनाचें मनन करावें. वेद मंत्रामध्यें पुष्पांनीं केलेल्या पूजेचा उल्लेख नाहीं हें खरें, पण अश्विनी देवता 'पुष्कर स्रजौ' फुलांच्या माला धारण करतात. त्यावरून फुलांच्या माळा घालण्याची पद्धति वैदिक समयीं होती हें सिद्ध होत आहे पण रामायणामध्यें पुष्पांनीं केलेल्या पूजेचा हा येथें उल्लेख अगदीं स्पष्टच आहे.

अग्निसाक्षिक प्रतिज्ञा कोणी मोडीत नसत एवढें अग्नि साक्षिक प्रतिज्ञेचें महत्व त्यावेळीं मानीत असत. याप्रमाणें राम व सुग्रीव यांचें सख्य येथें अग्नीच्या सांनिध्यानें झालेलें आहे व तें अगदीं शेवटपर्यंत टिकलेलें आहे.

त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ।
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १८ ॥ कि० स० ५

'तूं व मी आतां मित्र झालों आहों व उभयताचें सुख व दुःख एक आहे' असें आनंदानें रामाला सुग्रीव म्हणाला. हें सख्य झाल्यामुळें सीता, वाली व रावण यांचे वामनेत्र स्फुरण पावूं लागले.

सीता-कपीन्द्र-क्षणदाचराणां राजीव-हेम-ज्वलनोपमानि।
सुग्रीव-राम-प्रणय प्रसंगे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥
कि० स० ५।३२

'सीता, वाली व राक्षस यांचें राम सुग्रीवाचें सख्य झालें तेव्हां वामनेत्र स्फुरण पावूं लागले' सीतेचा नेत्र कमलासारखा होता, वालीचा सुवर्णासारखा पिंवळा होता व राक्षसाचे नेत्र अग्निप्रमाणें लाल होते' पुरुषांचा वामनेत्र स्फुरण पावणें अशुभ, पण स्त्रीचा वामनेत्र स्फुरण पावणें शुभ असतें. यामुळें सीतेला हें शुभ चिन्ह झालें व वाली व राक्षस यांना राम-सुग्रीव मैत्री ही अशुभ सूचक वाटली असल्यास नवल नाहीं.

या प्रमाणें नेत्र स्फुरण रामायण कालींही शुभ व अशुभ समजलें जात असे असें दिसतें.

याचेळीं सुग्रीव म्हणतो—

भार्या वियोगजं दुःखं न चिरात्वं विमोक्ष्यसे।
अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ कि० स०

'हे रामा! भार्या वियोग मुळें झालेलें दुःख तुला आतां यापुढें फार वेळ भोगावें लागणार नाहीं. कारण मधुकैटभ राक्षसानीं चोरून नेलेली श्रुति जशी विष्णुनें परत आणली त्याप्रमाणें राक्षसानें नेलेली सीता मी लवकर परत आणीन.' या ठिकाणीं राक्षसानी देवांकडे असलेले श्रुति ग्रंथ चोरून नेले होते. ते विष्णुनें परत आणले, हें प्राचीन वृत्त उपमेसाठीं दिलें आहे. देवाजवळ वेद ग्रंथ होते. ते देव या वेदाच्या आज्ञेप्रमाणें आपलीं कर्तव्यें करीत व उन्नति प्राप्त करीत असत. राक्षसांना हें समजलें. तेव्हां त्यानीं ते वेद चोरून नेले.

तेव्हां देवाचें सामर्थ्य कमी झालें. हें पाहून विष्णुनें राक्षसांचा पराभव करून वेद परत आणले व वेदांच्या सहाय्यानें आपलें बल वाढवलें अशी ही कथा आहे. या कथेवरून वेदांच्या आज्ञेप्रमाणें मनुष्य चालले तर मानवाचें बल व सामर्थ्य वाढणें शक्य आहे असें दिसून येतें. सुग्रीव ही उपमा देत आहे तेव्हां सुग्रीवाला ही श्रुतीचें महत्त्व माहीत होतें असें वाटतें.

सीतेची खूण

सुग्रीव आणखीही सांगत आहे कीं, त्यानें एक राक्षस स्त्रीला पकडून नेत होता. ती " रामा, रामा, लक्ष्मणा " असा आक्रोश करीत होती व तिनें आम्हाला पाहून आपल्या उत्तरीयामध्यें गुंडाळून कांहीं आभूषणें आमच्याजवळ टाकलीं. तीं मी ठेवलीं आहेत. तीच स्त्री बहुतेक सीता असावी असें मला पक्केपणानें वाटतें. सुग्रीवानें तीं आणवलीं व रामलक्ष्मणापुढें ठेवलीं. रामानें तीं तात्काळ ओळखलीं, उत्तरीय वस्त्रही रामानें ओळखलें. पण लक्ष्मण म्हणाला–

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात् ॥ २२ ॥ कि. स. ६

' मला बाहुभूषणेंही माहीत नाहींत व कानांतील कुंडलेंही माहीत नाहीं. पण मी नित्य तिचे चरण वंदीत असल्यामुळें या नूपुरांची मात्र मला ओळख पटते. हीं सीतेचींच आहेत. '

या म्हणण्यावरून लक्ष्मण किती व्रतनिष्ठ होता हें समजून येत आहे. सीतेचें तोंड त्यानें कधीच पाहिलें नव्हतें असा याचा अर्थ नव्हे. त्यानें तिच्या चेहऱ्याकडे निरखून टक लावून कधींहि पाहिलें नव्हतें हा याचा अर्थ आहे. म्हणून पायातली भूषणें त्याला ओळखता आलीं, तशी ती वरची येईनात ही तरुण पुरुषांनीं आचरणात आणण्यासारखी मर्यादा आहे.

राम जेव्हां हीं भूषणें पाहून शोक करूं लागला तेव्हा सुग्रीव त्याला म्हणतो–

मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥
व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे ॥
विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥
बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥ कि.स. ८

' सत्त्वगुणी लोकांची धर्ममर्यादा सोडून देणें तुला योग्य नाहीं. इष्ट वियोग होवो, संकटें येवोत, धनाचा नाश होवो, अथवा जीविताचा नाश होण्याचा प्रसंग येवो. स्वतःच्या बुद्धीनें विचार करणारा मनुष्य खचून जात नाहीं. पण जो मनुष्य नेहमीं शोक करीत राहतो तो ओझ्यानें अधिक भार झालेली नौका जशी बुडते तसा तो शोकसागरात बुडून जातो. ' असें सुग्रीवानें सांगितलें असतां रामानें अश्रूंनीं भिजून गेलेलें आपलें तोंड वस्त्रानें पुसलें व धैर्य धरल्याप्रमाणें तो पुनः ओजस्वी दिसूं लागला. ज्याची पत्नी गुण्डांनीं पळवली असेल त्याला कसें दुःख होऊं शकतें, तें या रामाच्या अवस्थेवरून समजण्यासारखें आहे.

याठिकाणीं वाल्मीकि ' नर-वानरौ ' (कि० स० ७।२४) असा शब्द प्रयोग करून नर राम व वानर सुग्रीव याची मैत्री. येथें झाली असें दाखवीत आहे. कित्येक ठिकाणीं ' शाखामृग ' (कि० स० ९।१७ (अर्थी म्हटलेलें आहे यावरून सुग्रीव, हनुमान हे वानर होते असें कोणी म्हणेल, पण ' वेद जाणणारा, संस्कृतमध्यें अस्खलित बोलणारा ' हीं वर्णनें पाहिलीं, म्हणजे ही एक मनुष्याची जातीच होती असें उघड होतें. ' वानर, शाखामृग ' असे शब्द जरी आले तरी भिक्षुरूप घेणें, पुनः वानररूप घेणें हें वेषान्तर माकडाकडून होणें शक्य नाहीं- यासाठीं असा शब्द प्रयोगावरून पुनःपुनः भ्रम होण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

सीतेचें अपहरण परराष्ट्रांतील राक्षसानें केलेलें होतें व सुग्रीवाच्या रुमेचें अपहरण त्याचा भाऊ प्रत्यक्ष वाली यानेंच केलें होतें. हा अपहरणांत झाला तरी हा असा फरक आहे. शिवाय सुग्रीव राज्यावर आला तेव्हां त्यानें वालीच्या स्त्रीला-तारेला-आपल्याजवळ केलेंच होतें. तारा ही जी पांच सती स्त्रियांमध्यें गणली गेली आहे ती वालीकडे व नंतर सुग्रीवाकडे राहत होती असें दिसतें. पण सीतेबद्दल तसें म्हणतां येणार नाहीं. म्हणून सुग्रीवाच्या पत्नी अपहरणाच्या दुःखापेक्षा रामाचें दुःख फारच असह्य होतें. शिवाय पंच कन्यांमधील तारा ती हीच की काय हीही एक शंका येथें येण्यासारखी आहे.

वालीचें बल फार प्रचंड होतें राम कसाही शूर असला तरी तो वालीच्या समोर उभा राहूं शकेल या संबंधाची खात्री सुग्रीवाला वाटत नव्हती असें त्यानें (कि० स० ११·७९ व ११।९०) या ठिकाणीं बोलून दाखवलें आहे. त्यानंतर जेव्हां रामानें आपल्या बाणानें सप्ततालवृक्ष भेदून टाकले, तेव्हां हा वालीला मारील अशी सुग्रीवाची खात्री झाली व त्यानंतरच त्याला खरा आनंद झालेला आहे यानंतर सुग्रीव व राम यांचा बेत ठरला व त्याप्रमाणें रामलक्ष्मण झाडाच्या आड लपून बसले व सुग्रीवानें वालीला आव्हान दिलें वाली आला व वालि सुग्रीवाचें मुष्टियुद्ध झालें हें युद्ध चाललें असतांना रामाला अमूक वाली व अमूक सुग्रीव असें ओळखतां येईना कारण दुरून दोघेही सारखे दिसत होते चुकून सुग्रीवालाच जर बाण लागला, तर मित्रवध होईल या भीतिनें यावेळीं रामानें बाण सोडला नाहीं पण यामुळें सुग्रीवाला मात्र मरणांप्रमाणें वेदना सहन कराव्या लागल्या. वालीचे मुष्टिप्रहार सहन करणें हें कांहीं सोपें नव्हतें रामानें आपणास फसवलें असेंच या वेळीं सुग्रीवास वाटलें. पण जेव्हां रामानें सांगितलें कीं तूं कांहीं खूण आपल्या अंगावर ठेव म्हणजे त्या खुणेनें मी अमूक सुग्रीव आहे असें ओळखीन व मी वालीवरच बाण मारीन हें सुग्रीवाला पटलें व त्यानें पुन वालीला आव्हान दिलें

रामलक्ष्मण झाडाच्या आड लपून राहिले व सुग्रीव युद्धाच्या जागेवर तयारीनें उभा राहिला सुग्रीवाचें आव्हान वालीपर्यंत पोंचलें व वाली ती सुग्रीवाची गर्जना ऐकून फारच रागावला व गुरगुरत सुग्रीवाकडे यावयास निघाला त्यावेळीं तारा पुढें आली व वालीला आलिंगन देऊन त्याला म्हणाली—

> सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ।
> श्रूयतां अभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९ ॥

' हे वाली ! तुझें एकदम युद्धासाठीं जाणें मला बरें वाटत नाहीं. मी कां तुला प्रतिबंध करीत आहें तें तू ऐक तारा म्हणते— 'ज्या अर्थी एकदा पराभव घेतल्यानंतर पुन सुग्रीव युद्धाची आरोळी मारीत आहे. त्या अर्थी त्याला कोणी तरी सहायकर्ता लाभला आहे हें निश्चित होय प्रबल सहायक नसताना तो पुन

येईल हें शक्य नाहीं. हे वाली ! मला अंगदानें नुकतेंच असें सांगितलें कीं, सुग्रीव व धनुर्धर राम यांचें सख्य झालेलें आहे व तो राम मोठा पराक्रमी आहे. यासाठीं सुग्रीव त्या रामाच्या सहाय्यानें येथें पुनः आला असावा. यासाठीं तूं-

यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वाभिषेचय ॥ २३ ॥
विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन् यवीयसा ॥
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ २४ ॥
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ कि० स० १५

' हे वाली हे राजा ! तूं सुग्रीवाला यौवराज्याचा अभिषेक कर. सुग्रीवाशीं असलेलें वैर दूर टेव. त्याच्याशीं स्नेह कर व रामाशीं ' मैत्री कर ' हें तारेचें म्हणणें योग्य होतें. पण तें घडणें शक्य नव्हतें. यांचें कारण एक तर वाली आपल्या अजस्र सामर्थ्यामुळें गर्विष्ठ झालेला होता व तो स्त्रियांची बुद्धि ऐकावयास तयार नव्हता ! व दुसरी गोष्ट ही कीं त्यांचें व रावणाचें अग्नि साक्षीक सख्य झालेलें होतें. तेव्हां रामाची सीता पळवून नेणाराचा तो मित्र होता त्यामुळें त्याचें व रामाचें सख्य होणें शक्य नव्हतें. या दोन कारणानीं तारेचा उपदेश वालीला पसंत पडणें शक्य नव्हतें, याप्रमाणें घडलें.

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ।
वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
सोढुं न च समर्थोऽहं युद्धकामस्य संयुगे ।
सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितम् ॥ ४ ॥
न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ कि० स० १६

' राम धर्म जाणणारा आहे ' हें वालीनें ऐकलें होतें पण राम कांहीं राजकारणांत पडलेला आहे हें यावेळीं वालीच्या लक्षांत आलें नाहीं. त्यामुळें तो म्हणतो राजकारण तें राजकारण व धर्मकारण तें धर्मकारण होय आपण जो निष्कारण वालीशीं विरोध केला न त्यामुळें तो चिडून गेला आहे व त्यानें रामाशीं मैत्री करून आपल्या वधाचा विचार निश्चित केला आहे व रामही आडून आपल्यावर बाण मारण्यास तयार झाला आहे याचा त्याला काहीएक थांग लागला नव्हता. निष्कारण आपल्या भावाशीं वैर करणें चांगलें नव्हे हा बोध येथें आपणास मिळत आहे सुग्रीवाचा दोष नसताना सुग्रीवाचें म्हणणें ऐकून न घेतां त्याला घरातून घालवून दिलें हें वालीचें कृत्य अयोग्य झालें याचा परिणाम सुग्रीव व रामाचें सख्य व पुढें वालिचा वध होण्यांत झाला असो यापुढें सुग्रीव व वालीचें युद्ध चालूं असतांना रामानें आडून बाण मारला व त्या बाणानें वालीचा वध झाला

वाली घायाळ होऊन मरणाच्या पंथाला लागला असतां राम व लक्ष्मण त्याच्याजवळ गेले, तेव्हां तो रामाला म्हणाला—

> पराङ्मुखवध कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुण ॥ २० ॥
> न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि ।
> इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ २१ ॥
> स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ।
> जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ कि० स० १७

' मी दुसऱ्याशीं युद्ध करण्यांत गुंतलों असतां गुप्तपणानें माझा वध करून तुला काय बरें मिळालें ? तू असा अधर्म करणार नाहींस असें मला तुला पाहण्यापूर्वी वाटलें होतें तू धर्माचा झेंडा मिरवतोस, पण तू पक्का अधार्मिक आहेस पाप करणारा आहेस एखादा कूप जसा गवतानें आच्छादिलेला असावा, तसा तू फार भयंकर पातकी आहेस ' असें वाली रामाला पुष्कळ कठोर शब्दांनीं बोलला ' पृथ्वीवर तुझें धार्मिक म्हणून जें वर्णन केलें जात आहे, तें सर्व खोटें आहे पण तुझ्या प्रत्यक्ष दर्शनानें मला कळून आलें आहे कीं तू पूर्णपणें कपटी व क्रूर आहेस असें वाली बोलला ' शेवटीं तो म्हणाला—

कामभेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते।
क्षेमं चेद्भवतो प्राप्त उत्तर साधु चिन्त्यताम् ॥५३॥ कि स. १७

' तुला योग्य वेळीं राज्य प्राप्त झाल्यावर प्रजाजनांनीं माझा वध करण्या-संबंधीं जर तुला प्रश्न विचारला तर त्याचें उत्तर काय यावयाचें तें नीटपणानें एकाग्रतापूर्वक विचार करून ठेव ' असें कठोर पण सौम्य शब्दांनीं वालीनें भाषण केलें तें मर्मभेदक तर होतेंच पण प्रजाजनांना राजाच्या कृत्यासंबंधानें प्रश्न विचारण्याचा अधिकार होता व राजाला आपल्या कृत्याचा जाब द्यावा लागे, असें या भाषणावरून दिसतें वानर राज्यात जर असा अधिकार असला, तर तसा आर्यराज्यात असेलच यात शंका नाहीं या वालीच्या बोलण्याला रामानें कसें उत्तर दिलें आहे तें पहा–

' हे वाला! धर्म, अर्थ, काम व लौकिक व्यवहार यांचा विचार केल्याशिवाय तूं हें उगीच काहीं तरी बोलत आहेस मनूनें हें सर्व भूमिचें राज्य इक्ष्वाकु-वंशातील राजाना दिलें आहे ' तेव्हांपासून तें या वंशाकडेच चाललेलें आहे. या राज्यातील नगरें व अरण्यें यात राहणाऱ्या सर्वांचा निग्रह करावा अथवा त्याच्यावर अनुग्रह करावा हा अधिकार इक्ष्वाकुवंशाचा आहे. या वेळीं या राज्याचा शासन करणारा भरत या पृथ्वीचें पालन करीत आहे. न्याय, नियम, सत्य व पराक्रम या राजा भरतामध्यें पूर्णपणें वसत आहेत–

तस्य धर्म कृतादेशा वयं अन्ये च पार्थिवाः।
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥
यस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले।
पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥
ते वय मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः।
भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिन्तयामो यथाविधि ॥ ११ ॥
त्वं तु संक्लिष्ट धर्मश्च कर्मणा च विगर्हितः।
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि. ॥ १२ ॥
तदेतत्कारण पश्य यदर्थं त्व मया हतः।
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥
तद्व्यतीतस्य ते धर्मात् कामवृत्तस्य वानर ।
भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥
न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्भवः ।
औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः ॥ २१ ॥
प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृत ॥ कि० स० १८

'या भरत राजाच्या आज्ञेनें आम्ही व आणखीहि दुसरे राजे या पृथ्वीवर धर्माचें संरक्षण करण्यासाठीं संचार करीत आहों. अरे धर्मवत्सल नृपश्रेष्ठ भरत या पृथ्वीचें पालन करीत असतां, कोण बरें धर्मनाश करण्यास तयार होईल ? राजा भरताच्या आज्ञेनें आम्ही सर्व ' धर्म सोडून आचरण करणाराला योग्य तो दण्ड करण्यासाठींच फिरत आहों. ' तूं तर निंदित कर्म करणारा-कामाच्याच मार्गी लागलेला धर्म नाश करीत आहेस व उघड राजधर्माला सोडून चालत आहेस. तुला वध करण्याचें हें असें कारण आहे. तूं सनातन धर्मा, चा त्याग केलास व आपल्या भावाच्याच बायकोशीं काम संबंध करीत आहेस. आपल्या धाकट्या भावाची बायको ही तुझी सूनच आहे. सुनेशीं संबंध ठेवणें हें पाप आहे. तें पाप तूं येथें करीत आहेस. आपला धर्म सोडलास, कामातुर होऊन भावाच्याच बायकोशीं संबंध ठेवीत आहेस. म्हणून आम्ही तुला हा दंड केलेला आहे. मी कुलीन क्षत्रिय असल्यामुळें तुझ्या पापाकडे दुर्लक्ष्य करणें मला शक्य नाहीं. कन्येशीं बहिणीशी अथवा भावाच्या बायकोशीं जो असा वाईट संबंध ठेवील त्याला वधदण्ड देणेंच योग्य आहे. ' असें रामानें ठणठाऊन वालीला सांगितलें. गुप्त ठिकाणीं रहून राहून बाण सोडला याबद्दल राम असें म्हणतो–

न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव ।
वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३८ ॥
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ ४० ॥
कि० स० १८

' तुझा आडून वध केल्यामुळे माझ्या मनाला मुळींच पश्चात्ताप झालेला नाहीं कारण जाळीं व कपटयुक्त उपायांनीं मृगाना मारतातच.' तूंही एक प्रकारचा मृगच आहेस. तेव्हा अशा तुझा दडून वध केला तर त्यात काहीही अपकृत्य झालेलें नाहीं तू दुसऱ्याशीं युद्ध करीत होतास हें खरें आहे. पण तूं बोलून चालून वानर आहेस. तेव्हां तुझा असा वध केला यात काहींही अयोग्य असें माझ्याकडून झालेलें नाहीं.' यासाठीं मी जें केलें तें अगदीं योग्य केले आहे.

या ठिकाणीं वानर जातीबद्दल थोडासा तिरस्कार रामाच्या बोलण्यात दिसत आहेसें वाटतें अमेरिकन गोरा माणूस काळ्या निग्रोला जिवंत जाळतात, भाले खुपसून मारतात व इकडे समतेचाही टेंभा मिरवितात. ही त्याची मानवता गोऱ्या लोकांपुरतीच असते. काळ्या, पिवळ्या व तपकिरी लोकासंबंधानें समता त्याच्या अन्तःकरणात नसते. वानर विद्वान शिक्षित होते, त्यांच्यात वैवाहिक बंधनें होतीं. काही करारमदार ते पाळीत ते जरी आर्यांइतके उच्च पातळीवर पोंचलेले नसले तरी ते पशु नव्हते तूं वानर असल्यामुळें वानरांना जाळ्यात पकडतात, तेव्हा आडून बाण मारून ठार केलें तर त्यात काय बिघडलें ? असें म्हणून वानर जातीबद्दल जो तिरस्कार व्यक्त केला आहे तो जातीय दृष्टीनें योग्य नव्हे. रामाला वानराचें सहाय्य पाहिजे होतें. त्याच्या सहाय्यावाचून सीतेचा शोध लागणें शक्य नव्हते. नुकतीच सुग्रीवाशीं भेट झालेली आहे. त्यास फारसे दिवसही झालेले नसतील. इतक्यात सुग्रीव व हनुमान यांच्या समक्ष ' तूं तर शाखामृग आहेस तुझ्यावर आडून बाण मारला व तूं दुसऱ्याशीं युद्ध करण्यात गुंतला असताना तुला ठार मारला, तर त्यात काही अयोग्य झालें असें होत नाहीं.' असें म्हणणें योग्य दिसत नाहीं

स्वकीयांशीं विरोध व परकीयांशीं स्नेह

पण हें बोलणें आपल्या भाऊ बंधकीच्या वैरामुळें सुग्रीवाच्या नीटपणानें ध्यानीं आलेलें दिसत नाहीं. आपल्या जातीविषयींची तुच्छता यात व्यक्त होत आहे हें सुग्रीवाच्या लक्ष्यातही आलेलें दिसत नाहीं.

युरोपीय लोक जेव्हां येथें आले व ते राजकीय दृष्टीनें जेव्हां वर डोकें काढूं लागत होते त्यावेळीं हिंदु व मुसलमान लोक त्यांच्याकडे नोकरीस राहत, त्यांच्या सैन्यांत भरती होत व आपल्या देशबांधवांचा गळा कापीत व शेवटीं अशा रीतीनें यांनीं सर्व भारतवर्ष युरोपियनांच्या हवालीं केला. त्या वेळीं जी भारतीयांची मनोवृत्ति दिसली, स्वदेशीयांशीं विरोध व परकीयांशीं वात्सल्य तीच वृत्ति येथें सुग्रीवाच्या वागण्यांत दिसत आहे.

आपल्या भावाचा वध होवो आपल्या जातीला क्षुद्र मानलें जावो, अयोग्य रीतीनें आपल्या भावाला मारलेलें असो, मला राज्य मिळालें म्हणजे झालें हा विचार सुग्रीवाच्या मनांत असलेला येथें स्पष्ट दिसत आहे.

बरें, इकडे वालीच्या वागणुकीकडे जरी पाहिलें तरी आपल्या भावाशीं मित्रता करावयाची तयारी नाहीं. शिवाय पत्नीनें सांगितलें व सुचविलें असतांही हा वाली सुग्रीवाला यौवराज्यावर बसवीत नाहीं किंवा त्याच्याशीं प्रेमानें वागण्यास तयार होत नाहीं. भावाशीं वैर व परदारग स्वभावाच्या रावणाशीं कायमची मैत्री !!! ही हिंदुस्थानांतील लोकांची वृत्ति व वानर जातींत येथें स्पष्ट दिसत आहे.

युरोपीयन लोक येथें आले ते येथील राजाकडे नोकरीस राहतांना युरोपीयनांशीं युद्ध जुंपलें असतां आपण लढणार नाहीं, असें म्हणत असत व युरोपीयनांशीं युद्ध टाळीत असत. पण हिंदी लोक मात्र युरोपियनांच्या सैन्यांत भरती होतांना आपण भारतीयांना लढणार नाहीं असें म्हणत नसत. ‘ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी’ हा भारतीयांचा विचार होता. पण युरोपियन युरोपांत भांडत असत तरी ते येथें एकमेकांशीं इतक्या मूर्खतेनें भांडत नव्हते. जरी त्यांच्यांत स्पर्धा होती तथापि त्या स्पर्धेमुळें त्यांचाच संहार होत नसे. पण भारतीयांच्या स्पर्धेनें भारतीयच मारले जात. हा जातीय भावनेनें न जगण्याच्या सवयीचा परिणाम आहे. भारतीयांमध्यें आपण व्यक्तिनें जगावें एवढाच भाव जागृत होता, राष्ट्र जगावें, जाति जगावी हा भाव नव्हता. तीच स्थिति या वेळीं वानरांची दिसत आहे. परकीयांच्या सहाय्यानें स्वकीयांचा नाश होत असला तरी चालेल ! वानरजाति दूर होवो, घातकी होवो, बरबाद होवो,

युद्ध करेलेतही प्रवीण होती. पण भावाशीं वैर व इतरांशीं मैत्री करण्यांत आपण काही वाईट केलें असें यांस वाटत नव्हतें. ही यांची राजकीय व जातीय उंची होती. वाली व सुग्रीव यांची हो एकच विचाराची पातळी होती.

राम हा आदर्श पुरुष होता. यामध्यें श्रेष्ठपणाच्या दृष्टीनें कोणतेंही व्यंग नव्हतें. पण आर्यांच्या मनात वानरांविषयीं वाटत असलेला तुच्छतेचा भाव येथें सहजच त्याच्या तोंडातून बाहेर पडला आहे. राम, हनुमान व सुग्रीव यांच्या मैत्रीचें महत्त्व जाणत नव्हता असें नाहीं, पण जाणत असताही व सुग्रीवाचा गौरव करण्याची इच्छा मनात असूनही वानर जाती विषयींची तुच्छतेची भावना सहजच त्याच्या तोंडातून बाहेर पडलेली आहे.

राजकीय सत्य

आता रामानें जें वालीस सांगितलें कीं ' भरत राजा आहे त्यानें मला दुष्टांना दण्ड देण्यास वनामध्यें पाठवलें आहे व तसेंच त्यानें इतर पुष्कळ राजांस किंवा अधिकाऱ्यास पाठवलें आहे. त्यामुळें मला तुला वध दंड देण्याचा अधिकार आहे. तूं आपल्या भावाची बायको आपल्याजवळ केली आहेस. आणखीही पुष्कळ अपकृत्यें केलीं आहेस. यासाठीं मी भरत राजाचा प्रतिनिधि म्हणून तुला हा वध दण्ड करीत आहें हें सर्व राजकीय सत्य आहे वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, राम कैकेयीच्या महत्त्वाकांक्षेमुळें वनवासी झाला होता. हद्दपार झाला होता भरताच्या मनात दशरथाच्या मृत्युनंतर रामानें अयोध्येंत यावें व राज्य करावें असें होतें. पण तें रामानें मानलें नाहीं दशरथाची प्रत्यक्ष आज्ञा रामानें वनवासाला जावें अशी नव्हती रामानें वनवासाला जावें अशी फारतर नाइलाजानें मूकसंमति दशरथाची होती असें म्हणता येईल. दशरथानंतर भरत राज्यसिंहासनावर बसलेला नाहीं. रामाचें राज्य व त्याचा प्रतिनिधि म्हणून भरतानें राज्य चालविलें होतें. म्हणून वनातील टोळ्याचें नियमन करण्याचें कार्य न दशरथानें रामावर सोंपविलें होतें व न भरतानें सोपविलें होते. भरत तशी आज्ञा रामाला करण्याच्या मनः स्थिति–मध्येंही नव्हताच. कैकयीची इच्छा तर अशीच होती कीं रामलक्ष्मण सीता यांनीं वनात जावें व १४ वर्षें भरतानें राज्यावर येऊन दृढमूल व्हावें. राम

वनामध्यें नाश पावला तर त्यामुळें कैकेयीला आनंदच झाला असता. अशा स्थितीत ‘ मी भरत राजाचा प्रतिनिधी आहें व मी वन्य जातींच्या दुराचाराचा दंड देण्यासाठीं येथें हिंडत आहें.’ हें म्हणणें राजकीय दृष्ट्याच शोभण्यासारखें आहे. राजकीय दृष्टीनें अशावेळीं कसें बोलावें व काय करावें तें यावरून समजून घ्यावें. भारतीयांना यापुढें राजकीय जीवनानें निर्वेध रहावयाचें आहे यासाठीं अशीच राजकीय सत्यें यापुढें त्यांनीं पाळावयास हवें. तेंव्हा वालीस दडून मारलें कीं नाहीं असें बाजू करून चालणार नाहीं.’

वालीमारण्याला लपून छपून कपटानें कसें का होईना, मारावें व आपण मारलें यासाठीं मुळींच पश्चात्ताप करूं नये व उलट मी केलें तें अगदी योग्य [illegible] केलें, असेंही येनकेन रीत्या म्हणावें, हीच राजनीति आहे. आर्य चाणक्य आपल्या राजनीति शास्त्रांत असेंच म्हणत आहे आज पुष्कळ [illegible] हिंदू [illegible] असे आहेत कीं, त्यास रामानें लपून छपून वालीस मारलें हें [illegible] नाहीं. आमच्याकडे अशीं अनेक पत्रें आलेलीं आहेत व त्यांत हाच प्रश्न विचारला आहे कीं, रामानें वालीला लपून छपून मारलें हें बरें केलें की वाईट केलें? हिंदू लोकांना राजनीतिचे पाठ शिकावयाचे आहेत त्यांना असें वाटतें कीं [illegible] चीं कामें अगदी सोंवळेपणानें होत असतात.

येथें विचार असा केला पाहिजे कीं, वाली अधिक प्रबळ, अधिक [illegible] व घमेंडखोर राजा होता त्याचा [illegible] अर्धवट सुधरलेली व अर्धवट रानटी अशा [illegible] कडवेपणामुळें इतरांवर [illegible] होती राजाशी [illegible] करण्यास ती तयार असे वाली [illegible] रावणाचाही पराभव केला होता. रावणाचा [illegible] रावणाचा पराभव करून त्याच्याशीं [illegible] एखादें दुसऱ्यावर आक्रमण [illegible] आक्रमण केलें तर दुसऱ्यानें त्याच्या मदतीला गेलें पाहिजे, असा हा [illegible] रावण यांचा करार झालेला होता.

*

एकदा वालीसुद्धा सरळपणानें पराभूत होणें कठिण व त्यांत जर त्याच्या बरोबर रावण आला तर या दोघांना पराभूत करणें किती कठिण काम आहे, याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे वाली मुळचा हेकेखोर व घमेंडी रामानें जर वालीची मदत मागितली असती, तर ती त्यानें रामाला द्यावी असें वालीचें काय अडलें होतें ? वालीनें रामाला मदत नाकारावी व उलट रावणाला कळवावें व त्याच्याकडून हवीतर मदत आणावी अशा परिस्थितींत म्हणजे अत्यंत दुःस्थितींत व स्त्री होता राम बोलून चालून राज्यभ्रष्ट, वनवासी, असहाय्य, पत्नीचें अपहरण झालें, कोणाचीही मदत नाहीं अशा स्थितींत होता वाली याच्या उलट स्वतः बलिष्ठ, हेकेखोर, घमेंडी, प्रबल सेनाजवळ असलेला, सर्व राष्ट्र पाठी मागें आहे, इष्ट झाल्यास रावणाचें सहाय्य मिळण्याची शक्यता अशा अनुकूल परिस्थितींत वालीसारखा प्रबळ राजा रामासारख्या सर्वतोपरि विपत्तींत असणाऱ्या त्याला कां म्हणून मदत करील ? व रामासारख्या विपत्तींत बुडणाऱ्याचें सहाय्य करावें व रावणाची मैत्री गमवून बसावें ! असें कोण बरें करील ?

"सुग्रीवाची स्थिति अगदीं विपरीत होती राम व सुग्रीव या दोघांचीही सारखीच विपत्तीची परिस्थिति होती दोघेही राज्यभ्रष्ट, दोघेही असहाय्य, दोघेही पत्नीचें अपहरण झालेले अशा समान शीलत्वामुळें या दोघांची मित्रता होणें हें सहज होणारें काम होतें. सुग्रीवाला राज्य मिळवून दिलें कीं त्याचें राज्य, त्याचा खजिना, त्याचें सर्व सैन्य हें रामाला मिळण्यासारखें होतें वालीची मित्रता होणेंच मुळीच अशक्य होतें सुग्रीवाची मित्रता होणें हें सहज होणें शक्य होतें या साठीं वालीला ठार मारून वानर राज्य सुग्रीवाला देणें रामाला भाग होतें रावणाचें राज्य उलथून पाडावयाचें असलें, तर त्याचा मित्र जो वाली त्याचा वध करून रावणाचें अर्धें मित्रबल खच्ची करणें आवश्यकच होतें हेंच रामानें केलें, तें अगदीं योग्य केलें आहे याहून दुसरा कोणताही मार्ग त्याला करता येण्या जोगा नव्हता

वालीचा वध निर्दोष आहे.

आता लपून वालीला मारावें कीं न मारावें हा प्रश्न राहतो त्या संबंधाचा विचार असा आहे भगवान श्रीकृष्णाच्या समोर, किंबहुना त्याच्या अनुमतीनें

पितामह भीष्म, द्रोण, कर्ण आदि शत्रु पक्षीय वीरांचा निःपात कपटानेंच झालेला आहे. शत्रु प्रबल आहे सरळ उपायानें मरत नसेल, तर ज्या उपायानें त्यास ठार करता येईल, त्या उपायानें त्यास ठार केलाच पाहिजे हेंच राजकीय सत्य आहे अशा प्रसंगीं मागें पाय घेता उपयोगी नाही हेंच अशा रीतिनें रामानें वालीचा वध करून आर्यांना उदाहरण घालून दिलें आहे.

दशरथानें केलेल्या अश्वमेध यज्ञामध्यें ऋषिनीं रावण साम्राज्याचा नाश करण्याचा ठराव केला. त्यावेळीं तेथें कांहीं देववीर ही होते. [redacted] रावणी साम्राज्याचा नाश व आर्य राज्याची उभारणी करण्याचा उद्योग त्यावेळपासून चाललेला होता. नाशिकला रावणाची सेना होती व ती आर्य व वानर यांची संघटना होऊं देत नव्हती. राम नाशिकला आल्यानंतर त्या सेनेचा रामानें प्रथम नाश केला व यामुळें रावणाचें बल कमी केलें. त्यानंतर वाली [redacted] रावणाचा फार मोठा सहायक होता. याला जर ठार केला नसता, तर रामाचें पाऊलच दक्षिणेंत पडूं शकलें नसतें. दक्षिण भारत वालीच्या ताब्यांत होता. त्यात आर्यांचा प्रवेश होणेंही कठिण होतें. वालीच्या मृत्युनें रावणाचें अर्धे बळ कमी होणार होतें. राम जर वालीसमोर युद्ध करण्यासाठीं उभा राहता, तर वालीच्या लाखो सैनिकांचा सामना त्याला येथेंच करावा लागला असता एकट्या रामानें येथें वसलेल्या दणकट सैन्याशीं सामना करणें जवळ जवळ अशक्य होतें. बरें रामानें वालीचें सर्व सैन्य ठार केलें व वालीलाही मारलें, असें मानलें, तरी रावणाबरोबर युद्ध करण्यासाठीं मग कोणतें सैन्य रामाला मिळालें असतें ? यासाठीं वानर-सैन्य तर जिवंत ठेविलें पाहिजे व वालीचा काटा दूर केला पाहिजे. तो अशा तऱ्हेनेंच दूर होणें शक्य होतें.

प्रत्यक्ष राज्य करीत असलेल्या वालीबरोबर युद्ध जुंपलें व त्यानें आपलें सैन्य पुढें आणलें तर त्यास नको असें म्हणता येणार कसें व तो कां म्हणून ऐकेल ? या सर्व आपत्ती टाळण्यासाठीं लपून छपून कपटानें वालीला मारणें हा एकच मार्ग रामापुढें होता व तो त्यानें उत्तम रीतिनें अवलंबिला हें अगदीं त्याचें करणें पूर्णपणें निर्दोष आहे. राजकारणाच्या दृष्टीनें दुसरा कोणताही मार्ग रामानें अवलंबिला असता, तर तो अप्रशस्तच ठरला असता.

रामानें अशा रीतीनें वालाचा वध करून रावणाचें अर्धे अधिक बल कमी केलें. रावणाचें कमरडेंच येथें तुटलें व त्याचें साम्राज्य मोडल्यासारखेंच झालें सर्व दक्षिण दिशा सुग्रीवाला राज्य मिळाल्यामुळें आर्यांना जाण्यायेण्यास मोकळी व सुरक्षित झाली, वानरांचें हसलेलें सर्व सैन्य सर्व युद्ध सामग्रीसह रामाच्या सहाय्यासाठीं मिळालें व आपल्या पक्षाची कांही एक हानी झाली नाहीं. रावण दुष्ट होता त्याचें साम्राज्य तोडावयाचेंच होतें, यासाठीं त्याचे आजूबाजूचे हितसंबध जेथें जेथें असतील, ते तोडणें हें अगदीं योग्यच आहे. म्हणूनच वाली वध राजकीय डाव पेंचाच्या दृष्टीनें अगदीं समर्थनीय व अगदीं योग्यच ठरत आहे.

आता वालीवधासाठीं ' त्यानें भावाच्या बायकोशीं संबंध ठेवला ' इत्यादि जीं कारणें रामानें दिलीं आहेत तीं राजकारणात अशाच रीतीनें मांडली पाहिजेत व त्या दृष्टीनें तीं अगदीं योग्य रीतीनें मांडली गेलीं आहेत. वालीवधाच्या समर्थनार्थ रामाचें जें भाषण झालें तें राजकारणाच्या दृष्टीनें उत्तम भाषण आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. पण खरें कोणी पाहिलें तर त्यास सुग्रीवाचाही तोच दोष होता असें दिसेल सुग्रीव राजा झाल्यावर तारा त्याच्याकडेच राहिलेली आहे ज्येष्ठ भ्राता मेल्यावर त्याची बायको धाकट्या भावाकडे यावी, **' देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते** (निरु०) या संबधामुळें कदाचित् कोणी याचें समर्थन करील पण तें समर्थन फारसें जोरदार ठरणार नाही. तथापि सुग्रीव जरी त्याच मार्गानें गेला असला, तरी त्याला पुढें बोल लावणार कोण ? वालीच्या वधाच्या वेळीं सुग्रीव निर्दोषच होता असेंही म्हणतां येणार नाहीं. असो. या प्रमाणें राजकीय घडामोडींच्या दृष्टीनें या गोष्टी पाहिल्या पाहिजेत व ही राजनीति शास्त्राची दृष्टी आपल्या आर्य लोकांमध्यें यावी याचसाठीं रामानें हा इतिहास उदाहरण होण्यासाठीं प्रत्यक्ष करून दाखवला आहे तो भारतीयानीं पहावा व आपल्या जीवनात मुरवावा, एवढ्यासाठींच तो आहे. राजकारण राजकीय उलाढालीसाठींच असतें. तें दैनिक नागरिक व्यवहारात उतरता नये, हें काहीं येथे निराळें सांगावयास नको

रामाच्या जीवनांत एकच प्रसंग

अशा राजनीतिचा आश्रय करून वागण्याचा रामाच्या जीवनात वाली वधाचा

हा एकच प्रसंग आहे. त्यांच्या सर्व आयुष्यात भगवान रामचन्द्र हे एकवचनी, एकपत्नी, एकबाणी असेच वागले आहेत व ते कडक रीतिनें वागले आहेत. वाली वधाचा हा प्रसंगच असा होता कीं जगदुद्धाराचा कार्यक्रम साधणें कीं नसणें हें यावर अवलंबून होतें. रामानें ज्या कार्यासाठीं जन्म घेतला तें महत्कार्य होतें. सज्जनांचें परित्राण दुष्टांचें निर्दालन व धर्माची घडी बसवण्याचें तें कार्य होतें. वाली न मरता तर रावणाचें बल वाढणार होतें. वालीनें रावणालाच मदत करावी असा करार या पूर्वीच झालेला होता. ससैन्य वालीशीं संग्राम करावा एवढी तयारी रामाची नव्हती. अशा प्रसंगीं द्वन्द्व युद्धाचे सर्व नियम पाळावे व जगदुद्धाराचें कार्य बिघडवून टाकावें हें योग्य नव्हतें. यासाठीं अशा कठिण प्रसंगीं वालीवर आडून बाण मारला व रामानें राजनीतिच्या सहाय्यानें मोठा विजय मिळवला आहे. इतकेंच नव्हेतर आता रावणवध झालाच असें रावणाविरुद्ध कट करणाऱ्या ऋषींना व मनामध्यें अनुकूलता धारण करणाऱ्या देवानाही वाटलें इतक्या महत्त्वाचें हें कृत्य होतें.

जन्मामध्यें कधींहि ज्यानें धर्म नियम तोडले नाहींत, त्यानें या विशिष्ट प्रसंगीं द्वन्द्व युद्धाचा नियम तोडला, हें दूषणावह नसून यावेळीं तें योग्यच जसें करावयास पाहिजे तसें केलेलें आहे.

ज्या राजकारणात पडलेल्या वीरावर असे प्रसंग येतील, त्यानीं त्यावेळीं असेंच आचरण केलें पाहिजे. थोरांचें आचरणच धर्माचा मार्ग दाखवीत असतें. त्याप्रमाणें रामाचें हें आचरण धर्माचा योग्य मार्ग दाखवीत आहे.

' भरत साम्राज्याचें पालन यथा योग्यरीतिनें करीत आहे व त्याच्या आज्ञेनें आम्ही या वनाचें रक्षण करीत आहों. येथें तूं आपल्या सख्ख्या भावाची बायको जी तुला आपल्या सुनेसारखी वाटली पाहिजे तिच्याशींच तू संबंध ठेवीत आहेस हें तू पाप केलें आहेस. या पापाचा दण्ड हा असा तुझा वध करून आम्ही तुला दिलेला आहे व तो अगदीं योग्य असाच आहे या कृत्याबद्दल आमच्या मनाला मुळींच पश्चात्ताप झालेला नाहीं ' असें रामानें निग्रहानें भाषण केलें. तें सुग्रीवानें ऐकलें व—

दासास्मृगो त्वसि । रि० १८।४१

'तूं तर बोलून चालून वानर आहेस' तेव्हां तुझा वध आडून केला काय व समोरून केला काय. त्यात कांहींच विचार करण्यासारखें नाहीं म्हणून आम्हीं जें केलें तें योग्यच केलें आहे. आणखी तूं लक्ष्यात ठेव कीं—

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च।
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः॥ ४२॥
तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत्।
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले॥ ४३॥
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमाश्रितः।
विदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम्॥ ४४॥
कि० स: १८

'राजे हे प्रजेला दुर्लभ धर्म, जीवित व अभ्युदय यांची प्राप्ति करून देत असतात. अशा राजाची हिंसा करूं नये, त्याची निंदा करूं नये, त्याचा अपमान करू नये व त्याना अप्रिय असेल तें ही कोणी करूं नये कारण राजे हे प्रत्यक्ष देवच, या भूतलावर मनुष्य रूपानेंच संचार करीत असतात. तूं धर्माविषयीं अगदींच अडाणी आहेस व मी तर वाडवडिलापासून चालत आलेल्या धर्माचें पालन करीत आहें, असें असता तूंच उलट येथें माझी निंदा करीत आहेस हें तुला मुळींच योग्य नाहीं.'

या प्रमाणें रामानें वालीला समर्पक्षगीत उत्तर दिलें. तेव्हां वालीच्या मनावरही त्याचा परिणाम झाला व आता परिस्थिति बदलत नाहीं व आपला मृत्यु तर अगदीं लवकरच होणार असें पाहून वाली म्हणाला—

प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात्। कि० स० १८।४७

'हे रामा! तुझ्यासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाच्यापुढें माझ्यासारखा निकृष्ट काय बरें उत्तर देऊ शकेल?' म्हणून मीं जें काय तुझ्यासमोर बोललों त्याची मला क्षमा कर तसेंच—

न चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान्।
यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं कनकांगदम्। कि० १८।५२

' माझ्याविषयीं मला वाईट वाटत नाहीं. माझी पत्नी तारा हिच्याविषयीं मला खेद होत नाहीं. पण माझा प्रिय पुत्र अंगद आहे त्याच्याबद्दल मात्र मला अत्यंत हळहळ वाटत आहे. ' या माझ्या प्रिय पुत्राचें आपण संरक्षण करा म्हणजे झालें तसेंच ' सुग्रीव माझ्या प्रिय पत्नी तारेचा अपमान न करील असें करा ' म्हणजे झालें. '

तारेचा शोक

वालीचा रामबाणानें मृत्यु झाला हें समजताच त्याची बायको तारा ही तेथें आली व त्या भूमीवर मरणोन्मुख स्थितींत पडलेल्या वालीला पाहून ती शोक करूं लागली. ती म्हणाली—

' तुझ्यासारखे श्रेष्ठ राजे भूमीवर शयन करीत नसतात सुग्रीवाच्या भार्येचा अपहार करून ज्याला जें तूं हाकून घातलेंस त्याचें हें फल तुला आज प्राप्त झालें आहे. (कि० २१।५; ११) हे सुग्रीवा ! आता रुमा तुझी पत्नी तुला प्राप्त होईल व तिच्यासह तू आता सुखानें राज्याचा उपभोग घे. '

या तारेच्या शोकामध्यें सुग्रीवाची पत्नी रुमा ही वालीनें आपल्याकडे घेतली होती असें स्पष्ट म्हटलें आहे व आता ती सुग्रीवाची सुग्रीवाकडे जाईल याबद्दल तिला खात्री वाटत होती. अपहृत स्त्रीचा पुनः स्वीकार या जातीमध्यें केला जात असे असें यावरून स्पष्ट दिसतें. भावाजवळ राहिलेली बायको पुनः दुसऱ्या भावाकडे गेली व पुन. परत आली तर त्यात फारसें काहीं बिघडलें असें वानर जातीस वाटत नसावें असें दिसतें. हो गोष्टी नैतिक पातळी या कालामध्यें होती. राजघराण्यातील रुमा व तारा यांच्यासारख्या थोर स्त्रियाही अशा रीतिनें दोन-ही भावाकडे राहिल्या असल्याचें दिसतें. मग खालच्या थरांतील स्त्रियांची परि-स्थिति कशी असेल याची कल्पनाच करावी तारा व रुमा या विदुषी स्त्रिया होत्या अशिक्षित नव्हत्या. त्याना ही अशी अदलाबदल सह्य वाटत होती.

सुग्रीवाचा शोक

वाली व सुग्रीव हे भाऊ भाऊ होते. वाली वडील भाऊ व सुग्रीव धाकटा

भाऊ वालीचा राज्यावर अधिकार होता धाकटा भाऊ असल्यामुळें सुग्रीवाचा अधिकार राज्यावर नव्हता. वाली लढाईमध्यें गुंतला होता, त्यावेळी काही अघटित घटनेमुळें ' वाली मेला ' असें सुग्रीवास व मंत्री मंडळास वाटलें. त्यानीं सुग्रीवास वाली मेला असें समजून गादीवर बसविलें. नंतर वाली विजयी होऊन आला व सुग्रीव राज्यावर बसल्याचें पाहून रागावला व सुग्रीवाचें म्हणणें मुळींच ऐकून न घेता त्यानें सुग्रीवास हाकून घातलें व आपण राज्यावर बसला सुग्रीवाचे जे चाहते होते त्यास कारावासात पडावें लागलें. या-मुळें सुग्रीवाच्या मनात वालीचा काटा काढावा व राज्य आपल्या आधीन व्हावें असें आलें

बायकोचें अपहरण झालें, हातीं आलेलें राज्य हातचें गेलें, आपण दैवो घडीस लागलों असें म्हणणारे राम व सुग्रीव याचें सख्य समानशील असल्या-मुळें झालें. रामानें सुग्रीवाला सहाय्य केलें व वालीचा काटा एका बाणानें निघाला. वाली मरेपर्यंत सुग्रीवाला बरें वाटत होतं. पण वाली मरताक्षणींच बंधु प्रेमाचा उमाळा सुग्रीवाच्या अन्त करणात आला व तो रडूं लागला याला नात्याचें स्वाभाविक प्रेम असें म्हणतात वास्तविक या वेळीं सुग्रीवाला राज्य व बायको परत मिळल्याबद्दल आनंद वाटला पाहिजे होता पण आनंद वाटणें दूरच राहिलें, याला या बंधुवियोगानें दुःखच झालें व तो आपलीच निन्दा करू लागला व वालीचे गुण आठवून आक्रोश करूं लागला. तो म्हणतो—

" माझा भाऊ वाली मेलेला पाहून, हे रामा ! मला फारच दु ख होत आहे ऋष्यमूक पर्वतावर कसल्याही विपन्न अवस्थेत राहत असताना मला आनंद वाटत होता पण आतां प्रत्यक्ष भाऊ मेलेला पाहून मला फारच अत्य दु ख होत आहे ... मी तुझा घात करणार नाहीं, तूं येथून निघून जा (**न त्वा जिघांसामि, चरेति**) असें तो मला म्हणाला होता हें त्याचें म्हणणें किती थोरपणाचें होतें...पण मी मात्र त्याचा वध करविला सारासार बन्धुत्व, मोठे-पण व धर्म वालीनें पाळला पण मी मात्र वानरस्वभाव प्रकट केला. "

भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ।
मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥
कि- २४।१२

'मी भ्रातृवधाचें हें कुलाचा नाश करणारें काम केलें आहे यामाठीं मी या राज्याला योग्य नाहीं' असें पुष्कळ तो पश्चात्ताप पाऊन बोलू लागला व शेवटीं रामाजवळ त्यानें अग्नि प्रवेश करून मरून जाण्यासाठीं आज्ञा मागितली, तेव्हा ती सुग्रीवाचा शोक पाहून रामाच्याही डोळ्यात अश्रु आले. इकडे सुग्रीवाचा शोक, इकडे तारेचा आक्रोश व इकडे अंगदाचें दुःख पाहून रामालाही कांहीं सुचेनासें झालें. तारा तर रडता रडता रामाला म्हणाली— 'रामा' तुला स्त्री विरहानें होणारें दुःख कसें असतें तें माहीत आहे तू वालीला मारून माझी व वालीची ताटातूट केलीस व वालीला व मला विरह दुःखात लोटून दिलेंस आता माझा वध कर म्हणजे मी वालीला जाऊन भेटेन व त्याचें विरह दुःख दूर करीन' (कि० २४।३५-३७)

असा तेथें सर्वत्र शोक चालला असताना राम तारेला म्हणाला (**न शूर-पत्न्यः परिदेवयन्ति**) वीराच्या पत्न्या शोक करीत बसत नाहींत. हे तारे तूं वीर पत्नी आहेस तेव्हा शोक करणें तुला योग्य नाही.

वालीचें और्ध्व देहिक

रामानें सर्वांचें सान्त्वन केलें व होणाऱ्या गोष्टी घडून गेल्या. शोक करीत बसण्यानें त्या आता पुन: सुधरणार नाहीत. आता मृताचें और्ध्वदेहिक कृत्य करावयास लागा असें रामानें सर्वांस सांगितलें व तेथें जमलेल्या सर्वांनीं सत्य-स्तव नाहा हें पाहून मान्य केलें व वालीला पालखींतून स्मशानात नेऊन तेथें-

ततोऽग्निं विधिवद्दत्वा सोऽपसव्यं चकार ह । कि २५।४०

'अंगदानें त्यास अग्नि दिला अपसव्य प्रदक्षिणा केली. सर्व वानर वालीला उदक देण्यासाठीं नदीवर गेले व तेथें त्यांनीं वालीला जल दिलें व तर्पण केलें

नंतर सुग्रीवाला राज्याभिषेक केला, अंगदाला यौवराज्याभिषेक झाला सुग्रीवानें अत्यंत आग्रह केला तरीहि १४ वर्षे नगरात व घरांत राहणार नाहीं तर वनांत राहीन, अशी प्रतिज्ञा केली असल्यामुळें राम किष्किंधा नगरींत गेला नाहीं. वनातच त्यानें मुक्काम केला. लक्ष्मण मात्र राज्यारोहण समारंभाला उपस्थित राहिला होता.

सुग्रीवाचा राज्याभिषेक

सुग्रीवाच्या राज्याभिषेकाची तयारी किती उत्तम केली होती तें पहा.

> रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २९ ॥
> मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ ३० ॥
> प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥
> प्राङ्मुखं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ।
> नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समंततः ॥ ३२ ॥
> आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः। कि० स० २६

'रत्नें, वस्त्रें व भोजनें यांनी ब्राह्मणांना संतोषविलें. मन्त्रवेत्त्या लोकांनीं मंत्र म्हणून हवन केलें. उत्तम आसनावर राजभवनामध्यें सुग्रीवाला बसविलें व नदी नद व समुद्र यातून आणलेल्या पवित्र जलानें त्याला राज्याभिषेक केला.'

या प्रमाणें राज्य प्राप्त झालें व आपली पत्नी रुमा पुन प्राप्त झाली म्हणून सुग्रीवाला फार आनंद झाला. इकडे सुग्रीव [illegible] बन्धुजवळ असलेल्या रुमेचा पत्नी व राणी म्हणून स्वीकार करीत आहे व तेथेंच पहावें तर सर्व ब्राह्मण त्याच्या घरी जातात व समंत्रक राज्याभिषेक करतात व त्याच्या घरीं जेवीतही आहेत. हें केवळ जरी द्विजांनीं बनवलें असें मानलें तरी रुमेच्या पुनः स्वीकाराला कोणीच निंदिलेलें नाहीं.

सुग्रीव, रुमा व तारा

वालीचा वध 'तो भावाच्या बायकोशीं रमत होता' या अपराधासाठीं रामानें केला. पण सुग्रीवही तेंच करीत आहे. पहा—

रुमां च पत्नीं अभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥
मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥ किं० स० २९
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तथा
किं० स० ३१।२३

' सुग्रीवाला आपली पत्नी रुमा प्राप्त झाली व इष्ट असलेली ताराही त्याला प्राप्त झाली यामुळें निश्चित होऊन तो त्या सर्व स्त्रियांशीं रात्र दिवस रमू लागला. सर्व राज्याचा कारभार मन्त्र्यावर त्यानें सोंपविला व मंत्र्यांच्या कामावर देखरेख ठेवणेंही त्यानें सोडून दिलें. '

भावाची बायको जवळ करणें हें वालीचें पाप जर मानलें व त्यासाठीं ' त्याचा वध आम्ही सम्राट भरताचे प्रतिनिधी म्हणून केला तो अगदीं योग्य केला व याबद्दल आमच्या मनात मुळींच विषाद वाटत नाहीं. ' हें रामाचें म्हणणें जर खरें मानलें व धर्मरक्षण करण्यासाठीं हें सर्व रामानें केलें असें जर मानलें तर, सुग्रीव रामाच्या समोरच वालीच्या बायकोला जवळ करीत आहे व राज्यकारभाराकडे लक्षही देत नाहीं, पण हें राम प्रत्यक्ष दिसत असताही सहन करीत आहे ! म्हणूनच आम्ही पूर्वी म्हटलें होतें कीं हीं वालीवधासाठीं म्हणून दिलेलीं कारणें राजकीय स्वार्थाच्या स्वरूपाचीं आहेत.

सुग्रीवानें तारेचा स्वीकार केला असें वाल्मीकि ऋषि लिहित आहेत व तारेवर (तारा समीप्सिता) सुग्रीवाचे मन पूर्वीपासून होतें असेंही ते सांगत आहेत पण वाली मेल्यावर तारा निराधार राहिली म्हणून, किंवा तिच्यावर हक्क सांगणारा कोणी राहिला नाहीं म्हणून सुग्रीवानें तिचा स्वीकार केला असें सुग्रीवाच्या बाजूनें म्हणता येईल. रुमेवर वालीनें हात टाकला तेव्हा सुग्रीव जिवंत होता. म्हणून तो वालीचा दोष व आता वाली जिवंत नाहीं म्हणून तारेचा स्वीकार करण्यांत सुग्रीवाचा दोष नाहीं असें सुग्रीवाच्या बाजूनें म्हणता येईल. तसेंच जेव्हा वाली मेला असें समजून सुग्रीवानें राज्याचा स्वीकार केला होता, तेव्हा ही तारा सुग्रीवाजवळ आलीच होती. तीहि वाली जिवंत नाहीं अशा समजुतीनें ते

कृत्य धर्म्य होईल एकंदरीत वानर जातींत वेदवेत्ते व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व दाखवणारे विद्वान् होते, तारा ही विदुषी व राजकारणपटु होती, मृतक संस्कार व राज्यारोहण संस्कार हे जरी यांचे वेदमंत्रानीं होत होते, तरी यौनं-त्रिक नीति ही यांची अशी होती. हें येथें स्पष्ट दिसून

सूज्ञ हनुमान.

मन्त्र्यामध्यें हनुमान फार सूज्ञ होता. वालीचा वध हा पावसाळ्याच्या प्रारंभीं झाला असल्यामुळें सीतेचा शोध पावसाळ्यात करता येणें शक्य नव्हतें. म्हणून पर्णकुटींत रामलक्ष्मण व अन्तःपुरात सुग्रीव चार महिनें स्वस्थ राहिले हें योग्यच झालें. पण पावसाळा संपतांच मित्र कार्याला लागावें अशी सूचना हनुमानानें सुग्रीवाला केली व सर्व वानर-मुख्यानीं अमुक मुदतीमध्यें किष्किंधेला यावें अशी आज्ञा सुग्रीवाकडून सुटली हें योग्यच झालें. पण याची बातमी रामाला यावयाची ती दिलेली नव्हती. यामुळें रामाला अस्वस्थता वाटणें अगदीं स्वाभाविक होतें. यामुळें राम त्रासून लक्ष्मणाला म्हणत आहे—

> अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ।
> दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥
> इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ।
> अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ॥ ६८ ॥
> स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।
> कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥ कि० स० ३०

' दुष्ट सुग्रीव असें समजत आहे कीं राम अनाथ झाला आहे, त्याचें राज्य-हरण झालें आहे, रावणानें त्याचा अपमान केला आहे, त्याचें घर फार दूर आहे, काम विकारानें तो गांजला आहे यामुळे दीन होऊन तो मला शरण आलेला आहे. असें समजून तो दुष्ट सुग्रीव माझ्या कार्याकडे दुर्लक्ष्य करीत असावा असें दिसतें. म्हणूनच वचन दिलें असताही सीतेचा शोध करण्याचें काम तो अजून करूं लागला नाहीं.

म्हणून हे लक्ष्मणा ! तू किष्किंधा नगरीमध्यें जा व सुग्रीवाला सांग कीं ' माझ्या बाणाचा चमत्कार पहावा अशी इच्छा तुला झाली आहे कीं काय तें सांग. '

न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ।
त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबांधवान् ॥ ८० ॥
कि० स० ३०

' ज्या मार्गानें वाली गेला तो लहान मार्ग नाहीं. तुझ्यासारखे हजारों लोक जातील इतका तो विस्तृत मार्ग आहे. माझ्या बाणानें एकटा वालीच ठार झाला. आता मला कोप आला तर सर्व भाऊबंधासह तुला ठार करीन हें नीट समजून ठेव. '

रामाचें हें भाषण म्हणजे सुग्रीवाच्या डोळ्यात चरचरीत अंजन घालण्या-सारखेंच होते. हे रामाचा आत्मविश्वास व बाणेदारपणा दाखवीत आहे. सुग्रीव कामी रत होऊन अन्तःपुरातच राहत होता व राज्यशासनाकडे दुर्लक्ष करीत होता हें खरें आहे. पण हनुमानाच्या सूचनेप्रमाणें त्यानें सीतेचा शोध करण्यासाठीं वानराना बोलावून घेतलें होतें हें रामाला माहीत नव्हतें. म्हणून रामाला क्रोध येणेंही अगदीं योग्य होतें. क्रोधित होऊन रामानें जेव्हा असा निरोप लक्ष्मणाला सांगितला तेव्हा स्वभावतः क्रोधी असलेला लक्ष्मण अधिकच रागावला व (निहन्मि सुग्रीवं असत्यं अद्य । कि०स० ३१।४) ' आताच त्या असत्य प्रतिज्ञा करणाऱ्या सुग्रीवाला ठार मारून टाकतों ' असें म्हणाला. तेव्हा रामानें त्याला शांत होण्याचा उपदेश केला व ' इतका रागावूं नकोस शान्तपणानेंच काय निरोप सांगावयाचा तो सांग, ' असें सांगितलें तरी लक्ष्मणाचा राग कमी झाला नाहीं. तथापि रामाची आज्ञा म्हणून तो शांतपणानें निघाला. त्याची त्या वेळची उग्रता पाहणाऱ्यास धडकी भरून यावी अशी होती. त्याप्रमाणें रस्त्या-वरून लक्ष्मण जाऊं लागला असता ज्यांनीं त्याला पाहिलें त्याना भय वाटलें. इतका

उग्रपणा त्याच्या चेहऱ्यावर आला होता असा तो अत्यंत रागावलेला लक्ष्मण राजभवनामध्यें प्रविष्ट झाला. सुग्रीवाच्या राजभवनाला सात चौक ओलंडावे लागले. तेव्हां सुग्रीव आठव्या चौकात होता तेथें लक्ष्मण पोंचू शकला तेथें स्त्रिया असल्यानें तो जेथें स्त्रिया नव्हत्या त्या ठिकाणीं उभा राहिला व तेथेंच आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करूं लागला. धनुष्याचा टणत्कार ऐकून सुग्रीव देहभानावर आला. आपल्याजवळ असलेल्या तारेला म्हणाला तूच पुढें हो, व लक्ष्मणाजवळ जा व हास्य मुखानें मृदु शब्दानीं आधीं त्याचा राग दूर कर. सज्जन स्त्रियांना पहून रागवत नाहींत.

जी तारा वालीच्या प्रेताबरोबर मरण्यास तयार झाली होती, तीच ही तारा मद्यपानानें (मदविह्वलाक्षी) झिंगलेली आपले कपडे व आभूषणें अस्ताव्यस्त झालेल्या स्थितींत सुग्रीवाच्या आज्ञेनें सुग्रीवासाठीं रदबदली करण्यासाठीं लक्ष्मणासमोर जाऊ लागली आहे ! वालीच्या मृत्युनंतर यांच तारेचा प्राणान्तिक आक्रोश लक्ष्मणानें ऐकला होता. तोच लक्ष्मण या वेळीं सुग्रीवाचें हित करण्यासाठीं तारा तयार झालेली आहे हें पाहून मनात काय म्हणाला असेल बरें ?

मोहक स्त्री

सुग्रीवानें तारेलाच पुढें पाठवण्याचें कारण ती (प्रियदर्शना तारा) ती दिसावयास अत्यंत सुंदर होती. सुन्दर स्त्री पुढें आली असता तिच्या मोहकतेमुळें पुरुष कितीहि रागावला असला तरी त्याचा राग कमी होतो. म्हणून सुग्रीवानें तारेला पुढें जा व लक्ष्मणाला मधुर भाषणानें शांत कर म्हणून सांगितलें.

सुग्रीव व तारा हीं दोघें ही मद्यपानानें अत्यंत झिंगलेली होतीं. त्यांस सरळ उभें राहण्याचीही शक्यता नव्हती. इतक्या मद्यपानानंतर यांचे संबंध कसे असतील हें सहज समजण्यासारखें आहे. प्रातः स्मरणीय पंच कन्यामध्यें या तारेची गणना झालेली आहे असें कित्येकास वाटतें. पण पंच कन्यातील तारा ही वालीची पत्नी नसून ती तारा दुसरी कोणती तरी असेल असें वाटतें.

ही तारा लक्ष्मणाजवळ जाऊन हास्य करून त्याला म्हणाली- 'आपण रागावलात का ? कोण बरें आपल्या आज्ञेचें उल्लंघन करीत आहे ?'

हें ऐकून लक्ष्मण तारेला म्हणाला— (**भर्तृहिते युक्ते ते भर्ता काम-वृत्तः लुप्तधर्मार्थसंग्रह** । कि० ३३।४३) पतिचें हित करण्याविषयीं तत्पर असलेल्या तारा बाई ! तुझा भर्ता कामलुब्ध होऊन आपले कर्तव्य करीत नाहीं हें तुला माहीत नाहीं काय ? येथें लक्ष्मणानें तारेशीं बोलताना 'तुझा नवरा' असेंच सुग्रीवासंबंधान म्हटलेलें आहे अर्थात् वालीची ही स्त्री आता सुग्रीवाला पति मानून राहत आहे ही वार्ता लक्ष्मणापर्यंत पोचली होती असें उघड होतें

तारेनें चातुर्यानें लक्ष्मणाला प्रसन्न करून त्याला अन्त पुरात नेलें व जाता जाता सुचविलं कीं सुग्रीवानें वानरातील प्रमुख वानर बोलावले आहेत व तो सीतेचा शोध कसा करावा त्या गोष्टीचा विचार करीत आहे

असें बोलत लक्ष्मण आत जात आहे इतक्यात त्याम रुमेला आलिंगन देऊन बसलेला सुग्रीव दिसला. सुग्रीव व लक्ष्मण यांची दृष्टादृष्ट होताच सुग्रीवाची किती गाळण झाली असेल याची कल्पनाच वाचकानीं करावी दोघाचीं बोलणीं झाली त्यात लक्ष्मणानें सुग्रीवास बजावलें कीं-

न स संकुचित' पन्था येन वाली हतो गतः
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥

कि० स० ३४

'वाली ज्या मार्गानें गेला तो काहीं मार्ग बंद झालेला नाहीं यासाठीं सुग्रीवा ! तूं आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन कर वालीच्या मार्गानें जाऊ नकोस '

रागावलेल्या लक्ष्मणाला शान्त करण्यासाठीं राम व सुग्रीव यास परस्परांच्या सहाय्याची कशी गरज आहे व सुग्रीवाच्या मदतीशिवाय एकट्या रामाकडून रावणाचा पराभव होणें किती अशक्य आहे तें सर्व मोठ्या युक्तिनें यावेळीं वर्णन केलं व यावेळीं सुग्रीव व राम यांचीं मैत्रीच वाढावी म्हणजे इष्ट कार्य घडून येईल हें फार काळजीपूर्वक पण सौम्य शब्दानीं लक्ष्मणापुढे निवेदन केलें हें सर्व तारेचें फार चातुर्यानें केलेलं वक्तृत्व पाहण्यासारखें आहे.

नंतर लक्ष्मण शान्त झाला. सुग्रीव व लक्ष्मण यांची सीतेच्या शोधासबंधानें बोलणीं झालीं व थोड्याच वेळानें लक्ष्मण व सुग्रीव रामाजवळ गेले व राम व सुग्रीवाचें बोलणें झालें. या भाषणामध्यें सुग्रीवानें सांगितलें कीं आपली वानर सेना जी सीतेच्या शोधाला पाठावयाची आहे ती आलेली आहे. आता तुझें कार्य झालेंच असें समज. सीता कोठेही असली तरी तिला हे वीर शोधून काढतील व मग त्या दुष्टाचा नाश करण्याचें कार्य आपण करूं '

हें ऐकून रामाला फार आनंद झाला व सुग्रीवानें आपल्या धाडशी वानरांस निवडून चारही दिशांना पाठवलें. याप्रमाणें सीतेचा शोध सुरू झाला.

दक्षिण दिशेला हनुमान, अंगद वगैरे वानर गेले होते. त्यांच्या मार्गांत अनेक अडचणी आल्या, पण त्या दूर करून दक्षिण समुद्रापर्यंत ते गेले. तत्पूर्वी संपातीनें लंकेसंबंधी बरीच माहिती त्यास सांगितली. ती ऐकून येऊन दक्षिण समुद्रतीरावर पोंचलेले हे वानर समुद्राचें उल्लंघन करून कोणी जावें याचा विचार करूं लागले. बरीच भवति न भवति झाली व हनुमानानेंच जावें असें ठरलें व त्या प्रमाणें हनुमान समुद्राचें उल्लंघन करण्यास सिद्ध झाला.

अंगदाचें सुग्रीवासंबंधाचें मत

अंगद यावेळीं हनुमानाला म्हणत आहे—

स्थैर्यमात्ममनः शौचं आनृशंस्यमथार्जवम् ।
विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ।
धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ।
युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ।
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा ।
आदिष्टा मार्गितुं सीता धर्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥

तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि ।
आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥
राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा ।
कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥ कि० स० ५५

अंगदाच्या मनामध्यें सुग्रीवाच्या संबंधानें कोणते विचार घोळत होते तें त्याच्या या भाषणामध्यें प्रकट होत आहे म्हणून हें त्याचें भाषण पहा—' विचारांची स्थिरता, मनाची पवित्रता, सज्जनपणा, सरळपणा, पराक्रम व धैर्य हीं सुग्रीवामध्यें मुळा कधींच नव्हतीं आहो, वडील भावाची पत्नी पट्टराणी, धर्मानें मातेसारखी असताही, वडील भाऊ जिवंत असताना तिचा हा स्वीकार करतो, तो धर्माची पर्वा कशी करणार बरें ? माझे वडील शत्रूशीं युद्ध करण्यासाठीं गुहेंत गेले असता व याला दारावर रक्षणासाठीं उभे केलें असता जो दुष्ट त्या गुहेचें दार बंद करतो, तसेंच हस्तग्रहणपूर्वक ज्याच्याशीं मैत्री केली व ज्यानें आपलें कार्यही केलें त्या रामाचेंही उपकार जो विसरला व विषय भोगातच जो रमूं लागला, त्यानें धर्म रक्षणासाठीं नव्हेच, पण लक्ष्मणाच्या भीतीनें आम्हा वानरांना सीतेच्या शोधासाठीं देशोदेशीं पाठवलें आहे. त्याच्या ठिकाणीं धर्म कसा असणार ? पापी, दुरात्मा, कृतघ्न, चंचल अशा या सुग्रीवावर कोण सज्जन पुरुष विश्वास ठेवील बरें ? सुग्रीव सद्गुणी असो वा दुर्गुणी असो तो शत्रु कुलांत उत्पन्न झालेल्या मला राज्यावर बसवून कधींहि जगविणार नाहीं '

अर्थात् मी मरून जावें असेंच त्याच्या मनांत असणार. हे विचार वालीपुत्र अंगदाचे आहेत. यावरून सुग्रीवासंबंधानें अंगदाला व अंगदाच्या पक्षाच्या लोकांना काय वाटत होतें तें व्यक्त होत आहे. साहजीकच आहे ज्यानें आपल्या बापाचा वध करविला, बापवडिलांचें राज्य बळकावलें त्या संबंधानें अंगदाला व त्याच्या पक्षाच्या लोकांना कसें बरें वरें वाटेल. सुग्रीवानें अंगदाला यौवराज्याभिषेक केलेला होता तथापि अंगदाला त्याची स्थिरता वाटत नव्हती. कांहीं तरी उपायानें आपला नाश हा सुग्रीव करवील असें भय त्याला वाटत असावें. व्यवहाराच्या दृष्टीनें तें योग्यही होतें.

*

या किष्किंधाकांडातील मुख्य भाग म्हणजे रामाची सुग्रीवाशीं मैत्री होणें व वालीचा वध करणें. हें रावण साम्राज्याच्या नाश करण्यासाठीं अत्यंत आवश्यक होतें. अशा या दोन फारच महत्वाच्या घटना आहेत. वालीच्या मृत्युमुळें रावणाचें अर्धे बल कमी झालें व सुग्रीवाच्या मैत्रीनें रामाचें बल दुप्पट वाढलें. या दोन घटनामुळें रामाचें सामर्थ्य वाढलें व रावणाचें कमी झालें. याचप्रमाणें राजकारणात पडणारानीं आपलें बल वाढवलें पाहिजे व शत्रुचें बल कमी केलें पाहिजे व शेवटीं आपला विजय होईल असें केलें पाहिजे. या कांडात आणखीही पुष्कळ बारीक सारीक गोष्टी आहेत. त्याकडे वाचकानीं वाचताना लक्ष्य द्यावें व राजकीय दृष्टीनें या इतिहासाचें निरीक्षण करावें

बैलाची उपमा

राम लक्ष्मणाला येथें बैलाची उपमा दिली आहे ती अशी—

वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ १० ॥
समदाविव गोवृषौ ॥ १४ ॥ कि. ३

हनुमान रामलक्ष्मणाकडे आल्याबरोबर तुम्ही दोघेही उत्तम बैलाप्रमाणें दिसत आहांत असें म्हणत आहे. आज असें कोणी प्रथमच म्हटलें तर तें कोणासही सहन होणार नाहीं. वेदामध्येंही इन्द्र वगैरे देववीरांना 'बैल' म्हणून वर्णिलें आहे ही उपमा सध्या कोणालाही आवडणार नाहीं. ज्या काळामध्यें गाय व बैल याचा मान फार होता त्या काळातील या उपमा आहेत. आज आपल्यामध्यें गोभक्ति किंवा बैलाची भक्ति कमी झालेली आहे. शेत नांगरणीचें काम जेव्हा ट्रॅक्टरनें केलें जाईल तेव्हा याहीपेक्षा बैलाची भक्ति कमी होईल.

सुवर्णाचा रंग

शरीर वर्णनामध्यें आलेला 'सुवर्ण' शब्द हा सोन्याचा वाचक नसून 'सुशोभित वर्ण' या वाचक आहे

धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ ॥ ८ ॥ कि० स० ३

श्री रामचन्द्र श्यामवर्ण होते व लक्ष्मण गौरवर्ण होता. या दोघांपैकी कोणीही सुवर्णाप्रमाणे कांतीचा नव्हता. तथापि येथें '**सुवर्णाभौ**' असें म्हटलेलें आहे. म्हणूनच याचा अर्थ 'उत्तम शरीरकांती असलेले' असा आहे. 'सुवर्णाच्या रंगासारखे' असा याचा अर्थ नव्हे

वानरवेष

वानर जातीचा वानरासारखा वेष असे. हनुमान जेव्हा राम लक्ष्मणाला भेटण्यास ऋष्यमूक पर्वतावरून खाली उतरला, तेव्हा त्यानें तापशाचा वेष धारण केला होता पहा—

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ।
भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ कि. स. ३

हनुमानानें रामलक्ष्मणाजवळ जावयाच्या वेळीं वानर वेष काढून ठेवला व भिक्षुरूपाचा वेष धारण केला व तो रामलक्ष्मणाजवळ आला. आपण कोण आहों हे रामलक्ष्मणाना समजूं नये म्हणून हनुमानानें असें केलें यावरून स्पष्ट होत आहे कीं हा एक प्रकारचा वेष असे. रामलक्ष्मणाला भेटून जेव्हा तो परत सुग्रीवाकडे निघाला, तेव्हा भिक्षुरूप टाकून वानररूप धारण केलें असे पुनः म्हटलें आहे. या वरून हा वेष आहे असें स्पष्ट होत आहे

भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपं आश्रितः ॥ ३४ ॥ कि. स. ४

भिक्षुरूप टाकून हनुमानानें पुनः कपिरूप धारण केलें.

किष्किन्धाकाण्डांतील

सुभाषितें



१ नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् — निर्मळ मनाच्या पुरुषाची मती कधींहि मन्द होत नसते (१।११६)

२ अतिस्नेहपरिष्वंगात् वर्तिरार्द्रापि दह्यते— अति स्नेहाचा संबंध झाल्यामुळें भिजलेली वातही जळूं लागते (१।११७) [स्नेह—तेल, प्रेम]

३ स्वास्थ्यं भद्र भजस्व, आर्य त्यज्यतां कृपणामतिः — धैर्याचें अवलंबन कर, हे कल्याणसंपन्न श्रेष्ठ पुरुषा ! हे धैर्य खचविणारे विचार सोडून दे. (१।१२२)

४ उत्साहो बलवान्, आर्य, नास्त्युत्साहात्परं बलम्— हे आर्या ! उत्साहाचें सामर्थ्य अधिक आहे. उत्साहासारखें दुसरें बल नाहीं (१।१२३)

५ सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम्— उत्साही मनुष्याला या लोकामध्यें कांहींही दुष्प्राप्य नाहीं. (१।१२२)

५ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु— उत्साही पुरुष कसलेंही कार्य करावयाचें झालें तरी खचून जात नाहींत (१।१२३)

७ बुद्धिविज्ञान संपन्न इंगितैः सर्वमाचर— बुद्धि व ज्ञान यांनी युक्त होऊन तूं सर्व कर्तव्यें करीत जा. (२।१८)

८ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति— बुद्धिचें अवलंबन न करणारा राजा सर्व प्रजेवर अधिकार चालवण्यास समर्थ होत नाहीं. (२।१८)

९ विश्वासो नात्र हि क्षम — येथें (अनोळखी माणसावर) विश्वास ठेऊं नये हेंच उत्तम (२।२१)

१० अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिण — कपटानें संचार करणारे शत्रु मनुष्यानें ओळखले पाहिजेत (२।२२)

११ विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि — विश्वास ठेवून स्वस्थ बसणाऱ्यावर त्यांचीं छिद्रें पाहून हे शत्रु प्रहार करीत असतात. (२।२२)

१२ भवन्ति प्रहर्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः — संधि साधून प्रहार करणाऱ्या शत्रूंचा साधारण लोकाकडून शोध केला पाहिजे (८३।२३)

१३ गुणगणैर्युक्ता यस्य स्यु कार्यसाधकाः तस्य सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः — ज्याच्याजवळ सर्व गुणसंपन्न कार्यकर्ते असतात त्याचीं सर्व कार्ये सिद्ध होतात (३।२५)

१४ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे । विमृशंश्च स्वया बुद्धया धृतिमान्नावसीदति ॥ — कष्ट झाले, धनाची हानि झाली, जीविताचा नाश करणारें भय प्राप्त झालें असताही जो स्वतःच्या बुद्धिनें विचार करतो तो धैर्यवान् मनुष्य नाश पावत नाहीं (८।९)

१५ यालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते । स मज्जत्यवशो शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले — जो मूर्ख माणूस नेहेमीं खेद करीत बसतो तो भार अधिक झाल्यामुळें बुडणाऱ्या नौकेप्रमाणें शोकामध्यें बुडून जातो. (८।१०)

१६ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः — शोक करीत बसणाऱ्याला आपल्या जीविताविषयींहि संशय उत्पन्न होतो. (८।१३)

१७ शोकं त्यज, धैर्यमाश्रय केवलं — शोक सोड व शुद्ध धैर्य धारण कर. (८।१३)

१८ निश्चला भवति प्रीतिः धैर्यं आत्मवतां — स्वावलंबी पुरुषाची प्रीति व धैर्य हीं स्थायी असतात (८।६)

१९ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च। अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः — सोनें रुपें व आभूषणें यांत श्रेष्ठ लोक आपसांत आपपरभाव मानीत नाहींत (८।७)

२० आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा। निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः — मित्र सधन असो वा दरिद्री असो, सुखी असो वा दुःखी असो, निर्दोष असो सदोष असो, तोच मोठा आश्रय आहे (८।८)

२१ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ। वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथा विधम्। — जेथें प्रेम दिसून येतें त्या मित्रासाठीं धन सुख व देश यांचाही त्याग केला जातो (८।९)

२२ उपकारफलं मित्रं, अपकारोऽरिलक्षणम् — उपकार हें मित्राचें व अपकार हें शत्रूचें लक्षण आहे (८।२१)

२३ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं गतिः — दुःखी असला किंवा सुखी असला तरी मित्रच मित्राचा आश्रय आहे (८।४०)

२४ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि। राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥— न्याय, विनय, शत्रुचा निग्रह, सज्जनावर अनुग्रह ही राजाची वागणूक असावी राजे स्वेच्छाचारी नसावे। (१७।३२)

२५ राजहा ब्रह्महा गोघ्नः चोरः प्राणिवधे रतः। नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः। लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥— राजाचा घात करणारा, ब्रह्मघातकी, गोघातकी, चोर, प्राण्याचा वध करण्यांत रमणारा, नास्तिक, ज्येष्ठ भावाच्या पूर्वी विवाह करणारा, चहाडी करणारा, कृपण, मित्रघातकी, गुरुपत्नीशीं रत होणारा हे सर्व नरकांत जातात (१७।३६-३७)

२६ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति। त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः — वडील भाऊ, बाप व जो विद्या शिकवतो हे तिघे धर्मानें चालणाऱ्याचे वडील आहेत (१८।१३)

२७ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः। पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्याः— लहान भाऊ, स्वतः चा मुलगा व गुणी शिष्य याना मुला-प्रमाणें मानलें पाहिजे. (१८।१४)

२८ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः। प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः॥— आपल्या कन्येशीं, बहिणीशीं व धाकट्या भावाच्या पत्नीशीं जो रममाण होत असेल त्याचा वध करावा (१८।२३)

२९ राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥— मनुष्यांच्या हातून पाप झालें असता राजानीं त्याना दण्ड केला म्हणजे ते पुण्यवान् पुरुषाप्रमाणें स्वर्गाला जातात. (१८।३२)

३० शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते। राजा त्वशासन्पापस्य तदेवाप्नोति किल्बिषम्॥— राजाला समजल्यावर राजानें शासन केल्यास अथवा सोडून दिल्यास चोर वा पापी पापापासून मुक्त होतो. पापी मनुष्याला राजानें शासन न केलें तर तो राजा पापी होतो. (१८।३३)

३१ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः- जे प्रायश्चित्त करतात त्यांचें पाप दूर होतें. (१८।३५)

३२ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ।- श्रेष्ठाच्या पुढें निकृष्ट उत्तर देण्यास समर्थ होत नाहीं. (१८।४७)

३३ दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते। कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः।— जो अपराध्याला दण्ड करतो व ज्या अपराध्याला दण्ड होतो, ते दोघेही कार्यकारण संबंधामुळें पतित होत नाहींत. (१८।६३)

३४ नैवं विधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः— श्रेष्ठ राजे असे जमिनीवर निजत नसतात. (२०।५)

३५ गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् । अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥— गुण दोष करणारें शुभाशुभ कर्म जें मनुष्य करतो त्याचें शुभाशुभ फल त्यास प्राप्त होतें (५१।२)

३६ कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ।— बुडबुड्यासारख्या या देहाच्या ठिकाणीं कोण कोणाचा शोक करील बरें ? (२१।३)

३७ शोच्यः शोचसि कं शोच्यम् ?— स्वतः शोचनीय स्थितींत असलेल्यानें दुसऱ्या कोणाचा शोक करावा बरें ? (२१।३)

३८ दीनं दीनोऽनुकम्पसे— स्वतः दीन झाला असतांना दुसऱ्या दीनावर कशी बरें दया करता येईल ? (२१।३)

३९ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते । उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव ॥— अतिप्रसंगही करूं नये व उदासीनही बनूं नये. दोनही अनर्थावह आहेत. म्हणून मध्यम मार्गानें जावें. (२२।२२)

४० शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता— शहाण्यामाणसानें आपली मुलगी शूराला देऊं नये. (२३।८)

४१ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी । धनधान्यसमृद्धाऽपि विधवेत्युच्यते बुधैः ॥— जिचा पति मेला आहे ती पुत्रवती व धनधान्यानें समृद्ध असली तरी विधवाच म्हटली जाते. (२३।१२)

४२ अनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः— स्त्री पुरुषापासून भिन्न नसते. (२४।३८)

४३ न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति— शूरांच्या स्त्रिया रडत नसतात. (२४।४४)

४४ धात्रा विधानं विहितं तथैव— विधात्यानें तसेंच व्हावें असें ठरवलें होतें. (२४।४४)

४५ सर्वं सुखदुःखयोगं तेन कृतं विधात्रा— सर्व सुख दुःखाचा योग त्याच विधात्यानें केलेला आहे. (२४।४१)

४६ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृत.— शोक संताप करण्यानें मेलेल्या जीवाला शुभगति होत नाहीं (२५।२)

४७ लोकवृत्तमनुष्ठेयं— लोक व्यवहाराप्रमाणें वागावें. (२५।३)

४८ न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म उपासितुम्— वेळ निघून गेल्यावर कोणतेंही कर्म नीट करता येत नाहीं. (२५।३)

४९ नियतिः कारण लोके, नियतिः कर्मसाधनम्। नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम्— जगामध्यें दैवावर सर्व कारणें, सर्व कर्म व सर्व योग अवलंबून आहेत कालच सर्व करतो. (२५।४)

५० न कालः कालमत्येति, न कालः परिहीयते। स्वभावं च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते॥— कालाचा अतिक्रम कोणास करता येत नाहीं, घडणाऱ्या गोष्टी आधीं किंवा नंतर घडत नाहींत. प्राक्तनाला टाळता येत नाहीं. (२५।६)

५१ न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः। न मित्रज्ञाति संबंधः कारण नात्मनो वशः॥— काल पक्षपात करीत नाहीं, तो टाळ-ण्यासाठीं उपाय चालत नाहीं तो मित्र व ज्ञातीचा संबंध जाणत नाहीं. त्याच्यावर कोणाचा अधिकार चालत नाहीं. (२५।७)

५२ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः— धर्म अर्थ व काम हे कालक्रमानें प्राप्त होत असतात (२५।८)

५३ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा॥— ही कालगति अपरिहार्य आहे. (२५।११)

५४ तदलं परितापेन— आता शोक पुरे झाला (२५।११)

५५ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु— शोक टाक व उद्योग कर. (२७।३७)

५६ उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते— कोणी उपकार केला असता वीर पुरुष त्यावर प्रत्युपकार करतोच. (२८।६४)

५७ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मन -उपकार करणाऱ्यावर जो प्रत्युपकार करीत नाही तो कृतघ्न सामर्थ्यवानाचें मन मारून टाकतो, म्हणजे त्याचा मैत्री राहत नाही (२८।६४)

५८ यो हि मित्रेषु कालज्ञ सतत साधु वर्तते । तस्य राज्य च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते ॥— जो प्रसंग जाणणारा मनुष्य मित्राशी चांगल्या रीतिनें वागतो त्याचें राज्य, कीर्ति व प्रताप याची अभिवृद्धि होते (२९।११)

५९ यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप । समवेतानि सर्वाणि स राज्य महदश्नुते ॥— कोश, दण्ड, मित्र आणि आत्मबल ही सर्व ज्या या स्वाधीन असतात, तो मोठें राज्य प्राप्त करतो (२९।१२)

६० यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते । स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥— वेळ निघून गेल्यावर जो मित्र कार्य करू लागतो, त्यानें कार्य केलें तरी मित्र कार्य केल्याचें यश त्याला मिळत नाही (२९।१५)

६१ नहि तावद्व्यपेतकालो व्यतीतश्चोदनादृते- पुन. सूचना येई पर्यंत कार्याची वेळ गेली असें होत नाही. (२९।२०)

६२ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रम. ।— पुन्हा सूचना द्यावी लागली म्हणजे वेळ निघून गेली असें समजावें (२९।१५)

६५ शुभं वा यदि वा पापं योहि वाक्यमुदीरितं । सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥— जो तोंडातून निघालेलें बरेंवाईट भाषण खरें करून दाखवतो तो वीर पुरुषामध्यें उत्तम होय. (३०।७२)

६६ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादा कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥— आपला मनोरथ सिद्ध झाल्यावरही मित्र कार्यासाठीं जे झटत नाहींत, ते मेले असता त्यांना श्वापदेंही खात नाहींत. (३०।७३)

६७ कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तम — उत्तम विवेकानें जो क्रोधाचा नाश करतो तोच वीर पुरुषामध्यें श्रेष्ठ होय (३१।६)

६८ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव सम्भ्रमम्— मित्र विनाकारण क्रुद्ध झाला तर तोही भीति उत्पन्न करतो. (३२।६)

६९ सर्वथा सुकरं मित्रं, दुष्करं प्रतिपालनम् । अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥— मित्र मिळवणें सोपें आहे, पण मित्रता टिकवणें फार कठिण आहे. कारण अन्तःकरणें स्थिर नसल्यानें अल्पस्वल्प कारणानींहि ती मोडूं शकते. (३२।७)

७० पानाद्‌र्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते— मद्यपानकरण्यानें धन, काम व धर्म याचा नाश होतो (३३।४६)

७१ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः— उपकार करणाऱ्या वर प्रत्युपकार केला नाहीं तर धर्माचा लोप होतो (३३।४७)

७२ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान्— गुणवान मित्राची मैत्री तुटणें यानें फारच मोठी अर्थ हानि होते (३३।४७)

७३ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम्— कार्य सिद्ध करणारा व सत्य परायण असा मित्र असावा (३३।४८)

५७ अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः उपकार करणाऱ्यावर जो प्रत्युपकार करीत नाहीं तो कृतघ्न सामर्थ्यवानाचें मन मारून टाकतो, म्हणजे त्याची मैत्री राहत नाहीं (२८।६४)

५८ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते। तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चापि वर्धते॥— जो प्रसंग जाणणारा मनुष्य मित्राशीं चांगल्या रीतीनें वागतो त्याचें राज्य, कीर्ति व प्रताप यांची अभिवृद्धि होते (२९।११)

५९ यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप। समान्येतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते॥— कोश, दण्ड, मित्र आणि आत्मबल हीं सर्व ज्याच्या स्वाधीन असतात, तो मोठें राज्य प्राप्त करतो. (२९।१२)

६० यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते। स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते॥— वेळ निघून गेल्यावर जो मित्र कार्य करू लागतो, त्यानें कार्य केलें तरी मित्र कार्य केल्याचें यश त्याला मिळत नाहीं (२९।१५)

६१ नहि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते— पुन. सूचना येई पर्यंत कार्याची वेळ गेली असें होत नाहीं. (२९।२०)

६२ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः।— पुन सूचना करावी लागली म्हणजे वेळ निघून गेली असें समजावें (२९।१५)

६३ न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते कश्चित्— प्रज्वलित अग्निची ज्वाला लागल्यानंतर कोण जळला नाहीं असें होणार नाहीं (३०।१८)

६४ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम्। आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः॥— ज्यांनीं पूर्वी उपकार केले आहेत व जे कांहीं इच्छेनें आले आहेत, त्यांना वचन देऊन जो त्या प्रमाणें वागत नाहीं, तो नीच पुरुष आहे असें समजावें. (३०।७१)

६५ शुभं वा यदि वा पापं योहि वाक्यमुदीरितं । सत्येन परि गृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥— जो तोंडातून निघालेलें बरेंवाईट भाषण खरें करून दाखवतो तो वीर पुरुषामध्यें उत्तम होय. (३०।७२)

६६ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥— आपला मनोरथ सिद्ध झाल्यावरही मित्र कार्यासाठीं जे झटत नाहींत, ते मेले असता त्यांना श्वापदेंही खात नाहींत. (३०।७३)

६७ कोपमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तम — उत्तम विवेकानें जो क्रोधाचा नाश करतो तोच वीर पुरुषामध्यें श्रेष्ठ होय (३१।६)

६८ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम्- मित्र विनाकारण क्रुद्ध झाला तर तोही भीति उत्पन्न करतो. (३२।६)

६९ सर्वथा सुकरं मित्रं, दुष्करं प्रतिपालनम् । अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥— मित्र मिळवणं सोपें आहे, पण मित्रता टिकवणें फार कठिण आहे. कारण अन्तःकरणें स्थिर नसल्यानें अल्पस्वल्प कारणानींहि ती मोडूं शकते. (३२।७)

७० पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते— मद्यपानकरण्यानें धन, काम व धर्म यांचा नाश होतो (३३।४६)

७१ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः— उपकार करणाऱ्या वर प्रत्युपकार केला नाहीं तर धर्माचा लोप होतो (३३।४७)

७२ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान्— गुणवान मित्राची मैत्री तुटणें यानें फारच मोठी अर्थ हानि होते (३३।४७)

७३ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम्— कार्य सिद्ध करणारा व सत्य परायण असा मित्र असावा (३३।४८)

७४ सत्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः। कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥— सत्वस्थ, कुलीन, दयाळू, जितेंद्रिय, कृतज्ञ, सत्यवादी राजाची या लोकीं कीर्ति वाढत जाते. (३४।७)

७५ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम्। मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥— जो राजा अधर्माचरण करतो व उपकार करणाऱ्या मित्रांना खोटें वचन देऊन फसवितो त्याहून अधिक दुष्ट कोण बरें असेल? (३४।८)

७६ कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥— कृतघ्नाला प्रायश्चित्त नाहीं. (३४।१२)

७७ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते— खरोखर कर्माचें फल दैवी घटनेनुसार मनुष्याला प्राप्त होत असतें (५६।४)

किष्किन्धाकांडांतील
उपमा

---

१ हाटकप्रतिच्छन्नान् नरान् पीतांबरानिव— सुवर्ण भूषणें घातलेल्या पीतांबरधारी पुरुषाप्रमाणें (हे वृक्ष दिसत आहेत.) कि० १।०१

२ विभ्रमोत्सिक्तमनसः सांगरागा नरा इव— शृंगारानें आनंदित मन ज्याचें झालें आहे व ज्याच्या अंगाला चंदनाची उटी लावलेली अशा पुरुषाप्रमाणें (हे वृक्ष दिसत आहेत) (१६०)

३ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः— सीतेच्या श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें हा मनोहर वायु वहात आहे. (१।७२)

४ द्रुमान् इमान् लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः— या वृक्षांना मत्त झालेल्या श्रेष्ठ स्त्रियाप्रमाणें या लता वेली चिकटून राहत आहेत. (१।८५)

५ पुष्पैः नगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः प्रस्तराः कृताः— फुलानीं पर्वतावर लाल व पिवळ्या रंगाचें पसरलेले थर निळाने पसरले आहेत असें दिसत आहेत. (१।९१)

६ भाराक्रान्तेव नौर्जले मज्जति– भार अधिक झालेली नौका जशी पाण्यात बुडते (तसा मनुष्य शोकात बुडतो.) (८।१०)

७ वर्षास्विव सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते— पर्जन्य कालामध्यें उत्तम जमिनींत पेरलेलें बीज उत्तम रीतिनें उगवतें. (८।२०)

८ वाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतं— नदीचा वेग जसा अनावर असतो तसा अश्रूंचा वेग अनावर असतो (८।३०)

९ अमर्षः प्रर्धते प्रावृड्वेग इवांभस — माझा क्रोध पावसाळ्यात पाण्याचा जोर वाढतो तसा वाढत आहे.

१० युगान्त इव भास्करः— युगाचा अन्त करणारा जसा सूर्य असतो. (११।२)

११ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव— आकाशामध्ये बुध व मंगळ याचें घोर युद्ध व्हावें (तसें त्याचें युद्ध झालें.) (१२।१७)

१२ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ— अश्विनी कुमाराप्रमाणें ते दोघेही वीर सारख दिसूं लागले (१२।१९)

१३ मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः— संध्याकाळचा मेघ बगळ्याच्या माळेनें जसा शोभतो (तद्वत् तो सुग्रीव त्या माळेनें शोभूं लागला. (१२।४१)

१४ पर्वतानिव जंगमान्— चालणाऱ्या पर्वतासारखे (हत्ती त्या वनात होते.) (१३।११)

१५ एष मेघ इव आकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते— ह्या आकाशातील मेघाप्रमाणें हा वृक्ष समूह चमकत आहे. (१३।१४)

१६ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा— मेघानीं आच्छादिलेल्या वैडूर्य रत्नाच्या पर्वताप्रमाणें (हे वृक्ष दिसत आहेत) (१३।२४)

१७ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया— नक्षत्र माळेनें वेष्टिलेला सूर्य जसा आकाशात शोभतो (तसा सुग्रीव त्या वेलीनें शोभला) (१४।९)

१८ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः— राजाच्या दोषामुळें कुलस्त्रिया शत्रुच्या ताब्यात गेल्यामुळें जशा व्याकुळ होतात. (१४।२०)



समाप्त